گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥
گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار
حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر
پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین
د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:
پ. د. قەیس کاکل تۆفیق
پ. د. بەختیار سەجادی
پ. د. فەرهاد قادر کەریم
پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان
پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف
پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:
پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ
پ. د. مارتن ڤان برونسن
پ. د. جەلیلی جەلیل
پ. د. ساڵح ئاکین
پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی
پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک
پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd ISSN: 2520- 4106 هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.

گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.

ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd

* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٥/٢٨
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٨/١٣

ژمارە د کرمانجییا سەریدا، گۆڤەرا بەهدینی (لێکۆلینەکا دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی)

کاژین عزالدین عبدی
پشکا زمانێ کوردی کۆلیژا زمانان، زانکۆیا دهوک،
uk217.kajin.izadin@gmail.com

پ. د. شلێر نایف ئەمین
پشکا زمانێ کوردی، کۆلیژا زمانان، زانکۆیا دهوک

پوختە

ئەڤ لێکۆلینە ل ژێر ناڤ و نیشانێ (ژمارە د کرمانجییا سەریدا- گۆڤەرا بەهدینی ((لێکۆلینەکا دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی))یە. ئارمانج ژ ئەنجامدانا ئەڤێ لێکۆلینێ دیارکرنا ئەوان دیاردێن دەنگسازییە ب سەر فورمێ هندەک ژماراندا دهێن، هەروەسا دیارکرنا رۆلێ ژمارێ د رۆنانا پەیڤێن نویدا، هەردیسان دیارکرنا پێکهاتا مۆرفۆلۆجیا ژماران کا هەر ژمارەک ژلایێ پێکهاتنێڤە د چەوانە. ئەڤ لێکۆلینە ل دویڤ رێبازا وەسفیا شیکاری هاتیە ئەنجامدان. ئەم گەهشتینە ئەوی ئەنجامی دیاردێن دەنگسازی (گونجانا نەتەمام، گۆهورین، ژناڤچوون، پەیدابوون) رۆلی دبینن د دروستکرنا فورمێن هندەک ژماراندا، هەروەسا ژمارێ رۆلەکێ زۆر چالاک د رۆنانا پەیڤێن نویدا هەیە. لێکۆلین ژ دوو پشکان پێکدهێت. پشکا ئێکێ ئەڤان سەرەبابەتان بخۆڤەدگریت (زاراڤ و چەمک و پێناسێن ژمارێ، جۆرێن ژمارێ ژلایێ واتایێڤە، چەمک و پێناسە و تایبەتمەندی و جۆرێن مۆرفیمێ). پشکا دووێ ل سەر دوو بەندان هاتیە دابەشکرن، د بەندێ ئێکێدا باس ل ئەوان دیاردێن دەنگسازی هاتینە کرن، ب سەر فورمێ ژماراندا دهێن. د بەندێ دوویدا ئەڤ بابەتە هاتینە باسکرن (جۆرێن ژمارێ ژلایێ پێکهاتنێڤە، ژمارە و بەشێن ئاخڤتنێ، ژمارە و رۆنانا پەیڤێن نوی، ژمارە و دیاردا مۆرفۆفۆنیمی، ژمارە و مۆرفا بۆش، ژمارە و دووبارەکرن). پەیڤێن کلیل: ژمارە، دیاردێن دەنگسازی، مۆرفۆفۆنیم، مۆرفا بۆش، دووبارەکرن.

پێشەکی

ئەڤ لێکۆلینە ل ژێر ناڤونیشانێ (ژمارە د کرمانجییا سەریدا- گۆڤەرا بەهدینی ‹‹لێکۆلینەکا دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی››)یە. هەردوو بوارێن دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی بخۆڤەدگریت، ئانکو د بوارێ زمانڤانیا تیۆریدایە. لێکۆلین یا هاتییە تەرخانکرن بۆ شروڤەکرن و دیارکرنا رۆلێ ژمارێ د رۆنانا پەیڤێن نویدا، هەروەسا دیارکرنا ئەوان دیاردێن دەنگسازیێن ب سەر فورمێ هندەک ژماراندا دهێن. د ئەڤێ لێکۆلینێدا بەرسڤا هندەک پرسیارێن گرنگ ل دور ژمارێ د کرمانجیا سەری- گوڤەرا بەهدینیدا دەین، ئەوژی ئەڤەنە:

ئایا ئەو چ دیاردێن دەنگسازینە ب سەر فورمێ هندەک ژماراندا دهێن؟ ئایا ژمارێ چ رۆل د رۆنانا پەیڤێنویدا هەیە؟ ئایا ئەو کیژ مۆرفیمێن بەندن دەمێ ل گەل ژمارێ دهێن بۆ مە دیاردا مۆرفۆفۆنیمی دەردبرن؟ ئایا مۆرفا بۆش پەیدادبیت د فورمێ هندەک ژماراندا؟ هەر وەکی ئەم ئاگەهدار د کرمانجیا سەریدا لێکۆلینەکا سەربەخۆ ل سەر ژمارێ نەهاتیەکرن، ئەڤ لایەنێن گرێدای ژمارێ تێدا هاتبنە باسکرن، ژبەرهندێ مە ب پێدڤی زانی ئەو لایەنێن ڤەشارتییێئەڤێ بابەتی بەرچاڤبکەین. ئارمانج ژ ئەنجامدانا ئەڤێ لێکۆلینێ ئەوە، ب شێوەکێ هویر ل ژمارێ بنێرین، باس ل پێکهاتا مۆرفۆلۆجیا ژمارێ بکەین، رۆلێ ژمارێ د پێکهینانا پەیڤێن نویدا دیاربکەین، هەروەسا ئەوان دیاردێن دەنگسازی دیاربکەین، رۆلێ دبینن د فۆرمێ هندەک ژماراندا، دیارکرنا ئەوان مۆرفیمێن ل گەل ژمارێ دهێن و دیاردا مۆرفۆفۆنیمی بۆ مە دەردبرن. سنوورێ زانستی د چوارچوڤێ ئاستێن (دەنگسازی – مۆرفۆلۆجی)ێدایە. سنوورێ جوگرافی د چوارچوڤێ زمانێ کوردی (کرمانجیا سەری – گوڤەرا بەهدینی)دایە. ئەڤ لێکۆلینە ل دویڤ رێبازا (وەسفی- شیکاری) هاتییە ئەنجامدان، چونکی نموونە ژ زاردەڤێ خەلکی هاتینە وەرگرتن.

ئەڤ لێکۆلینە زێدەباری پێشەکی و ئەنجامان ژ دوو پشکان پێکدهێت: پشکا ئێکێ ل ژێر ناڤێ (ژمارە د تێروانینەکا تیۆریدا)یە، ناڤەروکا وێ ئەڤان بابەتان بخۆڤەدگریت:(چەمک و زاراڤ و پێناسێن ژمارێ، جۆرێن ژمارێ ژلایێ واتایێڤە، چەمک و پێناسە و تایبەتمەندی و جۆرێن مۆرفیمی). پشکا دووێ ل ژێر ناڤێ (ژمارە و چەند دیاردەکێن دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی)یە. ل سەر دوو بەندان هاتیە دابەشکرن، بەندێ ئێکێ ل ژێر ناڤێ (ژمارە و چەند دیاردێن دەنگسازی)یە، باس ل ئەوان دیاردێن دەنگسازی هاتینە کرن ب سەر فۆرمێ ژماراندا دهێن، بەندێ دووێ ل ژێر ناڤێ (ژمارە د چەند تێروانینەکێن مورفۆلۆجیدا)یە، ئەڤان بابەتان بخۆڤەدگریت:(جۆرێن ژمارێ ژلایێ پێکهاتنێڤە، ژمارە و بەشێن ئاخڤتنێ، ژمارە و رۆنانا پەیڤێن نوی، ژمارە و دیاردا مۆرفۆفۆنیمی، ژمارە و مۆرفا بۆش، ژمارە و دووبارەکرن).

١- ژمارە د تێروانینەکا تیۆریدا

١-١ زاراڤ و چەمک و پێناسێن ژمارێ

د زمانێن جیاوازدا بەرانبەر زاراڤێ ژمارە زاراڤێن جیاواز بکارهاتینە، بۆ نموونە د زمانێ ئینگلیزیدا زاراڤێNumber بکاردهێت. د زمانێ عەرەبیدا زاراڤێن الرقم- العدد بکاردهێن، هەروەسا د زمانێ فارسیێدا دبێژنێ شمارە (مووسا ٢٠١٠: ١٢٢). ژمارە پەیڤەکا کەڤن و رەسەنا کوردیە، بۆ پەیڤا پرۆتۆیا ئیرانی hmar، همار د زڤریت، ب واتایا هژمارتن و بیرهینانێ دهێت. د زمانێ ئاڤێستاییدا(smar)، (ش) مار ب هەردوو واتایێن سەری دهێت (هەرشەمیی،

٢٠٢٢: ٥٥٣).

ژمـارە وەکـو هـەر کەرەستەکێ دیتریٚ زمانی د دەربـڕیـن و ئاخڤتنێن ڕۆژانــەدا بکاردهێت. ‹‹چەمکی ژمـارە لە ئەنجامی دیرۆکێکی دور و درێـژی پێشکەوتنی ڕەوتـی زانست و زانیاری مرۆڤەوە وردەوردە پەیدابوە. ژمارە یەکێکە لەو چەمکە زانستیانەی بیرکاری، کە ئالۆزە و قسە و باسی زۆری دەربـارەی کراوە، لە کۆنەوە مایەی بیرلێکردنەوە و گرنگیپێدان بوە›› (صالح، ٢٠٢٣: ٤٧). زمانڤان (ف.ئێنگڵێس) د بێژیت:››مەفهوومی ژمارە و تەنەکان لە شوێنێکی نادیارەوە وەرنەگیراوە، بەڵکو لە واقیعی دەوروبـەرەوە هاتووە›› (مارف ٢٠١٤ب: ٥٨)، مەبەست ژ دەوروبـەری ل ڤێرێ مروڤان هەر دەهـ تبلێن خۆ بۆ هژمارتن و فێربوونا ژماران بکاردهینان، ئانکو بۆ زانینا هژمارا تشتان و کەسان ژمارە بکاردهینان. ژبەرهندێ ژی دێ بینین ژمارێ د زۆربەیا بوارێن ژیانێدا ڕۆلەکێ گرنگ هەبوویە و پەیوەندیەکا ب هێز د ناڤبەرا ژمارێ و زانستێن دیتردا هەیە.

هندەک ژ ئەوان پێناسێن بۆ ژمارێ هاتینەکرن: محمد طاهر گوهەرزی دبێژیت:››ژمارناڤ ئەو پەیڤە دەمێ دهێتە گوتن هەژمارتنا کەسان یان تشتان پێ دهێتە کرن. ژمارا هەژمارتیا پێ دهێتە زانین پەیڤێن هـەر ژمـارێ ب نمران دهێنە نڤیسین و دانان. هەڤبەشن بو نێران و مێیان ئەو نمرە دهێنە تومارکرن ژ ئێکێ هەتا دەهێ ئەو پەیڤێن سادەنە›› (گوهەرزی ١٩٩٩: ٥٤).

زمانڤانی ژمارە وەکو بەشەک ژ ناڤی و ل ژێر ناڤی (ژمارناڤ) باسکریە، بەلێ ل ڤێرە پێدڤیە ئاماژە ب ئەوێ چەندێ بدەین، ژمارە جیاوازە ل گەل بەشە ئاخڤتنا ناڤی، ژبەرکو نـاڤ بۆ ناڤلێنانا کەسان، گیانداران، تشتان،.. بکاردهێت، بەلێ ژمارە چەنداتیا ناڤی یان پلە و کەرتێ ناڤی دیاردکەت.

– ژمارە: (ئەو پەیڤن ئاماژێ ب بڕەکا تایبەت دکەن و ئەو هێمانە نوینەراتییا ژمارێ دکەن. دوو جۆرێن سەرەکی هەنە ئەوژی ژمارێن سەرەکی (بنجی) و ژمارێن ڕێکخستنی نە) (Fakhry 2005: 198).

ئـەورەحـمـانی حـاجـی مـارف دبـێـژیت:››بـەشـە ئاخاوتنی ژمارە ئەو کۆمەڵە وشەیەیە کە وا ئەرکی تەجریدی ناوی ژمارە (دوو+سێ= پێنج) دەگەیەنێ، یان چەندێتی بەسەر یەکەوە (هەشت کراس) یاخود کەرتێکی شتی دیاری کراوی هاوڕەگەز (سێ یەکی گەنمەکە) نیشان دەدات. پلەی شتێک لە ڕیزدا (نهۆمی سێیەم) دیاری دەکا›› (مارف، ٢٠١٤ب: ٥١).

– ژمارە:››ژمارە بەشێکە لە بەشەکانی ئاخاوتن ئاماژەیەکە بۆ چەندیەتی شتە یان ناوە ژمێردراوەکە و دەبێتە تەواوکەری ناو یان جێناو›› (صالح ٢٠٢٣: ٤٩).

کەواتە ژ ئەنجامێ ئەڤان پێناسێن مە ئاماژەپێدای دشێین بێژین: ژمارە بەشەکە ژ بەشێن ئاخڤتنێ یێن سەربەخۆ، بڕ و چەندایەتیا تشتان یان کەسان ب شێوەیەکێ ڕوون و ئاشکەرا دیار دکەت و دبیتە دیارکەرێ ناڤی، هەردیسان دەمێ سەرە د ڕۆنانا سەرڤەدا دەرنەکەڤیت، ژمارە جهێ سەرەی دگریت و مۆرفیمێن خستنەپاڵێ وەردگریت، بەلێ د ڕۆنانا ژناڤدا سەرە هەبوونا خۆ دپارێزیت.

وەکی: سێ قوتابیێن زیرەک هاتن و <u>دووێن</u> زیرەک چوون

بـەلـێ پێدڤیە ئـامـاژە ب ئـەوێ چـەنـدێ بدەین، هەڤاڵناڤژی دبیتە دیارکەر بۆ ناڤی، بەلێ جوداهیا وێ ل گەل ژمارێ، ژمارە چەندایەتیا ناڤی یان پلە و کەرتێ ناڤێ دیارکری دیاردکەت، بەلێ هەڤاڵناڤ وەسفا ناڤێ دیارکری دکەت.

وەکی: <u>دوو</u> کور هاتن.

کورێ زیرەک هات.

١-٢ جۆرێن ژماران ژلایێ واتایێڤە:

د زمانێ کوردیدا ژمارە ژلایێ واتایێڤە ل سەر سێ جۆران دابەش دبیت:

١-٢-١ ژمارا بنجی:

ئەڤ جۆرێ ژمارێ ب گەلەک زاراڤێن دیتر دهێتە نیاسین، وەکی(ئاسایی، خۆری، ڕاستەوخۆ، ڕاستە ژمار، چەندی، سەرەکی، ئەسلی، بنگەهی، ڕیشەیی، نەژادی، سروشتی،...) (صالح ٢٠٢٣: ٥٩). ژمارا بنجی''ئەو ژمارانە دەگرێتە خۆ، کە وا بە گشتی لە تەواوی دانەکاندا تەجریدی ژمارە ڕادەگەیەنێ (دوو کەڕەت دوو چوار)، یان ژمارەی دیاری کراوی شتی هاوڕەگەز نیشان دەدا (شەش کتێب) ((مارف ٢٠١٤ب: ٥٩). کەواتە هەر ژمارەکا ڕێکخستن و کەرت تێدا نەبیت ب ژمارا بنجی دهێتە هژمارتن (رسول ٢٠١٢: ٩٧).

١-٢-١-١ تایبەتمەندیێن ژمارا بنجی:

گرنگترین تایبەتمەندیێن ژمارا بنجی ئەڤەنە:

١- ژمارێن بنجی ژ بەری ناڤێ بژمێر دهێن و دبنە دیارکەر بۆ ناڤێ بژمێر، بەلێ ل گەل ناڤێن نەژمێر ناهێن.

وەکی:دوو سێڤ،

*سێ گەنم،

٢- ژمارە دەهـ و چەند جارێن وێ مۆرفیما(ان) وەکو پاشگر وەردگرن. ب زێدەکرنا مۆرفیما(ان)، بۆ مە ژمارەکا نەدەستنیشانکری دروستدبیت (ئیبو ٢٠٠٨: ٤٢).

وەکی:دەهـ کەس،

دەهان کەس،) ل ڤێرێ ئاماژە ب پتر ژ دەهەکێ ددەت.)

٣- ژمارا بنجی دۆخ نینە، چونکی واتایا تشتی ناگەهینیت.

٤- ژمارێن بنجی ب نڤێسین و ب ژمارە (ڕەقەم) دهێنە نڤێسین.

٥- ژمارا بنجی و ڕادە پێکڤە ناهێن، ژبەرکو هەردوو چەنداتیا ناڤی دیاردکەن، وەکی(*دوو هندەک گول،...)، ب تنێ پەیڤا (پیچەک) ل گەل سەرە گرییان دهێت و ب واتایا (١-٩) دهێت، وەکی(دەهـ و پیچەک،...) (رسول، ٢٠١٢: ٩٩-١٠٠).

٦- ژمارا بنجی دەمێ ل پێشیا ناڤەکی دهێت، ئەوی ناڤی نیشانا نەناسیارێ (ەک) د گەلدا بیت، ل وی دەمی بۆ مە نێزیکیا ژمارێ دگەهینیت، بۆ نموونە دەمێ دبێژین (چل نۆژدار) گومان د هژمارا نۆژداراندا نینە، یا دیار و ئاشکەرایە (چل نۆژدارن بێ کێم و زێدەهی، بەلێ دەمێ دبێژین (چل نۆژدارەک)، ئانکو نێزیکی (چل) نۆژدارانە، چێدبیت ژ چلان زێدەتر بن یان کێمتر بن.

٧- هەر دەمێ ناڤەک ب ناڤەکێ دیتر هاتبیتە تەمامکرن، ژمارا بنجی ل پێشیا کێژ ناڤیە، ئەو مەبەست پێ ئەو ناڤەیە.

وەکی:چوار دەرگەهێن ماڵ. / مەبەست پێ هژمارا دەرگەهانە.

دەرگەهێن چوار ماڵان. / مەبەست پێ هژمارا ماڵانە.

١-٢-٢ ژمارا پلەیی:

ژمارا پلەیی ژبلی زاراڤێ پلەیی زاراڤێن(ڕێکخستن، تەرتیبی، پایەدار، ڕوتبی، ڕیزبەندی، ڕێکخراو،...) بۆ بکاردهێن (صالح ٢٠٢٣: ٦٣). ژ ئەوان پێناسێن بۆ ژمارا پلەیی هاتینە کرن:››ژمارەی ڕێکخستن، بەو ژمارانە دەوترێت، کە ئەندازە و ڕێکخستنی کەرەستەکە دەگەیەنێت›› (خۆشناو، ٢٠١١: ١٣٢). یان ‹‹ژمارەی پلەیی بەو وشانە دەوترێ، کە لە ژماردندا ڕیزی شتی هاوڕەگەز ڕادەگەیەنن، وەک :پرسیاری

یەکەم،...›› (مارف، ٢٠١٤ب: ٨٠).

د زمانێ کوردی کرمانجیا سەریدا، ژمارا بنجی ب هاریکاریا مۆرفیما {ێ} ژمارا پلەیی دروست دبیت(Mackenzie1961: 170)، د کەڤیتە پشتی ناڤی و د ناڤبەرا وێ و ناڤیدا مۆرفیمێن خستنەپالێ {ا، ێ} بکاردهێن، مۆرفیما {ا} بۆ نفشێ مێیە و مۆرفیما {ێ} بۆ نفشێ نێرە.

وەکی: کرێکارێ بیستێ،

بەلێ دەمێ ژمارە ب ڤاولێ (ێ) ب دوماهیک هاتبیت، سەمێ ڤاولا (ێ) دکەڤیتە د ناڤبەرا ژمارێ و مۆرفیما {ێ} دا.

وەکی:سێیێ←سێ+ی+ێ

هەروەسا دەمێ ژمارە ب ڤاولا (وو) ب دوماهیک هاتبیت، سەمێ ڤاولا (و) د کەڤیتە د ناڤبەرا ژمارێ و مۆرفیما }ێ{دا.

وەکی:دوویێ←دوو+و+ێ

Ø

١-٢-٢-١ تایبەتمەندیێن ژمارا پلەیی:

ژ گرنگترین تایبەتمەندیێن ژمارا پلەیی:

١- ژمارا پلەیی ل پشتی ناڤی دهێت و د ناڤبەرا وێ و ناڤیدا مۆرفیمێن خستنەپالێ }ا، ێ، ێن{دهێن. هەر چەندە ل ژێر کاریگەریا کرمانجیا ناڤەراست، د گۆڤەرا بەهدینیدا ژمارا پلەیی ل بەری ناڤیژی دهێت، وەکی د خالا (٤)دا دیار.

٢- ژمارا پلەیی ل بەری ناڤی ناهێت د گوڤەرا بەهدینیدا، بەلێ دەمێ ژمارێن بنجی ل بەری ناڤان دهێن و ئەو ناڤە هاتبیتە دیارکرن ب نیشانەکا دۆخی تیان، هینگێ ب یاسایا ڤەگوهازتنێ نیشانا نفشێ مێ (ێ) د دۆخێ تیاندا دهێتە کوپیکرن ل سەر ژمارا بنجی (ئیبو ٢٠٠٨: ٤٠-٤١)، زێدەتر وەکو هەڤاڵکارێن دەمێ نە، چونکی دەمێ رویدانا کاری دیار دکەن.

وەکی:بیست و ئێکێ ئادارێ،

یاسایا کوپیکرنێ

بەلێ ب دیتنا هندەک ژ زمانڤانان ئەڤ (ێ) یە نیشانا دۆخێ خستەپالێیە ل گەل ژمارا بنجی رۆلێ ژمارا پلەیی دگێریت(کوردۆییف، ١٩٨٤: ١١٩).

٣- ژمارێن پلەیی ب تنێ ب نڤیسینێ دهێنە نڤیسین، ب ژمارە (رەقەم) ناهێنە نڤیسین.

٤- د کرمانجیا ناڤەراستدا ژمارا پلەیی ب رێکا ژمارا بنجی و گیرەکێن (ەم، ەمین) دروست دبن، وەکو:یەکەم، یەکەمین،...). کرمانجیا سەری ل ژێر کارتێکرنا کرمانجیا خوارێ هەتا رادەکی پەیڤێن (ئێکەم، دووەم،...) د زمانێ نڤیسینێدا بکاردهێن و هەردەم د کەڤنە بەری ناڤی، وەکی: ئێکەم کەس.

٥- ژمارێن پلەیی ب تایبەتی ژمارە (ئێک) هندەک جاران دشێت نیشانێن خستنەپالێ وەربگریت، ئەگەر ناڤ (سەرە) دووبارەنەبیت، ژبەرکو دەورووبەرێ ئاخڤتنێیێ هاریکارە بۆ روونکرنا سەرەی. وەکی: ئێکەم قوتابیا پۆلێ،⇐ئێکەما پۆلێ،

١-٢-٣ ژمارا کەرتی:

ژمـارا کـەرتـی ژبلـی زاراڤـێ کـەرتـی، ب زاراڤێن(کەسری، شکەستی، پچەژمار) ژی دهێتە نیاسین. ژمـارا کەرتی ب چەندین شێوان هاتیە پێناسـەکرن:››ژمارەی کەرتی ئـەندازەی کـەرت رادەگەیەنێ- واتـە چەندێتی ئەم یان ئەو بەشی دانەکە نیشان دەدا و دەردەخـا، وەکو(سێ یەک، چوار یەک،...›› (مارف، ٢٠١٤ب: ٩٢). یان (ژمارا کەرتی ب رێکا لێکدانا دوو ژمارێن بنجیێن سادە دروست دبیت، وەک: سێئێک، چـارێـک،...) یـان ل ئـەوان جهێن ژمارا سەری مەزنتر بیت ژ ئێکێ، پەیڤا (ل سەر) د ناڤبەرا هەردوو ژمارێن بنجیدا بکاردهێت، وەکو(دوو ل سەر پێنجێ،...)(Fattah 1997:180)).

د زمانێ كوردیدا جۆرێ ژ هەمیان بەربەلاڤتر ب ڕێكا ژمارا بنجی ل گەل مۆرفیما (ئێك) یان (ێك) دروست دبیت، د بنیاتدا ژ ژمارە (یەک) هاتییە وەرگرتن(ئیبو ٢٠٠٨: ٤١)، كەواتە ژمارا كەرتی ژ دوو ژمارێن بنجی پێك دهێت ئێك ل سەر كەرتی و یا دیتر ل ژێر كەرتی (رسول ٢٠١٢: ١٠٣).

١-٢-٣-١ ڕێكێن دروستكرنا ژمارا كەرتی:

ژمارێن كەرتی ب هاریكاریا ژمارێن بنجی ب چەند ڕێكان دروست دبن:

١- دوو ژمارێن بنجی بێ پێشبەند، وەكی:(½ نیڤ، ¼چارێک،...).

٢- دوو ژمارێن بنجی ب هاریكاریا پێشبەندێ (ژ)، زێدەتر وەكو فرێزێ دەردكەڤیت، ئەڤەژی ب دوو شێوان دروست دبیت:

أ- پێشبەندێ (ژ) ل دەستپێكا فرێزێ دهێت، ژمارا مەزن دهێت دویڤدا ژمارا بچوویک، ل سەر ژمارا مەزن مۆرفیما دۆخێ تیان }ێ{ دهێتە زێدەكرن، وەكی:ژ دەهێ چوار،...).

د ئەڤێ پێكهاتێدا دیاردەكا دیترژی دهێتە دیتن، گەلەک جاران ژمارا ئێكێ نیشانا (ان) یا كۆمێ وەردگریت، وەكی:ژ دەهان چوار،...).

ب- ل دەستپێكێ ژمارا بچوویک و دناڤەراستێدا پێشبەندێ (ژ) و ل دوماهیێ ژمارا مەزن دهێت، هەر ب هەمان شێوە ژمارا مەزن مۆرفیما دۆخێ تیان }ێ{ ل سەر دهێتە زێدەكرن، وەكی:چوار ژ دەهێ،...)

د ئەڤێ پێكهاتێژیدا ، هندەک جاران ژمارا مەزن نیشانا (ان) یا كۆمێ وەردگریت، وەكی: چوار ژ دەهان،...).

٣- ب هاریكاریا پەیڤا (ل سەر)، دكەڤیتە د ناڤبەرا هەردوو ژماراندا، ل سەرێ كەرتی ژمارا بچوویكە و ل ژێرێ كەرتی ژمارا مەزنە، ژمارا مەزن مۆرفیما دۆخێ تیان}ێ{ وەردگریت، وەكی:دوو ل سەر پێنجێ،...).

٤- ب هاریكاریا مۆرفیما خستنەپاڵێ }ێ{، ب ژمارا ئێكێڤە د لكیت، وەكی:سەدێ بیست،...) (مارف، ٢٠١٤ب: ٩٢-٩٦).

١-٢-٣-٢ تایبەتمەندیێن ژمارا كەرتی:

١- ژمارا كەرتی ل بەری ناڤی دهێت و دبیتە دیاركەر بۆ ناڤی.

وەكی:نیڤ نان،

چارێک سەعەتا دی،

بەلێ د هندەک حالەتاندا ژمارا كەرتی د كەڤیتە پێشیا ناڤی و د ناڤبەرا وێ و ناڤیدا مۆرفیما خستنەپاڵێ}ا{ دهێت، زێدەتر وەكو ناڤی سەرەدەری د گەلدا دهێتە كرن.

وەكی:چارێكا پۆلێ،

سێئێكا گەنمی،

٢- ژمارێن كەرتی ب نڤیسین وب ژمارانژی دهێنە نڤیسین.

٣- ژمارا بنجی و ژمارا كەرتی ل گەل ئێک ناهێن، ب تنێ د حالەتێ دیاركرنا دەمژمێرێدا نەبیت، وەكی: پێنج و نیڤ، شەش و چارێكەک،...) (رسول ٢٠١٢: ١٠٦).

١-٣ مۆرفیم:

تیۆرا مۆرفیمی هەر ئێک ژ چەمک و تایبەتمەندی و جۆرێن مۆرفیمی بخۆڤەدگریت، ل سەر بنەمایێ ئەڤان لایەنان مە پشت ب تیۆرا مۆرفیمی بەستیە بۆ شرۆڤەكرنا بابەتێ خۆ.

١-٣-١ مۆرفیم (چەمک و پێناسە):

پەیڤ وەکو دانەکا زمانی، د ڕێزمانا کەڤندا جهەکێ دیار و بەرچاڤ هەبوو، ژبەرکو ئەوان پەیڤ کربوو بنەما بۆ شروڤەکرنا زمانی و ب دیتنا وان ‹‹پەیڤ بچووکترین دانا واتادارا زمانیە›› (خرما، ١٩٧٨: ٢٢٥). بەلێ پشتی پێشڤەچوونا زانستێ مۆرفۆلۆجیایێ، ڕوونانکاریان ئەو ڕاستیە سەلماند، ‹‹وشە کەرت دەکرێ بۆ پارچەی ووردتر، پارچەی وەها کە واتایان ئەرکی ڕێزمانی هەبێت›› (فەتاح، قادر، ٢٠٠٦: ٧). کەواتە ل ڤێرێ ئەو ڕاستیە دیاربوو، پەیڤ بچووکترین پێکهاتا ڕێزمانی نینە، بەلکو پەیڤێ شیانا دابەشبوونێ هەیە، بۆ پارچێن بچووکتر ئەوژی مۆرفیمە. بەلێ هزرا مۆرفیمێ بۆ پەیڤا سادە دەستنادەت، چونکی شیانا کەرتبوونێ نینە بۆ پارچێن بچووکتر، واتا وێ ژ ناڤ نەچیت و ب هەمان واتا بمینیت، ژبەرهندێ ‹‹گرنگی تەواوی بیرۆکەی مۆرفیم لە وشەی ئالۆز و ئاوێتەدا دەردەکەوێ، چونکە ئەمانەن کە لە یەکەی واتایی بچووکتر دروست بوون، واتە دەبن بە پارچەی واتایی ووردترەوە›› (هەمان ژێدەر). ڤەدیتنا مۆرفیمێ دەستکەڤتەکا مەزن بوو بۆ زمانی، ژبەرکو ژ ئەنجامێ ئەوێ یەکێ شیان گەلەک مۆرفیمێن ژ پەیڤێ بچووکتر ببینن، وەکی:(دەم، دووری،...)، بەلێ پەیدابوونا مۆرفیمێ نەبوو ئەگەرێ (مرنا پەیڤێ)، بەلکو هەبوونا پەیڤێ ب هێزتر لێکر(حاجی، ٢٠٢٣: ٢٧-٢٨).

هزرا مۆرفیمێ ل دەستپێکا سالێن چلان پەیدابوو(فتاح ٢٠١١: ٨٤)، ژلایێ زانایێ ئەمریکی (بلۆمفیلد)یڤە، بەلێ ئەڤە وێ چەندێ ناگەهینیت، بەری ئەوی زانای هزرا مۆرفیمێ نەبوو، بەلێ وەکو زاراڤ و ژێکجوداکرنا وێ ل گەل پەیڤێ بۆ زانا (بلۆمفیلد)ی دزڤریت(عەلی، مونیب، ٢٠١٦: ٥٥).

پێناسێن مۆرفیمێ:

- بلۆمفیلد دبێژیت:››مۆرفیم بچووکترین یەکا واتادارا زمانیە›› (Bloomfield,1933: 166).

زمانڤانی ب تنێ ئاماژە ب مۆرفیمێن واتادار دایە، بەلێ ژ هەژێ ئاماژەپێدانییە ژبلی مۆرفیمێن واتادار، جۆرەکێ دیتر یێ مۆرفیمان هەیە خودان ئەرکێ ڕێزمانیە یان بەشداریێ د دارێژتنا پەیڤێن نویدا دکەت.

- یوسف شەریف سەعید دبێژیت :››مۆرفیم بچووکترین یەکەی واتایی، یان ئەرکداری زمانە، کە لە زنجیرەی ڕێکخستنی یەکەی ڕێزمانی زمان لە ڕۆنانی وشەدا بەکاردەهێنرێت›› (سەعید، ٢٠١٣: ٨).

- مۆرفیم:›› ب بچووکترین یەکا زمانی دهێتە دانان، شیانا دابەشکرنێ نینە بۆ یەکێن بچووکترێن خودان واتا یان ئەرکێ ڕێزمانی هەبیت و پەیڤ ژێ بهێنە دروستکرن›› (حاجی، ٢٠٢٣: ٢٨).

١-٣-٢ تایبەتمەندیێن مۆرفیمێ:

((١- کەرت نەبوون بۆ پارچەی ووردتر بەبێ شێواندنی واتا. بۆنموونە مۆرفیما سەربەخۆ {سێ} ناهێتە کەرتکرن بۆ پارچێن بچووکتر بێ کو واتایا وێ ژناڤ بچیت.

٢- دووپاتبوونەوە بە هەمان واتا لە دەورووبەری تردا. وەکو:(چار، چاردە، بیست و چار، چارسەد،...).

٣- بوونی شێوەیەکی فیزیکی. بۆ نموونە مۆرفیما {پێنج} ژ چار فۆنیمان پێکدهێت.

٤- واتا)) (فەتاح، قادر، ٢٠٠٦: ١١). هەمی ژماران واتا هەیە و ژمارێن بنجی پەیڤێن فەرهەنگینە.

بەلێ ئەگەر تەماشەی ئەڤان تایبەتمەندی و مەرجێن بۆ مۆرفیمێ هاتینە دانان بکەین، دێ بینین ل سەر هەمی مۆرفیمان پەیرەو نابن، وەکی (مۆرفیما سفر) ئەرکێ هەی بەلێ قالبەکێ فیزیکی

نینە، ژ فۆنیمان پێکناهێت. هەروەسا هەمی مۆرفیمان واتایەکا سەربەخۆ نینە، وەکو(مۆرفیمێن دارێژتنێ و مۆرفیمێن رێزمانی)، بەلکو واتا وان یا بەندە ب مۆرفیمێن سەربەخۆڤە.

١-٣-٣ جۆرێن مۆرفیمی:

سەبارەت ب پۆلینکرن و دابەشکرنا مۆرفیمی، زمانڤانان چەندین پۆلینکرنێن جیاواز بۆ مۆرفیمی کرینە، بەلێ پتریا وان وەکهەڤیەک تێدا هەبوو، ل سەر هندەک بنەمایان دابەشکرینە، وەکی: فۆرم، واتا، ئەرک و جهـ. ل ڤێرێ دێ هەولدەین جۆرێن مۆرفیمی دیاربکەین، ئەوان بنەمایان بخۆڤەبگریت، وەکی د ئەڤێ هێلکاریێ خارێ دیار:

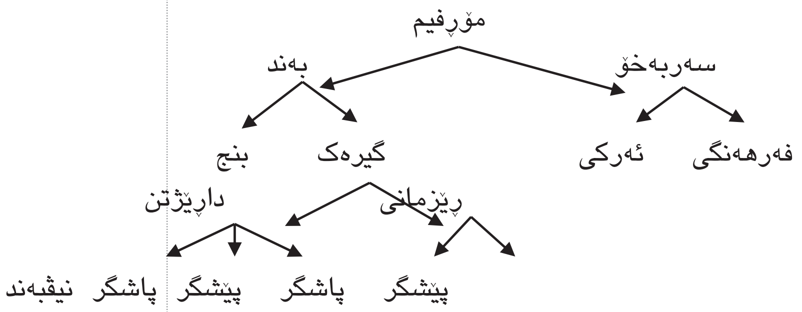

١- مۆرفیما سەربەخۆ:

ئەوان مۆرفیمان ب خۆڤەدگریت، ژ لایێ فۆرم و واتاییڤە سەربەخۆنە(Nurhayati, 2020: 12)، ئەڤ مۆرفیمەژێ دبنە دوو جۆر:

أ- مۆرفیما فەرهەنگی:

ئەو مۆرفیمن ب شێوەکێ سەربەخۆ و راستەوخۆ واتایێ د بەخشن، ژمارەکا زۆرا پەیڤێن زمانی بخۆڤەدگریت، ئەڤ جۆرە بەشە ئاخڤتنا (ناڤ، هەڤاڵناڤ، هەڤاڵکار، ژمارە، بەشەکێ جهناڤان) بخۆڤەدگریت(خۆشناو ٢٠٢٣: ٢٠)، وەکو:(دەست، ئێک،...).

ب- مۆرفیما ئەرکی:

ئەو مۆرفیمن، فۆرمەکێ سەربەخۆیی هەی و واتایا وان ژ ئەنجامێ پەیوەندیکرنێ ل گەل بەشێن دیترێن رستێ دەردکەڤیت(رەجەب، ٢٠٠٦: ٢٤)، ئانکو بتنێ واتایێ نادەن، وەکو:(ئامرازێ پەیوەندی، ئامرازێ سەرسوورمانێ،...).

٢- مۆرفیما بەند:

ئەو مۆرفیمن نەشێن ب شێوەکێ سەربەخۆ دەربکەڤن، بەلکو پێدڤیە بەردەوام ب مۆرفیمەکا دیترڤە ب لکن، بۆ دورووستکرنا پەیڤەکێ(Trask 1996: 32-33)، ئانکو ژلایێ فۆرم و واتاییڤە گرێداینە ب مۆرفیمێن دیترڤە.

ئەڤەژێ دابەش دبیتە سەر:

أ- گیرەک:

هەرچەندە مۆرفیمێن سەربەخۆ رۆلەکێ گرنگ د زمانیدا دبینن، بەلێ گەلەک جاران دەربرینا واتایێ ب هاریکاریا گیرەکان دهێتە گەهاندن. ژبەرهندێ گەلەک زمانڤان دوێ باوەرییێ دانە، د بنەرەتدا پەیڤێن سەربەخۆ بووینە، بەلێ ب بۆرینا دەمێ ئەڤ سەربەخۆیە ژ دەستدایە و وەک گیرەک ب ئەرکێ خۆ رادبن. گیرەک ب شێوێ (پێشگر، پاشگر، نیڤگر، دورگر) دەردکەڤن(رەجەب ٢٠٠٦: ٢٥)، ژ لایێ ئەرکیڤە دابەش دبنە سەر:

١- مۆرفیما دارێژتنێ:

ئەو مۆرفیمن دەمێ دچنە سەر مۆرفیمێن دیتر، پەیڤێن نوی ژلایێ فۆرم و واتاییڤە دارێژن (ئەحمەد، ٢٠٠٤: ٧٩).

وەکو:یهێز، جوانی،...).

٢- مۆرفیما ڕێزمانی:

ئەو مۆرفیمێن دەمێ دچنە سەر مۆرفیمێن دیتر، ب تنێ حالەتێن ڕێزمانیێن جیاواز پێکدهینن، بێ کو واتا پەیڤێ بگوهۆڕیت(ئەحمەد ٢٠٠٤: ٨٠).

وەکو:کوران، دچم،...).

مۆرفیما ڕێزمانی

ب- بنج:

بنج مۆرفیما بەندە و بچووکترین یەکا کاریە، دابەش نابیت بۆ بەشێن بچوویکتر، بتنێ واتایا خۆ نینە و هەردەم یا ئامادەیە بۆ وەرگرتنا مۆرفیمێن بەندێن (دارێژتنێ و ڕێزمانی) (رەجەب، ٢٠٠٦: ٢٣).

وەکو: (نقیس)← نقیس+ەر= نقیسەر

م.بە.بنج م.بە.دارێژتن

٢- ژمارە و چەند ديارەدەكێن دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی

بەندێ ئێکێ: ژمارە و چەند دیاردەکێن دەنگسازی:

هندەک جاران دەمێ ئەم فۆرمەکێ زمانیێ نقێسی یان یێ دەنگی بکاردهینین، دێ بینین دوو فۆنیم کاریگەریێ ل ئێک دکەن و تایبەتمەندیێن خۆ ددەنە ئێک و دوو، ئەڤ کاریگەرییە دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا هندەک فۆنیمان د ئاخفتنێدا هەتا د نقێسینێدا، ئەڤ گوهۆڕینە دهێتە دیتن، لەورا دەمێ ‹›دەنگەکانی زمان دەکەونە پاڵ یەک بۆ دارشتنی دانەی گەورەتر (برگە – وشە – ڕستە)، کار لیک دەکەن. لە ئەنجامی ئەم کارلێککردنە دەنگ هەیە دەگۆڕێ... هەیە پەیا دەبێ... هەیە دەقرتێ و دەتوێتەوە...هتد. بەو بەشەی زانستی زمان کە یاساکانی ئەم لایەنەی زمان دەستنیشان دەکات بە فۆنۆلۆجیPhonology ناودەبرێ‘‘ (ئەمین ٢٠٠٤: ٣٠١).

د دەربرین و نقێسینا هندەک ژماراندا، دیاردێن (گونجان، پەیدابوون، ژناڤچوون،...) پەیدادبن. بۆ نموونە، دەنگێ [ص] د پەیڤا (صەد)دا دهێتە گۆهلێبوون، ئەلۆفۆنا دەنگێ [س]ە، هەرچەندە هەتا نوکە نەهاتیە زانین، ل ژێر کاریگەرییا کیژ دەنگی، دەنگێ [س] د پەیڤا (سەد)دا هاتیە گۆهورین بۆ دەنگێ [ص] (فتاح، ١٩٨٢: ٢٣٣-٢٣٤). هەردوو دەنگێن [س] و [ص] د زمانێ کوردیدا، دوو شێوێن جۆدا جۆداێن ئێک فۆنیمێنە، جیاوازییا د ناڤبەرا واندا ژ ئەنجامێ ئەوێ ژینگەها جیاوازا تێدا دەردکەڤن. ب لێکگۆهورینا [س] و [ص] کار ل واتا پەیڤا)سەد) و (صەد) ناکەت. بەلێ د زمانێ عەرەبیدا، [س] و [ص] دوو فۆنیمێن ژێکجۆدانە، ب لێکگۆهورینا وان کار ل واتا پەیڤێ دکەت و دبیتە ئەگەرێ گۆهورینا واتایێ، وەکو (سورة-سوورەت) و (صورة-وێنە) ژێکجودانە (ئەمین، ٢٠٠٤: ٥٥).

ئەو دیاردێن دەنگسازیێن ب سەر ناڤێ هندەک ژماراندا دهێت، پێکهاتینە ژ:

١- گونجانا نەتەمام:

مەبەست ژ گونجانا نەتەمام ئەوە، سیمایەکێ دەنگی دهێتە گۆهورین، داکو ل گەل دەنگەکێ دیتر بگونجیت، واتە دەنگ ب تەمامی وەکو دەنگێ دیتر لێ ناهێت (محەمەد، ٢٠٠٩: ١٦). دەمێ دەنگێ (گر) پشتییێ (کپ) دهێت، دەنگێ (گر) کارتێکرنێ ل سەر دەنگێ (کپ) دکەت و ئەوێ بەرەڤ گرێی دبەت، بەروڤاژی ڤێ چەندێ، هەر دەمێ دەنگەکێ (کپ) پشتی دەنگێ (گر) بهێت، دەنگێ (کپ) کارتێکرنێ ل سەر دەنگێ (گر) دکەت و ئەوێ ژی بەرەڤ کپیێ

دبەت.

وەکو:هەشت+دەهـ←هەژدە

د ئەڤێ نموونێدا دەنگێن[ت، هـ] ژناڤچووینە، دەنگێ [د] گڕ کارتێکرن ل سەر دەنگێ [ش] کپ کریە، بوویە [ژ] گڕ، بۆ هندێ ل گەل دەنگێ[د] گڕ بگونجیت.

٢- گۆهۆڕین:

مەبەست پێ گۆهۆڕینا دەنگەکییە ب دەنگەکێ دیتر بێی کو کارتێکرنێ ل سەر واتایا پەیڤێ بکەت (طاهر، ٢٠١٣: ٢٣). ئەڤ دیاردە گەلەک د ناڤێن ژماراندا پەیدا دبیت.

وەکو:پێنج< >پێنجـ

هەشتێ< >حەشتێ

نۆت< >نوط،...).

٣- ژناڤچوون:

مەبەست پێ ژناڤچوونا دەنگەکییە یان زێدەتر د پەیڤێدا، بۆ مەرەما سڤکیا دەربڕین و گۆتنێ (محەمەد، ٢٠٠٩: ٢٧)، دیاردا ژناڤچوونا دەنگان د ناڤێ هندەک ژمارانژیدا پەیدادبیت، بۆ مەرەما سڤکیا دەربڕینێ، بۆ نموونە:

أ-ژناڤچوونا دەنگێ[ت] د ژمارێن:

- بیست دینار←بیس دینار
- حەفت + سەد←حەفسەد

ب-ژناڤچوونا دەنگێ [هـ] د ژمارێن (١١-١٩)دا:

- دوو+دەهـ←دوازدە
- چار+دەهـ←چاردە،...).

ت-ژناڤچوونا دەنگێ [ج] د ژمارێن:

- پێنج+سەد←پێنسەد

پ-ژناڤچوونا دەنگێ[ش] د ژمارێن:

- شەش+دەهـ←شازدە
- شەش+سەد←شەسەد

د نموونا (شازدە) دا، ژ بلی ژناڤچوونا دەنگێ [ش] هندەک گوهۆڕینێن دیترژی ڕوویددەن، وەکی ژناڤچوونا دەنگێ [ه]، پەیدابوونا دەنگێن [از].

ج-ژناڤچوونا دەنگێ[و] د ژمارا:

- چوار←چار

٤- پەیدابوون:

(هەندێ جار لەئەنجامی کۆبوونەوەی ڕیشەی وشەیەک و پاشگرێک دەنگێکی نوێ دێتە کایەوە بۆ جیاکردنەوەی بزوێنەکان) (فتاح ٢٠١١: ١٢٠). پەیدابوونا دەنگی ل ئەوی دەمی دیاردبیت، دەمێ دوو مۆرفیم ل گەل ئێک دهێنە لێکدان، دەنگێ دوماهیێ ژ مۆرفیما ئێکێ و دەنگێ ئێکێ ژ مۆرفیما دی، بۆ لێڤکرنێ د گران بن، ل وی دەمی دەنگەکێ نوی د ناڤبەرا هەردوو دەنگاندا پەیدادبیت، داکو هەردوو دەنگان ژناڤچوونێ بپارێزیت.

دیاردا پەیدابوونا دەنگی، د ناڤێن ژماراندا گەلەک پەرچاڤدبیت، بۆ نموونە:

أ-پەیدابوونا سەمی ڤاولا[ی-y]:

ئەو ژمارێن دوماهیکا وان دەنگێ[ێ] بیت و دەمێ مۆرفیما داڕێژتنێ (ێ) یان (ەم) وەردگریت، بۆ دروستکرنا ژمارا پلەیی، سەمی ڤاولا[ی] دکەڤیتە د ناڤبەرا هەردوو دەنگێن ڤاوڵدا، داکو ژناڤچوونێ بپارێزیت.

وەکو:سێ+ێ←سێیێ

سێ+ەم←سێیەم

ب-پەیدابوونا سەمی ڤاولا[و-w]:

دەمێ ژمارە (دوو) مۆرفیما داڕێژتنێ {ێ} یان {ەم} وەردگریت، بۆ دروستکرنا ژمارا پلەیی، سەمی ڤاولا[و-w] پەیدادبیت، د ئەڤێ حالەتیدا ڤاولا[وو] کورت دبیت، بۆ ڤاولا[و-u]، دویڤدا سەمی ڤاولا [و-w] د ناڤبەرا واندا پەیدادبیت.

وەکو:دوو + و + ێ ← دووێ

Ø سەمی ڤاول

دوو + و + مم ← دووەم

ø سەمی ڤاول

ج-پەیدابوونا کۆنسۆنانتا [هـ]:

د هندەک حالەتاندا د ناڤبەرا ژمارا بنجی و پاشگری (ەم)دا، دەنگێ [هـ] پەیدادبیت (محەمەد، ٢٠٠٩: ٣٣).

وەکو:دووەم > دووهەم

د-پەیدابوونا کۆنسۆنانتا[ز]:

پەیدابوونا دەنگێ[ز] د فۆرمێن ژمارێن (١١، ١٢، ١٣، ١٥، ١٦، ١٩)دا، بۆ ب سانەهیکرنا لێڤکرنێ.

وەکو:سێ+دەهـ←سێزدە

نەهـ+دەهـ←نۆزدە

د نموونا (نۆزدە)دا، ژ بلی پەیدابوونا دەنگێ[ز]، هندەک گوهورینێن دیترژی پەیدابووینە، وەکی گوهۆرینا دەنگێ [ە] بۆ دەنگێ [ۆ] د ژمارە (دەهـ)دا، هەروەسا ژ بەرسڤکیا لێڤکرنێ دەنگێ [هـ] ژناڤچوویە (محەمە، ٢٠٠٩: ٢٧).

بەندێ دووێ: ژمارە د چەند تێروانینەکێن مۆرفۆلۆجیدا

٢-٢-١ جۆرێن ژمارێ ژلایێ پێکهاتنێڤە:

ل ڤێرە دێ ئاماژە ب جۆرێن ژمارێ دەین، ژلایێ پێکهاتا مۆرفۆلۆجیڤە. کا هەر ژمارەک ژ لایێ پێکهاتنێڤە یا (سادە یان نەسادە)یە، ژ چ مۆرفیمان پێکدهێت، ئانکو ل سەر بنەمایێ مۆرفیمان ژمارێن (بنجی، پلەیی، کەرتی) دابەشدکەین بۆ (سادە، نەسادە).

أ- ژمارا بنجی:

ژمارا بنجی بڕ و چەنداتیا ناڤێ دیارکرێ ب شێوەکێ ڕوون و ئاشکەرا دیاردکەت. ژمارا بنجی ژلایێ پێکهاتنێڤە دابەش دبیتە سەر ئەڤان جۆران:

١- ژمارا سادە:

ئەو جۆرێ ژمارییە، ب تنێ ژ ئێک مۆرفیما سەربەخۆ پێکدهێت (Fattah 1997: 179). ژمارا سادە ئەڤان ژماران ب خۆڤەدگریت:

أ- ژمارێن (٠-٩)، وەکو: سفر، ئێک،...).

ب- ژمارێن سەرە گرییان، وەکو: (دەهـ بیست، سەد،...).

٢- ژمارا نەسادە:

ژمارا نەسادەژی دابەش دبیتە سەر دوو جۆران:

أ- ژمارا دارێژتی:

ئەو جۆرێ ژمارییە، ژ مۆرفیمەکا سەربەخۆ و مۆرفیمەکا بەندا دارێژتنێ پێکدهێت (Fakhry 2005: 207). هژمارا وان گەلەک یا کێم و سنوردارە.

وەکو:پێنج + ێ = پێنجێ

م. سەربەخۆ م.ب.دارێژتنێ.پاشگر

ب- ژمارا لێکدایی:

ئەو جۆرێ ژمارییە ژ دوو مۆرفیمێن سەربەخۆ یان زێدەتر پێکدهێت، د هندەک حالەتاندا مۆرفیما بەندا دارێژتنێ ژی بەشدارییێ د پێکهاتا واندا دکەت (موکریانی ٢٠١٧: ٤٠).

وەکو:دوو سەد←دوو + سەد

م. سەربەخۆ م. سەربەخۆ

هەروەسا د هندەک حالەتاندا مۆرفیما بەندا دارێژتنێ (و) د کەڤیتە د ناڤبەرا هەردوو مۆرفیمێن سەربەخۆ (ژمارێن بنجی)دا و ژمارەکا لێکدایی دروست دکەن.

وەکو:چل و سێ ← چل + و + سێ

م. سەربەخۆ ئا.ل م. سەربەخۆ

هەروەسا ژمارا دارێژتی ژی بەشدارییێ د پێکهاتا ژمارا لێکدایدا دکەت.

وەکو:حەفتێ و پێنج ← حەفتێ + پێنج

ژ. دارێژتی م. سەربەخۆ

م.سەربەخۆ م.بە.دارێژتنێ

بۆ مە دیاردبیت پتریا ژمارێن بنجی ژلایێ پێکهاتنێڤە د لێکدانە، هەروەسا هژمارا ژمارێن دارێژتی د کێم و سنوردارن. ژمارێن سادە پتری هەمی ژمارێن دیتر بەشداریێ د پێکهاتا پەیڤێن نویدا دکەت، وەکو: (دەهک، ئێکگرتن، چارچاڤ،...).

ب- ژمارا پلەیی:

ژمارا پلەیی پلە و ریکخستنا ناڤێ دیارکری دیاردکەت. ژلایێ پێکهاتنێڤە ژمارا پلەیی ژ مۆرفیمەکا سەربەخۆ و مۆرفیمەکا بەندا دارێژتنێ پێکدهێت (موکریانی ٢٠١٧: ٤١).

مۆرفیما بەند بریتیە ژ پاشگرێ {ێ}، ب مۆرفیما سەربەخۆڤە دلکیت، بەلێ د کرمانجیا ناڤەراستدا مۆرفیمێن {ەم، ەمین} وەکو پاشگر ب مۆرفیما سەربەخۆڤە دلکن.

دەهێ← دەه + ێ

م. سەربەخۆ م.ب.دارێژتنێ

شەشەم (ەمین)←شەش + ەم (ەمین)

م.سەربەخۆ م.ب.دارێژتنێ

د شیاندایە مۆرفیما بەند {ێ} وەکو پاشگر ب دوماهیا ژمارا لێکدایڤە بلکیت، ژمارا پلەیی دروستدکەت.

وەکو:بیست و ئێکێ ← بیست و ئێک + ێ

ژ.لێکدایی م.ب.دارێژتنێ

مۆرفیما {ێ} دشێت ب دوو شێوان ل گەل ژمارێ دەرکەڤیت، هەرچەندە دۆخێ تیان پەیوەندی ب ئاستێ سینتاکسیڤەیە، بەلێ ژمارا بنجی ب رێکا یاسایا کوپیکرنێ مۆرفیما دۆخێ تیان وەردگریت، وەکی:

بیست و ئێکێ ئاداریێ،

یاسا کوپیکرنێ

هەروەسا مۆرفیما {ێ} وەکو پاشگرێ دارێژتی دەمێ دچیتە سەر ژمارا بنجی بۆ مە ژمارا پلەیی دروسدکەت، وەکی:

قوتابیێ بیست و ئێکێ،

ژمارا پلەیی

ژمارێن پلەیی ژلایێ پێکهاتنێڤە دارێژتی یان لێکدانە، ب هاریکاریا مۆرفیما بەندا دارێژتنێ {ێ} دروست دبن.

ج- ژمارا کەرتی:

ژمارا کەرتی ب لێکدانا دوو مۆرفیمێن سەربەخۆ، هەردوو ژمارێن بنجینە، پەیڤەکا لێکدایی دروست دکەن (موکریانی ٢٠١٧: ٤٢). ژمارا دووێ هەردەم ژمارە (ئێک)ە.

وەکو: چارێک ← چار + ئێک

م.سەربەخۆ. م.سەربەخۆ

بەلێ ئەگەر ژمارا دووێ ژمارە (ئێک) نەبیت، ژمارا کەرتی ب شێوێ پەیڤا لێکدایی دەرناکەڤیت، بەلکو ژ قالبێ پەیڤا لێکدای دچیتە د قالبێ فریزێدا (ئەحمەد ٢٠٠٤: ١١٧). پێشبەند و نیشانا کۆمێ،... بەشداریێ د پێکهاتا واندا دکەت.

وەکو: سەدێ بیست،
چار ژ دەهێ،
ژ دەهان چار،
دوو ل سەر پێنجێ،

ژمارە (نیڤ) ژلایێ پێکهاتنێڤە یا سادەیە، ب تنێ ژ مۆرفیمەکا سەربەخۆ پێکدهێت.

ژمارێن کەرتی ژلایێ پێکهاتنێڤە د لێکداینە یان ب شێوێ فریزێنە، ب تنێ ژمارە (نیڤ) نەبیت، ژلایێ پێکهاتنێڤە یا سادەیە، ب تنێ ژ ئێک مۆرفیم پێکدهێت.

٢-٢-٢ ژمارە و بەشێن ئاخڤتنێ:

بەشێن ئاخڤتنێ بابەتێ هەرە سەرەکیێ زانستێ مۆرفۆلۆجییە، د هەمی زمانێن جیهانێدا هەنە. هەر

پەیڤەک د زمانیدا یا گریدایە ب بەشەکێ ئاخفتنێڤە، هەر ژ کەڤندا هەتا نوکە بەشێن ئاخفتنێ ب شێوێن جودا جودا هاتینە دابەشکرن. د ڕێزمانا کەڤندا واتا دکرە پیڤەر بۆ ژێکجوداکرنا بەشێن ئاخفتنێ، ئانکو ل سەر بنەمایێ واتایێ بەشێن ئاخڤتنێ دابەشدکرن (عەلی، مونیب، ٢٠١٦: ١٤-١٦). بەلێ د ڕێزمانا نویدا ل سەر بنەمایێ ئەوان گیرەکێن (ڕێزمانی، دارێژتنێ) پەیڤ وەردگریت، چ‌ه و ئەرکێ پەیڤێ د ڕستێدا و ب ڕێکا هێزێ بەشێن ئاخڤتنێ دابەشدکرن (ڕەشید ٢٠٠٩: ٤٠).

ژمارە وەکو هەر کەرەستەکێ دیترێ زمانی هەر ژ کەڤندا هەتا نۆکە بوویە جهێ سەرنج و ڤەکۆلینێ بۆ زمانڤانێن کورد و بیانی. گەلەک راو بۆچوونێن جودا ل سەر هەنە، هندەک ژ زمانڤانان ژمارە کریە جۆرەک ژ ناڤی و ل گەل بەشەئاخفتنا ناڤی باسکریە، هندەک ژ زمانڤانێن دیتر ل گەل بەشەئاخفتنا هەڤاڵناڤی باسکریە و کریە جۆرەک ژ جۆرێن هەڤاڵناڤی، هندەک ژ زمانڤانان وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ سەرەدەری ل گەل ژمارێ کریە و جودا ژ بەشێن دیێن ئاخڤتنێ باسکریە.

ئەو نڤیسەرێن کوردێن ل ژێر کارتێکرنا ڕێزمانا زمانێ ئینگلیزی، باس ل بەشێن ئاخڤتنێ کرین، ژمارە کریە جۆرەک ژ جۆرێن هەڤاڵناڤی (مارف، ٢٠١٤أ: ١٠)، وەکو (تەوفیق وەهبی) د پەرتووکا خۆدا ل ژێر ناڤێ (سفەتی ژمارەیی) باس ل ژمارێ کریە و پێناسەکریە (وەهبی، ١٩٢٩: ٧٤). (صادق بهاءالدین ئامێدی) ژمارە کریە جۆرەک ژ جۆرێن هەڤاڵناڤی، ل ژێر ناڤێ (هەڤاڵناڤێ چەندی هژماری-ژمارەیی) باس ل ژمارێ و جۆرێن وێ کریە (ئامیدی، ١٩٧٦: ٢٨٠-٢٨٩).

ئەو نڤیسەرێن کوردێن کاریگەربووین ب زمانێ عەرەبی، ل بەر ڕوناهیا ڕێزمانا زمانێ عەرەبی، باس ل بەشێن ئاخفتنێ کرین، ژمارە کریە جۆرەک ژ جۆرێن ناڤی و ل گەل بەشەئاخفتنا ناڤی باسکریە. وەکو: (سەعید صدقی کابان) ل ژێر ناڤێ (اسم عدد) باس ل ژمارێ کریە و دەربارەی ژمارێ دبێژیت:››اسمیکە ژمارە نیشان دەدا‹‹ (کابان، ١٩٢٨: ١٢-١٣). (ئەحمەد حەسەن ئەحمەد) دەربارەی ژمارێ د بێژیت :››ژمارە جوریکە لە ناو، بو ژماردنی مروڤ و هەر شتەکی ئەنبوژەن، وەیان بو هەر مەبەستێک کە پیویست بە ژماردن بکا بەکارئەهینری‹‹. هەروەسا ب دیتنا وی ژمارا پلەیی جۆرەکە ژجۆرێن هەڤاڵناڤی (احمد، ١٩٧٦: ١١٠). (محەمەد طاهر گوهەرزی) ژی ل ژێر ناڤێ (ژمارناڤ-اسم العدد) باس ل ژمارێ و جۆرێن وێ کرینە (گوهەرزی ١٩٩٩: ٥٤-٥٧).

ئەو زمانڤانێن کوردێن کاریگەربووین ب قوتابخانا ڕووسی، وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ سەرەدەری ل گەل ژمارێ کریە. قوتابخانا ڕووسی ئەڤ بەشێن ئاخڤتنێ دەستنیشانکرینە (ناڤ، هەڤاڵناڤ، جهناڤ، ژمارە، کار-چاوگ، هەڤاڵکار، پرێپۆزیشن، ئامرازێ پەیوەندی، ئامرازێ سەرسوورمانێ و گازیکرنێ، پارتیکل) (مارف ٢٠١٤أ: ١٠-١١أ). وەکو : (ئەورەحمانی حاجی مارف) دبێژیت : (ڕاستە، هەتا ڕادەکی ژمارە و هەڤاڵناڤ نێزیکی ئێکن، بەلێ ژلایێ واتایا ڕێزمانی و گۆهورین و بکارهینانا سینتاکسی ژێک دهێنە جۆداکرن، ئەڤەژی مەرجێن سەرەکینە، ژمارە وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ بهێتە هژمارتن) (مارف ٢٠١٤أ: ١١). ب دیتنا (بابا رسول نوری رسول) ژی ژمارە بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆیە، هەرچەندە ژمارە و ناڤ ژ هندەک لایانڤە لێک نێزیکن، ب تایبەتی ژلایێ واتاییڤە، بەلێ نابیت ئەم ب تنێ تایبەتمەندیێن واتایی بکەینە پیڤەر بۆ دانانا ژمارێ ل گەل بەشەئاخڤتنا ناڤی (رسول ٢٠١٢: ٦٧).

ب بۆچوونا مەژی ژمارە بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆیە، ژبەرکو خۆدانا تایبەتمەندیێن واتایی و ڕێزمانیە. هەرچەندە ژمارە و ناڤ ژلایێ واتاییڤە لێک نێزیکن، بەلێ نابیت ئەم ب تنێ تایبەتمەندییێن واتـایـی بکەینە پیڤەر بـۆ ژێکجـۆداکرنا بەشێن ئاخڤتنێ، ئانکو نابیت هەر پەیڤەکا واتایا ژمارێ تێدا هەبیت ب ژمارە بهێتە هژمارتن، بۆ نموونە پەیڤا (حەفتی)، ڕاستە پەیڤا (حەفت) ژمارەیە، بەلێ دەمێ دبێژین (حەفتی)، ژ بەشە ئاخڤتنا ژمارە بۆ بەشە ئاخڤتنا ناڤی دهێتە گوهۆرین. هەروەسا پەیڤا (حەفتی) ژ ئەگەرێ پاشگری وەکو ناڤەکێ داڕێژتی سەرەدەری د گەلدا دهێتە کرن و ژمارە نینە، چونکی تایبەتمەندیێن ڕێزمانیێن ناڤی تێدا هەنە نەیێن ژمارێ و چ جیاوازی ل گەل ناڤەکێ ئاسایدا نینە، وەکو (قوتابی، قوتابیەک، قوتابیان، قوتابیا دووێ، چار قوتابی،...). ب هەمان شێوە دشێین، بێژین (حەفتیەک. حەفتیان، حەفتیا دووێ، چار حەفتی،...). هەروەسا ژبەرکو ژمارە ل گەل ناڤیدا دهێت و دبیتە دیارکەر ژ بۆ ناڤی نابیت ئەم ب هەڤاڵناڤ ب هژمێرین.

٢-٢-٣ ژمارە و ڕۆنانا پەیڤێن نوی:

ژمارە وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ، ڕۆلەکێ گرنگ دبینیت د پێکهاتا پەیڤێن نویدا، چ ب وەرگرتنا مۆرفیمێن داڕێژتنێ، یان ب دووبارەبوونا ژمارێ، یان دەمێ ل گەل بەشە ئاخڤتنەکا دیتر دهێت.

د هەمی زمانەکیدا، داڕێژتنا پەیڤێن نوی ب ڕێکا مۆرفیما سەربەخۆ (پەیڤێن فەرهەنگی) و مۆرفیمێن داڕێژتنییە، ئەڤ مۆرفیمن داڕێژتنێ ب شێوێ (پێشگر و پاشگر) ب مۆرفیما سەربەخۆڤە د لکن. ژمارە وەکو مۆرفیمەکا سەربەخۆ بەشداریێ د داڕێژتنا پەیڤێن نویدا دکەت، ئەوژی ب وەرگرتنا پاشگران، ژمارێ شیانا وەرگرتنا پتر ژ پاشگرەکێ هەیە، بۆ داڕێژتنا پەیڤێن نوی، بەلێ هژمارا ئەوان پەیڤان گەلەک یا سنوردارە، وەکو: (حەفتیانە،...).

ژمارە وەکو مۆرفیمەکا سەربەخۆ ل گەل ئەڤان مۆرفیمێن داڕێژتنێ پەیڤن نوی دروستدکەت:

- ژمارە+مۆرفیما داڕێژتنێ{-ک}←شەشک، چلک،...).
- ژمارە+مۆرفیما داڕێژتنێ{-ی}←حەفتی، چلی،...).
- ژمارە+مۆرفیما داڕێژتنێ{-ە}←چلە، سەدە،...).
- ژمارە+مۆرفیما داڕێژتنێ{انە}←ئێکانە،...).
- ژمارە+مۆرفیما داڕێژتنێ{ی}+مۆرفیما داڕێژتنێ{انە}←حەفتیانە،...).
- ژمارە+مۆرفیما داڕێژتنێ{ەتی}←ئێکەتی، یەکەتی،...).
- ژمارە+مۆرفیما داڕێژتنێ{یار}←حەفتیار،...).
- ژمارە+مۆرفیما داڕێژتنێ{ین}←چارین،...).

ژمارە وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ، ڕۆلەکێ زۆر چالاک د پێکهاتا پەیڤێن لێکدایدا هەیە، ل خوارێ دێ ئاماژە ب هندەک ڕێکێن دروستبوونا پەیڤێن لێکدای دەین، ب هاریکاریا ژمارێ دروستبووینە:

١- ژمارە+ناڤ، وەکو: (ئێکدل، چارستین،...).
٢- ژمارا بنجی+ناڤ+پاشگرێ (ی)، وەکو: (دوونەفەری، چارگۆشەیی،...).
٣- ژمارا بنجی+ناڤ+پاشگرێ (ە)، وەکو: (سێدارە، دووبارە،..).
٤- ژمارا بنجی+ناڤ+پاشگرێ (ەکی)، وەکو: (پێنج خشتەکی، دووبەرەکی،...).
٥- ژمارا بنجی+چاوگ، وەکو: (ئێکگرتن، ئێکبوون،...).
٦- ژمارە+ژمارە، وەکو: (سێ چار، هەشت نەهـ...).

٧- ژمارە+هەڤاڵکار، وەکو: (دوولا، چارلا،...).
هەروەسا پەیڤا لێکدای ب رێکا دووبارەبوونا ژمارێ دروستدبیت، وەکی:
- ژمارە+ژمارە، وەکو: (نیڤ نیڤ، دوو دوو،...).

٢-٢-٤ ژمارە و دیاردا مۆرفۆفۆنیمی:

سەبارەت زاراڤێ مۆرفۆفۆنیمی، زمانڤانان زاراڤێن جیاواز بکارهینانە، وەکی: (مۆرفۆنۆلۆجی، مۆرفۆنیمکس، مۆرفۆفۆنێمکس، دەنگوشەسازی،...) (حاجی ٢٠٢٣: ٤٢). مەبەست ژ مۆرفۆفۆنیمی ‹‹ئەو تاکە دەنگانەن کە لە ئاستی دەنگسازیدا فونیمن و دەتوانن لە ئاستی وشەسازیدا ببن بە مۆرفیم›› (حەمید، ٢٠١٥: ١٣)، مۆرفۆفۆنیم مۆرفیمێن دارێژتنێ و رێزمانی بخۆڤەدگریت. هندەک ژ ئەوان مۆرفیمێن دارێژتنێ و رێزمانی، دەمێ ل گەل ژمارێ دهێن، دیاردا مۆرفۆفۆنیمێ دەردبرن ل ڤێرێ دێ ئاماژێ ب ئەوان مۆرفیمان دەین.

مۆرفیمێن دارێژتنێ وەکو مۆرفۆفۆنیم:

١- مۆرفۆفۆنیما [ە]: مۆرفیما {ە} دەمێ وەکو پاشگر دچیتە سەر هندەک ژماران، ناڤێن دارێژتی دروستدکەت، وەکو:

چل+ ە=چلە (ناڤێ دارێژتی)

٢- مۆرفۆفۆنیما[ێ]: مۆرفیما {ێ} دەمێ وەکو پاشگر دچیتە سەر هندەک ژمارێن سادە، ژمارێن دارێژتی دروستدکەت، وەکو:

حەفت+ێ=حەفتێ (ژ.دارێژتی)

٣- مۆرفۆفۆنیما[ک]: مۆرفیما {ک} دەمێ وەکو پاشگر دچیتە سەر هندەک ژماران، ناڤێن دارێژتی دروستدکەت، وەکو:

چل+ک=چلک (ن.دارێژتی)

٤- مۆرفۆفۆنیما[ی]: مۆرفیما (ی) دەمێ وەکو پاشگر دچیتە سەر هندەک ژماران، ناڤێن دارێژتی دروستدکەت، وەکو:

حەفت+ی=حەفتی (ن.دارێژتی)

د ئەڤان نموونێن ل سەرێ دیار دەمێ مۆرفیمێن دارێژتنێ دەمێ وەکو پاشگر ل سەر ژمارێ زێدەبووین، پەیڤێن نوی دارێژتینە، و دەربرینێ ژ دیاردا مۆرفۆفۆنیمێ دکەن.

ب- مۆرفیمێن رێزمانی وەکو مۆرفۆفۆنیم:

١- مۆرفۆفۆنیما[ا]: مۆرفیما {ا}، مۆرفیما نفشێ مێیە د دوخێ خستنەپاڵێدا، مۆرفۆفۆنیمە چونکی نواندنا مۆرفیمەکێ دکەت، وەکو:

ئێکا جوان،

٢- مۆرفۆفۆنیما[ێ]: مۆرفیما {ێ}، مۆرفیما نفشێ نێرە د دۆخێ خستنەپاڵێدا، مۆرفۆفۆنیمە چونکی نواندنا فۆنیمەکێ دکەت، وەکو:

ئێکێ زیرەک،

٣- مۆرفۆفۆنیما[ێ]:مۆرفیما {ێ}، مۆرفیما نفشێ مێیە د دۆخێ تیاندا، مۆرفۆفۆنیمە چونکی نواندنا فۆنیمەکێ دکەت، وەکو:

ئێکێ نیسانێ،

ئەڤ مۆرفیمێن رێزمانیێن ل گەل ژمارێ هاتین، ژ بلی دروستکرنا پەیوەندیێ د ناڤبەرا پەیڤاندا، ئەرکێ مۆرفۆفۆنیمێ ژێ دبینن.

٢-٢-٥ ژمارە و مۆرفا بۆش:

مۆرفا بۆش د پتریا زماناندا دهێتە دیتن، زمانێ کوردیژێ ئێکە ژ ئەوان زمانێن ئەڤ کەرەستە بەشداریێ د ئاڤاکرنا پەیڤێن وێدا دکەت. مۆرفا بۆش ل ئەوێ دەمێ دیاردبیت، دەمێ ژمارا مۆرفان و ژمارا مۆرفیمان یەکسان نەبیت، ژمارا مۆرفان زێدەتر بیت ژ ژمارا مۆرفیمان (خدر ٢٠١٠: ٤٢).

بۆ نموونە: ماموستا + ی+ ان (٣ مۆرف)

م.سەربەخۆ مۆرفا بۆش م.ڕێزمانی (٢ مۆرفیم)

كەواتە مەبەست ژ مۆرفا بۆش››ئەو مۆرفە شێوە هەیە، بەلێ نواندنا چ مۆرفیمان ناكەت›› (Crystal, 168 :2008). یان ‹‹ئەو مۆرفە شێوە هەیە، بەلێ واتا نینە›› (عەلی، مونیب ٢٠١٦: ٢٠٩).

زمانڤان د ئەوێ باوەریدانە، مۆرفا بۆش وەكو دیاردەكا دەنگسازی، ژبەر هەبوونا یاسایەكا فۆنۆلۆجی پەیدادبیت، وەكو پەیدابوونا سەمی ڤاولا (ی)، د ناڤبەرا پەیڤا (قوتابی) و مۆرفیما كۆمكرنێ (ان)دا، ب شێوێ (قوتابییان) دەردكەڤیت، د ئەڤێ پەیڤێدا پەیدابوونا سەمی ڤاولا (ی) وەكو شێوە (فۆنیم) دیاربوویە، بەلێ وەكو واتا، چ واتا و ئەرك ل سەر پەیڤا (قوتابی) زێدەنەكریە، ب تنێ ژبەركو پەیڤا (قوتابی) ب دەنگەكێ ڤاولێ ب دوماهیك هاتیە و مۆرفیما كۆمكرنێ یا ل سەر هاتیە زێدەكرن، ب دەنگەكێ ڤاولێ دەستپێكریە، ژبەرهندێ سەمی ڤاولێ دەركەڤتیە، زمانڤان ئەڤێ كەرەستەیێ د مۆرفۆلۆجییێدا ب بۆش ناڤدكەن، یانژی گەلەك جاران وەكو ڕێخۆشكەرەك بۆ دەربڕینێ دهێتە بكارهینان، ئانكو ب تنێ هاتنا ئەوێ بۆ خۆشكرنا ئاوازا گۆتنێ دهێتە بكارهینان، یانژی هندەك جاران هاتنا ئەوان ب خۆرتیە (عومەر، ٢٠٢٣: ٢٠١٧).

هەروەسا د فورمێ هندەك ژماراندا مۆرفا بۆش دهێتە دیتن، ب تنێ ڤالبەكێ فیزیكی هەیە و واتا نینە، بۆ نموونە:

– یازدە←یەك+از+دەه
– سێزدە←سێ+ز+دەه

سەمی ڤاولا (ی) وەكو مۆرفا بۆش د شیاندایە بكەڤیتە د ناڤبەرا ژمارێن بنجی ئەوێن ب دەنگێ [ێ] ب دوماهی هاتین و مۆرفیمێن داڕێژتنێ {ێ} یان {ەم}دا، بۆ دروستكرنا ژمارا پلەیی، بۆ نموونە:

– سێیێ←سێ+ی+ێ
– سێیەم←سێ+ی+ەم

هەروەسا دەمێ ژمارە (دوو) مۆرفیما داڕێژتنێ {ێ} یان {ەم} وەردگریت، بۆ دروستكرنا ژمارا پلەیی، سەمی ڤاولا (و) وەكو مۆرفا بۆش دكەڤیتە د ناڤبەرا ژمارێ و مۆرفیمێن داڕێژتنێدا، بۆ نموونە:

– دوویێ←دوو+و+ ێ
– دووەم←دوو+و+ەم

هەردیسان (هـ) وەكو مۆرفا بۆش د هندەك حالەتاندا د شیاندایە بكەڤیتە د ناڤبەرا ژمارا بنجی و مۆرفیما داڕێژتنێ {ەم}دا، ل دەمێ دروستكرنا ژمارا پلەیی، بۆ نموونە:

– سێهەم←سێ+هـ+ەم
– دووهەم←دوو+هـ+ەم

كەواتە بۆ مە دیاردبیت، مۆرفا بۆش ل ئەوی دەمی پەیدادبیت، دەمێ دەربڕینەك ژ بەر ئەگەرەكێ دەنگسازی یان هەر ئەگەرەكێ دیتر، فۆنیمەك یان زێدەتر تێدا پەیدا ببیت، بێیكو واتا یان ئەرك هەبیت، ئەو فۆنیم ب مۆرفا بۆش دهێتە ناڤكرن.

٢-٢-٦ ژمارە و دووبارەكرن:

ژمارە بەشەكە ژ بەشێن ئاخڤتنێ، ئاماژێ ب چەنداتیا ناڤێ بژمێر ددەت، دبیتە دیاركەر بۆ ناڤێ بژمێر، بەلێ دەمێ ژمارە دووبارە دبیت، د ڕستێدا ئەركێ هەڤاڵكاری دگێریت، گەلەك ژ زمانڤانان ب جۆرەك ژ جۆرێن ژمارێ هژمارتیە، ل ژێر ناڤێ (ژمارا دابەش، ژمارا لێكڤەكەر، ژمارا پشكی. ژمارا پارڤەر، هژمارا تەوزیعی) باسكریە (رسول ٢٠١٢: ٨٦).

وەكو: قوتابی سێ سێ هاتن.

هندەك جاران ژمارا دووێ یا دووبارەكری پاشپرتكا (ە) وەردگریت (ئامێدی ١٩٧٦: ٢٨٧).

وەكو: قوتابی ئێك ئێكە وەرن.

هەروەسا گەلەك جاران ئامرازێ لێكدانی (ب)

دکەڤیتە د ناڤبەرا هەردوو ژماراندا، هەر ب هەمان شێوە د رستێدا ئەرکێ هەڤالکاری دبینن.

وەکو: زارۆکان سێ ب سێ یاریکرن.

د هندەک دیالێکتێن کوردیدا، دووبارەکرنا ژمارێ دبیتە چار جاران، ب هاریکاریا ئامرازێ لێکدانێ (ب) (کوردوییف، ١٩٨٤: ١٢٤).

وەکو: زارۆکان سسێ ب سسێ یاریکرن.

زمانڤان (جەگەر خوین) د پەرتووکا خۆدا ئەوا ب ناڤێ (آوا ئو دەستورا زمانی کوردی) ئاماژە ب هندێ ددەت، هندەک ژ ئاخڤتنکەرێن زمانێ کوردی ل دەمێ چەنداتیا ناڤێ بژمێر دیاردکەن، ل جهێ بێژن (سێ پەز هاتن.)، دبێژن (سێ سێ (سسێ پەز هاتن.)، بەلێ بکارهینانا (سێ پەز) باشتر و دروسترە ژ (سێ سێ پەز.)، هەروەسا بۆ دەربڕینێ سڤکتر و ساناهیترن (خوین ١٩٦١: ٣٣).

ئەنجام

د گوڤەرا بەهدینیدا دیاردێن دەنگسازی (گونجانا نەتەمام، گۆهورین، ژناڤچوون، پەیدابوون) ب سەر فورمێ ژماراندا دهێن. ژمارە وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ، ڕۆلەکێ زۆر چالاک د ڕۆنانا پەیڤێن نویدا هەیە، ئەوژی ب وەرگرتنا مۆرفیمێن داڕێژتنێ یان دەمێ ل گەل بەشە ئاخڤتنەکا دیتر دهێت. هندەک ژ مۆرفیمێن داڕێژتنییێن ژ ئێک فۆنیم پێکدهێن، دەمێ دچنە سەر ژمارێ ژبلی ئەرکێ داڕێژتنا پەیڤێ، ئەرکێ مۆرفۆفۆنیمی ژی دبینن. هندەک ژ پاشگرێن ڕێزمانیێن ژ ئێک فۆنیم پێکدهێن، دەمێ ل گەل ژمارێ دهێن ژبلی دروستکرنا پەیوەندیێ د ناڤبەرا پەیڤاندا، ئەرکێ مۆرفۆفۆنیمی ژی دگێرن. مۆرفێن /ا/، /ز/، /ی/، /و/، /ھ/ دبنە کەرەستێ بۆش د فورمێن هندەک ژماراندا. د گوڤەرا بەهدینیدا، ژمارا پلەیی ب ڕێکا ژمارا بنجی و مۆرفیما داڕێژتنێ (ێ) دروستدبیت. ژمارە ب جۆرێن خۆڤە دشێن جهێ ناڤێ (سەرەی) بگرن، مۆرفیمێن خستنەپالێ وەربگرن، دەمێ دەوروبەرێ ئاخڤتنێ هاریکار بیت، بۆ ڕوونکرنا سەرەی.

ژێدەر

ب کوردی:
- ئامێدی، صادق بهاءالدین (١٩٧٦)، ڕێزمانا کوردی کرمانجی یا ژۆری و ژێری یا هەڤبەرکری، چاپا ئێکێ، بغداد: دار الشؤون الثقافية العامة.
- ئەحمەد، بائیز عومەر (٢٠٢٠)، ڕێزمانا بەهدینی لێکولینێن ئەکادیمی دەربارەی مورفوسینتاکسا بەهدینی، چاپا ئێکێ، ئیران: چاپخانا تەهران، دەزگەهێ نالبەند.
- احمد، حسن احمد (١٩٧٦)، ڕێزمانی کوردی - بە کوردی و بە عەرەبی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، بەغدا.
- ئەحمەد، نازەنین جەلال (٢٠٠٤)، وشەی لێکدراو لە دیالێکتی کرمانجیی خوارووی زمانی کوردیدا (لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە)، پلەی دکتۆرا، زانکۆی بەغدا: کۆلێجی پەروەردە – ئیبن ڕوشد.
- ئەمین، وریا عومەر (٢٠٠٤)، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، هەولێر: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس.
- ئیبو، ڤیان ئیبراهیم عەلی (٢٠٠٨)، تایبەتیێن هەڤالناڤی د زمانێ کوردیدا (دیالێکتا سەری- گوڤەرا بەهدینی)، پلا ماستەرێ، زانکۆیا دهوک: کولیژا ئادابێ.
- حاجی، ایڤان حسن (٢٠٢٣)، مۆرفۆفۆنۆسینتاکس د زمانێ کوردیدا (گۆڤەرا بەهدینی) وەک نموونە، دهوک: چاپخانەیا بەهدینان.
- حەمید، هێرش کەریم (٢٠١٥). بەراوردێکی مۆرفۆفۆنیمی لە زمانی کوردی و فارسیدا. پلەی ماجستێر. زانکۆی سلێمانی: سکوڵی زمان-فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان.
- حوسێن، هیمداد (١٩٨٥)، نیشانەکانی کۆ لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٠٦)، بەغدا، ل ل١٠٩- ١١٥.
- خدر، حەیدەر حاجی (٢٠١٠)، تایبەتمەندییە مۆرفۆلۆژییەکانی زمانی کوردی لە ڕوانگەی پۆلینی مۆرفۆلۆژیانەی زمانەکانەوە، پلەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین: کۆلێژی زمان.
- خوین، جگر (١٩٦١)، آوا ئو دەستورا زمانی کوردی، بەغدا: چاپخانەی سەلاحەددین.
- خۆشناو، نەریمان عەبدوڵڵا (٢٠١١)، ڕێزمانی کوردی، چاپی سێیەم، هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەلات، لە بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی ئاوێر.
- خۆشناو، نەریمان عەبدوڵلا (٢٠٢٣) ، وشەسازی، هەولێر: چاپخانەی هێڤی، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی ئاوێر.
- رسول، بابا رسول نوری (٢٠١٢)، پێکهاتەی ژمارە لە زمانی کوردیدا، هەولێر: چاپخانەی حاجی هاشم، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی.
- ڕەجەب، سلێمان ئیسماعیل (٢٠٠٦)، مۆرفیمێن ڕێزمانیێن کوردییا سەری (گوڤەرا بادینان)، پلەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین: کۆلێژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکان.
- ڕەشید، فوئاد سالح (٢٠٠٩)، بۆچوونە زمانەوانییەکان لە بەرهەمەکانی ئەورەحمانی حاجی مارف، پلەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین: کۆلێجی زمان.
- سلێڤانەیی، ڤیان سلێمان حاجی (٢٠٠١)، ڕێککەوتن لە شێوەی ژووروی زمانی کوردیدا، پلەی ماجستێر، زانکۆی سەلاحەددین: کولێجی ئاداب.
- سەعید، یووسف شەریف (٢٠١٣)، وشەسازی زمانی کوردی، هەولێر: چاپخانەی حاجی هاشم، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی.
- صالح، بیان حاجی (٢٠٢٣)، بەبەرهەمیی ژمارە لە ڕوانگەی واتای سیمانتیکی و پراگماتیکییەوە، بروانامەی ماستەر، زانکۆی کۆیە: فاکەڵتیی پەروەردە.
- طاهر، دلمان قطاس (٢٠١٣)، مۆرفۆفۆنیم د زمانێ کوردیدا، پلا ماستەرێ، زانکۆیا دهوک: سکولا ئادابێ.
- عومەر، دیمەن عەبدوڵلا (٢٠٢٣)، مۆرفا سفر و دیاردەیا کەرەستەیێ بۆش د زمانێ کوردیدا، دهوک: چاپخانا گازی.
- عەلی، شێرزاد سەبری و مونیب، ئاراز (٢٠١٦)، وشەسازی، چاپا ئێکێ، هەولێر: چاپخانا هیڤی، دەزگەهێ نالبەند یێ چاپ و وەشانێ.
- فتاح، محمد معروف (١٩٨٢)، ڕێنووسی کوردی لە ڕووانگەی فۆنەتیکەوە، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق

„دەستەی کورد„ ، بەرگی نۆهەم، بەغدا: چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، ل ل ٢٢٩- ٢٦٦.
- فتاح، محمد معروف (٢٠١١)، زمانەوانی، چاپی سێیەم، هەولێر: چاپخانەی حاجی هاشم، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی.
- فەتاح، محەمەد مەعروف و قادر، سەباح رەشید (٢٠٠٦)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی، سلێمانی: چاپخانەی روون، دەزگـای بـلاوکـردنـەوەی بەشی رووناکبیری.
- کابان، سعید صدقی (١٩٢٨)، مختصر صرف ونحوی کوردی، چاپا یەکەم، بغداد: چاپخانەی نجاح.
- کوردۆییێف، ک.ک (١٩٨٤)، رێزمانی کـوردی بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجی و سۆرانی، و. کوردستان موکریانی، بغداد: چاپخانا الأديب البغدادي.
-گوهەرزی، محمد طاهر (١٩٩٩)، رێزمانا کوردی/ زاری کرمانجی، چاپا ئێکێ، دهوک: چاپخانا خەبات.
- مارف، ئەورەحمانی حاجی (٢٠١٤ أ)، رێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (مۆرفۆلۆژی)، بەشی یەکەم ناو، هەولێر: چاپخانەی رۆژهەلات.
- مـارف، ئەورەحمانی حاجی (٢٠١٤ ب)، رێزمانی کـوردی، بەرگی یەکەم (وشـەسـازی)، بەشی چوارەم ژمارە و ئاوەڵکردار، هەولێر: رۆژهەلات.
- محەمەد، کەسەر یاسین (٢٠٠٩)، جیاوازییا ب کارهینانا فۆنیمان د کوردییا سەری و ناڤەڕاستدا، پلا ماستەرێ، زانکۆیا دهوک: کۆلیژا ئاداب.
- محەمەد، رۆکان عەبدوڵا (٢٠١٥)، چەند تایبەتێتییەکی ناوچەی گەرمیان لە ڕووی فۆنەتیک و گراماتیکەوە (لێکۆڵینەوەیەکی کارەکییە)، پلەی دکتـۆرا، زانکۆی سلێمانیی: سکوڵی زمان-فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان.
- موکریانی، کوردستان (٢٠١٧)، زمانی کـوردی – مۆرفۆلۆژیا، چاپی یەکەم، هەولێر: چاپخانە هەڤاڵی هونەری، بڵاوکراوەی زانکۆی لوبنانی فەرەنسی.
- مووسا، سەباح (٢٠١٠)، رۆڵی ژمارە لە پێکهاتەی وشەی کوردیدا ناو بە وێنە. گۆڤاری زمانناسی، ژمارە (٧)، هەولێر، ل ل١٢٢-١٣٣.
- وەهبی، تەوفیق (١٩٢٩)، دەستووری زمانی کوردیی، جیزمی یەکەم، بەغدا.
- هەرشەمیی، شاسوار (٢٠٢٢)، فەرهەنگی ئێتیمۆلۆژی کوردیی مێژووی پێکهاتنی وشە لە زمانی کوردیدا، بەرگی دووەم، سلێمانی: دەزگای رۆشنبیریی جەمال عیرفان، بڵاوکراوەکانی ناوەندی توێژینەوەی ئەدەبیی.
- وەهبی، تەوفیق (١٩٢٩)، دەستووری زمانی کوردیی، جیزمی یەکەم، بەغدا: الطباعة الحديثة.

ژێدەر ب زمانێ عەرەبی:
- خرما، نايف (١٩٧٨)، أضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة، الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب.

ب ئینگلیزی:
-Bloomfield, L. 1933. Language, New York: Henry Holt and company
-Crystal, D. 2008. A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Sixth Edition, Oxford: Blackwell Publishing.
-Fakhry, S.A. 2005. The Syntax of Numerals in Standard English and Standard Kurdish, Journal of Sulaimani University, Number 16. PP (197-213).
-Fattah, M.M. 1997 A Generative Grammar of Kurdish, PhD thesis, Universiteit van Amsterdam.
-Mackenzie, D.N1961 .. Kurdish Dialect Studies-1, London: Oxford University Press.
Nurhayati, D.A.W. 2020. An Introduction to English Morphology, Academia Pustaka.
-Stageberg, N.C. 1981. An Introductory English Grammar, Fourth Edition, Holt Rinehart and Winston.
-Trask, R.L. 1996). A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics, Reprinted.

الملخص

هذه الدراسة بعنوان (العدد في الكرمانجية الشمالية- اللهجة الفرعية البهدينية «دراسة صوتية و صرفية»). الهدف عن الدراسة هو بيان الظواهر الصوتية التي تظهر على شكل العدد، وكذلك بيان التركيب الصرفي للعدد و دوره في صياغة الكلمات الجديدة. تمت الدراسة وفقا للمنهج الوصفي التحليلي. ومن ابرز النتائج التي توصلت الها، أن العديد من الظواهر الصوتية تتواجد في العدد منها (التجانس غير التام، التبادل، الحذف، الإيجاد) هذا بالإضافة الى كثير من الخصائص المورفولوجية للعدد. تتألف الدراسة من فصلين، يتناول الفصل الأول منها العدد من حيث المصطلح، المفهوم والتعريف كما تمت الاشارة الى ابرز انواع العدد من حيث الدلالة فضلا عن بيان المورفيم وانواعه وخصائصه. اما الفصل الثاني الذي ينقسم الى مبحثين، يشير اولهما الى دراسة الظواهر الصوتية للعدد، بينما يتناول المبحث الثاني (تركيب العدد، العدد واقسام الكلام، دور العدد في صياغة الكلمات، العدد و ظاهرة المورفوفونيم، العدد والمورف الفارغ، العدد والتكرار).

الكلمات المفتاحية: العدد، الظواهر الصوتية، المورفوفونيم، المورف الفارغ، التكرار

Abstract

This research is entitled (Number in Northern Kurmanji-The Bahdini Dialect (A Phonological and Morphological study)). This research aims to identify the phonetic phenomena that affect the form of some numbers, the role of numbers in the formation of new words, and the morphological structure of numbers that are different in terms of structure. This research was conducted according to the descriptive analytical method. We have concluded that phonetic phenomena (partial assimilation, mutation, elision, insertion) play a role in the formation of some number forms, and that number plays a very active role in the formation of new words. The research consists of two parts. Part, one covers the following topics (terminology, concepts and numerical recognition, types of numbers in terms of meaning, concepts, definitions, characteristics and types of morphemes). The second part is divided into two sections. In the first section, the phonetic phenomena that occur in the form of numbers are discussed. The second section covers the following topics (number variations in terms of structure, numbers and parts of speech, numbers and the formation of new consonants, numbers and the phenomenon of morphophonemes, numbers and empty morph, numbers and repetition).

Key words: Number, Phonological Phenomena, Morphophonemes, Empty Morph, Repetition.

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥

گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار

حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر

پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین

د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:

پ. د. قەیس کاکل تۆفیق

پ. د. بەختیار سەجادی

پ. د. فەرهاد قادر کەریم

پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان

پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف

پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:

پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ

پ. د. مارتن ڤان برونسن

پ. د. جەلیلی جەلیل

پ. د. سالّح ئاکین

پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی

پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک

پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd

ISSN: 2520- 4106

هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd

* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٥/١٨
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٨/١٣

الحفاظ على التراث المعماري في محافظة دهوك
(فندق الحجري في سرسنک آنموذجا)

د. هاوار نجم الدين هواس
دكتوراه في الاثار
وزارة التربية
com.gmail@Hawarnajmadin٧

كوڤان احسان ياسين
ماجستير في الاثار
دائرة الاثار والتراث دهوک
krd.edu.su@yaseen.kovan

خلاصة

عندما ننظر الى عمارة فندق الحجري في سرسنک، نشعر بالقيم والسمات التاريخية الموجودة فيها، بحيث كانت نقطة انطلاق السياحة بمفاهيمها الحديثة. الفندق ذات الثمانون سنة_كان مسرحا تعكس الهوية التاريخية والتراثية للمنطقة، التي اثرت على مجرى تاريخ العراق وكوردستان في تلك الفترة. سيسلط هذا البحث ولأول مرة على تاريخ هذا التراث وبيان الهوية المعمارية لها، أي العمارة الحديثة، وتعتبر نموذجا للعمارة الفريدة والنادرة على مستوى كوردستان العراق بشكل عام، إضافة الى ذلك حافظ هذا التراث على سماته المعمارية، رغم اجراء عملية الصيانة عليها لمرات عديدة، ولكن الترميم والصيانة الغير علمية قد اثرت سلبا على السمة المعمارية والتراثية للفندق، بسبب بناء منشاة أخرى بالقرب من الموقع، وهذا اثرت بشكل سلبي لمحور الرؤية والحركة بالقرب من هذا الصرح التاريخي. باستخدام المصادر التاريخية سنحاول سرد قصة بناءها وتاريخها، ومن خلال الوثائق والصور والمخططات، سنحاول فهم أعماق العمارة في الموقع، إضافة الى فهم مواد البناء. لحسن الحظ تم صيانتها اخيرا من قبل شركة، ليصبح واجهة سياحية لزوار، لكي يستمتعوا بجمال المنطقة ويمزج بين القديم والجديد في عمارة واحدة.

الكلمات الرئيسية: سرسنک، الفندق الحجري، التراث، العمارة، السياحة

مقدمة البحث:

مشاكل البحث

من الملاحظ أن معظم الدراسات التي أجريت على المنطقة ركزت على الجوانب البدائية، دون التعمق في مضامين الحضارة أو تتبع مسارات تطورها في هذه المنطقة، وانما اكتفوا بالسرد والنقل التاريخي، ولهذا من الصعب على الباحثين التعمق في المفاهيم الحضارية، منها العمارة بمفاهيمها القديمة والحديثة، وهذا بحد ذاته عائق يواجه كل من يحاول دراسة هذه المواقع، وسنحاول ادراج المشاكل الموضوعية على هذا البحث الذي يتمحور على تاريخ وعمارة الفندق الحجري من خلال:

أولا: ندرة المصادر المتعلقة بالموضوع، وخاصة الدراسات المعمارية على أماكن كهذه، وهذا يجعلنا الاعتماد على الدراسات الميدانية وتحليل بقايا الهيكلية[1].

ثانيا: عدم وجود توثيق لهذه العمارة سابقا، وحتى اثناء صيانتها في السبعينيات من القرن الماضي لم يهتموا بتوثيقها، وبهذا فقدنا جزء من المعلومات عنها، إضافة الى ذلك تم تشويه بعض من سماتها المعمارية وخاصة المرتبطة بعمليات_التبريد القديم والتي استخدم فيها الطبيعة كمصدر لها.

ثالثا: ان هذه البناية في حالة رديئة، رغم ان باستطاعتنا رسم مخططاتها ومقاطعها، لكن قسم من جدران هذه البناية مهددة بالانهيار وهذا خطر على مستقبل هذه العمارة ومستقبل تاريخها ويجب الإسراع في حمايتها.

رابعا: وبعد سنة ١٩٩١ قام قسم من الاهالي بالاستيطان فيها (خاصة الذين رجعوا من تركيا وإيران) حيث قاموا بترميم واستحداث اقسام من عمارة الفندق واستخدموا المواد الحديثة في بنائها وطلائها، وبهذا فقدنا جزء مهما من تاريخ هذه العمارة.

خامسا: وبعد احداث هجوم تنظيم داعش الارهابي والشام على كردستان والعراق، استخدمها اللاجئين من قبضة هذه الجماعة الارهابية_من منطقة سنجار، وقام بعض المنظمات الدولية بصيانة اجزاء منها لتكون جاهزة للعيش لهؤلاء العوائل النازحة، أي انها كانت مأوى للنازحين والمهجرين مرتين بعد سنة ١٩٩١. لكن ذلك شوهت اقسام منها، وهذا بحاجة الى دراسة موضوعية أكثر.

اهداف البحث

تكمن اهداف البحث في القيم الموجودة في بناية الفندق الحجري، وتعتبر من الأبنية الفريدة التي تمت المحافظة عليها في كوردستان بشكل خاص والعراق بشكل عام، ويهدف هذا البحث الى ما يلي: -

اولا: القيمة التاريخية للموقع، الاحداث التي حدثت فيها منذ بناءها والى يومنا هذا، فقد كان الفندق ميدانا للكثير من الاحداث التاريخية وزيارة الوفود اليها.

ثانيا: القيمة المعمارية، وتعتبر من الأبنية الفريدة من حيث العمارة وعناصرها، إضافة الى موقعها الذي يحاكي جمال الطبيعة وقد تم تصميمها الانحدارات الجبلية في سرسنك، بحيث نرى ان هناك تموج في اقسامها.

---

١ . لا يمكن إنكار وجود بعض المحاولات البحثية التي تناولت دراسة المنطقة، إلا أنها ما تزال محدودة من حيث العدد أو العمق، مما يبرز الحاجة إلى دراسات أكثر شمولا وتخصصا، حيث لم يجري فيها أي مسح سواء كان تراثيا او معماريا، ولا يوجد أي قاعدة بيانات لتفهم التطور التاريخي للمدينة، حيث ذكرها دلائل محافظة دهوك بعد سنة ١٩٧٠ وبعدها، هذا من جهة، ومن جهة أخرى ان الجرائد والصحف في الحقبة الملكية لم يركزوا على المواضيع الحضارية، فقط اكتفوا بالسرد التاريخي، للمزيد ينظر: علي، نظيف محمد وياسين، كوڤان احسان، ٢٠١٦، سەرسنك گەوهەرا هاڤینگەها،دهوک، چاپخانا پارێزگەها دهۆکێ؛ اردني، مصطفى عبدالرحمن، ٢٠١٧، سەرسنك وارگەهێ شاهانە ١٩٢٢-٢٠١٦، بغداد. دار الجواهري لطباعة والنشر.
.

ثالثا: القيمة التراثية، نظرا للمواد المستخدمة في بناءها، وكيفية توظيف هذه المواد ورؤية المساحات تعطي كل ذلك قيمة تراثية لهذا الموقع، الفندق مصمم لتعبير عن فترة تاريخية وتعبير عن المبادئ التصميمية لتلك الفترة، وهذا يعطيها قيمة تراثية نادرة.

مدخل ونطاق البحث

سرسنك قرية من التاريخ، نموذجا لجمال الطبيعة وتناسقها، بين جبالها ووديانها. كانها لوحات رسمتها الطبيعة، فانحداراتها الملتوية وتكويناتها الجيولوجية أصبحت موهبة للفنانين والرسامين واثرت في عقولهم وقلوبهم ليجعلها تحفة فنية وجمالية ويصورها في لوحاتهم بريشتهم الخفيفة، منهم الرسام (فايق حسن) الذي رسمها في احدى لوحاته الجميلة. كما تجدها بين كلمات الشعراء والكتاب، وصفوا جمالها، وتركت فيهم ذكريات يرث لها الزمن. هذا ولم تؤثر سرسنك على قلوب الفنانين والشعراء والرسامين فقط، بل ذهب بعيدا لتخطف قلوب ملوك العراق ورؤسائهم، حتى السياسيين لم ينجوا من قبضة جمالها، فكان بالنسبة للملوك مصدر للإلهام والتشجع والتأمل، وقد ترك فيهم الكثير من الذكريات، وبقوا أهلها يذكرون الملك فيصل الثاني (١٩٣٥-١٩٥٨). وانتهى المطاف في زمن صدام حسين ليبني الكثير من القصور في محيطها، وبهذا يمكن ان نقول لها انها مدينة الملوك والرؤساء. حيث وصفها الشاعرة العراقية اميرة نورالدين داود آل سليم في جريدة نصير الحق الموصلية، العدد ١٩ لسنة ١٩٥٤ على هيئة ابيات شعرية: بين الربى خضر سرسنك المفعمة، بالحسن تبديه اشكالا والوانا.

ان هذا البحث سيسلط الضوء بشكل تفصيلي على احدى أجمل العمارات التي بنيت في المنطقة، الا وهي الفندق الملكي (الحجري، السياحي) في سرسنك، والذي يعد نموذجا لتطور المنطقة من الناحية الخدمية والمعمارية، كما انها كانت المنعطف التاريخي لتكوين مفاهيم السياحة في المنطقة. في البداية سنركز على تاريخ البلدة، اسمها وموقعها الجغرافي، إضافة الى المراحل التي مرت بها المدينة، رغم ان تاريخها تبدأ من سنة ١٩٢٢ عندما هاجرت اليها مجموعة من العوائل المسيحية التي هربت من تركيا واستوطنت في كردستان خوفا من الاضطهاد العثماني، لكن هناك دلائل تثبت وجود هذه القرية قبل هذا التاريخ بمئات الأعوام. كما سنركز على المراحل التي تطورت بها المدينة من الناحية السياحية او ما يسمى ب (Typology) أي تتطور الموقع خلال العهود التاريخية، حيث ان طبيعتها كانت لها الأثر الكبير في تنمية السياحة فيها. وبدأت السياحة فيها منذ الثلاثينيات من القرن الماضي، وبعدها تحولت من مصيف شعبي يأتي اليها السياح من الموصل وبغداد ومواقع أخرى، الى مصيف ملكي، حيث اخذها الملوك واعمروها، وبني فيها الملك فيصل الثاني قصره التاريخي الذي لازلت قائمة على احدى ربواتها الجميلة. ومن ثم تحولت الى مصيف حكومي، وبنيت فيها مجموعة من المرافق الحكومية.

ومن ثم سنسلط الضوء على معنى العمارة الحديثة Modern Architecture ، وسنحلل اساليبها ومحاورها ومفاهيمها. ونقف أيضا على التحولات التاريخية وعناصر التصاميم في العمارة التراثية. سنركز على تطور اسمها خلال الحقب التاريخية، ونحاول تحليل مواد بنائها، كما انها من المواقع الذي احترم فيها الطبيعة، حيث مصمميها اختاروا المكان قبل تصميمها وبهذا أصبحت احدى أجمل العمارات التي تحاكي الطبيعة، حيث نراها على شكل خط مائل متموج يحاكي الطبيعة واي طبيعة انها انحدارات جبل

(گاره) المطل والمكمل لطبيعة سرسنك الخلابة. كما سنركز على سيرة المعماريين الذين صمموا الموقع والذين أشرفوا عليها في الاربعينيات والخمسينيات من القرن الماضي.

١-نبذة جغرافية وتاريخية

١-١ الموقع

تقع سرسنك في أسفل منحدر جبل گاره، ومن الناحية الفلكية بين خطي الطول (٤٣-٤٤) درجة شرقا، ودائرتي عرض (٣٦-٣٧) درجة شمالا، بحيث انها جزء من منطقة العمادية (هروري وخيشمان، ٢٠١٣، ص ١٢). اما حدودها الطبيعية فمن الناحية الشمالية الشرقية تحدها كل من القرى (باوركا كعبي، باوركا كڤري، سرگركي) ومن الناحية الغربية تحدها قرية اشاوا وسكرين وبيباڤا، ومن الناحية الجنوبية تحدها حدود طبيعية وهو جبل گاره، اما من الناحية الشمالية فتقع على وادي صبنه (ئامێدی، ١٩٩٩، ل ٥٠؛ علي وياسين، ٢٠١٦، ل ١٧). اما جبل گاره فهو ثاني أطول الجبال الموجودة في المنطقة، حيث يوازي جبل متين وبينها هضبة ويمر نهر صبنه في وسطها، يبلغ طول الجبل (٢٩.٧كم) وتضم مجموعة من القمم العالية، حيث قمة (كوري مزگفتا) احداها، والتي ترتفع (٢٠٠٧ م) فوق مستوى سطح البحر (هروري وخيشمان، ٢٠١٣، ص ٧١). اما وادي سرسنك فتقع في أسفل اخدود جبل (گاروك) أي انها تصغير لجبل گاره (مايي، ١٩٩٩، ص ٥٤؛ هروري وخيشمان، ٢٠١٣، ص ٧١؛ علي وياسين، ٢٠١٦، ل ٢٤-٢٥). تبعد سرسنك عن مدينة دهوك بمقدار (٤١كم) وتبعد عن العمادية بمقدار (٢٥كم) ترتفع المدينة بمقدار (١٠٤٦م) فوق مستوى سطح البحر (رسول، ١٩٩٠، ص ١٠٨؛ ئامێدی، ١٩٩٩، ل ٥٠؛ سوريس، ٢٠٠٥، ص ٨٦).

وفي فصل الصيف تصل درجات الحرارة بين (٣٤-٣٦ درجة مئوية) وبينما في فصل الشتاء فإنها باردة وتصل درجة الحرارة فيها الى (١٠) درجة تحت الصفر (سورجي، ١٩٧٨، ص ٥١؛ رسول، ١٩٩٠، ص ١٠٨). في سنة ١٩٥٢ تحولت سرسنك من قرية الى ناحية، وكان يتبعها في تلك الفترة (١١٧) قرية (توڤى و بادى، ٢٠١٠، ل ٨٥). وحسب إحصائية سنة ١٩٥٧ كان عدد سكان الناحية (٢٠٢٦٠ نسمة) (عقراوي، ١٩٧٣، ص ٣٥٢). وحسب إحصائية سنة ٢٠٠٨ فان عدد سكانها كان (١٨٨١٢) منهم ١٦٨٣٥ من المسلمين و١٩٨٧ من المسيحين (توڤى وبادى، ٢٠١٠، م ٨٧).

١-٢ التسمية

اما حول تسمية سرسنك فهناك اراء كثيرة حول اسمها، حيث ذكرها بعض الباحثين على انها تقع على صدر جبل گاره أي ان اسمها مأخوذة من موقعها الجغرافي (بشير وعواد، ١٩٥٢، ص ٢٦٣؛ بابان، ١٩٨٦، ص ١٤٩-١٥٠). ويذكرها الاخرين على ان في سرسنك تنقسم نهر صبنه، فالقسم الشرقي تصب في نهر زاب عند مدينة ديرلوك، والقسم الغربي تصب في نهر الخابور عند قرية دوكري، أي انها صدر المياه (عقراوي، ١٩٧٣، ص ٣٥٢؛ سوريس، ٢٠٠٥، ص ٨٧). ويرتبط بعضها بحشرة (سنك) الموجودة بكثرة في جبل گاره، والتي تدمر الحبوب (فندي، ١٩٩٥، ص ١٤٢). سر في اللغة الكردية تعني الراس او العالي، أي ان معنى اسم سرسنك تعني قمة التل. كما هناك راي اخر حول الموضوع وهو ان (٢٥) العائلة المسيحية التي هاجرت الى سرسنك سنة ١٩٢٢ كانت تعيش قبل في قرية شنكي الموجودة في منطقة زاخو (ئامێدی، ١٩٩٩، ل ٤٨؛ حسين، ٢٠٠٨، ل ١٥). كما وصفها (گوراني) عندما كان

في رحلته للمنطقة: تعتبر هذه القرية جغرافيا مقلب المياه، او خطا لتقسيم المياه، فيذهب رافد (افا ساركا) الى الغرب، ويصب في نهر دجلة غربا، ويذهب (افا گارا) الى الشرق فيصب في الزاب الكبير (٢٠١٢، ص ١٦٥). رغم ان كل هذه اراء موجودة عنها، لكن الراي الاصح الى الصواب هي ان سرسنك تقع على صدر جبل گاره، وتتوزع المياه فيها، وان الاسم قد اخذت من وظيفتها.

١-٣ نبذة تاريخية

ان تاريخ سرسنك المكتوب تبدأ من سنة ١٩٢٢، لكن هناك دلائل اثرية تثبت انها أقدم بكثير، حيث انها تقع بين قلعتين تاريخيتين قديمتين وهما قلعة اشاوا وقلعة اميديكا خراب (هروری وشکری، ٢٠٠٥، ل ٢٥؛ شيلازى، ٢٠١١، ل ٨؛ اليي، ٢٠١٢، ص ١٤٨). ومن هنا وهناك عثر أهالي المدينة عن طريقة الصدفة على دلائل تثبت ان القرية كانت موجودة قبل لجوء المسيحين اليها، حيث عندما تم حفر أساس القصر الملكي في سرسنك، عثر العمال على مجموعة من الجرار الفخارية وكانت بداخلها عظام الانسان، وتبين ان التل كانت مقبرة قديمة، دفن فيها الانسان وان تاريخ هذه المقبرة حسب نوعية الجرار الفخارية ترجع الى فترة الخابور[٢] ١٧٥٠ ق.م وهذا دليل على وجود الحياة فيها قبل الاف السنين (علي، سەرسنكێ دیرۆک و هاڤینگەهـ ٢٠٠٨، ل ١٧؛ ياسين، ٢٠٠٩، ل ١١)، وكانت احدى هذه الجرار الكبيرة معروضة في باحة القصر لكن عندما رممت سنة ١٩٨٨ كسرت هذ الجرة وازيلت للأبد (صورة/ ١). ان أقدم مصدر تحدث عن قرية بادرشكي والتي هي الان محلة من سرسنك، يرجع الى مذكرات ثوماس لاوري مع الدكتور گرانت سنة ١٨٥٣م والذي كان في طريقه الى منطقة آشوت في كردستان تركيا، ويذكر انه بقي ليلة في بادرشك، ويصفها بان القرية تحتوي على أشجار كثيرة (Laurie, 1853, p 206) لكن لم يذكر اسم سرسنك، كما نعرف ان سرسنك وبادرشك ماهي الا منطقة واحدة يمر بينهما وادي صغير.

صورة ١: احدى الجرار الفخارية التي عثر عليها اثناء بناء القصر الملكي في سرسنك، الصورة في منتصف الثمانينات من القرن الماضي، مأخوذة من (علي وياسين، سەرسنك گەوهەرا هاڤینگەها ٢٠١٦، ل ١٤٢)

وحسب المصادر التاريخية فإن السكان قد استوطنوا منطقة سرسنك قبل سنة ١٩٢٢، لكن لعدة أسباب تركوها، كما هناك بقايا لقرى عديدة في محيط المدينة، وتحتوي على اثار قديمة. وان المسيحين الاوائل الذين هاجروا اليها وصفوها بانها كانت عبارة عن بقايا لقرية مهجورة منذ مئات السنين، حيث كانت هناك أشجار السرو والبلوط قد نبتت داخل بقايا البيوت الحجرية، ونحن نعرف ان هذه الأشجار هي بطيئة النمو فكيف تكبر لتصل قطر اغصانها الى ما يقارب (٥٠ سم)، وهذا دليل على ان

٢ . فترة الخابور: ويسمى ايضا فترة البرونز المتوسطة Meddle Bronze Age نسبة الى الثقافة التي ظهرت في الالف الثاني قبل الميلاد، وتعتبر شمال بلاد ما بين النهرين وبلاد الشام من المناطق الرئيسة لهذه الثقافة، حيث ظهر فيها نوع من الفخار الملون وطقوس الدفن، إضافة الى العمارة ومواضيع أخرى، للمزيد ينظر (ياسين، ٢٠٢٢).

سرسنک قبل ١٩٢٢ كانت مسكونة، ولكنها تركت في فترات اللاحقة. وعندما استقر المسيحيون فيها كانت عبارة عن غابة مكثفة لا يعيش فيها الا الحيوانات[٣].

لكن بالرغم ذلک، فان العوائل الاشورية هاجروا اليها وقرروا العيش فيها، وهذا بموجب اتفاقية بينهم وبين شيوخ بامرني النقشبنديين، وفي سنة ١٩٣١ اشير إليهم حيث يصفهم بأنهم مزارعون اسكنهم الشيخ بهاء الدين النقشبندي (البريفكاني، ١٩٩٧، ص ٤٢-٤٥؛ بامەڕنی، ٢٠٠٤، ل ٧٢؛ دوسكي، ٢٠٠٧، ص ٤٠٧؛ عبدالشلال، ٢٠١٢، ص ٢٢٧؛ عەبدولا، ٢٠١٧، ل ٩٢) في هذه القرى، ليستغلوها على الثلث والتسع حسب جودة الأرض (الگوراني، ٢٠١٢، ص ١٩١).

تعد مخطوطة سرسنک أول وثيقة إحصائية معروفة في المنطقة، إذ سجلت فيها أسماء الأشخاص الذين تبرعوا بمبلغ من النقود لبناء كنيسة (مار متي الرسول)، حيث جاء فيها أسماء رؤساء العوائل المسيحية في سنة ١٩٢٨، حيث ورد فيها اسم (٢٥) رئيس عائلة. وتبدأ المخطوطة باسم (الشماس عوديشو) وتنتهي باسم (ياقو سورو) (علي وياسين، سەرسنک گەوهەرا هاڤینگەها، ٢٠١٦، ل ٤٩-٥٠). (الوثيقة/١).

٣ . هناک قصة طريفة تثبت على ان سرسنک قبل سنة ١٩٢٢ كانت مهجورة، كما كانت عبارة عن غابة سوداء مكثفة، ففي العشرينيات من القرن الماضي هناک قصة يتداولها الناس، وهي: ان ثور أحد القرويين قد انحرف في تلک الغابة، وقام القرويين بالبحث عنه خلال يومين، ولكن لم يراها وقالوا ربما اكلها الحيوانات المفترسة، لكن بعد ١٥ يوم وجد الثور مرة ثانية. كما ان رعاة القرى القريبة من سرسنک لم يرعوا حيواناتهم بالقرب منها، لان باعتقادهم لا يستطيع أحد العيش في سرسنک باستثناء الحيوانات المفترسة، للمزيد حول ذلک ينظر: علي وياسين، ٢٠١٦، ص ص ٤٦-٤٧.

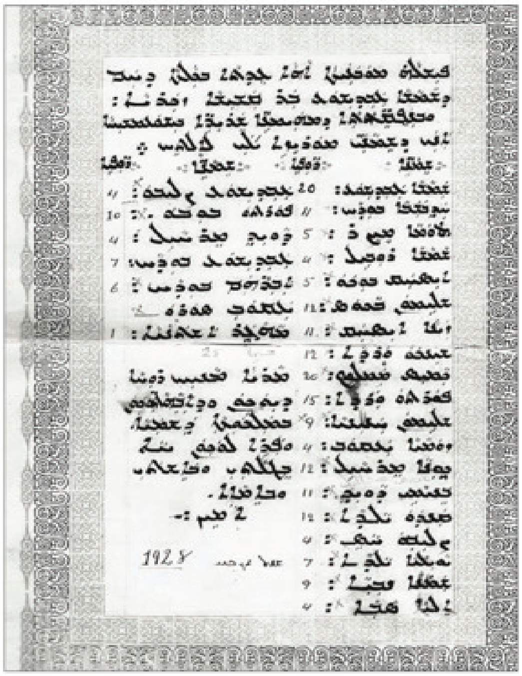

الوثيقة ١: الصفحة الثانية من مخطوطة سرسنک سنة ١٩٢٨، أسماء المتبرعين لبناء كنيسة مارمتي الرسول، من أرشيف الأستاذ زكي عوديشو، مأخوذة من (علي وياسين، سەرسنک گەوهەرا هاڤینگەها ٢٠١٦، ل ١٤٤)

وفي تاريخ ١٩٣١/٨/٥ زار الگوراني مدينة سرسنک، ووصفها قائلا: قررنا المبيت في مضارب العمال الذين يفتحون الطريق الى العمادية، وسرسنک قرية سكانها الاشوريون، يقطنون (٤٥) بيتا لهم مدرسة وكنيسة والمدرسة طائفية عدد تلاميذها ٥٠ تلميذا تدرس اللغة الاشورية والإنكليزية والعربية (الگوراني، ٢٠١٢، ص ١٦٥).

٤-١ السياحة في سرسنک

ان من ينظر الى تاريخ السياحة في سرسنک، عليه ان يتفهم مرحلتين من السياحة فيها، ويمكننا تلخيصها بما يأتي: -

المرحلة الاولى: السياحة الشعبية، تبدأ هذه المرحلة في سنة ١٩٣١ حيث تم فتح طريقة وصول السيارات

لسرسنك، وقام المرحوم (القس عوديشو) (صورة/٢ و٣) بإيصال الماء من عين وادي سرسنك الى بستانه الموجود في المكان الذي بني فيها القصر الملكي سنة ١٩٥٣، وقد اشترى القس هذه القطعة من الأرض من شخص اسمه (طاهر سلام بادرشكي) وبمبلغ ٥٠ دينارا. وبين سنتي (١٩٣٤-١٩٣٦) قام القس بإيصال الماء اليها بواسطة انابيب فخارية، ثم قام بزراعة مجموعة من الأشجار والحدائق الجميلة بالأزهار المتنوعة فيها، كما وضع مجموعة من السقيفات الصيفية فيها. وبهذا الحال توجه اليها المصطافين من الاماكن الأخرى، وكان سياح يتوجهون اليها من الموصل وبغداد. وتعتبر هذه اولى خطوات للسياحة بمفهومها الحديث على مستوى العراق بشكل عام (علي وياسين، سەرسنک گەوهەرا هاڤینگەها، ٢٠١٦، ل ٥٧-٥٨).

صورة ٢: القصر الملكي في سرسنك، البناء ١٩٥٣، (تصوير الباحثان ٢٠٢٥)

صورة ٣: القس عوديشو اثناء زيارته لملكة بريطانيا في سنة ١٩٥٧، مأخوذة من (علي وياسين، سەرسنک گەوهەرا هاڤینگەها ٢٠١٦، ل ١٤٤)

ويصف الگوراني عند اجتماعه مع القس عوديشو سرسنك قائلا: حينما وصلنا المياه فرش لنا الأشوريون البسط على جانبي الماء، ثم احضروا لنا لبنا حامضا، ولولا محادثة القسيس إليهم لما ميزتهم عن الكرد، اذ لا فرق بينهم وبين الكرد في لباسهم وعاداتهم وسحنهم. قضينا ساعة حول ذلك الماء النمير تحت الأشجار، فشعرت بفرق كبير بين مناخ العراق العربي وهذه البلاد الجميلة، التي تعتبر بالحق من أحد أجمل المصايف الجبلية في العالم، لو أتيح لها ما يتاح لغيرها من العمران (٢٠١٢، ص ١٦٥). وهذا دليل على ان القس اعطي للگوراني أفكارا منذ سنة ١٩٣١ بان يجعل من سرسنك مصيفا وتقصده السياح من جميع انحاء البلد.

المرحلة الثانية: السياحة الملكية، في يوم ١٩٣٩/٨/٨ زار وفد من الاسرة المالكة منطقة العمادية، وكان يتألف من كل: الوصي عبد الاله ونوري سعيد ورشيد عالي كيلاني ومولود مخلص وعمر نظمي (وزير الاقتصاد والطرق) ود. فايق شاكر، ومتصرف كركوك وقائمقام العمادية ويونس السبعاوي ومتصرف الموصل تحسين علي (بوتاني، ٢٠٠٢، ص ٦٩-٧٦). وكان أحد اهداف من هذه الزيارة هو الاتفاق على تشخيص مكان لبناء البلاط الملكي في كردستان العراق. وفي بداية الامر اختير قرية ارادن القريبة من بامرني ليكون المكان الذي تبنى فيها قصر الاسرة المالكة، لكنهم رفضوا ذلك، لأنهم شعروا ان مطران المنطقة (فرنسيس داود المتوفي سنة ١٩٣٩) لم يستقبلهم بحفاوة. وبعدها توجهوا الى سرسنك، واستقبلهم القس بحفاوة، واجتمعوا معه، وطلبوا منه بان يعطيه قطعة ارض ليبنوا عليها قصرهم، خاصة ذلك البستان الذي انشأه القس على تلك الربوة العالية، في بداية الامر رفض القس، لكن متصرف الموصل تدخل بالأمر، فوافق القس على

ذلک وتم شراء ذلک العقار منه ب (٥٠٠) دينار (علي وياسين، سەرسنک گەوهەرا هاڤینگەها، ٢٠١٦، ل ٥٨).

اما الملكة بديعة (المتوفية سنة ٢٠٢٠) فتذكر في مذكراتها ان اخيها الوصي عبد الاله كان له حب الاستطلاع واستكشاف مناطق أخرى، ففي احدى جولاته الاستطلاعية في كردستان العراق، اكتشف ان سرسنک يصلح لان يكون مصيفا ومنتجعا سياحيا مهما في المستقبل، ولغرض تشجيع الحكومة والاخرين للاستثمار فيه، اشترى قطعة ارض جميلة، تعود الى أحد قساوسة المسيحين. بناها ک)مخيمات) بهيئة عدد من الغرف، يتقدمها حوض من المياه، يتوسط باحة خارجية، يمتلآ الحوض بمياه عين ماء رقاق قريبة منه، تضللها شجرة صنوبر سامقة (علي ف.، ٢٠١١، ص ١٧٢) (صورة/ ٤). وبعد ان اكتشف الوصي عبد الاله مصيف سرسنک انقطعنا عن أربيل ومصايفها، وصرنا نصطاف في دهوک ومصايفها الجميلة، وهكذا بدا المصطافون العراقيون يأوون اليها وينامون في فندق كبير بني لهذا الغرض. كانت اخر رحلتي الى سرسنک وسولاف والشلالات في صيف ١٩٥٦ وهو العام الذي زار فيه ملک فيصل بريطانيا، فبقيت انا مع امي فيها، نتأمل كردستان ونرق لأهلها الطيبين من قسوة الجغرافية والتاريخ. وقام اخي الوصي بزراعة الخوخ لنا في هذه المدينة فأثمرت (عواد، ١٩٤٤، ص ٣-٥؛ علي ف.، ٢٠١١، ص ١٧٢). وبعد احداث ١٩٥٨/٧/١٤ تحول الموقع الى مصيف حكومي، وفي السبعينيات من القرن الماضي بنيت فيها مرافق سياحية كثيرة، منها البيوت السياحية وفندق سمي (بفندق شلير) بالقرب من القصر الملكي، كما بنيت في السبعينيات من القرن الماضي مطاعم وكازينوهات فيها.

صورة ٤: مصيف سرسنک ١٩٥٦، من اليمين: الملكة نفيسة، الاميرة بديعة، تحسين قدري، عبد الوهاب (سائق)، الأمير عبد الاله، مأخوذة من (علي، ف. ٢٠١١)

٢-الفندق الحجري

٢-١ بناء الفندق وافتتاحه

تعتبر الفندق الملكي أحد الرموز الحضارية الشاخصة الى الآن في سرسنک، فهذه البناية الطولية وتتخللها اقواس نصف دائرية (الخارطة/ ١)، وبعد ان اختير سرسنک ليكون مقر كمصيف الملكي وشراء الأرض فيها، خاصة بعد سنة ١٩٣٩ عندما زار وفد ملكي قرية سرسنک. وفي نفس الوقت افتتح في سرسنک كل من دائرة الشرطة والبريد، لتكون الخطوة الاولى تمهيدا لتحول القرية الى بلاط ملكي. وفي سنة ١٩٤٦ بدا ببناء هذا الفندق العملاق، وفي سنة ١٩٥١ أكمل بناء الفندق. وهكذا تم افتتاح هذا المشروع في سرسنک وبحضور ملوک وسياسيين ورؤساء العشائر وكبار الموظفين، وأقيم حفلة كبيرة بهذه المناسبة. (صورة/ ٥ و٦)

ولغرض تثبيت ذلك قام القس عوديشو (مسؤول السياحة الملكية في سرسنك) بإرسال رسالة الى الشيخ مظهر المايي، وطلب منه أربعة امنان (١٦ كيلو من التفاح داخل صندوقين من النوع الأمريكي الجيد (شيلازى ٢٠١١، ل ٢٥؛ علي وياسين، سەرسنك گەوهەرا هاڤينگەها ٢٠١٦، ل ٦٨). وهذه محتوى الرسالة التي أرسلت بتاريخ ١٩٥١/٩/٤ أي ان افتتاح هذا المشروع كان في فصل الخريف سنة ١٩٥١.

مصيف سرسنك/ ٩٠٠

١٩٥١/٩/٤

حضرة فضيلة الشيخ مظهر النقشبندي المحترم

تحية واحتراما

بعد ان اهديك اعطر السلام والسؤال عن صحتكم فصحتنا جيدة ولا يعوزنا شيء سوى عدم رؤيتكم والبعد عنكم.

اما بعده ارجوا التفضل بإحضار أربعة امنان تفاح داخل صندوقين لسيدنا الوصي المعظم حسب طلبه ولي شديد الامل ان يكون التفاح من النوع الجيد الامريكاني وذلك تشويقا لهذا المشروع وارجوا ارسال التفاح الينا في سرسنك عند النضوج وفي الختام أقدم فائق احترامي لحضرتكم.

صديقكم المخلص

القس عبدا ليشوع

وكيل المصيف الملكي

في سرسنك[٤]. (الوثيقة/ ٢)

خارطة ١: موقع الفندق خلال صور القمر الصناعي الامريكي كورونا ١٩٦٨،

مأخوذة من (https://corona.cast.uark.edu/)

صورة ٥: مشهد من بوابة الفندق سنة ١٩٥٦، من أرشيف (المهندس بلند مفتي عقراوي)

صورة ٦: صورة تاريخية للفندق سنة ١٩٥٢، من أرشيف (المهندس بلند مفتي عقراوي)

٤ . النسخة الاصلية للوثيقة محفوظة عند الكاتب الأستاذ (جميل محمد شيلازي) أرسل الينا بتاريخ (٢٠٢٠/٧/١) مشكورا له.

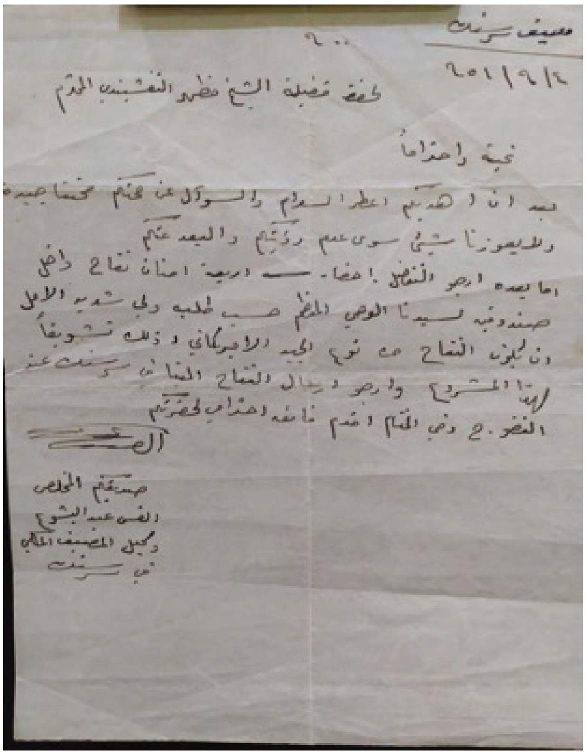
مصيف سرسنك

حضرة فضيلة الشيخ مظهر النقشبندي المحترم

تحية واحتراما

الوثيقة ٢: نص الكتاب المرسل من قبل القس عوديشو الى الشيخ مظهر المايي، (أرشيف جميل شيلازي)

٢-٢ الوصف والعناصر المعمارية

في البداية كان الفندق تابعة لوزارة النقل والسكك الحديدية، حيث عمل فيها الرجال والنساء معا، كانت النساء تعملن الأعمال البسيطة منها غسل الرمل. اما الحدادين والنجارين والبنائين كانوا من اهل الموصل وبغداد، وعمل الكثير من العمال في المنطقة عليها (الخارطة/٢). كما ان بعض النقارين كانوا من بادرشك والذين يسمون البازيين، وعرف الحجر المنقور باسمهم (حجر البازي) (علي وياسين، سەرسنک گەوهەرا هاڤینگەها ٢٠١٦، ل ٦٩). (المخطط/ ١ و٢).

خارطة ٢: موقع الفندق الحجري، من عمل المساح (سنكر احمد)

بنيت الفندق على مساحة (٢٠٠٠م٢) وطول الصرح المعماري (٢٣٠م)، اما عرضه من الوسط في موقع النافورة (٥٤م)، وفي سنة ١٩٧٦ أضيفت الى جانبها الجنوبي قاعة كانت متخصصة في التبريد المركزي.

يمكننا تقسيم الموقع الى عدة أجزاء: -

- الجزء الملكي: وتقع في الطاق الثاني من الجهة الجنوبية وهي عبارة عن غرف ذات بوابتين، وهي منفتحة على البلكون الكبير التي يواجه القصر الملكي. (المخطط/ ١ و٢).
- المسبح: ويقع في الطابق الأرضي بالقرب من المطعم، للأسف اثناء الصيانة الأخيرة دمرت بشكل كامل واضيفت مسبح اخر من الجهة الغربية للفندق.
- المطعم: ويقع في الطابق السفلي وهي عبارة عن قاعة طولية وتتخللها شبابيك كبيرة ومنفتحة على النافورة والمسبح.
- البار: وتقع في الجزء الشمالي من الطابق الأرضي والثاني ايضا، صمم بشكل دائري ومفتوح على الطبيعة.
- غرف النوم: وعددها (٧١) غرفة وهي مفتوحة على جانبي الموقع، في الطابق الأرضي والطاق الثاني، وهناك ممرات بين هذه الغرف. (دراسة ميدانية، ٢٠٢١). (صورة/ ٧ و٨)

وكان سعر الاقامة فيه مع وجبة فطور غنية

ووجبتي غداء وعشاء لا يزيد عن دينار وربع الدينار، وهو مبلغ ليس بقليل وقت ذاك، وعليه، كان نزلاؤه من طبقة الميسورة في المجتمع ومن الاثرياء والاعيان بمستواهم المادي العالي، كان يحتوي الفندق على مطعم من الدرجة الاولى وبار وقاعة بليارد وقاعة سينما ومسبح كبير لنزلائه الذين كانوا يمارسون السباحة المختلطة نساء ورجالا في مياهه عهد آنذاك (کورەمارکی، ٢٠٠٦، ل ٢٧؛ الجميل، ٢٠٢٠، الموقع الالكتروني). (مخطط/ ٣ و ٤).

صمم المعماريون الفندق بحيث يتجانس مع طبيعة سرسنك المتموجة، بحيث نرى ممرات منحدرة داخل الفندق، وهناك فتحات دائرية في سقف الفندق، بحيث يصلها الضوء بشكل المطلوب. واستخدم قباب او منحنيات صغيرة مع الحديد في معالجة السقف، بحيث نرى امتداد نصف دوائر على بناء بشكل عام. (مخطط/ ٥ و٦ و٧).

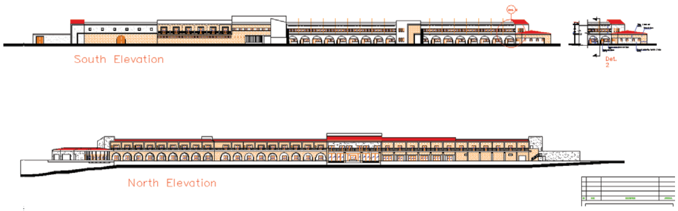

المخطط ١: الواجهة الشمالية والجنوبية للموقع، عن (مكتب هاي لاند الاستشاري الهندسي)

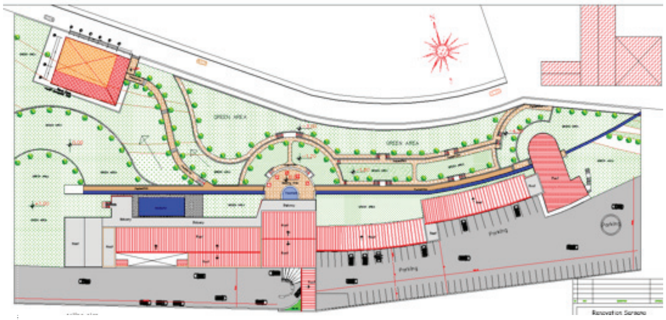

المخطط ٢: مخطط الطابق الأرضي، عن (مكتب هاي لاند الاستشاري الهندسي)

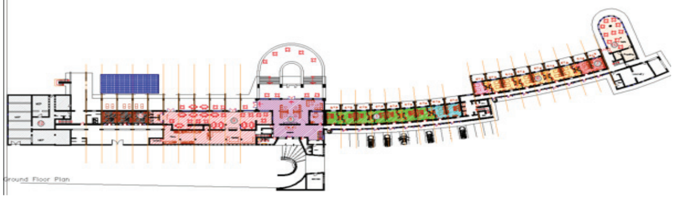

مخطط ٣: الطابق الأرضي، (مكتب هاي لاند الاستشاري الهندسي)

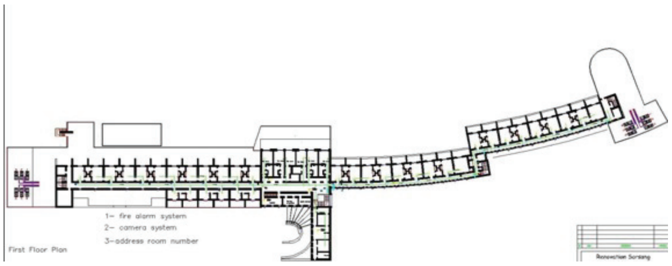

مخطط ٤: المخطط الطابق الاول وتوزيع الغرف والخدمات، عن (مكتب هاي لاند الاستشاري الهندسي)

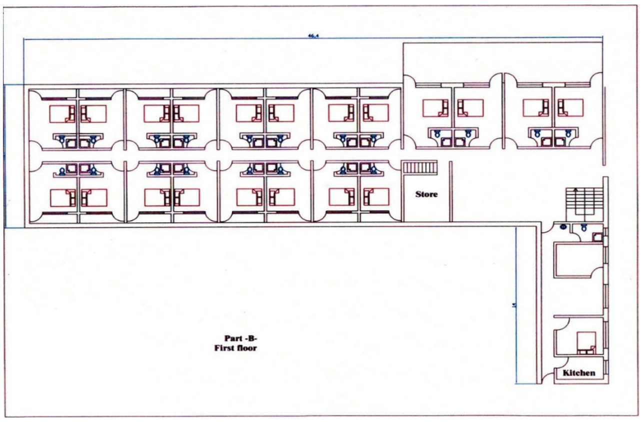

المخطط ٥: توزيع الغرف في الطابق الأول وبوابات واتجاهات الغرف (الباحثان)

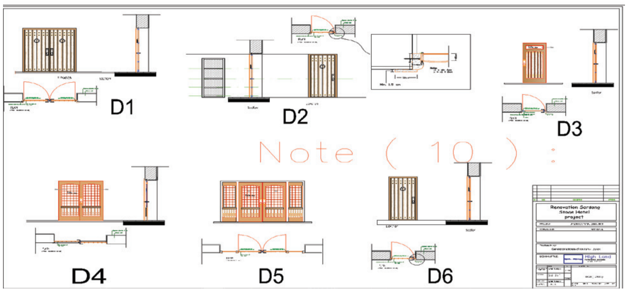

المخطط ٦: أنواع البوابات في الفندق، مأخوذة عن (مكتب هاي لاند الاستشاري الهندسي)

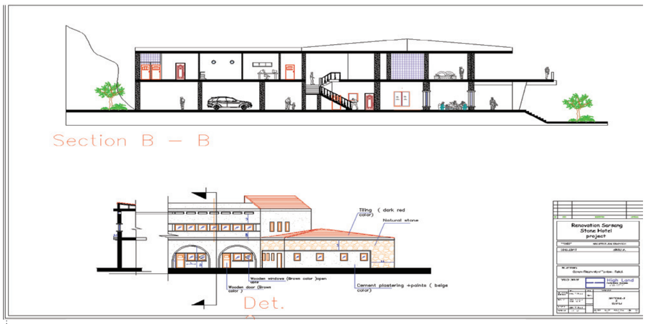

المخطط ٧: مقطع عرضي من واجهة الفندق مع سقف الفندق (مكتب هاي لاند الاستشاري الهندسي)

صورة ٧: جزء من الواجهة الغربية من الفندق، الاقواس في الطابق الأرضي وغرف النوم في الطابق الثاني (الباحثان)

صورة ٨: الواجهة الشرقية للفندق (الباحثان)

كما كان في الجانب الشمالي للقصر بيت الطاقة (Power House)[٥] في سنة ١٩٥١ تم افتتاح مديرية

٥ . براوس: الى الان يطلق الاهالي على هذه المنطقة براوس نسبة الى (Power House) والتي تعد من أرقى مناطق سرسنك السياحية، لكن للأسف في سنة ٢٠٠٨ دمرت مكان بيت الطاقة وكانت لازالت بقايا المولدات الكهربائية موجودة فيها، وكان بيت الطاقة من

الكهرباء في سرسنك، وكانت تمول الكهرباء للاماكن السياحية والمصايف، كانت المولدات الكهرباء من نوع اوستن الانكليزي، كانت توازي قوتها قوة خمسة حصان، وتشتغل ببستن واحد. وبعد ثلاثة سنوات تم شراء ماكينتين اخرين، وكان من نوع (G.E.S) وقوتها (١) كيلو واط[٦]. (صورة/ ٩).

صورة ٩: مشهد من الداخل قبل الترميم (تصوير الباحثان)

وكان بالقرب من بيت طاقة هناك مكوى يسمونها (دوبيخانة) أي المكان الذي يغسلون الاقمشة والبطانيات التابعة للفندق، وبعدها يتم تكيتها باستخدام المكوى الناري. وفي البداية كان اسمها الفندق السياحي في سرسنك، ولكن بعد السبعينات من القرن الماضي ونتيجة لبناء مجموعة أخرى من الفنادق، أطلق عليها السياح اسم الفندق الحجري، ولان واجهتها الظاهرة للعيان مبنية من الحجر (علي وياسين، سەرسنک گەوهەرا هاڤینگەها، ٢٠١٦، ل ٧٠). (صورة/١٠ و١١)

وفي ادناه أسماء المدراء الذين كلفوا بإدارة الفندق منذ افتتاحها وحتى الثمانينيات من القرن الماضي،

الأبنية التاريخية والمحاولة الاولى لإنارة المنطقة، للمزيد ينظر: علي وياسين، ٢٠١٦، ص ص ٧٠-٧١.

٦ . كان الميكانيكي (اسحق بنيامين داود) يعمل على هذه المكائن الكهربائية، وعملت المكائن الى سنة ١٩٧٥، للمزيد ينظر: علي وياسين، ٢٠١٦، ص ص ٧٠-٧١.

وهم:

- جورج كانيماسي، وكان اول مدير للفندق.
- نعيم نعوم تلكيفي.
- الحاج احمد سفر زاخويي، وبقي مديرا فيها حتى سنة ١٩٧٠.
- جوزيف بغدادي.
- داود ميه (اردني، ٢٠١٧، ل ٩٤).

صورة ١٠: صورة باستخدام طائرة بدون طيار، مأخوذة في سنة ٢٠٢١ والتي لم يتم بدا اعمال الصيانة فيها (تصوير: الباحثان)

صورة ١١: الفندق بعد الصيانة في سنة ٢٠٢٥، (تصوير: موقع الفندق الحجري الالكتروني)

٣-٢ اهم الأنشطة المميزة في الفندق الحجري

وكما أشرنا سابقا ان الفندق الحجري الذي بني في عهد النظام الملكي في العراق، فقد تم اختيار سرسنك كمركز سياحي من قبل الاسرة المالكة خاصة خلال فصل الصيف للاستمتاع بالطبيعة الخلابة والهدوء لهذه المدينة السياحية، بني من قبل ملوك العراق، خاصة بعد ان اختير سرسنك ليكون المركز السياحي للأسرة المالكة، وفيما يلي بعض النشاطات السياسية والسياحية مما جعل الفندق رمزا حضاريا لمدينة سرسنك وتاريخها لها: -

- بتاريخ ١٩٥٣/٧/١٧ زار كل من الوصي عبد الاله والملك فيصل سرسنك ليستمتعوا بوقتهم في هذا المصيف، وفي ١٩٥٣/٨/٩ رجعوا الى بغداد (الحسني، ١٩٨٨، ص ٣٣). من دون شك بقي الملك والوصي في الفندق لان في ذلك الوقت لم يتم تكملة القصر الملكي.
- بتاريخ ١٩٥٤/٨/١٧ زار الملك فيصل والوصي عبد الاله سرسنك، ولكن بتاريخ ١٩٥٤/٨/٢٨ رجع نوري سعيد الى بغداد لتشكيل وزارة جديدة (الحسني، ١٩٨٨، ص ١٢١).
- بتاريخ ١٩٥٤/٦/١٧ تم قبول استقالة أرشد العمري وجاء في كتاب الملك فيصل، صدر من سرسنك: استلمت كتابكم في تاريخ ١٩٥٤/٦/١٧، للأسف لقد استقلتم من العمل، احترم عملكم ومحاولاتكم التي بذلتموها في الحكومة. ١٩٥٤/٨/٣ الملك فيصل الثاني (الحسني، ١٩٨٨، ص ١٣٢).
- تشكيل وزارة نوري سعيد في الفندق الحجري في سنة ١٩٥٤ وقد تم مصادرة الكتاب المرقم (٦٧٦) وشكلت بها وزارة نوري سعيد (الحسني، ١٩٨٨، ص ١٣٧).
- في ١٩٥٤/٨/١٨ وفد مصري يزور سرسنك

برئاسة وزير الارشاد القومي المصري (صاغ صلاح السالم) وابرام اتفاقية او مؤتمر سرسنك بين مصر والعراق والتي تتكون من خمسة بنود. الوفد المصري المتكون من ٢١ فردا دبلوماسيا يبيتون في الفندق الحجري (الحسني، ١٩٨٨، ص ٢١٥). (صورة/ ١٢)

• وفي تاريخ ١٩٥٥/٥/٢٣ زار ملك الأردن الملك حسين وزوجته مصيف سرسنك، وبقي ثلاثة أيام في شهر رمضان فيها (الحسني، ١٩٨٨، ص ١٨٤؛ علي وياسين، سەرسنك گەوهەرا هاڤينگەها، ٢٠١٦، ل ٨٧).

• واثناء الانقلاب على الحكم الملكي في ١٤/٧/ ١٩٥٨، ونقلا عن الشرطي خليل احمد: بأن الوحدة العسكرية في سرسنك آنذاك كانت قريبة من بناية الفندق الحجري، وكان قد وضع الجيش يده على الفندق، ويذكر الراوي بأن العديد من العوائل البغدادية كانت بداخله لأغراض الاصطياف بما فيها عائلة متصرف لواء بغداد المرحوم عبد الجبار فهمي، وكانت زوجة المتصرف في حالة يرثى لها، يقول الراوي: وجدتها تعيش ازمة حقيقية، وهي تبكي لما كانت قد سمعته من الاخبار، وهي لا تعرف مصير زوجها في ساعات الانقلاب في العاصمة بغداد! ولقد أسقط بيدها ولم تعرف كيف تتصرف وهي ازاء حالة فرض منع التجوال وتوقف حركة التنقل بين الالوية والمدن العراقية، ويتابع الراوي قائلا: حاولنا تهدئة روعها ووعدتها شخصيا بأني كفيل بإيصالها مع بقية افراد عائلتها والعوائل البغدادية الاخرى الى بغداد من دون ان يمسها اذى من أحد، وقلت لها ان المواطنين الكرد في المنطقة مسالمون كما هو حال كل الكرد في كردستان، وهم لا يحملون كرها ولا حقدا ولا ضغينة على أحد، فاطمأنت وعادت الى هدوئها (الجميل، ٢٠٢٠، الموقع الالكتروني).

• كما كان من المفترض ان الزعيم ملا مصطفى البارزاني يجلس مع حسن عبود قائد الفرقة الخامسة للجيش العراقي في الفندق الملكي، لكن البارزاني غير الموقع لأسباب امنية (علي وياسين، سەرسنك گەوهەرا هاڤينگەها، ٢٠١٦، ل ٧١).

صورة ١٢: الملك فيصل، صاغ صلاح ونوري سعيد، مؤتمر سرسنك ١٩٥٤، مأخوذة من (الجميل، ٢٠٢٠)

٢-٤ المصممون والمشرفون على الفندق الحجري

لقد عمل العديد من المعماريين والمهندسين المعروفين في وضع التصاميم والعمل في بناء هذا الصرح الحضاري والمعماري، قسم منهم كانوا أجانب والقسم الاخر كانوا من داخل العراق. وخلال هذا البحث تمكنا من معرفة أسماء المهندسين الذين عملوا على وضع التصميم لهذا الفندق، وهم: -

اولا: المعماري الانكليزي فيليب هيرست (Philip Hirst)، وكانا مشرفا على القصر الملكي أيضا، يقال انه المهندس نفسه الذي اعد تصاميم الفندق الحجري الحالي، وأشرف على تنفيذه خلال الاعوام (١٩٤٦-١٩٤٨) (الجميل، ٢٠٢٠، الموقع الالكتروني).

ثانيا: المعماري عبد الله احسان كامل، ولد ببغداد (١٩١٩-١٩٨٤) وهو حفيد حجي احمد اغا حاكم بغداد الشهير، درس العمارة في جامعة ليفربول

بإنكلترا وهارفارد بأمريكا. تولى مناصب عديدة بعد رجوعه الى بغداد، منها منصب معماري في السكك الحديدية العراقية (١٩٤٣-١٩٤٩)، ومدرس ثم أستاذ مساعد في كلية الهندسة (١٩٥٤-١٩٨٤)، ومدير مركز التخطيط الحضري والإقليمي (١٩٦٨-١٩٧٢) وعضو في مجلس امانة العاصمة (١٩٥٩-١٩٨٤) ومؤسس وشريك في المكتب الاستشاري العراقي (١٩٥٣-١٩٦٥). وكان المهندس المعماري عبد الله احسان كامل يعمل في هذه الدائرة مع مهندس معماري بريطاني هيرست، وقد قاما بوضع تصاميم كل من فندق سرسنك ودار الاستراحة في مصيف الحاج عمران وفندق صلاح الدين القديم والجديد فيما بعد (جادرجي، ٢٠١٣، ص ١١-١٢). (صورة/ ١٣)

صورة ١٣: المعماري عبد الله احسان كامل أحد مصممي الفندق، عن موقع (موفق الربيعي، ٢٠١٨)

اما الذين أشرفوا على بناية الفندق الذي بنيت خلال ٥ سنوات، فقد تغيروا بين فترة وأخرى، وهم: -

اولا: المعماري الانكليزي فيليب هيرست (Philip Hirst) (الجميل، ٢٠٢٠، الموقع الالكتروني). ونحن نعتقد ان في البداية خلال السنتين الأوليين هو الذي أشرف على التنفيذ بين سنتي (١٩٤٦-١٩٤٨) وبعدها سلمها الى المهندسين المحليين.

ثانيا: طاهر الهندي الملقب ب (مستر طاهر الهندي) (علي وياسين، سەرسنک گەوهەرا هاڤینگەها، ٢٠١٦، ل ٦٩).

ثالثا: المهندس فرحان جمعة وقد أشرف على بناء بين سنتي (١٩٤٨-١٩٥٠) (علي و ياسين، ٢٠١٦، ل ٧٠). كان من الاوائل الذين تخرجوا في كلية الهندسة بجامعة بغداد، وقد تولى منصب رئيس دائرة مصايف الموصل في سنة ١٩٥٧. وقد ربطت مديرية المصايف العامة بوزارة الاعمار ونقل المهندسين العاملين اليها ومنهم فرحان جمعة والمهندس حسين النقشبندي وعدنان الربيعي وكان الى جانبهم مهندس الماني اسمه (Runkle) ومهندس نمساوي اسمه (Hyni). وكان من المهندسين الذين شاركوا في اعمال كثيرة في إقليم كردستان قبل سنة ١٩٥٨ منها تعمير مصيف سرسنك وسوارتوكا وغيرها، وقد صمم دائرة المصايف في الموصل (العلاف، ٢٠٢٠).

صورة ١٤: مدخل الفندق اثناء بناءه، المهندس عبيد عبد الله سيف، حارس الفندق، المعماري هشام المدفعي، صورة في سنة ١٩٥٠، مأخوذة من (المدفعي، ٢٠١٧، ص ٦٤).

رابعا: المهندس حميد مجيد عبد الله الشماع وقد أشرف على البناية من سنة ١٩٥٠ الى سنة ١٩٥١ أي تم تكملتها وكان يعمل كمساعد للمهندس الهندي. ولد المهندس حميد الشماع في مدينة الموصل سنة

١٩٢٤ وأنهى الدراسة الابتدائية والثانوية فيها، تخرج في كلية الهندسة العراقية بدرجة الدبلوم في الهندسة المدنية سنة ١٩٥٠. واصل دراسته في جامعة مشيكان الامريكية، ونال شهادة الماجستير في الهندسة المدنية سنة ١٩٥٥ واشتغل وظيفة مهندس في مديرية السكك الحديدية بين سنتي ١٩٥٠-١٩٥٣ ومدير مصارف سنة ١٩٥٠ ومهندس تصاميم في شركة خازن حوالي سنتين، الا ان عين رئيسا لدائرة المباني العامة في وزارة التخطيط سنة ١٩٥٩، وتوفي سنة ٢٠١٧ (الشماع، ٢٠٢٠). (صورة/ ١٥)

صورة ١٥: المهندس حميد عبد الله الشماع على يمين الصورة سنة ١٩٧٣ (من أرشيف عائلته)

نود ان نشير هنا ان العمال في الموقع اثناء البناء كانوا رجالا ونساء، وكان في محلة بادرشكي من أمهر النقارين البازيين، المعروفين بنقر الحجر البازي. وكان هناك ثلاث بنائين من الموصل والذين يعتبرون من أمهر البنائين آنذاك. وكانت العائلة الملكية تزور الموقع بين حين وأخرى، وقبل بناء القصر الملكي في سرسنك، كان هناك جزء مخصص من الفندق في الطابق الثاني للملك وعائلته.

النتائج

الفندق الحجري الكبير في مدينة سرسنك هو صرح معماري ذات قيمة فنية وتراثية، إضافة الى الاحداث التاريخية التي شهدتها منذ الاربعينيات من القرن الماضي، وبعد هذه الدراسة الشاملة للموقع والسرد التاريخي، يمكننا تلخيص نتائج هذا البحث في النقاط التالية: -

اولا: كانت لطبيعة وجغرافية سرسنك دور كبير في ازدهارها وتطورها، بحيث ان تاريخ القرية الجديدة تعود لسنة ١٩٢٢ بعدما هاجرت اليها (٢٥) عائلة مسيحية من تركيا، وخلال اقل من ٣٠ سنة أصبحت جزء من البلاط الملكي.

ثانيا: الفندق هو نموذج للعمارة الحديثة الموجودة في كوردستان والعراق بشكل عام، وما زالت تتميز بهيكل قوي وقد تم صيانتها في سنة ٢٠٢٥ وسيكون مفتوحا امام الزوار في وقت قريب.

ثالثا: يعتبر الموقع نموذجا للبنية الأولى لتطوير السياحة في هذه المنطقة، بحيث أصبحت الواجهة السياحية لسواح من داخل العراق وخارجه.

رابعا: الفندق مبني من الحجر وجص والحديد (الشلمان) والتي تعبر عن فترة تاريخية، حيث استخدم فيها تقنية (جاك ارج) أي اقواس جاك التي دخلت الى المنطقة بعد احتلال الإنكليز.

خامسا: يحتوي الموقع على الكثير من القيم والسمات، يكون بالإمكان تسجيل الموقع ضمن التراث العالمي، ويعد نموذج فريد في العمارة والطبيعة والسياحة في آن واحد.

المصادر والمراجع

– اردني، مصطفى عبدالرحمان، ٢٠١٧، سەرسنک، هاڤینگەهـ و وارگەهێ شاهانە، بغداد: دار الجواهري للطباعة والنشر.

– بابان، جمال، ١٩٨٦، أصول أسماء المدن والمواقع العراقية، بغداد: المجمع العلمي الكردي.

– بامەڕنی، مستەفا نوری، ٢٠٠٤، ئەڤەیە بامەڕنێ، دهۆک: چاپخانا زانا.

– البريفكاني، ملا محمد سعيد ياسين الدهوكي، ١٩٩٧، فضلاء بهدينان، دهوك.

– توڤی، موسەدە و اسماعيل بادی ٢٠١٠، رێبەرێ پارێزگەها دهۆکێ، پێداچوون: فازل عومەر، دهۆک، چاپخانا هەوار.

– جادرجي، رفعت، ٢٠١٣، الاخضير والقصر البلوري/ نشوء النظرية الجدلية في العمارة ، طبعة جديدة ومنقحة، دمشق:

دار المدى للثقافة والنشر.

– الحسني، السيد عبدالرزاق، ١٩٨٨، تاريخ الوزارات العراقية، ج ٩، ط ٧، بغداد: دار الشؤون الثقافية لطبع والنشر.

– دوسكي، كاميران عبدالصمد احمد، ٢٠٠٧، بهدينان في اواخر العهد العثماني (١٨٧٦-١٩١٤)، اربيل، مؤسسة موكريان للبحوث والنشر، مطبعة خاني.

– رسول، طاهر نجم، ١٩٩٠، ، دليل السياحة في منطقة كردستان.

– سورجي، نامق رقيب، ١٩٧٨، محافظة دهوك، بغداد.

– عبدالشلال، جاسم، ٢٠١٢، علماء قدموا الى الموصل من الكرد ومن كردستان، دهوك: مطبوعات مديرية الطبع والنشر في دهوك، مطبعة هاوار.

– عقراوي، هاشم، ١٩٧٣، دهوك بعد ١١ من اذار، دهوك: مطبعة دهوك.

– علي، فايق شيخ، ٢٠١١، مذكرات وريثة العروش، الاميرة بديعة ابنة الملك علي وحفيدة ملك العرب شريف حسين بن علي اهم وثيقة في القرن العشرين، ط ٥، لندن: دار الحكمة.

– علي، نظيف محمد، و كوڤان احسان ياسين، ٢٠١٦، سەرسنک گەوهەرا هاڤینگەها، دهۆک: چاپخانا پارێزگەها دهۆکێ.

– فندي، عبد الكريم، ١٩٩٥، دليل محافظة دهوك ، دهوك : مطبعة كلية الشريعة.

– الگوراني، علي سيدو، ٢٠١٢، من عمان الى العمادية، ط ٢، اربيل: منشورات اراس، مطبعة اراس.

– مايي، انور، ١٩٩٩، الاكراد في بهدينان، ط ٢، دهوك: مطبعة خبات.

– المدفعي، هشام، ٢٠١٧، نحو عراق جديد، سبعون عاما من البناء والاعمار، بغداد: مطبعة دار الاديب.

– هروري، نشوان شكري، وخيشمان ابراهيم، ٢٠١٣، جغرافية محافظة دهوك (دراسة في الخصائص الطبيعية والبشرية) السلسلة الاولى- قضاء العمادية، دهوك.

– اليي، عبدالله خورشيد قادر، ٢٠١٢، العمائر الاسلامية في العمادية وضواحيها حتى القرن ١٨م/١٢هـ رسالة دكتوراه منشورة مقدمة الى كلية الاداب/ جامعة صلاح الدين، اسطنبول: دار سبيريز لطبع والنشر/ مطبعة الروضة.

– سوريس، نيشان موريس، ٢٠٠٥، مقومات الصناعة السياحية في محافظة دهوك، رسالة ماجستير منشورة مقدمة الى جامعة دهوك، دهوك: دار سبيريز لطبع والنشر.

– ياسين، كوڤان احسان، ٢٠٢٢، منطقة بهدينان بين ١٥٥٠-٦١٢ ق.م في ضوء المصادر المسمارية والتنقيبات الاثرية، رسالة ماجستير غير منشورة،

مقدمة الى جامعة صلاح الدين/ أربيل.
- ئامێدی، محمد عبدولا، ١٩٩٩، (سەرسنک دناڤبەرا دوهی و ئەڤرۆ دا) دهۆک (باژێرڤانیا دهۆکێ) ٧: ٥٠-٥٤.
- بشير، فرنسيس وكوركيس عواد، ١٩٥٢، (أصول أسماء الأمكنة العراقية) سومر (مديرية الاثار القديمة العامة) ٨ (٢): ٢٣٦-٢٨٠.
- بوتاني، عبد الفتاح، ٢٠٠٢، (زيارة الامير عبدللاهـ للأقضية، عقرة، زاخو، دهوك، عمادية) مجلة دهوك- القسم العربي (رئاسة بلدية دهوك) ١٦: ٦٩-٧٦.
- حسين، كارزان محمد، ٢٠٠٨، (بنیاتێ ناڤێ سەرسنکێ) سیلاڤ ٢٤: ١٥-١٧.
- شیلازی، جمیل، ٢٠١١، (چەند بەرپەرەک ژ دیرۆکا بەرواری باڵا و هەبوونا سیڤا) چاڤدێر ١٠٤: ٨-١٢.
- علي، نظيف محمد، ٢٠٠٨، (سەرسنکێ دیرۆک و هاڤینگەهـ) سیلاڤ ٣١: ١٦-٢٠.
- عەبدولا، نەجاتی، ٢٠١٧، (کوردستان د دوکومێنتێن قونسلێ فرەنسی دا) دیرۆک (دەزگەهێ پالو، چاپخانا پارێزگەها دهۆکێ) ١٤.
- عواد، ميخائيل، ١٩٤٤، (سرسنك ومصايف الملوك والخلفاء والامراء في العراق) جريدة البلاد ٣-٥.
- کورەمارکی، رشید، ٢٠٠٦، (کورتەیەک ل سەر دیرۆکا هاڤینگەهێن قەزا ئامێدیێ) سیلاڤ ٤: ٢٧-٢٩.
- هروری، درویش، و شڤان شکری، ٢٠٠٥، (کەلها ئاشەوا-ئاشەب) گۆڤارا دهۆک ٢٩: ٢٤-٣٠.
- یاسین، کوڤان احسان، ٢٠٠٩، (ڤی شوینوارێ نەمای بنیاسە) سیلاڤ ٣٧: ١١-١٢.
-الشماع، سالم، قابله: كوفان احسان، ٢٠٢٠، سيرة المهندس حميد الشماع.
- العلاف، إبراهيم، قابله: كوفان احسان، ٢٠٢٠، سيرة المهندس فرحان جمعة.
- الجميل، سيار كوكب، ٢٠٢٠، http://sayyara.ljami.com/2020/05/29/5712.html

مصادر انجليزية:

-LAURIE, THOMAS. 1853. Dr. Grant and the Mountain Nestorians, Edinburgh: Gould and Lincoln.

پوختە

بە تێروانینمان لەلایەنی تەلارسازی (هۆتێلی بەردی) لەسەرسنگ، هەست بە گرنگی و بایەخی مێژوویی دەکەین، بەو پێیەی خاڵی دەستپێکی گەشتیاریە بە واتا مۆدێرنەکەی. ئەم هۆتێلە بەو مێژووە هەشتا ساڵەیەی کە هەیەتی، مەیدانی زۆرێک لە ڕووداو و بەسەرهاتە مێژووییەکان بووە، کە کاریگەرییان لەسەر ڕەوتی مێژووی عێراق و کوردستان لەو ماوەیەدا هەبووە. توێژینەوەکەمان بۆ یەکەمجار ڕۆشنایی دەخاتە سەر مێژووی ئەم کەلەپورە و ناسنامەی تەلارسازی مۆدێرن، کە لە کوردستان و عێراق بە گشتی بە ناوازە و دەگمەن دادەنرێت. ئۆتێلەکە بەو سیما و تایبەتمەندییەی هەیەتی، توانیویەتی پارێزگاری لە خەسڵەتی کەلەپوری و بیناسازی خۆی بکات. ئەوەی شایەنی ئاماژەیە، لەڕابردوودا، بەهۆکاری نۆژەنکردنەوەی نازانستییانە، کاریگەری زۆر لەسەر بەهای تەلارسازی ئەم شوێنە دروست بووە، بە تایبەتی لەسەر شوێنی هۆتێلەکە بەهۆی دروستکردنی دامەزراوەیەکی دیکە لە نزیکییەوە، ئەمەش کاریگەری نەرێنی لەسەر لایەنی دیمەن و بینین و جووڵە لە نزیک ئەم شوێنە دروست کردووە. بە کەڵک وەرگرتن لە سەرچاوە مێژووییەکان هەوڵی گێڕانەوەی مێژووەکەی و شێوازی بنیاتنانەوەی دەدەین. دەمانەوێت لە ڕێگەی ئەو بەڵگەنامە و وێنە و پلان و نەخشانەی بەدەستمان هێناون، لە قووڵایی تەلارسازی شوێنەکە تێبگەین. ئەوەی مایەی خۆشحاڵییە، ئەم تەلارە بەم دواییە نۆژەنکراوەتەوە و بەڕووی سەردانیکەراندا کراوەتەوە، ئەمەش بووەتە هۆی ئەو کەسانەی سەردانی هۆتێلەکە دەکەن، چێژ لە تایبەتمەندی کەلەپوری و سروشتی جوانی ناوچەکە وەربگرن.

کلیلە وشە سەرسنگ، ئوتێلی بەردین، کەلەپور، بیناسازی، گەشت و گۆزار

Abstract

When we look at the architecture of the (Stone Hotel) in Sarsing, we sense the historical values and characteristics it embodies, as it was the starting point for tourism in its modern sense. With its eighty-year history, the hotel was the scene of historical events that influenced the course of the history of Iraq and Kurdistan during that period. This research will shed light, for the first time, on the history of this heritage and the identity to which it belongs—modern architecture. It is considered unique and rare in Iraqi Kurdistan in general. Furthermore, this heritage has preserved its architectural features despite numerous maintenance visits. However, unscientific restoration and maintenance have greatly affected the architectural value of this site. The natural value of the hotel›s location has been affected recently due to the construction of another facility nearby, which has negatively impacted the axis of vision and movement near this historic site. Using historical sources, we will attempt to reconstruct the story of its construction and history. Through documents, photos, and plans, we will attempt to understand the depths of the site›s architecture, in addition to understanding the building materials. Fortunately, it has recently been restored and opened to visitors, allowing them to enjoy the beauty of the area and blend the old and the new in one building.

Keywords: Sarsing, Stone Hotel, Heritage, Architecture, Tourism

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥

گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار

حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر

پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین

د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:

پ. د. قەیس کاکل تۆفیق

پ. د. بەختیار سەجادی

پ. د. فەرهاد قادر کەریم

پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان

پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف

پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:

پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ

پ. د. مارتن ڤان برونسن

پ. د. جەلیلی جەلیل

پ. د. ساڵح ئاکین

پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی

پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک

پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd

ISSN: 2520- 4106

هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd
* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٥/٢٦
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٨/١٩

پێکهاتەی بڕگەی زمانی کوردی لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێناندا (دیالێکتی ناوەڕاست بە نموونە)

پ.ی.د. تەلار صباح عمر
بەشی کوردی فاکەڵتی پەروەردە زانکۆی کۆیە
org.koyauniversity@sabah.talar

پوختە

دەنگەکان جەوهەری زمانن، هەموو زمانێکیش لە سەرەتادا بە دەنگ دەستپێدەکات، واتە دەنگەکان یەکەم بەرهەمهێنەری زمانن لەلایەن تاک. مرۆڤ بەهۆی ژمارەیەکی دیاریکراو لە دەنگ، ژمارەیەکی بێئەندازە بڕگە ومۆرفیم و وشە و زاراوەی زمانی دروستدەکات. ئەم بڕگە و وشە و زاراوانەی زمانیش هەمیشە وەک خۆیان نادرکێندرێن، بەڵکو بەهۆی ژینگەی دەوروبەریان، یان بەهۆی نواندنی فۆنیممەکانی زمان لە داڕشتنی یەکەی گەورەتر گۆڕان لە درکاندنیاندا ڕوودەدات. کەواتە بنەماکانی بنیادنانی بنەڕەتی قسەکردن بریتین لە فۆنیم، کە بچوکترین یەکەی زمانە خۆی واتای نییە، بەڵام دەبێتە هۆی گۆڕینی واتا. پێکهاتەی ڤاوڵەکان دەتوانێت کاریگەری لەسەر بەدیهێنانی فۆنەتیکی وشەکان هەبێت. فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان سەرنج دەخاتە سەر لایەنە فۆنەتیک و فۆنۆلۆژییەکان و چۆنیەتی بەرهەمهێنان و تێکەڵکردنی دەنگەکان بۆ دروستکردنی بڕگە. بڕگە یەکەیەکی زمانە، پەیوەستە بە ڤاوڵەکانەوە. ئەم ڤاوڵانە (کرۆکی لوتکە) هێزی بڕگە وەردەگرێت بەگوێرەی کورت ودرێژی ڤاوڵەکان بڕگە دەستنیشاندەکرێت. پێکهاتەی بڕگەش ئاماژە بە چۆنیەتی ڕێکخستن و ڕێکخستنی دەنگەکان بۆ پێکهێنانی گوتەی واتادار لە زمانێکی دیاریکراودا دەکات، بڕگەکان بونیادنەری وشەکانن کاریگەریان لەسەر شێواز و درکاندنی وشەکان هەیە.

کلیلەوشە: دەنگ، فۆنیم، ڤاوڵی کورت، ڤاوڵی درێژ، بە بڕگەکردنەوە

پێشەکی

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی پێکهاتەی بڕگەی زمانی کوردی لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێناندا (دیالێکتی ناوەڕاست بە نموونە)یە. هۆی هەڵبژاردنی ئەم ناونیشانە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، کە بڕگە یەکەیەکی گرنگی پێکهاتەی وشەکانی زمانە و بەگوێرەی ڤاوڵە درێژی و کورتەکان دروستدەبێت، ئەمەش هۆکارێک بوو بۆئەوەی توێژینەوە لەم بارەیەوە ئەنجامبدەین. ئامانجی توێژینەوەیەکەمان دەستنیشانکردنی پێکهاتەی بڕگەکانی زمانی کوردیە لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێناندا. میتۆدی لێکۆڵینەوەکەمان وەسفی شیکارییە. ناوەڕۆکی لێکۆڵینەوەکە لە دووبەش پێکهاتووە: لە بەشی یەکەمدا پێداچونەوەیەک بۆ کارەکانی پێشو ئەنجامدەدەین، دواتر تیشکدەخاتە سەر فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان و تایبەتمەندییەکانی و سیما فۆنۆلۆژییەکان لەگەڵ خستنەڕووی دەستنیشانکردنی فۆنیمەکانی زمانی کوردی. لە بەشی دووەم تیشک دەخەینە سەر بڕگە و سنوری بڕگە و قاڵبەکانی بڕگەی زمانی کوردی لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێناندا. لە ئەنجامدا وەڵامی ئەو پرسیارانە دەخەینەڕوو: ئایا فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان هیچ چوارچێوەیەک بۆ نەخشە دەنگییەکان لەزماندا دابیندەکات؟ قاڵبەکانی بڕگە لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێناندا چۆنە؟ ئایا گۆڕان لە سنوری بڕگە ڕوودەدات؟ ئایا لە زمانی کوردیدا فۆنۆلۆژی بەهەمهێنان لەسەر بیرۆکەی داهێنان لە سەر جیاوازیکردنی هەردوو ئاستی قووڵ و ڕووکەش دروستبووە؟

لە کۆتایدا جگە لە پوختە بە زمانی ئینگلیزی و عەرەبی ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان خراوەتەڕوو.

١. ناساندنی فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان و دەستنیشانکردنی فۆنیمەکانی زمانی کوردی

١.١ پێشینەی توێژینەوە.

سەبارەت بە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان چەند کارێک لە چوارچێوەی نامەی ماستەر و تێزی دکتۆرا لە زانکۆکانی کوردستان ئەنجامدراوە. یەکەمین کار بە کرمانجی ناوەڕاست لە بارەی فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنانەوە نوسرابێت نامەیەکی ماستەرە لەلایەن (خەبات هادی جەمیل)ە، لە ساڵی ٢.١٥ بە ناونیشانی)فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان لە زمانی کوردیدا)، لە زانکۆی سەلاحەدین کۆلێژی زمان نوسراوە، ئەم ماستەرنامەیە لە سێ بەش پێکهاتووە، لە بەشی یەکەمدا باسی یاسا فۆنۆلۆژییەکان و پرۆسە فۆنۆلۆژییەکان، کێشەی شیکاری فۆنیمەکان دەکات. لە بەشی دووەم باس لەفۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان و فۆنۆلۆژی کەرتە دەنگییەکان، بنەماکانی گۆڕانی فۆنۆلۆژی دەکات. لە بەشی سێیەمدا باسی سیما جیاکەرەوەکانی دەنگەکانی کردووە، شێواز و شوێنی گۆکردنی دەنگەکان و پاشان پرۆسە مۆرفۆلۆژییەکان، گۆڕانی یاسا گوێزراوە و یاساکانی ئاستی وشە و بەرهەمهێنانی هێزی دەنگی وشەی باسکردووە.

تێزی دکتۆای سەلوا فەریق سالح بەناونیشانی (ئەتلەسا فۆنۆلۆجییا زمانێ کوردی پارێزگەها دهۆکێ) ئەم تێزە لە سێ بەش پێکدێت، لە ساڵی ٢٠١٧ وەک کتێب چاپکراوە زۆر بابەتی بەنرخی وروژاندوە و پەردەی لەسەر زۆر شت هەڵداوەتەوە.

نامەیەکی تر لە زانکۆی ڕاپەڕین هەیە، بە ناونیشانی)پرۆسە فۆنۆلۆژییەکان لە زمانی منداڵی کوردیدا) لە نوسینی (کارزان خدر اسماعیل)ە، لە ساڵی ٢٠٢١ نوسراوە، ئەم نامەیە لە سێ بەشی پێکهاتووە، دوای دەروازەیەکی تیۆری لەسەر بابەتە فۆنۆلۆژییەکان، تیۆرەکانی وەرگرتنی زمان باسدەکات. توێژەر زیاتر لە ڕوانگەی فێربوونی

زمانی منداڵ لە تیۆرەکە دەدوێت. هەر لە زانکۆی ڕاپەڕین تێزی دکتۆرای (هاوسەر نەوزاد فەقێ ئیبراهیم) بە ناونیشانی)دەنگسازیی کێشناسی و دەنگسازیی کەرتە دەنگییە خودکارییەکاندا) لە ساڵی ٢٠٢٢ نوسراوە، ئەم تێزە لە سێ بەش پێکدێت، لە بەشی یەکەمدا، باس لە بنەماکانی دەنگسازی دەکات. بەشی دووەم باس لە دەنگسازی کێشناسی دەکات، بەشی سێیەمی تەرخانکردووە بۆ دەنگسازی کەرتە دەنگییە خودکارییەکان.

تێزی دکتۆرای(کسر یاسین) بە ناونیشانی (فۆنۆلۆژیا بەرهەمهێنانی یا نە ڕاستەهێلی د زمانێ کوردیدا) ئەم تێزەش لە زانکۆی زاخۆی ساڵی٢.٢٣ نوسراوە، ئەم تێزە باس لە جۆرەکانی فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان دەکات، کە یەکێک لەو جۆرانە تیۆری نمونەییە، تەنیا ناساندنێکی سادەوساکارە، لەگەڵ چوارچێوەی توێژینەوەکەیدا دەگونجێت .

١.١ فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان

فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان تیۆرێکە لە تیۆرەکان لە چوارچێوەی بواری زمانەوانیدا، لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا پەرەیسەندووە، تیشکدەخاتە سەر نوێنەرایەتیی دەروونی و درووستکردنی نەخشە دەنگییەکانی زمان، هەروەها سەرنج دەخاتە سەر پێکهاتە ئەبستراکت و بنەڕەتییەکانی نەخشە فۆنۆلۆژییەکان لە زمانی مرۆڤدا. سەرەتای سەرهەڵدانی فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان بە پلەی یەکەم بۆ کارەکانی نوام چۆمسکی و مۆریس هال دەگەڕێتەوە. ئەمەش وەک کاردانەوەیەک بوو دژی دەنگسازی دێرین، کە لە بەرهەمەکەیاندا لە ساڵی ١٩٦٨دا (شێوەی دەنگی ئینگلیزی) پەرەیپێدراوە، ڕێگەیەکی سیستماتیکی بۆ هەژمارکردنی نوێنەرایەتییە بنەڕەتییەکان و فۆرمەکانی ڕووکاری توخمە فۆنۆلۆژییەکان دابیندەکات.

(فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان لقێکی سەرەکییە لەڕێزمانی بەرهەمهێنان، ئەمەش بەشێکە لە ڕێزمانی گشتی، هەوڵدەدات شیکردنەوە بۆ ڕەگەزە بەکارهاتووەکانی فۆنۆلۆژی بکات، هەروەها هەوڵدەدات وەسفکردنێکی گونجاوی زمان بکات، کە لەئاخێوەری زماندا هەبێت، تاکو بگونجێت لەگەڵ سیستەمی دەنگییەکە بۆئەوەی بەدروستی بەکاریبهێنین. گرنگترین ئاستی نواندن لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێناندا بریتییە لە نواندنی سیستەمی دەنگی و نواندنی سیستەمی فۆنۆلۆژی. لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێناندا جەخت لەسەر دۆزینەوەی یاسا و بنەما فۆنۆلۆژییە بنەڕەتییەکان دەکرێتەوە، کە قسەکەران بە شێوەیەکی نائاگا بۆ دروستکردنی دەنگەکانی زمانەکەیان بەکاریدەهێنن. ئەم یاسایانە وەک بەشێک لەو زانستە زمانەوانییە زگماکییە سەیردەکرێت، کە قسەکەران خاوەنیانن). (Charles and Michel 1979:2)

فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان گرنگی و کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر تیۆرە زمانەوانییەکان و لێکۆڵینەوەکانی هەبووە، بە دابینکردنی چوارچێوەیەکی فەرمی بۆ شیکردنەوەی نەخشە فۆنۆلۆژییەکان. زمانزانان توانیویانە پێکهاتە بنەڕەتییەکانی زمانەکان ئاشکرابکەن و گۆڕانکارییە فۆنۆلۆژییە ئاڵۆزەکان ڕوونبکەنەوە. جەختکردنەوەی تیۆرییەکە لەسەر نوێنەرایەتی و یاسا ئەبستراکتەکان ڕێگەی خۆشکردووە بۆ پێشکەوتنی زیاتر، وەک تیۆری ئۆپتیمالیتی و ڕێبازەکانی دیکەی بنەمادار بە سنووردارکردن.

مەبەست و ئامانجی فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان وەسفکردنی پێکهاتەی فۆنۆلۆژی زمانەکانە بە بەکارهێنانی کۆمەڵێک ڕێسا و بنەمای فەرمی

و وەسفکردنی ئەو زانیارییە ناڕاستەوخۆیەیە، کە قسەکەران هەیانە سەبارەت بە فۆرمەکانی فۆنۆلۆژی ڕێگەپێدراو لەزمانەکەیاندا. واتە ئامانجی سەرەکی بریتییە لەوەی توانای ئاوەزیی و مێشک(توانست) بکات بە مۆدێل بەشێوەیەک کە توانای دروستکردنی(بەرهەمهێنان)ی ڕستەکان و تێگەیشتنیان بگرێتەوە، (مەحوی ٢٠٠٨: ٩) هەروەها وەسفکردنی گونجاوی ئاخاوتنە، بۆ بەرهەمهێنانی سیستەمی دەنگی و تێگەیشتنی لەو زمانانەی کە فۆنۆلۆژیی بە بەرهەمدێن.

فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان بەرهەمی هەوڵ و ڕێبازی جیاوازە لە کۆن و نوێدا بۆ هێنانەکایەی بەرهەمێکی پراوپڕ، کە بتوانی دیاردە دەنگییەکانی ناو ڕێزمان لێکبداتەوە، هەروەها بنەمای جیاکردنەوەی فۆنەتیک و فۆنۆلۆژی لەسەر بنەمای ڕۆنای سەرەوە و ژێرەوە هاتەکایەوە. فۆنۆلۆژی کلاسیکی هەوڵدەدات بۆ شیکردنەوەی درکاندن، کە لە چ بەشێکی زمان دروستدەبێت، بەڵام فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان هەوڵدەدات بۆ دانانی یاسایەک بۆ پێکەوەگرێدان لەناو ئاواکردنی ڕستەی ڕێزمانی و شێوەکەی و دەنگەکەی لەژێر تیۆری ڕێزمانی بەرهەمهێنان. لەلای چۆمسکی ئاستی دەنگی بەیەک ئاست ڕوونکراوەتەوە، دەنگەکانی زمانی دیاریکردیە بە کۆمەڵە سیمایەکی دەنگی جیاکەرەوە، هەر دەنگێک لەسیستەمە دەنگیەکەی زماندا دیاریدەکات و جیایدەکاتەوە. (حنا ١٩٩٧: ٥٣) کەواتە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان هەوڵدەدات وەسفکردنێکی وردی درکاندن لەبەرهەمهێنانی سیستەمی دەنگی و تێگەیشتن بۆ زمان بکات.

١-٣ قۆناغەکانی فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان

فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان ئامانجی ڕوونکردنەوەیە نەک تەنها ئەو شێوازە فۆنۆلۆژییانەی، کە لە زمانە تاکە کەسییەکاندا چاودێری دەکرێن، بەڵکو بنەما گشتگیرەکانیش شێوازەکانی دەنگ لە سەرانسەری هەموو زمانەکان بەڕێوەدەبەن، پەیوەستن بەدانانی کۆمەڵێک یاسا و سنووردارکردنی گشتگیر، هەربۆیە فۆنۆلۆژیستەکانی بەرهەمهێنان هەوڵدەدەن پێکهاتەی بنەڕەتی زانستی فۆنۆلۆژی مرۆڤ ئاشکرابکەن. کە بەپێی چەند قۆناغێک ئەنجامدەدرێت:

(یەکەم قۆناغی فۆنۆلۆژی یاسا بناغەیە، کە بە قۆناغی دەرکەوتن و سەرەتایی دەگوترێت، لە چوارچێوەی بیری سیستەمی دەنگی هەر زمانێکی سەربەخۆ بەجیا وەسف و شیکردنەوە بۆ دەنگەکان دەکات، جیاکردنەوەی نواندنی فۆنەتیکی لە نواندنی فۆنۆلۆژی لەزمانێکی دیاریکراودا، لەناو دەقێکی تایبەت بەڕیزبەندی لەسەر نواندنی فۆنۆلۆژی کاردەکات). (خان ١٣٩٨: ٨)

یاسافۆنۆلۆژییەکان یاسای ئەبستراکتن، باس لە شێوازی سیستماتیکی دەکەن، کە نوێنەرایەتییە بنەڕەتییەکان (فۆنیمەکان) دەگۆڕدرێن بۆ فۆرمی فۆنەتیکی ڕووکار. ئەم یاسایانە هۆکاری دیاردەکانی وەک جیاکردنەوە و سڕینەوە و جێگیرکردنی دەنگەکان لە قسەکردندا دەگرێتەوە. فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان پێیوایە، کە قسەکەران نوێنەرایەتی دەروونیی دەنگەکانی زمانەکەیان هەیە، ڕەنگە لەو دەنگە ڕاستەقینانەی، کە لە قسەکردندا بەرهەمدەهێنرێن جیاواز بێت. ئەم نوێنەرایەتییە بنەڕەتییانە بە هۆی یاساکانی فۆنۆلۆژییەوە دەگۆڕدرێن بۆ دروستکردنی فۆرمەکانی ڕووکار.

دواتر قۆناغی فۆنۆلۆژی بنەما و پارامیتەرە، کە ((جەخت لەسەر نواندنی فۆنۆلۆژی و دەنگ دەکاتەوە، لێرەدا بنەمای فۆنیم لەجێگای یاسای فۆنیم دانراوە، هەردووکیشیان یاسابناغە و بنەما و پارامیتەر لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێناندا لەژێر

ناوی فۆنۆلۆژی جیاکردنەوە پێشنیازکراوە، چونکە فۆنۆلۆژی دوای کارکردنی یاسای فۆنیمی بنەما و پارامیتەرەکانی فۆنیمی لەسەر نواندنی فۆنۆلۆژی بەدەستدێن. کۆتا قۆناغی فۆنۆلۆژی سنورداری بناغەیە)) (رستمی ١٣٩٢: ٢٣) wواتە، فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان بەچەند قۆناغێک چوارچێوەیەک بۆ تێگەیشتن لە سروشتی سیستماتیکی نەخشە دەنگییەکان لەزماندا دابیندەکات و تیۆرانینێک پێشکەشدەکات، بۆئەو نەخشانەی لە مێشکی قسەکەرەکاندا دروستدەبن.

١-٤ـ تایبەتمەندی فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان

تایبەتمەندییەکانی فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان، کە لە ڕێبازەکانی دیکەی شیکردنەوەی فۆنۆلۆژی جیایدەکەنەوە ئەمانەن:

١ـ وشەکان بە فۆرمێکی فۆنۆلۆژی ئەبستراکت و بنەڕەتییەوە لەمێشکدا هەڵدەگیرێن. ڕۆنانی قوڵ(URs) کە ئەبستراکتن بریتین لە فۆرمەکانی فۆنۆلۆژی پێش ئەوەی هەر یاسایەکی فۆنۆلۆژی جێبەجێبکرێت. نوێنەرایەتییە ڕووکارەکان ڕۆنانی ڕووکەش(SRs) فۆرمی ڕاستەقینەی قسەکراوی وشەکانن هەموو یاساکانی فۆنۆلۆژییەکانیان لەسەرجێبەجێکراوە. (یاساکانی فۆنۆلۆژی نێوەندگیری لە نێوان ئەم دوو ئاستەدا دەکەن.)

٢. فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان یاسای فەرمی بۆگۆڕینی نوێنەرایەتییە بنەڕەتییەکان بۆ فۆرمی ڕووکار بەکاردەهێنێت. ئەم یاسایانەش نەخشە و پرۆسەی ڕێکوپێک لە فۆنۆلۆژی زمانێکدا دەگرن. یاساکان بە شێوەیەکی گشتی هەستیارن بە کۆنتێکست، واتە لە ژێر بارودۆخی فۆنۆلۆژی تایبەتدا کاریان پێدەکرێن. ئەم یاسایانە دەتوانن پرۆسەکانی وەکو جیاکردنەوە، جێگیرکردن، سڕینەوە، ... لەخۆبگرن.

٣. فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان کۆمەڵێک تایبەتمەندی دووانەیی (وەک [±دەنگ]، [±لووت] و هتد) بۆ تایبەتمەندکردنی فۆنیمەکانی زمانێک بەکاردەهێنێت. ئەم تایبەتمەندیانە یارمەتیدەرن بۆ وەسفکردنی نەخشە فۆنۆلۆژییەکان و بەکارهێنانی یاساکان بەوردی. بۆنمونە تایبەتمەندکردنی فۆنیمی [س] – گر +کپ، هەروەها [ز] +گر-کپ

٤.کۆمەڵێک دەنگ هەندێک تایبەتمەندی جیاوازیان هەیە. چینە سروشتییەکان دارشتنی یاساکانی فۆنۆلۆژی ئاسان دەکەن، بەو پێیەی زۆرجار یاساکان بۆ تەواوی چینەکان دەگونجێن نەک دەنگە تاکە کەسییەکان.

٥. جەخت لەسەر هێزی بەرهەمهێنانی یاساکانی فۆنۆلۆژی دەکاتەوە، واتە دەتوانن ژمارەیەکی بێکۆتایی فۆرمی ڕووکار لەکۆمەڵەیەکی سنووردار لەنوێنەرایەتی و ڕیسای بنەڕەتییەوە دروستبکەن.

٦. فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان زۆرجار نوێنەرایەتی یاسا ئەبستراکتەکان دەخاتەڕوو، کە ڕەنگە پەیوەندییەکی فۆنەتیکی ڕاستەوخۆیان نەبێت. ئەم ئەبستراکتبوونە دەتوانێت هۆکارێک بێت بۆئەوەی دیاردە فۆنۆلۆژییەکان بە ئاسانی بە تەنیا بە فۆرمەکانی ڕووکار ڕوونبکرێتەوە. واتە ئەم ئەبستراکتبوونە ڕێگەدەدات بە تێگەیشتنێکی قووڵتر لە نەخشە فۆنۆلۆژییەکان و گۆڕانکارییەکان.

٧. یاساکانی فۆنۆلۆژی بەڕیزبەندییەکی دیاریکراو جێبەجێدەکرێن، ئەم ڕیزبەندییە دەتوانێت کاریگەری لەسەر ئەنجامی وەرگرتنی فۆنۆلۆژی هەبێت. ڕێکخستنی یاساکان دەتوانێت ئەوە ڕوونبکاتەوە، بۆچی هەندێک پرۆسەی فۆنۆلۆژی پێش ئەوانی تر ڕوودەدەن.

١-٥. سیمای فۆنۆلۆژی

ناتوانین باس لە ئەرکی دەنگەکانی زمان بکەین بێئەوەی ئاماژە بە تایبەتمەندی بیستنی ئەو دەنگکانە نەکەین وەک لێوی، وەستاوی،.... بەرلەوەی باس لە سیما فۆنۆلۆژی بکەین باشتروایە باس لە سیمای دەنگی و سیمای جیاکەرەوە بکەین.

١-٥-١ سیمای دەنگی: زمانەوانان دەنگەکانی ئاخاوتن بە گروپێک لە سیماکان دەناسێنن، کە لە ئەنجامی دەربرینی دەنگەکانی زمان بەدەستدێن. ((یەکەم خاڵ لە دیاریکردنی سیمای دەنگەکان دیاریکردنی سازگەی دەنگەکانە، دەنگەکە لێویە، ددانییە،... هەر بەتەنها سازگە بەس نییە بۆ دیاریکردنی سیمای دەنگەکان، چونکە چەند دەنگێک هەن هەمان سازگەی درکاندنیان هەیە، بەڵام هەڵگری سیمای ترن، وەک گڕی، کپی.)) (عەبدوللا و عەلی، ٢٠١٨، صفحة ١٠٩) سیماکان دوو مەبەستی سەرەکیان هەیە:

((١- دەستەیەک سیمای بەهادار بۆ هەریەکێک لە یەکە دەنگییە جیاوازیەکانی زمانی مرۆڤ دابیندەکات.

٢- بوونی ڕێگایەکی سروشتی بۆ ناسینەوە و دیاریکردنی ئەو پۆلە دەنگییانەی بەیەکەوە لە پرۆسە فۆنۆلۆژیەکاندا کاردەکەن.)) (جمیل ٢٠١٥: ٨٣-٨٤)

٢-٥-١ سیمای جیاکەرەوە:

جەخت لەسەر هێمای زمانی دەکاتەوە، پێیوایە وشەیەکی وەک دار لە(د،ا،ر) پێکدێت. ئەو هێما زمانییە دەتوانرێت پارچەپارچە بکرێت. هەرچەندە دەنگەکان بچوکترین یەکەی زمانن، بەڵام دەنگەکان بۆخۆیان هەڵگری سیمای جیاکەرەوەن، پێویستە لە جیاکردنەوەی دەنگەکان سیمای دەنگی و سیمای جیاکەرەوە بۆدەنگەکان ئەنجامبدەین. سیمای تایبەت بەدەنگەکان لە زمانێکی دیاریکراو وەرناگرین، واتە بەشێوەیەکی گشتی سیمای دەنگەکە وەردەگرین، بەڵام سیمای جیاکەرەوە تایبەتە بەزمانیکی دیاریکراو و ئامانج لەو سیمایانە ئەوەیە ڕۆڵیان لەدەستنیشانکردن و جیاکردنەوەی هێمایەکی زمانی لەگەڵ هێمایەکی تر لەناو هەمان زماندا هەیە. بۆ نمونە دەنگی] ب[دەنگێکی لێوی گڕە، کپی دەنگی [ب] دەنگی [پ]، کە ڕۆڵێکی ئەرکی هەیە. وەک دەنگی [ب] و[پ] لە نمونەی (بەڕ)و(پەڕ)دا. ڕەگەزێکی تری جیاکردنەوەی جیاوازی واتای وشەکانە لەزمانەکەدا. لە فۆنۆلۆژیدا سیمای جیاکەرەوەی دەنگەکانی زمان لە زمانی سروشتی وفسیۆلۆژی، یان بایلۆجی دەردەخات. بۆنمونە یاکوپسون ئەم سیمایانەی لەتیۆرەکەی خۆی لە سروشتی فیزیکی دەنگەکان دەرخست، کەواتە سیمای جیاکەرەوە ئەو گۆڕانانەیە، کە لەسیمای دەنگەکان پەیدادەبن، ئەم سیما جیاکەرەوانەش سیمای جوتۆکەیە ئامادەیە+ یان نائامادەیە. (عەبدوللا و عەلی ٢٠١٨: ١١٠) سیمای جیاکەرەوە یەکێکە لەڕێبازەکانی فۆنۆلۆژی بۆ ئەوە بەکاردەهێنرێت لایەنی جیاواز و لێکچون لەنێوان فۆنیمەکاندا دەستنیشانبکات. (ئیسماعیل، ٢٠١٣، صفحة ٣٢)

سیماکان چەند پۆلێکی فراوان لێکجادەکەنەوە، بۆنموونە دەنگە کۆنسنانتەکان بەسەر دوو پۆلی سەرەکی دابەشدەبن، دەنگە کۆنسنانتە گڕەکان و دەنگە کۆنسنانتە کپەکان. ئەمەش سیمای جیاکەرەوەی دوودانەیی دەگەیەنێت دەنگە کۆنسنانتە گڕەکان سیمای[voice+[هەڵدەگرن لەهەمانکاتدا دەنگە کۆنسنانتەکپەکان سیمای[voice-[هەڵدەگرن. پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین، تاماوەیەکی زۆر لەشیکردنەوەی دەنگسازیدا تەنیا فۆنیم بچوکترین یەکەی دەنگی بوو، بەڵام دواتر

سیماکان بەهەند وەرگیران، سیماکانی(+_) هاوکاری فۆنیمەکان بوون بۆ ئەوەی بتوانن بگەنە ڕۆنانی ژێرەوەی کەرتە دەنگییەکان. (جمیل ٢٠١٥: ٨٣)

ئەم سیمایانە زۆر گرنگن لەزماندا ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕن بەهۆی ئەم سیمایانەوە یەکەکانی دەناسرێن. بۆنمونە دەنگی [ب] لەڕێگای گۆکردنەوە سیمای ئەم دەنگە دەناسین. هەر دەنگێک لە دەنگەکانی زمان بمانەوێت بیانناسین بریتین لەکۆمەڵێک سیما. (عەبدوللا و عەلی ٢٠١٨: ١١١)

ترۆبتسکۆی پێیوایە کەهەریەکەیەکی دەنگی پێویستە سیمای جیاکەرەوەی هەبێت لەگەڵ یەکەکانی تر، کە دەبێتە هۆی لێکجاکردنەوەیان، ئەم سیمای جیاکەرەوەش لەئەنجامی بوونی بەرانبەری دوانی لەنێوان فۆنیمەکان سەرهەڵدەدات. ترۆبتسکۆی ئەم بەرانبەری درێژکردەوە چەند بەرانبەریەک جیادەکاتەوە.

١ـ بەرانبەری سالیب: ئەوجۆرە لەسەر ئەوە بنیاد دەنرێت، کە سیفەتێک لەیەکێکیان هەیە و لەوی تریان نییە، ئەویش لەم جوتە سیمایانە پێکدێن [+گڕ] [ـ گڕ] [+لوتی] [ـ لوتی] (ئیسماعیل ٢٠١٣: ٣٣)

٢ـ بەرانبەری پلەپلەیی: ئەوجۆرەیان لەسەر ئەوە بنیادنانرێت، کە یەکێکیان سیفەتێکی تێدایە و لەوی تریاندا نییە، بەڵکو لەسەر پلەی ئەو سیفەتە هەمان خاسیەت لەهەردوو لادا هەیە، بەڵام بەپلەیەکی جیاواز بۆنمونە فۆنیمەکانی/ا/ لە وشەی (دارا) دا لە درێژیدا جیاوازن، کە فۆنیمی یەکەم هێزی لەسەر نییە، لە ناوەندێکی داخراودایە، کورتترە لە فۆنیمی دووەم، کە هێزی لەسەرە و لەناوەندێکی کراوەدایە. باری لێو و خڕبونەوەی فۆنیمی /و/ /ۆ/ دا هەیە، لە/و/ دا لێو زیاتر خڕدەبێتەوە وەک لە /ۆ/ واتا هەمان سیفەتیان هەیە، بەڵام یەکێکیان دەرکەوتووترە، یان زیاترە.

٣ـ بەرانبەری یەکسان لەم جۆرەدا هەردوو لا لەڕووی هێز و کاریگەری وەک یەکن. ئەم جۆرەش لەسەر بوونی سیمای تایبەت و نەبوونی لەوی تر بنیادنانرێت، وەکو ئەو دژانەی لەنێوان فۆنیمەکانی تردا هەیە، وەک لەنێوان /ف/ و /ح/ یان /ب/ و /چ/دا. (ئیسماعیل ٢٠١٨: ٣٤) کەواتە سیمای فۆنۆلۆژی بریتییە لەسەرجەم ئەو سیمایانەی فۆنیم پێکدەهێنن، ئەو سیمایانە بچوکترین یەکەی سەرەکین لەشیکردنەوەی فۆنۆلۆژیدا.

سیمای فۆنۆلۆژی چەند ئەرکێکی هەیە.

(١ـ ئەرکی جوداکردن: جیاوازی لەنێوان گروپێک لە فۆنیم دەکات بەڕێگای بەکارهێنانی (+))، کە ئاماژەن بۆ سیماکان.

٢ـ ئەرکی وەسفی: لەسەر ئاستی فۆنەتیکی پێویستە سیمای جیاکەرەوە هەر دەنگێک وەسفبکرێت. بۆنمونە /ب/ +لێو +گڕ+ تەقیو

٣ـ ئەرکی پۆلینکردن: ئەم ئەرکە دیاریکردنی دەستەی فۆنیمەکانە، تاکو ئەو فۆنیمانە دیاریبکات، کە لەڕەفتار وەکو یەکن لەڕێگای سیماکانەوە پۆلینبکرێت. بۆنمونە/ب/ +لێو +گڕ+ تەقیو /پ/ +لێو +کپ+ تەقیو) (عەبدوللا و عەلی ٢٠١٩: ٢١)

١ـ٦ فۆنیم و ئەلەفۆن

دەنگ کەرەستەی خاوی زمانە، دەنگەکانی زمانیش بە شێوەیەکی ڕێکوپێک لەکاتی درکاندندا بە دوای یەکدادێن، ئەم دەنگانەش زۆرجار دەبن بەفۆنیم، هەر زمانێکیش ژمارەیەکی فۆنیمی دیاریکراوی خۆی بەکاردەهێنێت، لە نوسینیشدا هێمایی / / بۆ فۆنیم دانراوە. دەتوانین فۆنیمەکانی زمانی کوردی بەهۆی جووتە وشەوە دەستنیشانبکرێت. بەواتایەکی تر (دەنگەکان بە فۆنیم دادەنرێن لەو شوێنانەی کە

دەبێتە هۆی دروستکردنی جیاوازی واتایی لەنێوان دوو وشە). (فتاح ١٩٩٠: ٥٦)هەرچەندە چەندین پێناسە بۆفۆنیم کراوە، بەڵام ئەوەی لە هەموویان گونجاوترە، ئەو پێناسەیە: ((فۆنیم بچوکترین دانەیە کە ئەرکی جیاکردنەوەی واتا دەگرێتە ئەستۆ)) (فتاح، ١٩٩٠، صفحة ٦٣) واتە فۆنیم ئەو دەنگانەن، کە لە چوارچێوەی زمانێکی دیاریکراودا توانایی گۆرینی واتایان هەیە، ئەگەر توانای گۆڕینی واتاشیان نەبێت ئەوا نابێتە فۆنیم، بەڵکو دەبێتە ئەلەفۆن، کە شێوەی جیاوازەکانی فۆنیمێکن بەهۆی ژینگەی تایبەت و کاریگەری دەنگەکانی دەوروبەر دروستدەبێت. وەک لە وشەی ساڵ و صاڵ دا /س/ فۆنیمە، بەڵام [ص] ئەلەفۆنی /س/، چونکە نەیتوانیووە واتا بگۆڕێت. واتە دەتوانین بڵێین فۆنیم بریتییە لە کۆمەڵێک سیمای جیاکەرەوە هەر فۆنیمێک لەمانە چەند دەنگێکیان هەیە هیچیان لەیەکتری ناچن وەک /س/ لەزمانی کوردی چەند دەنگێک دەنوێنێ/فۆنیم/ دەنگ [س ~] ساڵ

[س] سیر کە هیچ یەک لەم دوو [س]ە شوێنی یەکتر ناگرن. (ئیسماعیل، ٢.١٣، صفحة ١.)

شوێنی فۆنیم دەوردەبینێت لەجیاکردنەوەی واتای وشەکان. ئەرکی فۆنیم تەنها خۆی لە ئاڵوگۆری نابینێتەوە لەناو پێکهاتەی خۆیدا (بۆجیاکردنەوەی واتای وشەکان)، بەڵکو کاریگەری ڕیزبەندی و شوێنی لەسەرە لە پێکهاتەی زمانیدا، (شەڕ، ڕەش) دوو وشەی جیان، هەرچەندە فۆنیمەکان هەمان فۆنیمن، بەڵام ڕیزبەندی فۆنیمەکان جیاوازە.

فۆنیمەکان چەند جارێک لە وشەکاندا دوبارەدەبنەوە، بەڵام هەرجارەی بەجۆرێکی تایبەت دەدرکێندرێت دەشێت ئەم جۆرانە لە ڕووی بیستن و درکاندنەوە لەیەکتری نزیک نەبن. بۆنمونە (باڵ، بیر، باب) ئەو/ب/ لەوشەی باڵدایە، جیاوازە لەو /ب/ لەوشەی بیر دایە ئەوەش نییە، کە لەکۆتای باب هاتووە. هۆکاری ئەم جیاوازیەش بۆئەو ژینگە جیاوازە دەگەڕێتەوە، کە دەنگەکانی تێکەوتوون. [ب] لەوشەی باڵ بەهۆی ئەو /ڵ/ی لە دوایدا هاتووە سیمای مەڵاشوی پێبەخشیوە و وایکردووە جیابێتەوە لەوەی لە وشەی بیردایە، کە باسێکی ئاساییە، هەروەها جیایە لەکۆتای وشەی باب دایە، کە جۆرە تەوژمێکی هەوای لەگەڵدایە و تەقینەوەیک هەستپێدەکرێت. (ئیسماعیل٢.١٣: ٣٩) گۆڕان لەدەربرینی فۆنیمەکان لەشوێنی جیاواز پێی دەوترێت گۆڕانی فۆنۆلۆژی. (Andrew, Martin, David & Harald 2009:77) کەواتە ئەلۆفۆن ئەو کۆمەڵە دەنگانەن، کە فۆنیمێک دەیانگرێتە خۆی، یان فۆنیمێک دەینوێنێت بە ئەندامی ئەو فۆنیمە ناودەبرێت، یان بە ئەلەفۆنی ئەو فۆنیمە دادەنرێت.

ئەلەفۆنەکانی فۆنیمێکیش بەپێی چەند مەرجێک دیاریدەکرێن:

١. لێکچوونی دەنگی: مەبەست لە لێکچوونی دەنگی بابەتێکی نسبیە نەک ڕەها، چونکە ناکرێت بڵێین دەنگێک لە جۆرە دەنگێکی تر ناچێت، زۆرجار دوو دەنگ بەلای کەمەوە لە بارێکدا لەیەکدەچن درکاندن و سازگەیان یەک بێت، یان لەیەکەوە نزیک بن، وەک دەنگی [ت] و دەنگی [د] هەردووکیان هەمان سازگەیان هەیە. کەواتە بۆیان هەیە بە دوو ئەلەفۆنی هەمان فۆنیم دابنرێت، ئەگەر هاتوو لە حاڵەتێکدا واتا نەگۆڕێت وەک مهاباد_ مهابات.

٢. دابەشبوونی تەواوکەری: ئەلەفۆنەکانی یەک فۆنیم بەشێوەیەکی تەواوکەری دابەشدەبن، واتە ئەلەفۆنەکان بەسەر شوێنی دەرکەوتنیان دابەشدەبن، هیچ یەکێکیان لەشوێنی ئەویتریاندا دەرناکەوێت، گریمان فۆنیمێک سێ ئەلەفۆنی هەیە شوێنی (سەرەتای وشە، ناوەڕاستی وشە، کۆتای

وشـە) لە فۆنیمی[ب]یان دەرکەوتنی پێش ڤاوڵ، یان پێش کۆنسنانتێکی تر، یان کۆتای. ئەم دەنگانە لـەڕووی فۆنەتیکەوە جیـاوازن، بـەڵام لەوانەیە لەڕووی فۆنۆلۆژیەوە هاوتابن، یان یەک دەنگ بن. (Mustafa 2007:87)

باب [ب] ب١

دەبردرێت[ب] ب٢

بابتان [پ] ب٣

ئەگەر سـەیری ئـەو وشـانـەی سـەرەوە بکەین دەبینین کۆنسنانتی سێیەم لەو وشانەی سەرەوەدا دەنگی [ب]ە، بەهۆی ئەوەی لەهەر سێ وشەکاندا هەمان ویناکیان هەیە، لەپێڕەوەی زماندا هەمان ئـەرک دەبینێت، بـەڵام ئـەگـەر ئێمە لـەڕووی درکاندنەوە لێوردبینەوە، ئەو کاتە لەبەرانبەر سێ دەنگ دەوەستن، کە جیاوازن و یەک دەنگ نین، بەمەش[ب] لە وشەی یەکەم قورس و هەناسەدارترە لەهی دووەم وەکو (ب)، بەڵام لەوشەی سێیەم وەکو (پ) دەدرکێندرێت، کەواتە لەلایەنی مادییەوە ئێمە لەبەرانبەر (٣) دەنگی جیاوازی دەوەستین، کەچی لـەڕووی هۆشەکییەوە(زەینی)، نابەرجەستەیی و ڕێنوسدا بەرانبەر یەک دەنگ دەوەستین. (Harald David ،Martin ،Andrew 2009:77)

هۆی ئەوەیە دەبێت بەیەک دەنگ دابنرێن، چونکە لە ئەرکدا بەرانبەر یەک ناوەستن بەواتای ئەوەی جیاوازییە فۆنتاتیکییەکانی نێوان هیچ جیاوازییەک لەواتا ناهێنێتەکایەوە، دواتر ئەمانە ئەندامی یەک خێزانی دەنگین، لە بازنەیەک دەرناچن، بەڵام بەهۆی ئەو جیاوازییانە لـەوەوە دێنەکایە، کە لە ژینگەی دەنگی جیاواز، یان سیاقی جیاواز دەردەکـەون، ئەمەش دەکرێت لەمێشکی قسەکەرێکی کورددا بەم شێوەیەی خوارەوە ڕیزی بکەین.

ب= (ب١+ب٢+ب٣...) دابەشبونی تەواوکارانە بەهەمویان فۆنیمی ب دروستدەکەن.

بـەمـەش (ب١+ب٢+ب٣) بـەشـداریـدەکـەن لە پڕکردنەوەی ڕوخسارەکانی /ب/، چونکە هیچیان ناتوانن شوێنی ئەوی تر پڕبکاتەوە، بەڵام ئەوەی بەڵگەنەویستە ئـەوەیـە کـەوا ئەلۆفۆنەکانی هـەر فۆنیمێک دەبێت لە بەشێک لە ڕوخساری فۆنیمەکە وەکو شوێن و شێوەی درکاندن بەشدارییبکات.

٣ـ ئەگەر ئەلەفۆنەکانی یەک فۆنیم بەشێوەیەکی تـەواوکـەری دابەشنەبوون دەشێت هـەموو، یان هەندێکیان لەباری ئـازاد دابـن، گۆڕانی ئازادیش ئەوە دەگەیەنێت، کە ئەلەفۆنێک شوێنی ئەلەفۆنێکی تری سەر بەهەمان فۆنیم بگرێت. (فتاح ١٩٩:، ٦.)

بۆنمونە /س/ مەڵاشوێنراو← سەهۆڵ

/س/ ئاسایی ← سـەر یان بەهۆی هاوسێیەتییەوە لەگەڵ دەنگێکی قەڵەوی تەواو.

/س ~ /← سڕ.

کاتێک لـەدەنـگـە بـەسـتـراوەکـانـدا بەشێوەیەک دەتوانرێت تەوژمی هەوایی لەگەڵدابێت، یان لەگەڵیدا نەبێت وەک لـە هـات (بـەسـتـراو) بێتەوژم هات (تەقێنراو) تەوژمی هەوای لەگەڵدایە. (ئیسماعیل، ٢٠١٣: ٤٦)

١ـ ٧ـ فۆنیمەکانی زمانی کوردی

فۆنیمەکانی زمانی کوردی بەسەر فۆنیمە کەرتییەکان و فۆنیمە ناکەرتییەکان دابەشدەبن.

فۆنیمە کەرتییەکان ڤاوڵەکان و کۆنسوونانتەکان دەگرێتەوە:

١ـ ڤاوڵەکان: ئەو دەنگانەن، کە لەکاتی درکاندنیاندا هەوا بە ئارەزووی خۆی لە سییەکانەوە دێتە دەرەوە و هیچ تەگەرەیەک ناکەوێتە ڕێگایان، واتە لەکاتی دروستکردنی ڤاوڵەکاندا هیچ بەشێکی زار بە هیچ بەشێکی تر ناکەوێت. (ئەمین ٢..٤: ٥٢)ڤاولەکانی زمانی کوردی ژمارەیان هەشت ڤاوڵە (و، وو، ۆ، ا، ە، ی، ێ، بزرۆکە)

ریز				
پشتەوەی زمان	ناوەڕاستی زمان	پێشەوەی زمان		
وو u	أ بزرۆکە و u	ی i	بەرز	ڕادەی بەرزی و نزمی
ۆ O		ێ e	ناوەڕاست	
	ە		ناوەڕاست	
aɪ			بەرز	

بۆئەم خشتەیە سود لە نامەی دکتۆرای (سەلوا، ٢٠١٧، صفحة ١٢) وەرگیراوە

٢ ـ کۆنسوونانت: ئەو دەنگانەن لەکاتی درکاندنیاندا هەوا لەسییەکانەوە دێتە دەرەوە جۆرە تەگەرەیەک، یان داخستن و کرانەوە دەخرێتە بەر تەزووی هەناسەوە. (Martin ،Andrew 2009:4، David Harald) واتە لە هەندێ جێگادا هەواکە ڕێگەی لێدەگیرێت و بەئارەزووی خۆی بەرەو دەرەوە ناڕوات. بۆنمونە دەنگە ژێیەکانی ناو قورگ. مەلاشوی نەرم، لێو... هتد تەگەرە دەخەنە پێش ئەو هەوایەی، کە ئەو دەنگانەی پێدروستدەکرێت، کەواتە دەتوانین بڵێین کۆنسوونانت ئەو دەنگانەی ئاخاوتنن، کە لەئەنجامی تەگەرە خستنە پێش ڕێڕەوی ئەو هەوایەی، لەسییەکانەوە دەردەچێت لەئەنجامی خاڵێکی دیاریکراودا لەسەر زمانە بچکۆلە بەرهەمدەهێنرێت.

سەبارەت بەژمارەی کۆنسنانتەکانی زمانی کوردی ڕێککەوتنێکی تەواو لای زمانەوانەکان نییە، لەنێوان (٢٥- ٢٨) کۆنسنانتە، ئەمانەن (ب،پ، ڤ، ف، م، و، د، ت، ز، س، ن، ل، ر، ڕ، ج، چ، ژ، ش، ڵ، ی، گ، ک، غ، خ، ق، ح، ە، ع)، ئێمەش لەگەڵ ئەوەین کۆنسنانتەکانی زمانی کوردی (٢٥) کۆنسنانتە، چونکە بەشێوەیەکی فۆنەتیکی لەڕێگەی ئەرکەوە (٢٥) کۆنسنانت لەڕووی ئەرکەوە جیادەکرێتەوە. کۆنسنانتەکان دەبن بەدوو بەش. بەشێکیان گرن دەنگە ژێکان لەکاتی گۆکردنیان دەلەرنەوە، بەشێکیان کپن دەنگە ژێکان نالەرنەوە. بەلەرینەوەی دەنگە ژێکان دەوترێت زرینگانەوە.

دەنگە کۆنسونانتەکان بەم شێوەیە وەسفدەکرێن:

١- ژێداری (گڕی و هەناسەداری): گڕی لە دەنگە کۆنسونانتەکاندا بە ڕێکوڕوونی بەشێوەی [voice +⁻] نیشاندراوە دەنگی گـڕە[voice+⁻] ئەگەر بەڕێکوپێکی و بەئاسانی دەنگەژێکانی بلەرنەوە ئەگەرنا دەنگییەکە[+کپە]. بۆنمونە [پ] [+کپ] لەبەرانبەردا [ب] [+گڕ]

٢- سازگەی درکاندن: سازگەی دەنگ، یان شوێنی دروستبوونی دەنگ یەکێکە لەو پیوەرانەی بۆ پۆلکردنی دەنگەکانی کۆنسنانتەکان بەکاردەهێنرێت، ئاماژە بە شوێنی دەرچوونی دەنگ دەکات بە گوێرەی ئەندامی دەنگەوە دەنگەکانیش بەپێی سیمای جیاکەرەوە، یان بەپێی سازگەکان دابەشدەکرێن بۆ چەند گروپێک:-١دەنگی لێوی ٢- لێوی ددان ٣- ددانی ٤- پووکی ددانی ٥- دەنگی مەلاشووی ڕەق ٦- دەنگی مەلاشووی نەرم ٧- دەنگی کۆتایی مەلاشووی نەرم ٨ دەنگی گەروویی ٩- دەنگی قورگی (عەلی ت.، ٢٠١٥، الصفحات ٣٩- ٤٠)

٣- چۆنیەتی درکاندنی دەنگەکان: چۆنیەتی درکاندن یەکێکە لەو پیوەرانەی بۆ پۆلکردنی دەنگەکانی ئاخاوتن بەکاردەهێنرێت. ئەم پیوەرەش

ئاماژە بە باری ڕێڕەوی هەوا دەدات، ئەو گۆڕانانەی، کە لەو ڕێڕەوە ڕوودەدات لە کاتی بوونی تەگەرەوە بەربەست لەپێش دەرچوونی هەوا، یان بەستنی ڕێگایە، کە بەتەواوی، یان بە شێوەیەکی ناتەواوی، یان هەر لادانێک و لاربوونەوەیەک کە ببێتە مایەی دەرچوونی هەوا لە تەنیشتەکانی دەمەوە. دەنگە کۆنسوونانتەکان بەگوێرەی چۆنییەتی درکاندنیان بەم شێوەیە پۆلدەکرێت:-

دەنگی (تەقیو، یان وەستاو، خشۆک، لووتی، تێکەڵاو، لایی، دووبارەکراو، خلیسکاو، چەماوە) (عەلی . ت ٢٠١٥: ٤٥)

جگە لەم سیمایانە هەندێک لە دەنگە کۆنسوونانتەکان خاوەنی چەند سیمایەکی ترن:

١. پفداری: فشارەکی زیاتری هەوایە لەئەنجامی دەرچونی لە ڕادەبەدەری لەکاتی بەرهەمهێنانی دەنگە کۆنسوونانتەکان، ئەو سیمایە لە کۆنسوونانتی تەقیوی کپدا زیاتر دەردەکەون. لەهەندێ زمانان لە کۆنسوونانتی تەقیوی گڕیشدا دەردەکەوێت. لە زمانی کوردیدا تەقیوی کپ پفدارن بەشێوەی [pʰ]، [tʰ]، [kʰ] دەنوسرێت. بۆنمونە پەر

٢. گڕچووی: لەناوچونی سیمای گڕی لە کۆنسوونانتی گڕدا بە گڕچووی دادەنرێت لەناوچونی سیمای گڕی نابێت، ئەگەر کۆنسوونانتەکە تەقیوی گڕچووی بوو. بۆ نمونە [b] لەگەڵ کپەکەی [p] بنەیەک، چونکە هەریەکەیان جگە لە سیمای گڕی و کپی خاوەنی چەند سیمایەکی دیکەنە لەوانە ئەگەر سیمای گڕی و کپیش لەناوبچن ئەو سیمایەی تر ڕۆڵی جیاکردنەوە دەبینێت. بۆنمونە لە کۆنسوونانتی گڕدا[b] سیمای نەرمی و کۆنسوونانتی کپی [p] سیمای توندی هەیە لەکاتی گڕچون ئەم کۆنسوونانتە گرە گۆری بە [b] ئەو ڕۆڵە جیاکردنەوە بە نەرمی و توندی دەکرێت. بۆنمونە باب- باپ

٣. بڕگەبوون: سیمای بڕگەبوون بریتییە لەهەبوونی سیمای ڤاوڵی کۆنسوونانتی، کە سیمای بڕگەبوون هەبوو، دەتوانێت وەک ڤاوڵێک بڕگە پێکبهێنێت. لەزمانی ئینگلیزیدا کۆنسوونانتی[n,m,r,l] هەڵگری سیمای بەبڕگەبوونن. لە زمانی کوردی دیالێکتی ناوەڕاست سیمای بڕگەبوونمان نییە.

٤. لێویبوون: سیمای لێویبوون خڕبوونەوەی لێوەکان پیشاندەدات، کە هەندێکجار هاتنە پێشەوەی لێوەکانیشە. بۆنمونە خواردن [xʷarɨn]، کوین[kʷin] ، چوار[tʃʷar]

٥. مەلاشوی: سیمای مەلاشووی هەندێک بەرزبونی بەشی پێشەوەی زمان بۆ مەلاشو دەبێت لەکاتی بەرهەمهێنانی ئەو کۆنسوونانتە، کە شوێنیان مەلاشوونەبێت، پێشی زمان بۆ مەلاشوو بەرزدەبێتەوە دەوترێت ئەم کۆنسوونانتە بەمەلاشووی بووە. وەک چ، ش

٦. مەلاشوی نەرم: سیمای مەلاشووی نەرم بەرزبونی بەشی پاشەوەی زمان بۆ مەلاشووی نەرم دەبێت لەکاتی بەرهەمهێنانی ئەو کۆنسوونانتە، کە شوێنیان مەلاشووی نەرم نەبێت، پاشی زمان بۆ مەلاشووی نەرم بەرزدەبێتەوە دەوترێ ئەم کۆنسوونانتە بەمەلاشووی نەرمی بووە. (عەلی و عەبدوللا، ٢٠١٩:١٤١- ١٤٥)

٢. پێکهاتەی بڕگە بەپێی فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان

١.٢ بڕگە و ڕۆنانی بڕگە

لە بەشی یەکەمدا ڤاوڵ و کۆنسنانتەکانی زمانی کوردیمان دەستنیشانکرد، قسەپێکەری زمان دەتوانێت بڕیاربدات ئایا دەنگی دیاریکراو ڤاوڵە، یان کۆنسنانتە؟ بڕگە ڕاستییەکی فۆنیمییە، لەلای

قسەپێکەرانی زمان ڕوونە، یەکەیەکی زۆر گرنگە. ((زۆربەی خەڵک باوەڕیان وایە، ئەگەر نەتوانن بزانن برگە چییە، دەتوانن بزانن چەند برگە لە یەکێک وشە، یان ڕستەدا هەیە. ئەمەش بەدەستنیشانکردنی ڤاوڵەکان لەڕیتمی قسەکردندا دەبێت.)) (Roach٢...: ٧.) برگە ئەو زانیارییانە دەستنیشاندەکات، کە دەچێتە خانەی بەئاگایی قسەپێکەران. وشەکانی بەشێوەیەک ڕاست و بەپێی تایبەتمەندیە فۆنتاکتیکییەکانی زمان بەسەر برگەکان دابەشدەبن. چۆنیەتی پێکەوەهاتنی ڤاوڵ و کۆنسنانتەکان لە چوارچێوەی برگە پێی دەوترێت فۆنتاکتک. (Peter 2000:71) واتە ئەو یاسایانەی کە ڕێزبونی دەنگەکان لە چوارچێوەی برگەیەک، یان وشەیەکدا دیاریدەکەن. (فتاح١٩٩:: ٧٦) لە زمانی کوردی ڤاوڵ برگە پێکدەهێنێت ئەمە یاسای فۆنتاکتی کوردییە.

پێناسەکردنی برگە کارێکی هەروا ئاسان و بێکێشە نییە، لەگەڵ ئەوەشدا پێناسەی زۆری بۆکراوە، بەڵام هەندێکجار پێناسەکان تەنیا یەک ڕوی بابەتەکە وەردەگرن، یان بەشێوەیەکی گشتی لێیدەکۆڵرێتەوە (پیتەر ڕۆچ) پێیوایە، برگە سێتێک یەکەی دەنگی زۆر گرنگە، لە دەنگی ڤاوڵ و کۆنسنانت پێکدێن، لەسەر بنەمای ڕێگری لە هەواوکراوەیی ئەندامەکانی ئاخاوتن جیادەکرێنەوە، ئەگەر هەوا بەئازادی بڕوا، ئەوا زیاتر بەرزدەبێتەوە، ڕێژەی دەرچونی هەوا لەیەکێکەوە بۆ یەکێکی تر جیاوازە. ڤاوڵ و کۆنسنانتەکانی بەڕێککەوت و بەبێ یاسا ناچنە پاڵ یەکتری، بەڵکو لە کاتی چونەپاڵ یەکتری پەیڕەوی چەند مۆدێلێکی تایبەت دەکەن و یەکەی گەورەتر لەخۆیان دروستدەکەن، مەبەست لەنواندنی فۆنۆلۆژی نواندنی فۆنیمەکانی زمانە لەداڕشتنی یەکەی گەورەتر وەک مۆرفیم و وشە. (Peter 2000:71.) کریستاڵ برگە بەوە پێناسەدەکات،)یەکەیەکی قسەیە، کە زۆرجار لە دەنگێک گەورەترە و لە وشەیەکی تەواو بچووکترە. (David 2008:467)

کاتامباش پێیوایە (پێکهاتەی برگە لەڕێگای کەرتە دەنگییەکانی زمانەوە ڤاوڵ و کۆنسنانتەکانن بە هەردووکیان برگە پێکدێنن ڤاوڵ و کۆنسنانتەکانن برگە دروستناکەن، بەڵکو دەسەڵاتی ڤاوڵە برگە دروستبکات.)

(Katamba2989:158) هەرچەندە زمانەوانان لەپێناسەکردنی برگە جیاوازن، بەڵام هەموویان کۆکن لەسەر ئەوەی گونجاوترین پێناسەی برگە بریتییە لەکۆمەڵە دەنگێک، کە بەیەک تەوژم لەدەم دێتەدەرەوە. (فتاح: ١٩٩٠: ٧٥) هەرچۆنێک بێت ئەو پێناسەیەی کە بەشێوەیەکی گشتی لە لای زۆرێک لە زمانەوانان پەسەند دەکرێت، بەڵام هێشتا هەموو زمانەوانان هاوڕانین، لەوانە (کۆستۆڤیچ) وا دادەنێت، کە برگە دەنگ نییە، بەڵکو یەکەیەکی ئەبستراکتە، کە هاوتای دەنگی جیاواز نییە و بنیادنانی لە زمانە جیاوازەکان وەکیەک نییە، هەروەها پێیوایە، لە تیۆرە جیاوازەکان و بە شێوەی جیاجیا باسکراوە، بەڵام ئەو شتەی لەنێوان هەموان هاوبەشە و قەناعەت پێکەرە، ناوک هێز و گیانی ڕۆنانی برگەیە. (:Kenstowicz 1994 250-253) کەواتە هاوبەشی گشتی لەسەر بوونی ناوک وەک ڕوحی برگە، کارئاسانی دەکات بۆ لێکنزیکبوونەوەی تێڕوانینەکان.

چۆمسکی و هال دەنگەکانی ئاخاوتن بۆ دوو جۆر دابەشدەکەن: یەکەم ئەو دەنگانە دەگرێتەوە هەموویان تایبەتمەندییەکی]+ برگەیی[یان هەیە، دەتوانن شوێنی ناوکی برگەکە بگرن. جۆری دووەم هەموو دەنگەکانی دیکەی زمان دەگرێتەوە، کە بە] برگەیی[تەنیا دەکرێت لە پەراوێزی برگەکە دابنرێن،

واتە نابنە ناوکی برگە. (Chomsky & Hal-le1968: 354–355) بەمشێوەیە ڕۆنانی برگە لە تێکەڵەیەک لە ڤاوڵ (v)و کۆنسنانت(c) پێکهاتووە. هەرچۆنێک بێت، تێکەڵبوونی ڤاوڵ وکۆنسنانت، بۆ پێکهێنانی یەکەی پێکهاتەیی گەورەتر بە ڕێککەوت ئەنجامنادرێت، بەڵکو بەدوای فەرمانێکی دیاریکراودا دێت و ئەو یەکانەی بەمشێوەیە دروستدەکرێن، پێکهاتە و دابەشکردنی ناوخۆیی خۆیان هەیە، بەپێی یاساکانی خۆیان، پێکهاتەی ناوەکی برگەکە لەدوو بەشی پێکدێت: سەرەتای (O) و ناوەڕاستی (R)؛ ناوەڕاستیش لە دوو بەش پێکهاتووە، ناوکی (nuc) و کۆتا (cod). (Martin ،Andrew 2009: 79، David ، Harald)

پێکهاتەی برگە لە زمانەکان وەک یەک نییە سادەترین برگە لە زمانی کوردیدا لە ڤاوڵێک و کۆنسنانتێک پێکدێت، بەڵام لەزمانی ئینگلیزی ((تەنها لەیەک ڤاول پێکدێت)). (Peter 2000: 70) لە زمانی کوردیدا وشە بە ڤاوڵ دەستپێناکات، هەرگیز دوو ڤاوڵ لە تەکیەکدا نایەن، ئەگەر دوو ڤاوڵیش بەدوای یەکدابێن ئەوا ڤاوڵێک بەهۆی کاریگەری ڤاوڵەکەی ترەوە لەناو دەچێت، یان نیمچە ڤاوڵێک لە نێوانیان دێت. بە شێوەیەکی گشتی ڤاوڵەکان لەڕووی درکاندنەوە هەمیشە گڕن، ڤاوڵەکان لە زمانی کوردی دەبنە هەوێنی پێکهێنانی برگە، بەڵام بە تەنها ناتوانن برگە پێکبهێنن، بەڵکو پێویستیان بەهاوکاری کۆنسنانتەکانە بۆدروستکردنی برگە. واتە برگە بە بێڤاوڵ نابێت، لە هەر برگەیەکدا دەبێت ڤاوڵێک هەبێت. ئەم ڤاوڵە هێزی برگە وەردەگرێت. ژمارەی برگەکانی هەر وشەیەکیش پەیوەستە بە ژمارەی ڤاوڵەکان، واتە چەند ڤاوڵمان لە وشەیەکدا هەبێت ئەوەندە برگەمان دەبێت. دەستنیشانکردنی برگە پەیوەندی بەواتاوە نییە.

٢-٢ جۆرەکانی برگە

پێکهاتەی برگە لەفۆنۆلۆژیدا ڕۆڵێکی گرنگ دەگێرێت، کاریگەری لەسەر ڕیتم و شێوازی فشار و درکاندنی وشە و دەستەواژەکان هەیە. ئەو وشانەی ڤاوڵەکانیان زیاترە زیاتر بەهێواشی دەدرکێن لەچاو ئەو وشانەی ڤاوڵیان کەمترە.

هەندێ لە زمانەوانەکان وەک (عبداللە حسین) پێیانوایە، کە برگە بە تەنیا لەیەک ڤاول پێکدێت و برگە بە ڤاول دەستپێدەکات. ئەگەر لە زمانی کوردیدا قاڵبی ئەم جۆرە برگانە (V, VC, VCC) هەبن، ئەوا ئەگەر چەقی برگەکە ڤاوڵ(v) ێکی کورتبوو، ئەوا گۆڕانکاری بەسەر ژمارەی قاڵبەکانی برگە و جێکەوتەکانیشیدا دێت. واتە جێکەوتەی سەرەتا و کۆتایی برگە بۆش دەبێت، بەڵام ئێمە لەگەڵ ئەوەدانین، کە برگە بەم شێوەیەی سەرەوە دروستبێت، بەڵکو برگە لە زمانی کوردی لە ڤاوڵێک و کۆنسنانتێک، یان زیاتر دروستدەبێت. ئەگەر برگەکە تەنها ڤاوڵێک و کۆنسنانتێک بوو ئەوا برگەکە بەبرگەی کورت دادەنرێن، ڤاوڵە کورتەکان دەبنە هەوێنی دروستبوونی برگەی کورت (خۆشناو ٢٠١٣: ٤٨)، چونکە کەمترین وزە و کات بۆ دەربڕینی ئەم جۆرە برگانە پێویستە. برگە کورتەکانیش ئەمانەن)وە، کو، چi ، کی). ڤاوڵە درێژەکانیش دەبنە هەوێنی دروستبوونی برگەی درێژ. برگەی درێژیش ئەم جۆرە برگەیە هەموو یاساکانی پێکهێنانی برگە دەگرێتەوە، ((ڕێژەی کرانەوەی دەم لە دەنگێکەوە بۆ دەنگێکی تر دەگۆڕێت)). (ڕەسول٢..٤٠: ٤) بۆیە برگە درێژەکان بەوە دەناسێتەوە، کە پیتە ڤاوڵەکانی لە بێژانا درێژبن)ا، ۆ، ێ، وو) بە ڤاولی درێژ دادەنێت.

هەندێک لە زمانەوانان برگە لەڕوویێکی ترەوە دابەشدەکەن، کە جوڵەی ئەندامەکانی ئاخاوتن دەکەنە بنەمای جیاکردنەوەی جۆرەکانی

برگە، لەبەرئەوەی برگە بە ئەندامەکانی ئاخاوتن دەردەبـــڕدرێـت، کــەواتــە داخـــراوی و کـراوەیی ئۆرگانەکانی بەرپرس لە دەربڕینی برگەکانی دەبنە بنەمایی جیاکاری و دابەشبوونیان، بەتایبەت لە ڕوانگەی داخراویی و کراوەیی دەم)زار)، بەسەر دوو جۆردا دابەشدەکرێن. یەکەم/ برگەی کراو :ئەو برگەیەی، کە کۆتاییەکەی ڤاوڵە، واتە(CV, CCV) ، کە لەکاتی دەربڕیندا دەم بە کراوەیی دەمێنێتەوە، هەرچەندە ڤاولەکان بەپێی تایبەتمەندی فۆنیمی خۆیان لە هەندێکیاندا ئەم کراوەییە زیاتر هەست پێدەکرێت، بەڵام ئەوەی جێگای تێبینییە، هێز لەسەر برگەی کۆتایی بەرجەستە دەکرێت و برگەکان وەکیـەک لـەڕووی فۆنەتیکییەوە دەرنـابـڕدرێـن. Chomsky and Halle 1968:18))

دووەم/ برگەی داخراو :ئەو برگانە دەگرێتەوە، کە کۆتاییەکەیان بە دەنگی ڤاوڵ نەهاتووە، یان بە جۆرێکی تر ئەو برگانەن بە دەنگی کۆنسنانت کۆتاییان پێدێت و ئەندامەکانی ئاخاوتن بەرەو داخـران دەڕۆن. نمونە: [شـار] [کـورد][چـوار][خـوارد]. برگەی داخراو بەهۆی چوار قاڵبە برگە دروستدەبن، کە (CVC, CVCC, CCVC, CCVCC) هەریەکەیان دەتوانن برگەی داخـراو پێکبهێنن، برگەی داخراو واتە لەکاتی کۆتایی هاتنی دەربڕیندا دەم دادەخرێت، بۆیە بە برگەی داخراو ناونراوە.

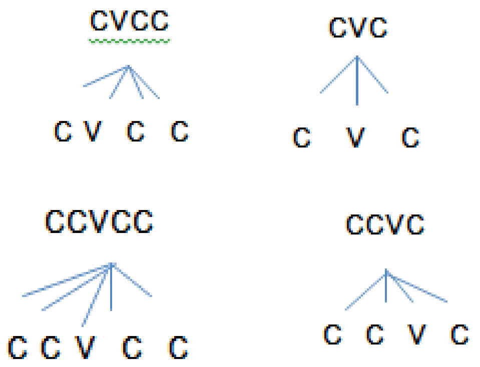

زمـانـی کـوردی هـــەردوو جـۆر بـرگـەی هـەیە، جۆری برگە پەیوەندی بە مۆسیقای زمانەوە هەیە، ئەو زمانانەیە برگەی قورسیان زۆرە بەلای گوێگر مۆسیقی نین، بە پێچەوانەشەوە ئـەو زمانانەیە برگەکانی بەزۆری کراوەن، واتە بەڤاوڵ کۆتاییان دێت لای گوێگر زمانێکی مۆسیقین. زمانی ئینگلیزی لەم نێوانەدایە زمانی کوردیش زۆری برگەکانی کـراوەن و برگـەی قورسـی کـەمـە، چونکە زۆر بەکەمی ڕێگە بە هێشوە کۆنسنانت دەدات. (فتاح، ١٩٩٠، صفحة ٧٧)

٣-٢-قاڵبەکانی برگە

زمانە جیاوازەکان خاوەنی قاڵبی برگەی جیاوازن، ئەگەر چی لێکچون لەنێوان قاڵبی برگەی زمانەکاندا هەیە. سادەترین قاڵبی برگە لەو زمانانەیە جێکەوتەی سەرەتای برگەیان بەتاڵ نییە بریتییە لە کۆنسنانت و ڤاوڵێک. دیاریکردنی قاڵبەکانی برگە بەپێی فۆنۆلۆژی کلاسیک ئەو قاڵبانەی تاکو ئێستا بۆ زمانی کـوردی دارێـژراوە شەش قاڵبە، بەڵام لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان کورت و درێژی ڤاوڵەکان هەوێنی دارشتنی قاڵبەکانی برگەن. واتە لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان قاڵبەکان بەپێی کورت و درێژی ڤاوڵەکان قاڵبەکانی برگە دەگۆڕێن، ڤاوڵە کورتەکان (ە، بزرۆکە، ی، و) بەشداری برگە کورت

دەکەن. ڤاوڵە درێژەکانیش(ا، وو، ێ، ۆ) بەشداری قاڵبی برگەی درێژ دەکەن. قاڵبەکانی برگە لە زمانی کوردی بەپێی فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان ئەمانەن:

١. Cv دە

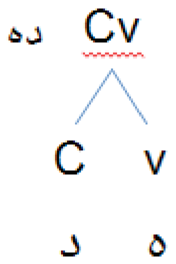

٢. :Cv

با
C v:
ب ا

٣. Cvc شەڕ

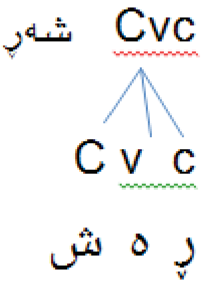

٤. Cv:c شار

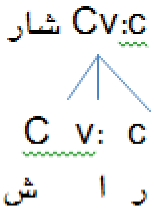

٥. Cvcc دەرد

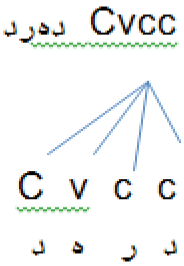

٦. Cv:cc سارد

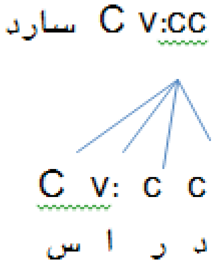

٧. Ccv دیە، وشە

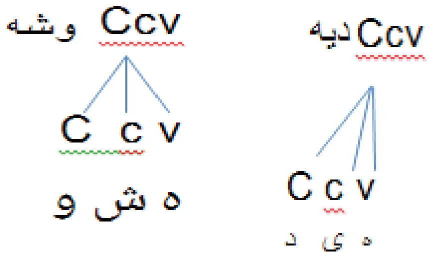

٨ :Ccv گیا

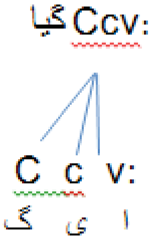

٩. Ccvc ستەم، زویر

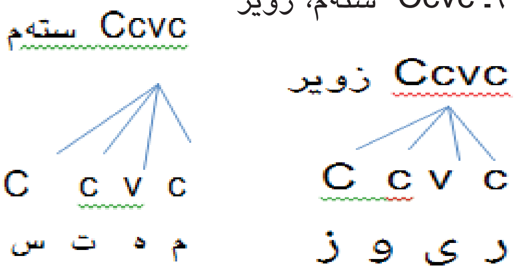

١٠. Ccv:c چوار

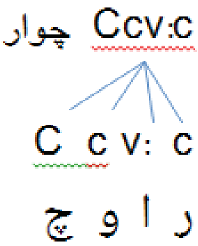

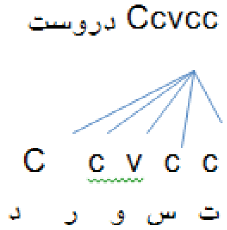

١٢. Ccv:cc خوارد

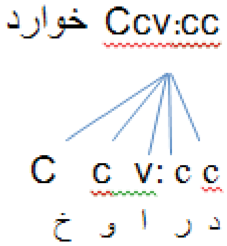

٢-٤ سنورداریتی

سنورداریتی یەکێکە لەو زاراوانـەی بە واتای دیاریکردنی سنور بۆ شتێک بەکاردێت، بەپێی بنەمای دەستوری زمانە جیاوازەکانی جیهان بەشێکی مەرجدارە و یاسا و بنەمای خۆی هەیە، کە تەواوی سنوردارێتیەکانی زمانەکان دەگرێتەخۆ، تەنیا جیاوازی سیستماتیک لە نێوان زمانەکان لە پلەبەندی سنورداریتی هەیە، ئەمە لە تیۆری بەرهەمهێنان بەلادان لە سیستەم دادەنرێت. (قوامی، نظریه بهینگی: مروری بر پیشینه و سازوکار (خان ١٣٨٩: ٣)

سنوردایتی لەهەموو زمانێکدا لەهەموو ئاستەکانی زماندا هەیە. لەسەر کارلێکە فۆنۆلۆژییەکان ئاماژە بۆ ئـەو بنەما وریسایانە دەکـەن، کە رەفتار و سنوردارکردنی نەخشە دەنگییەکان لەناو زمانێکی دیاریکراودا بەرێوەدەبەن.

ئەم سنوردارکردنانە رۆلێکی گرنگ لە دارشتنی پێکهاتەی فۆنۆلۆژی وشەکان و دیاریکردنی چۆنیەتی کارلێککردنی دەنگەکان لەگەڵ یەکتردا دەگێرن. ئاستی دەنگ یەکێکە لەو ئاستانەی سنورداریتی تێدا بەدیدەکرێت، پەسەندکردنی دەنگی بەرز بۆئەوەی بـەرەو ناوەراستی برگەیەک، کە بەرزترین پلەی دەنگە زیادبکات و بەرەو لێوارەکان کەمبێتەوە. ئەم سنوردارکردنە ئـەوە روندەکاتەوە، بۆچی دەنگە دەنگدارەکان وەک ڤاوڵ و نزیکەکانی مەیلیان هەیە چەقی برگە داگیربکەن، لەکاتێکدا رێگریکارەکانی وەک وەستان و خۆلێدان لە پەراوێزی ڤاوڵەکاندا دەبینرێن.

٢-٥ سنورداریەتی برگە

هــەر زمـانـێـک بـەجـۆرێـک سـنـوری بـرگـە دیاریدەکات، جۆرێکی برگە پەسەنددەکات بەسەر جۆرەکانی تردا، سنوری برگە تەنانەت لەنێو هەمان زمانیشدا بەپێی شێوازەکەی دەگۆرێت، هەر بۆیە بۆ دیاریکردنی سنوری برگە دەبێت لە زمانێکی دیاریکراودا بدوێین. (فتاح، ١٩٩:. ٧٥)

قسەپێکەرانی ڕەسەنی زمانەکە زانیاریان لە بارەی بڕگەوە هەیە لەکاتی بەرهەمهێنانی وشە زۆرترین ژمارەی جێکەوتە لە ڕۆنانی بڕگە سێ جێکەوتەیە. هەر سێ جێکەوتەکەش خاوەنی سنورداریەتی جیاوازن. واتە جۆر و ژمارەی ئەو کەرەستانەی لەم جێکەوتانە دەردەکەون جیاوازن و سنوردارن. هەروەک پێشتر ئاماژەمان پێدا بڕگە لە ئەنجامی چونە پاڵیەکی ڤاوڵێک و کۆنسنانتێک، یان چەند کۆنسناتێک دروستدەبێت. لە ڕۆنانی هەر بڕگەیەکدا ژمارەیەک هیما هەیە. سەرەتا (O) ئاوازە (R) لوتکەی ئاوازە(N)، هەروەها کۆتا (Co) هەریەکە لەو چاڵانە دەتوانرێت وەک چاڵێکی بەتاڵ، یان کەرتی دەنگی مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت. ئەوەی لە بڕگەدا زۆر گرنگە جێگای هەڵوەستە لەسەرکردنە لوتکەی ئاوازەیە، کە زرینگانەوە و لەرینەوەی کەرتە دەنگییەکان دەستنیشاندەکات. (Radford 2009، David، Harald، Andrew) (Andrew 2009: 82)

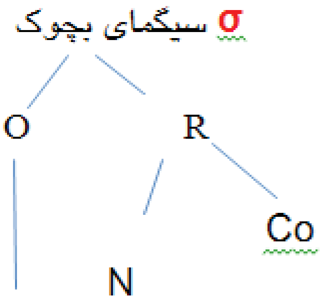

لە جێکەوتەی سەرەتای بڕگە زمانەکان وەکیەکنین بەپێی یاسا تایبەتەکانی زمانەکان دەگۆڕێن. زمانی کوردی تەنها کۆنسنانتەکان دەتوانن لە جێکەوتەی سەرەتای بڕگە دابن. واتە زمانی کوردی دەچێتە خانەی ئەو زمانانەی جێکەوتەی سەرەتای بڕگەیان بەلای کەم بە کۆنسناتیک پڕ دەکرێتەوە. هەرچەندە هەندێک زمانی تر هەن، کە جێکەوتەی سەرەتای بڕگەیان بەتاڵە وەک زمانی ئینگلیزی، چونکە لەو زمانانەدا تەنها ڤاوڵێک دەتوانی بڕگە دروستبکات، یان لەبڕگەیەکدا زیاتر لە ڤاوڵێکی تێدا بێت. (Peter 2000: 70–71)

سنورداریەتی کرۆکی بڕگە ئەوەیە هەمیشە بە ڤاوڵێک پردەکرێتەوە، بەڵام دەرکەوتەی ڤاوڵەکان لەزمانەکاندا جیاوازە لەزمانی کوردیدا دەکرێ زیاتر لە کۆنسنانتێک بێت، بەڵام تەنها یەک ڤاوڵ دێت و دەبێتە کرۆکی بڕگە لە زمانی ئینگلیزی زیاتر لە دوو کۆنسنانت دێت، کە بە هێشووە کۆنسنانت دادەنرێت. هەرچەندە لە زمانی ئینگلیزی هێشووە ڤاوڵیشمان هەیە، بەڵام لە زمانی کوردی هێشووە ڤاوڵمان نییە.

٢–٥ بنەماکانی دەستنیشانکردنی بڕگە

چەند بنەمایەک بۆ دەستنیشانکردنی بڕگە لە زماندا هەیە:

١. بنەمای زۆرترین دەستپێکردن (ئەم بنەمایە یارمەتیدەرە بۆ ڕوونکردنەوەی ڕۆنانی بڕگە و دیاریکردنی چۆنیەتی دابەشبوونی فۆنیمەکان بەسەر بڕگەکان و پڕکردنەوەی جێکەوتەی سەرەتای بڕگە، کە بە چ دەنگێک دەبێت. زمان بەپێی ئاخاوتنی مرۆڤ و تیۆری ئابوریکردن بەرەو ئاسانی دەڕوات، بەڵام ڕێگەیان پێدەدەن لە شوێنی دەستپێکردن و کۆتادا بەپێی ڕێککەوتن جێکەوتەکان پڕبکرێنەوە، یان بۆشبن

(Vennemann 2988:31-7)

واتە ئەم بنەمایە بەواتای پەیوەستکردنی ڤاوڵ بە بڕگەوە دێت. لەبەرئەوەی ڤاوڵ کرۆکی بڕگەیە یەکەمجار ڤاوڵ پەیوەست دەکەین بەبڕگەوە بەپێی ئەم بنەمایە دوای هەموو ڤاوڵێک سنوری بڕگە دێت، ئەگەر دوای ڤاوڵ کۆنسنانت نەبوو، واتە بڕگە

کراوەیە ئەگەر کۆنسنانت هەبوو دەچێتە هەنگاوی دووەم
(Harald ، David ،Martin ،Andrew 2009:81–82)

٢- بنەمای کۆنتۆری ناچاری: (ئەم بنەمایە وادادەنێت، بەشەکانی تەنیشت یەکتر ناتوانن لە هەندێک تایبەتمەندیدا یەکسان بن. واتە دوو دەنگی تەنیشت یەکتر هەمان هارمۆنی و بەرزبوونەوە و نزمبونەوەیان هەبێت، ئەم سنوردارکردنە هۆکاری دیاردەکانی جیابوونەوەیە، یان گونجان، کە دەنگە هاوشێوەکان زیاتر جیاوازدەبن بۆئەوەی دووبارەنەبنەوە. ئەم بنەمایە بەدوو قۆناغ جێبەجێدەکرێت سەرەتا پێویستە ژمارە ڕێگەپێدراوەکەی سەرەتای برگە یەک کۆنسنانت پەیوەست بکەین بە سەرەتای برگەوە، لەکۆتای هەر کۆنسنانتێک مایەوە پەیوەستی دەکەین بە کۆتای برگەوە. بۆنمونە لە هەندێک زماندا دوو ڤاولی تەنیشت یەکتر ناتوانن یەک تۆنیان هەبێت. واتە ناتوانن دوو ڤاوڵ پێکەوەبێن). (John 1976:6–9)

٣- بنەمای کۆتایی بێیاسا: (زمانەکان مەیلیان هەیە بۆ دورکەوتنەوە لە هەندێک پێکهاتەی دەنگی، یان زنجیرەیەک، کە لەڕووی فۆنۆلۆژییەوە بە نیشانەدار، یان ناپێویست دادەنرێت). بۆنمونە لە هەندێک زماندا ڕەنگە یاسایەک هەبێت، دوو دەنگ لە برگەیەکدا قەدەغە بکات. ئەم بنەمایە پێشبینی دەکات، ئەگەر ڕەگی وشەیەک بە ڤاوڵێکی دیاریکراو کۆتایی پێبێت و ئەم پاشگرییەی خوارەوە بە هەمان ڤاوڵێک دەستپێبکات، دەنگێکی زیادە، یان ڕێکخستنێک دەخرێتە ناوەوە، بۆئەوەی قەدەغەکردنەکە پێشێلنەکرێت. ئەمەش لە وشەی (گۆزە) کاتێک نیشانەی ناسراوی (ەکە) دەچێتە سەر لەئەنجامدا (گۆزەکە (بەرهەمدێت .ئەوەش یارمەتیدەرە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەوەی بۆچی هەندێک پێکهاتەی دەنگ لە زمانەکاندا دەگمەنن، یان هەرنین و ڕۆشنایی دەخاتە سەر ئەو بنەمایانەی، کە پرۆسە فۆنۆلۆژییەکانی ئەنجامی دەدەن. بەواتایەکی تر دوای پەیرەوکردنی هەردوو بنەمای یەکەم و دووەم کۆنسناتی ماوە بەپێی بنەمای سێیەم وەک کۆتایی برگە هەژماردەکرێت و دەلکێت بە کۆتای برگەوە. ئەم بنەمایانە لە زمانی کوردیدا بەکاردێن. بۆنمونە دۆ کاتێک مۆرفیمی ناسراوی بچێتە سەری دەبێتە_ دۆیەکە

٢-٥ گۆڕانی سنوری برگە

لە ئەنجامی چوونە پاڵیەکی مۆرفیمەکان سنوری برگە گۆڕانکای بەسەر دادێت ژمارەی مۆرفیمەکە و ژمارەی برگەکان یەکسان نابن. سنوری برگە لە فەرهەنگدا جێگیرە، بەڵام کاتێک دەچێتە فەرهەنگ فۆرمێکی چەسپاو هیچ ژینگەیەکی لە دەوروبەری نییە ئەو ژینگەیە وادەکات سنوری برگە جێگیر نەبێت. بۆنمونە

کورد	ستان	کوردستان
١برگە	١ برگە	٣ برگە

سەرەتای برگە لەزمانی کوردیدا بەلای کەمەوە بە کۆنسنانتێک پڕدەکرێتەوە. ئەگەر بەهەر هۆکارێک سەرەتای برگە بەتاڵ بێت دوو ئەگەرمان دێتە پێش حاڵەتی یەکەم ئەگەر وشە، یان مۆرفیمی یەکەم کۆتای بە برگەی داخراو هاتبێت و مۆرفیمی، یان وشەی دواتر بە ڤاوڵ دەستپێبکات سنوری برگە گۆڕانی بەسەر دادێت کۆنسناتی کۆتایی لەجێکەوتەی کۆتای برگەی یەکەم دەگوازرێتە بۆ جێکەوتەی سەرەتای برگەی وشە، یان مۆرفیمی دووەم بەو پرۆسەیەش دەوترێت بە برگەکردنەوە (Resyl-labification) واتە سەرلەنوێ سنوردانانی برگە (دوبارەکردنەوەی برگە پرۆسەیەکی فۆنۆلۆژییە

کەتێیدا ڤاوڵەکان بە ڤاوڵەکانی ترەوە دەبەسترێنەوە جگە لەوانەی لەبنەڕەتدا هاتوون، ئەمەش دەتوانی لەناو وشەیەکدا، یان لە سنوری وشەکاندا ڕوودبدات زۆرجار دوبارەکردنەوەی برگە بەهۆی گۆڕانی سترێس، یان سڕینەوەی ڤاوڵەکانەوە دروستدەبێت. لەهەندێ حاڵەتدا دوبارەکردنەوەی برگەکان وادەکات، وشەکان وادەربکەون، کە برگەکانیان زیاترە لەوەی کە لەڕاستیدا هەن.

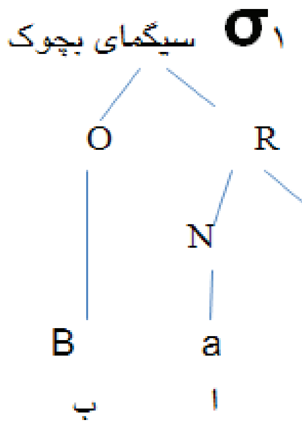

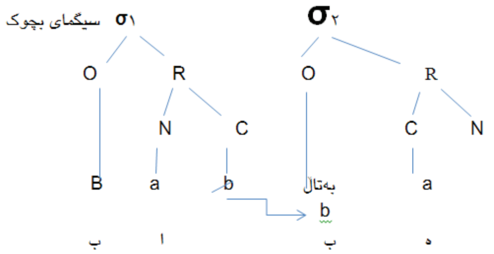

هۆکاری ڕودانی ئەم شێوەیە لە گۆڕانی سنوری برگەدا بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە زمانی کوردی ڕێگە بە بەتاڵبوونی سەرەتای برگە نادات، بۆیە ناچارین ئەم جێکەوتەیە بە کۆنسنانتێکی کۆتای برگەی پێشوتر پربکەینەوە. حاڵەتی دووەم ئەگەر برگە کۆتایی وشە، یان مۆرفیمەکە کراوە بوو پاشگرێکیش کە بە ڤاوڵ دەستپێکردبو بەدوایدا بێت، لەو حاڵەتە کۆنسناتێک وەک ناوبر دەکەوێتە نێوان دوو ڤاوڵەکە. بۆنموونە مامۆستایان

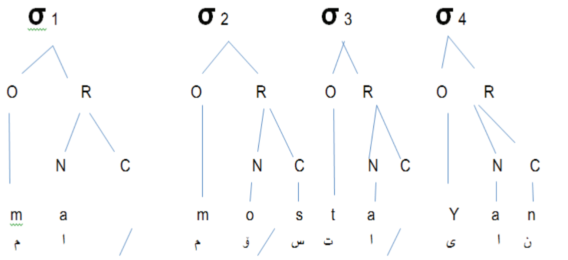

حالـەتی سێیـەم ئـەگـەر بـرگـە کـۆتـایی وشـە برگەیەکی داخراوبوو، دوو کۆنسنانت جێکەوتەی کۆتای هاتبوو، هەروەها جێکەوتە سەرەتای برگە دواتر لەوشـەی دووەمـدا دوو کۆنسنانتی هەبوو ئەوا سنوری برگە دەگۆڕێت. بۆنمونە کوردستان. لەم حالەتەدا برگەت زیـادکـردووە لەگەڵ ڤاوڵێک زیاکردنی ڤاوڵەکە لەبەر پێویستی برگە بووە. واتە وشەکە لە دوو برگەوە دەبێتە سێ برگە، ڤاوڵێک دەکەوێتە نێوان دوو ڤاوڵەکە، کە برگەی نوێیان پێکهێناوە.

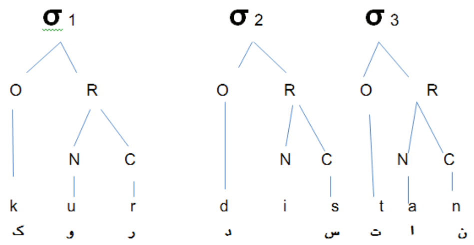

ئەنجام

فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان چوارچێوەیەکی گشتی بۆ تێگەیشتن لە سروشتی سیستماتیکی نەخشە دەنگییەکان لە زماندا دابیندەکات و تێروانینێک پێشکەشدەکات، بۆ ئەوەی بزانێت چۆن ئەم نەخشانە لە مێشکی قسەکەرەکاندا دروستدەبن، هەروەها هەوڵدەدات وەسفکردنێکی وردی درکاندن لەبەرهەمهێنانی سیستەمی دەنگی و تێگەیشتن بۆ زمان بکات. قاڵبەکانی برگە لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێناندا بەهۆی ڤاوڵی درێژ و کورت دەستنیشاندەکرێت، جیاوازە لە قاڵبەکانی برگە لە فۆنۆلۆژی کلاسیک، چونکە لە فۆنۆلۆژی کلاسیک تەنها پشت بە ڤاوڵ دەبەسترێت نەک کورت و درێژی ڤاوڵەکان، هەر بۆیە لە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێناندا لە زمانی کوردی ژمارەی قاڵبەکانی برگە دوانزە قاڵبە. گۆڕان لەسنوری برگەکان ڕوودەدات بەتایبەتی لەکاتێک نواندنی فۆنیمەکان بەشداری لەدانەی گەورەتردا بکات. لەئەنجامی چونە پاڵیەکی دوو مۆرفیمە ژمارەی برگەکان گۆڕانی بەسەردادێت، چونکە زمانی کوردی ڕێگە بە بەتاڵبوونی سەرەتای برگە نادات، بۆیە ناچاری کۆنسنانتێک بۆ کۆتا برگە دادەنرێت. فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان جیاوازی لەنێوان ئاستە جیاوازەکانی نوێنەرایەتیکردن دەکات، وەک ئاستی بنەڕەتی (ئەبستراکت) و ئاستی ڕووکار (فۆنێتیک). یاسا فۆنۆلۆژییەکان لەسەر ئەم ئاستە جیاوازانە کاردەکەن بۆ وەرگرتنی فۆرمەکانی ڕووکار لە نوێنەرایەتییە بنەڕەتییەکان، چونکە فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان پێیوایە قسەکەران نوێنەرایەتی دەروونیی دەنگەکانی زمانەکەیان هەیە، کە ڕەنگە جیاواز بێت لەو دەنگە ڕاستەقینانەی لەقسەکردندا بەرهەمدەهێنرێن. ئەم نوێنەرایەتییە بنەڕەتیانە بە هۆی یاساکانی فۆنۆلۆژییەوە دەگۆڕدرێن بۆ دروستکردنی فۆرمەکانی ڕووکار.

سەرچاوەکان

بە ئینگلیزی

- Andrew Radford ،Britain David ،Clahsen Harald و ، Spencer Andrew. 2009. Linguistics: An Introduction.

- Crystal David. 2008. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. London: Blackwell Publishing.

- Francis Katamba. 1989. An Introduction to Phonology. London: Longman Group Ltd.

- KENSTOWICZ MICHAE, KISSEBERTH CHARLES. 1979. Generative Phonology. Urbana, Illinois: United Kingdom Edition published by.

- M. Kenstowicz. 1994. Phonology In Generative Grammar. Oxford: Blackwell.

- N. Chomsky و ، M Halle. 1986. The Sound Pattern of English. Harper And Row. Publishers, New York. Evanston, And London.

- Peter Roach. 2000. English Phonetics and Phonology. Third Edition, Cambridge University Press.

- Radford Andrew ،Atkinson Martin ،Britain David. Clahsen Harald. 2009. Linguistics an introduction. Secondi edition.

- Rashwan Mahmood Mustafa. 2007. Local Assimilation of Consonants in English and Kurdish in the Light of Optimality Theory. Koya: thesis submitted to the Faculty of Humanities and Social Sciences at Koya University.

- Roach Peter. 2000. English Phonetics and Phonology. Third Edition, Cambridge Univer-

sity Press.

- T. Vennemann1988. Preference Laws for Syllable Structure and The Explanation of Sound Change. Folia Linguistic Historica. Vol. 9, No1-2

به کوردی

- تالیب حوسێن عەلی. (٢٠١٥). دەنگسازی (چەند بابەتێکی فۆنۆلۆجی کوردی. هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەڵ.
- خەبات هادی جەمیل. (٢٠١٥). فۆنۆلۆژی بەرهەمهێنان لەزمانی کوردی. هەولێر: نامەی ماستەر،زانکۆی سەلاحەددین
- سالح فەریق سەلوا. (٢٠١٧). ئەتلەسا فۆنۆلۆجییا زمانێ کوردی پارێزگەها دهۆکێ. ترکیا: چاپی یەکەم چاپخانەی
- شێرزادسەبری عەلی، و عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوللا. (٢٠١٩). فۆنۆلۆژی. دهۆک: چاپی یەکەم چاپخانەی هیڤی.
- عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوللا، و شێرزاد سەبری عەلی. (٢٠١٨). فۆنەتیک. دهۆک: چاپی یەکەم، چاپخانەی هیڤی.
- عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول. (٢٠٠٤). چەند پیتێکی کێشەدار لە نوسینی کوردیدا (لێکۆلینەوەیەکی دەنگسازیە)، گۆڤاری زانکۆی دهۆک، هژمارا ١).
- محمد معروف فتاح. (١٩٩٠). زمانەوانی
- محەمەد مەحوی. (٢٠٠٨). فۆنەتیک و فۆنۆلۆژیی (فۆنۆلۆژیی). سلێمانیی: زانکۆی سلێمانیی، بەرگی دووهەم.
- نەریمان عەبدوڵا خۆشناو. (٢٠١٣). دەنگسازی. هەولێر: چاپی یەکەم چاپخانەی ڕۆژهەڵات.
- هەژار قادر ئیسماعیل. (٢٠١٣). ڕۆنانی برگەو گۆرانی سنووری برگە لەشێوەزاری باڵەکییاندا. هەولێر: چاپخانەی حاجی هاشم.
- وریا عومەر ئەمین. (٢٠٠٤). ئاسۆیەکی تری زمانەوانی. هەولێر: بەرگی یەکەم ، چاپی یەکەم

به فارسی و به عەرەبی

- آروین رستمی. (١٣٩٢). بررسی ساخت هجا و محدودیتهای خوشه های همخوانی در زبان فارسی در چهارچوب نظریه بهینگی. شیراز : وزارت علوم، تحقیقات و فناوری - دانشگاه شیراز - دانشکده ادبیات و علوم انسانی - ١٣٩٢ - [کارشناسی ارشد].
- سامی عیاد حنا. (١٩٩٧). معجم اللسانيات الحديثه. لبنان: مكتبه لبنان ناشرون .
- فوزی حسن الشایب. (١٩٩٩). محاضرات فی السانیات منشور وزاره الثقافه. عمان- الاردن.
- گلناز مدرسی قوامی. (١٣٨٩). نظریه بهینگی: مروری بر پیشینه و سازوکار . تهران : در مجموع مقالات کارگاه بررسی - نظریه بهینگی. انجمن زبان شناسی ایران، پروهشگاه عگوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- محمود بی جن خان. (١٣٩٨). واج شناسی. تهران: ناشر: سازمان سمت.

ملخص

الأصوات جوهر اللغة، وكل لغة تبدأ بالأصوات، أي أن الأصوات هي أول منتج للغة من قبل الفرد. ينشئ البشر عددا لا نهائيا من الجمل والصرفيات والكلمات والمصطلحات اللغوية بفضل عدد معين من الأصوات. لا تعبر هذه الجمل والكلمات والمصطلحات اللغوية دائما كما هي، بل بسبب تغير تعبيرها من حولها، أو بسبب تمثيل فونيمات اللغة في بنية وحدات أكبر. لذا، فإن الوحدات الأساسية للكلام هي الفونيمات، وهي أصغر وحدات اللغة التي لا تحمل معنى بحد ذاتها، بل تتغير معناها. تختلف اللغات باختلاف قواعدها، التي تحكمها بنية حروف العلة، والتي يمكن أن تؤثر على الإدراك الصوتي للكلمات. يركز علم الأصوات الإنتاجي على الجوانب الصوتية والفونولوجية وكيفية إنتاج الأصوات ودمجها لتكوين الجمل. الفقرة وحدة لغوية مرتبطة بحروف العلة. تأخذ هذه الحروف (جوهر الذروة) قوة الفقرة. يتم تحديد الفقرة وفقا لقصر حروف العلة وطولها. يشير هيكل الفقرة إلى كيفية ترتيب الأصوات لتكوين جمل ذات معنى في لغة معينة. الفقرات هي بناة الكلمات، وتؤثر على طريقة التعبير عنها.

الكلمات المفتاحية: الصوت، الفونيم، حرف العلة القصير، حرف العلة الطويل، إعادة التقسيم

Abstract

Sounds are the essence of language, as every language fundamentally begins with sounds, through a finite number of sounds, humans create an infinite number of syllables, morphemes, words, and linguistic terms. These syllables, words, and linguistic terms are not always pronounced identically; rather, variations in pronunciation occur due to surrounding contexts or through the phonemic representation of language in the formation of larger units. Consequently, the fundamental building blocks of basic speech construction are phonemes, which are the smallest linguistic units that, while lacking inherent meaning, serve as catalysts for semantic change. Generative phonology focuses on phonetic and phonological aspects, examining how sounds are produced and combined to form syllables.

A syllable represents a linguistic unit associated with vowels. These vowels (the syllable nucleus) derive their syllabic strength according to vowel length, whereby syllables are determined by the duration of vowels. Syllable structure refers to the organizational patterns and arrangement of sounds for creating meaningful utterances in a specific language. Syllables serve as the foundation of words and exert influence on word formation and pronunciation patterns.

Keywords: sound, phoneme, short vowel, long vowel, Resyllabification

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥
گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار
حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر
پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین
د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:
پ. د. قەیس کاکل تۆفیق
پ. د. بەختیار سەجادی
پ. د. فەرهاد قادر کەریم
پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان
پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف
پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:
پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ
پ. د. مارتن ڤان برونسن
پ. د. جەلیلی جەلیل
پ. د. ساڵح ئاکین
پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی
پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک
پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd
ISSN: 2520- 4106
هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd
* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٤/١٦
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٦/١٨

بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی لە کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکاندا

م.ی احمد جمال حمەکریم
بەشی ڕاگەیاندن، کۆلێژی ئاداب،
زانکۆی جیهان، هەولێر
ahmed.jamal@cihanuniversity.edu.iq

پ.ی هەردەوان محمود کاکەشیخ
بەشی ڕاگەیاندن، کۆلێژی ئاداب،
زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر
hardawan@su.edu.krd

پوختە

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ دۆزینەوەی ڕێگەچارەی تەکنەلۆژی لە ناسینەوە و بەرەنگاربوونەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو لە کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکاندا بەسوودوەرگرتن و بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد Artificial Intelligence[1] ئامانجی سەرەکی توێژینەوەکە، خستنەڕووی لایەنە گرنگەکانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکردە کە دەتوانن ڕۆڵێکی کاریگەر لە شیکردنەوە و پۆلێنکردنی ناوەڕۆک و دەستنیشانکردنی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیاییدا بگێڕن. لە سەردەمی ئێستادا، گەشەسەندنی خێرای تەکنەلۆژیا و فراوانبوونی بەکارهێنانی تۆڕەکۆمەڵایەتییەکان بووەتە هۆی ئەوەی کە بڵاوبوونەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو ببێتە کێشەیەکی جیهانی و نێوخۆیی، کە کاریگەری ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی لەسەر جووڵەی بازاڕ و لایەنی دەروونی و کۆمەڵایەتی بەکارهێنەران هەیە. توێژینەوەی بەردەست بە ڕێبازی چاوپێکەوتنی قووڵ لەگەڵ سامپڵێکی مەبەستدار لە بەرپرسانی ژووری هەواڵ لە کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکان و ڕۆژنامەنووسانی بەشداربوو لە خولی ژیریی دەستکرد(AI)،

١ لە زمانی کوردییدا (Artificial Intelleginc) بە چەند زاراوەیەک هاتووە، وەک (زیرەکیی دەستکرد، هۆشیی دەستکرد، ژیریی دەستکرد) ئێمە دەستەواژەی (ژیریی دەستکرد) مان پێ گونجاوترە چونکە ئێستا ئامێرەکان و ئامرازەکانی ژیریی دەستکرد توانای فێربوون، بیرکردنەوە، شیکردنەوە، لێکدانەوە، تەنانەت توانای بڕیاردان و خۆنوێکردنەوەشیان هەیە، بۆیە قۆناغی زیرەکییان تێپەڕاندووە و ئێستا دەتوانین بڵێین گەیشتوونەتە ئاستی ژیریی، ئەمەش لە چەندین سەرچاوەی زانستی و توێژینەوەی نوێدا پشتگیری کراوە.

هەروەها لەگەڵ پسپۆڕان و شارەزایانی بواری تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد، هەوڵی دۆزینەوە و شیکردنەوەی ئەو ڕێکار و تەکنیکانە دەدات، کە دەکرێت وەک ئامرازێکی کاریگەر لە ناسینەوە و پۆلێنکردنی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی نادرووستی میدیاییدا بەکاربهێنرێن. لە گرنگترین ئەو ئەنجامانەی کە تـوێـژەران پێیگەیشتوون، زۆربـەی کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکان پشت بە تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد نابەستن بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێنداراو، ئەمەش بەهۆی بەردەستنەبوونی ئەپڵیکەیشنەکانی ژیریی دەستکردە بۆ زمانی کوردی.

کلیلەوشەکان: ژیریی دەستکرد، تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد، ناسینەوە، ساختەهەواڵ، ناوەڕۆکی میدیایی، ناوەڕۆکی میدیایی شێوێنداراو.

پێشەکی

لە سەردەمی ئێستادا، بەهۆی گەشەسەندنی خێرای تەکنەلۆژیای پەیوەندیکردن و فراوانبوونی بەکارهێنانی تـۆڕە کۆمەڵایەتییەکان، دیـاردەی بـڵاوبـوونـەوەی ساختـەهـەواڵ و زانیـاریـی هەڵە بووەتە یەکێک لە گەورەترین ئاستەنگەکانی بەردەم میدیای نوێ. ئەم دیاردەیە بەشێوەیەکی بەرچاو کاریگەری لەسەر بڕیاردان و هەڵوێستی تاکەکانی کۆمەڵگا درووست کردووە و زۆرجار دەبێتە هۆی درووستبوونی قەیران و کێشەی کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئابووری.

لە ماوەی چەند ساڵی ڕابـردوودا، پێشکەوتنی بەرچاو لە بواری تەکنەلۆژیای ژیریی دەستکرددا ڕوویـــداوە، کـە دەرفـەتێکی نـوێی خستـووەتـە بـەردەم میدیاکاران و دامـەزراوە میدیاییەکان بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم دیاردەیە. تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد، بەتایبەتی لە بواری شیکردنەوەی داتا و ناسینەوەی زانیاری ناڕاست و دەستکاریکراو، توانایەکی بەرچاویان لە دۆزینەوە و پۆلێنکردنی ناوەڕۆکی میدیاییدا هەیە.گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە کە هەوڵ دەدات میکانیزمە سەرەکییەکانی بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد لە بواری ناسینەوەی ساختەهەواڵدا شی بکاتەوە و ڕێگەچارەی کردەیی بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم دیاردەیە بخاتە ڕوو. هەروەها، توێژینەوەکە تیشک دەخاتە سەر ئەو ئاستەنگ و بەربەستانەی کە لە بەردەم جێبەجێکردنی ئەم تەکنیکانەدا هەن لە میدیای کوردییدا.

پێشکەوتنی بەردەوامی تەکنەلۆژیا و ئاڵۆزتربوونی شێوازەکانی بڵاوکردنەوەی ساختەهەواڵ، پێویستی بە توێژینەوەی زانستی و پراکتیکی لەم بوارەدا زیاتر کـردووە. لە کاتێکدا کە زۆربـەی وڵاتانی پێشکەوتوو هەنگاوی گەورەیان لە بەکارهێنانی تەکنەلۆژیای ژیریی دەستکرد بۆ پاراستنی کوالیتی زانیاری ناوە، پێویستە میدیای کوردییش هەنگاوی هاوشێوە بنێت.

ئەم توێژینەوەیە لە ڕێگەی چاوپێکەوتن لەگەڵ بەرپرسانی ژووری هـەواڵ لە کەناڵە ئاسمانییە کوردییـەکان و ڕۆژنـامـەنـووسـانی بـەشـداربـوو لـە خـولی ژیریی دەسـتکرد و هـەروەهـا لەگەڵ پسپۆڕان و شارەزایانی بواری ژیریی دەستکرد، هەوڵی دۆزینەوەی باشترین ڕێگەکانی بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد دەدات لە ناسینەوە و بەرەنگاربوونەوەی ساختەهەواڵدا. ئەنجامەکانی ئەم توێژینەوەیە دەتوانن یارمەتیدەر بن بۆ دامەزراوە میدیاییەکان و ڕۆژنامەنووسان لە باشترکردنی کوالیتی کارەکانیان و پاراستنی متمانەی جەماوەر.

هەروەها، گرنگی توێژینەوەکە لە کاتێکدایە کە دەتوانێت ببێتە سەرەتایەک بۆ توێژینەوەی زیاتر لەم بوارەدا و هاندانی پسپۆڕان و ئەکادیمیستان بۆ قووڵبوونەوە لە چۆنیەتی بەکارهێنانی تەکنەلۆژیای نوێ لە بواری میدیادا. ئەمەش لە کۆتاییدا دەبێتە هۆی بەرەوپێشچوونی پیشەی ڕۆژنامەوانی و پاراستنی بەها پیشەییەکانی.

کێشەی سەرەکیی ئەم توێژینەوەیە لە زیادبوونی بەرچاوی بڵاوبوونەوەی ساختەهەواڵ و زانیاری هەڵە لە میدیای نوێدا سەرچاوە دەگرێت. سەرەڕای بوونی تەکنەلۆژیای ژیریی دەستکرد، هێشتا نەبوونی سیستەمێکی کاریگەر بۆ ناسینەوە و بەرەنگاربوونەوەی ئەم دیاردەیە بووەتە هۆی درووستبوونی کێشەی متمانە لە نێوان میدیا و وەرگردا. هەروەها نەبوونی تێگەیشتنێکی قووڵ لە چۆنیەتی بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە. گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە کە هەوڵ دەدات تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد شیکردنەوە بکات کە دەتوانرێت بەکاربهێنرێن بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی ساختەی میدیایی. ئەمە دەتوانێت ڕێگە بگرێت لە بڵاوبوونەوەی ساختەهەواڵەکان و کاریگەرییە نەرێنیەکانیان لەسەر کۆمەڵ. ئامانجەکانی ئەیەم توێژینەوەی بریتین لە: شیکردنەوەی تەکنیکە سەرەکییەکانی ژیریی دەستکرد لە ناسینەوەی ساختەهەواڵدا. هەڵسەنگاندنی کاریگەریی ئەم تەکنەلۆژیایە لەسەر پیشەی ڕۆژنامەوانی. دەستنیشانکردنی ئاستەنگەکانی بەردەم جێبەجێکردنی ئەم تەکنیکانە. پێشکەشکردنی ڕێکاری کردەیی بۆ باشترکردنی کوالێتی ناوەڕۆکی میدیایی. دانانی چوارچێوەیەکی گونجاو بۆ بەکارهێنانی ژیریی دەستکرد لە میدیای کوردییدا.

ئەو پرسیارانەی لەم توێژینەوەیە دەخرێنە ڕوو ئەمانەن: چۆن دەتوانرێت تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد بەکاربهێنرێن بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی ساختەی میدیایی؟ ئەم تەکنیکانە چەندە کاریگەرن لە ناسینەوەی ساختەهەواڵدا؟ پێداویستییەکان و ئاستەنگەکانی بەکارهێنانی ئەم تەکنیکانە چین؟ پێداویستییەکان و ئاستەنگەکانی بەردەم جێبەجێکردنی ئەم تەکنیکانە لە میدیای کوردییدا کامانەن؟ چۆن دەکرێت ئەم تەکنیکانە لەگەڵ سرووشتی میدیای کوردیدا بگونجێنرێن؟

کۆمەڵگە و نموونەکانی ئەم توێژینەوەیە پێکهاتووە لە هەموو بەرپرسانی ژووری هەواڵ لە کەناڵە ئاسمانییە هەواڵییەکانی هەرێمی کوردستان. بەهۆی سروشت و تایبەتمەندێتی بواری توێژینەوەکە، توێژەران سامپڵێکی مەبەستداریان هەڵبژاردووە کە لە سێ گرووپ پێکهاتووە:

١- بەرپرسانی ژووری هەواڵ لە (٦) کەناڵی ئاسمانیی هەواڵی لە هەردوو شاری هەولێر و سلێمانی.

٢- پێنج ڕۆژنامەنووسی بەشدار لە خولی زانیاریی چەوتی مەبەستدار-درووستکراوی ژیریی دەستکرد.

٣- دوو پسپۆری بواری بەرنامە (ئەپلیکەیشنەکان)ی ژیریی دەستکرد. توێژەران ئەم سامپڵەیان دەستنیشانکردووە تاوەکو بتوانن داتا و زانیارییەکانی پەیوەست بە گۆڕاوەکانی توێژینەوەکە، ڕاستەوخۆ لە کەسانی شارەزا و پەیوەندیدار کۆبکەنەوە، شیکردنەوەیان بۆ بکەن و ئەنجامەکان بخەنەڕوو.

پێشینەی توێژینەوە:

لەم بارەیەوە چەند سەرچاوەیەکمان هەن کە پێشتر نووسراون و بڵاوکراونەتەوە، لەوانە: گەشاو عەلی فەرەج، ئاشنا شەوکەت هادی، ژاڵە جەمیل حمد(٢٠٢٤): توێژینەوەیەکیان بەناونیشانی (ڕۆڵی ژیریی دەستکرد لە جیاکردنەوەی هەواڵی ڕاست و ناڕاست لە کەناڵەکانی تەلەفزیۆن لە هەرێمی کوردستاندا) پێشکەشی گۆڤاری توێژەر کراوە لە زانکۆی سۆران لە هەرێمی کوردستان. توێژینەوەکە لە جۆری وەسفییە و لەڕێگەی بەکارهێنانی میتۆدی ڕاپێوی ئەنجامدراوە. ئامانجی توێژینەوەکە بریتییە لە زانینی ڕۆڵ و کاریگەریی ژیریی دەستکرد لە جیاکردنەوە و ئاشکراکردنی هەواڵی ناڕاست لە هەواڵی ڕاست و چۆنێتیی سوودوەرگرتن لە ژیریی دەستکرد لەو جیاکردنەوەیەدا .توێژینەوەکە گەیشتووەتە ئەو ئەنجامەی کە میدیای کوردیی وەک پێویست سوودی لە ژیریی دەستکرد وەرنەگرتووە بۆ جیاکردنەوەی هەواڵی ناڕاست لە هەواڵی ڕاست.

توێژینەوەی دووەم لە نووسینی دانا ئەبوبەکر ساڵح، ڕێبوار مەلا نەبی (٢٠٢٣)ە، بەناونیشانی (دۆزینەوەی ساختەهەواڵی کوردی لەسەر بنەمای ڕێبازەکانی فێربوونی ئامێر) (Kurdish Fake News Detection Based on Machine Learning Approaches) پێشکەش بە گۆڤاری پاسەر کراوە لە زانکۆی گەرمیان. لە توێژینەوەکەدا، توێژەران (مۆدێلی پۆلێنکردنی سەرپەرشتیکراو-supervised classification models)یان لەسەر کۆمەڵە داتا عەرەبییە بەردەستەکانی گشتی بەکارهێناوە بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ لە تویتەکانی عەرەبی بە بەکارهێنانی (فێربوونی ئامێر-Machine Learning). ئامانجی توێژینەوەکە بریتییە لە دروستکردنی پۆلێنکەرێکی دووانەیی کە بتوانێت هەواڵێکی دیاریکراو وەک (ڕاست) یان (ساختە) دەستنیشان بکات و خەمڵاندنی ئەگەریی پێشکەش بکات. ئەنجامی توێژینەوەکە دەریدەخات کە بە بەکارهێنانی شێوازەکانی machine learning و بەتایبەتی Convolutional Neural Networks CNN)، دەتوانرێت بە وردبینییەکی بەرزتر هەواڵی ساختە بە زمانی کوردی بناسرێتەوە و جیا بکرێتەوە لە هەواڵی ڕاست.

توێژەران لە هەردوو لایەنی تیۆری و پراکتیکی سوودیان لە توێژینەوەکانی پێشوو وەرگرتووە لەڕووی دارشتنی ناوەڕۆک و تەوەرەکانی توێژینەوەکەوە. خاڵی هاوبەشی لەنێوان ئەم توێژینەوەیە و توێژینەوەکانی پێشوودا، بریتییە لە گۆڕاوی توێژینەوەکە، کە بەکارهێنانی ژیریی دەستکردە بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ لە میدیای کوردییدا. خاڵی جیاوازی ئەم توێژینەوەیە لە دوو توێژینەوەکەی پێشوو، ڕێبازی ئەنجامدانی توێژینەوەکەیە، ئەم توێژینەوەیە پشت بە ڕێبازی چاوپێکەوتنی قووڵ (فۆکەس گرووپ) دەبەستێت بۆ کۆکردنەوەی داتاکان، کە ڕاستەوخۆ لەگەڵ ڕۆژنامەنووسانی ژوورەکانی هەواڵ لە کەناڵە ئاسمانییەکوردییەکان و ڕۆژنامەنووسانی بەشداربوو لە خولەکانی ژیریی دەستکرد بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ، هەروەها لەگەڵ پسپۆڕانی زیرەکی دەستکرد ئەنجامدراوە. لەگەڵ ئەم گرووپانەدا گفتوگۆی قووڵ کراوە سەبارەت بە شێوازەکانی بەکارهێنانی تەکنیکە جیاوازەکانی ژیریی دەستکرد بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو لە میدیای کوردیدا. هەروەها بە شێوەیەکی وردتر، ئەو ئاستەنگ و ئاڵنگارییانە شیکراونەتەوە کە لەکاتی بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ دێنە پێش ڕۆژنامەنووسان.

کلیلەوشەکان:

– ژیـریـی دەسـتـکـرد: مـەبـەسـت لـە ژیـریـی دەستکرد ئەو تەکنەلۆژیاییە کە وادەکا کۆمپیوتەر و ئامێرەکان هاوشێوەی مرۆڤەکان لێ بکات، کە بتوانن فێرببن، تێبگەن، بیربکەنەوە و دواجاریش توانای بڕیاردانیان هەبێت.

– تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد: مەبەستمان لێی هەموو ئەو ئامراز و تەکنیکانەیە کە بەکاردێن بۆ ناسینەوەی ناوەڕۆکی میدیایی و ساختەهەواڵ.

– ناسینەوە: مەبەستمان لە توانای ئامرازەکانی ژیریی دەستکردە لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی.

– ساختەهەواڵ: مەبەست لە هەموو ئەو هەواڵ و ڕووداوانەیە کە زانیاریی ناڕاست و شێویندراو لەخۆدەگرێت.

– نـاوەڕۆکـی مـیـدیـایی: ئـامـاژەیـە بـۆ جـۆرە جیاوازەکانی زانیاری و کات بەسەربردن کە لە ڕێگەی کەناڵەکانی پەیوەندییەوە بەرهەم دەهێنرێن و دابـەش دەکرێـن. ئەمەش دەق، دەنـگ، وێنە و ڤیدیۆ دەگرێـتـەوە کە لە ڕێگەی پلاتفۆرمەکانی وەک تەلەفزیۆن، ڕادیۆ، ڕۆژنامە و ئینتەرنێتەوە بڵاودەکرێنەوە.

– نـاوەڕۆکـی میدیایی شێوێندراو: جۆرێکە لە ناوەڕۆکی ساختە (وێنە، ڤیدیۆ، یان دەنگ) کە وا دەردەکەوێت وەک ڕاستیی بێت، بەڵام لە ڕاستییدا شێوێندراوە یان ساختەیە.

١- تیۆریینامە (تـەکنیـکـەکانی ژیریی دەستکرد و ساختەهەواڵ)

١-١. تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد

تەکنیکەکانی ژیریی دەسـتـکـرد (AI) ڕێگا و ئەلگۆریتمەکانن کە یارمەتی ئامێرەکان دەدەن ئـەرکـەکـانی وەک فـێـربـوون، بـیـرکـردنـەوە و چارەسـەرکـردنی کێشـەکان ئـەنجام بدەن.ئـەم تەکنیکانە ڕێگـە بـە سیستەمی AI دەدەن کە زانیارییەکان پرۆسێس بکەن و نەخشەکان بناسن و بڕیار بدەن. (geeksforgeeks.org, 2024).

لـەگـەڵ پێشکەوتنەکانی تـەکنـەلۆژیای میدیا، ئـەوە ڕوون بـووەتـەوە کە بەکارهێنانی ژیریی دەستکرد (AI) چەندین بوار دەگرێتەوە و بووەتە ڕاستییەکی واقعی. یەکخستنی ژیریی دەستکرد لەگەڵ ئامرازەکانی نووسین، دەستکاریی نووسین و بەرهەمهێنان بەشێوەیەکی بنەڕەتی شێوازی درووستـکردن و گەیاندنی زانـیـاری، هـەواڵ و نـاوەڕۆک بۆ بینەران دەگۆڕێت. (Hajli, Saeed, Tajvidi, Shirazi, 2021).

تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد (AI) یارمەتی ڕۆژنامەنووسان، هەواڵسازان و پەیامنێران دەدەن بۆ باشترکردنی کارایی و کاریگەرییان، بەوەی کە پرۆسەی نووسین و درووستکردنی ناوەڕۆک ئاسانتر دەکەن. سەرەڕای ئەوەی کە ئامرازەکانی ژیریی دەستکرد دەتوانن خۆیان ناوەڕۆک درووست بکەن و کات و سەرچاوەکەی دیاریی بکەن، بەڵام پێویستە لەلایەن ڕۆژنامەنووسان، هەواڵسازان و بڵاوکەرەوەکانەوە پشکنین و ڕاستکردنەوەی بۆ بکرێت بۆ دڵنیابوون لە درووستی و جۆرایەتی ناوەڕۆکەکە. (He, Zhan, Qi, 2023).

بەکارهێنانی تەکنەلۆژیای ژیریی دەستکرد (AI) چەندین کێشە و نیگەرانی درووست دەکات. لەوانەیە تاکەکان و دامەزراوەکان بە تەواوی قەبوڵی نەکەن، هەروەها نیگەرانیی ئەوە هەیە لەسەر ئەوەی کە لەوانەیە ژیریی دەستکرد زانیاریی ناڕاست یان هەڵە پێشکەش بکات، کە ئەمەش دەبێتە هۆی کێشە لە بەکارهێنانی زانیارییەکان بەشێوەیەکی ورد و درووست. (influencermarketinghub.com).

١-٢. تەکنیکە باوەکانی ژیریی دەستکرد لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو

ژیریی دەستکرد (AI) چەندین تەکنیک لەخۆدەگرێت کە وا دەکات ئامێرەکان لاسایی ژیری مرۆڤ بکەنەوە، ئەمەش ئاسانکاری بۆ ئەرکەکانی وەک فێربوون، بیرکردنەوە و چارەسەرکردنی کێشەکان دەکات، لەم تەوەرەیەدا تەکنیکە باوەکانی ژیریی دەستکرد دەخەینەڕوو کە لە دۆزینەوەی ساختەهەواڵ بەکاردەهێندرێن:

١-٣. فێربوونی ئامێر (Machine Learning ML)

فێربوونی ئامێر (ML) لقێکی ژیریی دەستکردە کە یارمەتی کۆمپیوتەرەکان دەدات لە داتاکانەوە فێربن و کارایییەکانیان باشتر بکەن بەبێ ئەوەی پێویست بکات ڕاستەوخۆ بەرنامەی بۆ دابنرێت. کۆمپیوتەر لەبری ئەوەی ڕێنماییە جێگیرەکان جێبەجێ بکات، نەخشەکانی ناو داتاکان شی دەکاتەوە و خۆی ڕێکدەخات بۆ ئەوەی بە تێپەڕبوونی کات بڕیاری باشتر بدات. (Bishop,2006).

ئامێری فێربوو ئەو ڕێگایەیە کە زۆرێک لە سیستمی ژیریی دەستکردی مۆدێرن بەکاری دەهێنن. لەڕاستییدا زۆربەی ئەو ژیریی دەستکردانەی کە ڕۆژانە بەکاری دەهێنین، لانیکەم لە بەشێکدا، پێدەچێت ئامێری فێربوو بەکاربهێنن بۆ ئەو ڕەفتارانەی کە وا لە سیستمەکە دەکەن زیرەک یان ژیر دەربکەوێت. (محمد نجم ٢٠٢٤: ٤١)

١-٤. پرۆسێسی زمانی سرووشتی (Natural Language Processing NLP).

پرۆسێسی زمانی سرووشتی (NLP) بەشێکە لە ژیریی دەستکرد کە یارمەتی کۆمپیوتەرەکان دەدات بۆ خوێندنەوە و تێگەیشتن و کارکردن لەگەڵ زمانی مرۆڤ.(Jurafsky, 2000) ئەم تەکنەلۆژیایە کارەکانی وەک جیاکردنەوەی نووسین، دۆزینەوەی زانیاری گرنگ، تێگەیشتن لە هەستەکان لە نووسین، وەرگێڕانی زمان، و وەڵامدانەوەی پرسیارەکان دەگرێتەوە. توانای پرۆسێسکردنی زمانی سروشتی بەو مانایەیە کە دەزگاکانی ڕاگەیاندن دەتوانن ناوەڕۆک بە شێوەیەکی کاراتر بەرهەم بهێنن و بە شێوەیەکی کاریگەرتر بینەرەکانیان بکەنە ئامانج. (Chollet,2019).

١-٥. فێربوونی قووڵ (Deep Learning)

دیپ لێرنینگ (Deep Learning) یاخود فێربوونی قووڵ، شێوازێکی بەهێزی ژیریی دەستکردە (AI) کە بەکاردێت بۆ دۆزینەوەی هەواڵە ساختەکان. ئەم تەکنیکە یارمەتی کۆمپیوتەر دەدات تا شێوازەکان لە ناو دەیتای زۆر دەستنیشان بکات، ئەمەش وا دەکات ئاسانتر بێت بۆ دۆزینەوەی زانیارییە ساختەکان. (Young, azarika, Poria, Cambria, 2018).

ئەم مۆدێلانە دەتوانن ئاڵۆزی و جیاوازییەکانی زمان لەبار بگرن و ئەو نیشانە بچووکانەی زمان دیاری بکەن کە جیاوازیی نێوان هەواڵە ڕاستەقینەکان و ساختەکان دەکەن. ئەم مۆدێلانە بە ڕاهێنانی تۆڕێکی دەماریی لەسەر دەیتایەکی گەورەی وتارە هەواڵییەکان کاردەکەن، کە هەریەکەیان نیشانەیەکی هەیە کە دەڵێت ئایا وتارەکە ڕاستە یان ساختە. (Chollet,2019).

١-٦. فێربوونی چاودێریکراو (Supervised Learning).

فێربوونی چاودێریکراو (Supervised Learning) شێوازێکی ژیریی دەستکردە (AI) کە بۆ جیاکردنەوەی هەواڵە ساختەکان بە شێوازە جیاوازەکان بەکارهێنراوە. ئەم شێوازە بریتییە لە ڕاهێنانی مۆدێلێکی فێربوونی ئامێر لەسەر دەیتایەکی هەواڵەکان کە نیشانەیان پێدراوە و دابەشکراون بەسەر ڕاستەقینە و ساختە. مۆدێلەکە فێردەبێت شێوازەکان لە دەیتاکەدا دیاری بکات و ئەو شێوازانە بۆ هەواڵە نوێیەکان بەکاربهێنێت.(Ozbay, Altunbey, Alatas, 2020)

١-٧. ساختەهەواڵ و بڵاوبوونەوەی ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو

لە سەردەمی ئێستاماندا کە ئازادیی کاری ڕاگەیاندن هەیە، هەموو کەسێک دەتوانێت بەبێ فلتەر را و بۆچوون و ناوەڕۆکی میدیایی بڵاوبکاتەوە، بەڵام ئەمە دیوێکی نەرێنیی هەیە کە بریتییە لە بڵاوبوونەوەی ڕێژەیەکی زۆری ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو.

هاوکات، ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی ناڕاست پرسێکی بەربڵاون لە سەردەمی دیجیتاڵیدا، کە کاریگەرییەکی بەرچاویان لەسەر تێڕوانینی خەڵک بۆ ڕاستی و متمانەپێکراوی لە میدیادا هەیە.

لەسەردەمی میدیای نوێدا، دەتوانرێت ساختە هەواڵ لەماوەی تەنها یەک چرکەدا بڵاوبکرێتەوە و تۆڕێکی ساختەهەواڵ لە سەرانسەری ئینتەرنێتدا دروست بکات، چونکە چەندین میدیا دەتوانن ڕووماڵی هەمان زانیاریی ساختە بکەن کە دواتر وەک ئەوەی لەلایەن چەندین سەرچاوەوە پشتڕاستکرابێتەوە دەردەکەوێت. (سەعید ٢٠٢٤).

لەبواری دیجیتاڵ میدیا، فەیک نیوز(ساختەهەواڵ) زۆرترین خوێنەری هەیە و سەرنجڕاکێشترین شێوە و جۆری هەواڵن لە جیهاندا. ئەمە لەکاتێکدایە کە سنووری ئازادیی بۆ دیارینەکراوە، چونکە سانسۆر و کۆنترۆڵکردنی ئاسان نییە. (عەزیز ٢٠٢٢: ١٦٠).

ساختەهەواڵ بەو بابەتانەی هەواڵ پێناسە دەکرێن کە بەمەبەست درووستکراون بۆ دەستکاریکردنی تێڕوانینەکانی خەڵک بۆ ڕاستی و ڕووداو و لێدوانە ڕاستەقینەکان. (Allcott, Gentzkow, Yu, 2019).

زۆرینە وای لێتێگەیشتوون کە بەو واتایە دێت کە هەواڵەکە لە بناغەدا درۆ بێت، بەڵام سەرچاوەکان دەڵێن مەرج نییە هەواڵەکە لە بناغەدا هەمووی درۆ بێت، هێندەی ئەوەی یاری "تلاعب" بە ناوەڕۆکەکەی دەکرێت و دەشێوێندرێت، یان بەو چیرۆکە هەواڵانەی لەسەر ڕاستیی بناغە ناگرن ناودەبرێت، یان زانیارییەکە دەشێوێندرێت و دەستکاریی دەکرێت. (حەمەسەعید ٢٠٢٢: ٤٣)

تەکنەلۆژیا نوێیەکانی پەیوەندیکردن ئاسانکارییان کردووە لە بەرهەمهێنان و دابەشکردن و بەکارهێنانی ساختەهەواڵ بەڕێگەی نوێ، ئەمەش وا دەکات جیاکردنەوەی ئەوەی کە متمانە بە چ زانیارییەک بکرێت قورستر بێت. (Kalsnes, 2018).

هەواڵە ساختەکان تەکنەلۆژیا و سۆشیال میدیا بەکاردەهێنن بۆ ئەوەی وەک ماڵپەڕی هەواڵیی درووست دەرکەون. پلاتفۆرمەکانی وەک فەیسبووک و تویتەر(ئێکس) ئاسانکاریی دەکەن بۆ بڵاوبوونەوەی هەواڵەکان بەبێ ئەوەی کاتێک بۆ هەڵسەنگاندنی ڕەخنەگرانە تەرخان بکەن. (Pen-nycook, Rand, 2021).

بڵاوبوونەوەی ساختەهەواڵ بەشێکی دەگەڕێتەوە بۆئەوەی سۆشیال میدیا نەیتوانیوە ڕەسەنایەتی هەواڵێک پشتڕاست بکاتەوە. ئەمەش وا دەکات کە

ئاسانکاری بکات بۆ بڵاوکردنەوەی وێنە و ڤیدیۆی بەرواڵەت ڕاستەقینە کە بە شێوەیەکی لێهاتووانە دەستکاری کراون. (Rampersad, Althiyabi, 2020).

لە لایەکی دیکەوە ناوەڕۆکی ساختە بریتییە لە ماددەیەکی بە ئەنقەست درووستکراو، لەوانە وێنە، ڤیدیۆ، یان وتارە دەستکاریکراوەکان، کە بۆ چەواشەکردن و فریودانی بینەر داڕێژراون. هەردوو فۆرمی ناوەڕۆک، هەرچەندە لە مەبەستدا جیاوازن، بەڵام بەشدارن لە پرسێکی گەورەتردا کە متمانە بە دامەزراوە جیاوازەکان دەشێوێنێت، لەوانەش میدیا و سیستەمی سیاسی. ((Paul, 2024).

٨-١. ڕۆڵی ژیریی دەستکرد لە دیاریکردنی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیادا

ژیریی دەستکرد لەمڕۆدا ڕۆڵێکی کاریگەر دەگێڕێت لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی ناڕاست یان شێوێندراودا، ئەوەش لەڕێگەی بەکارهێنانی تەکنیکە جیاوازەکانییەوە، چونکە توانای شیکردنەوەی ژمارەیەکی زۆری لە داتا و زانیاری و دەستنیشانکردنی ئەو شێواز و ڕەوتانە هەیە کە ئاماژەن بۆ زانیاریی هەڵە.

فێربوونی ئامێر(Machine Learning) ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە دۆزینەوەی ساختەهەواڵدا بەهۆی توانای شیکردنەوەی بڕێکی زۆر لە داتا و دەستنیشانکردنی ئەو شێواز و ڕەوتانەی کە ئاماژەن بۆ زانیاری هەڵە. (Otermin,Cabezuelo, 2023).

لەلایەکی دیکەوە، تەکنیکەکانی پرۆسێسی زمانی سرووشتی (NLP) سیستەمەکانی AI دەتوانن لە زمانی مرۆڤ تێبگەن و لێکبدەنەوە، ئەمەش ئاسانکاریی دەکات بۆ ناسینەوەی گێڕانەوەی فریودەرانە و ڕاپۆرتکردنی لایەنگری. (Otermin,Cabezuelo, 2023).

هەروەها ئەلگۆریتمەکانی ژیریی دەستکرد چاودێریی ڕەوتی سۆشیال میدیا دەکەن، هەژمارە گوماناوییەکان یاخود چالاکییەکانی بۆتەکان دەستنیشان دەکەن و شێوازەکانی بڵاوکردنەوە شیدەکەنەوە بۆ ئاشکراکردنی هەواڵە ساختە ئەگەرییەکان. دەتوانرێت میتۆدەکانی ژیریی دەستکرد لەسەر کۆمەڵە داتا گەورەکان ڕابهێندرێت بۆ ناسینەوەی نەخشەکانی تایبەت بە زانیاریی هەڵە. سەرەڕای ئەوە شیکاریی فیدباک و پێوەرەکانی بەشداریکردن دەکات بۆ پێوانەکردنی تێڕوانینی گشتی و دەستنیشانکردنی ناوەڕۆکی چەواشەکارانە لەڕێگەی یەکخستنی چەندین شێوازی ناوەڕۆکی هەواڵ، وەک: دەق، وێنە و ڤیدیۆ. (فەرەج، هادی، حمد، ٢٠٢٤).

سەرەڕای ڕۆڵی گرنگ و بەرچاوی ژیریی دەستکرد لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراودا، شارەزایانی ئەو بوارە پێیان وایە کە (هیچکەس ناتوانێت ١٠٠٪ پشت بە ژیریی دەستکرد ببەستێت، و ناشبێت بیبەستێت، چونکە کێشەت بۆ درووست دەکات، ژیریی دەستکرد وەک کارمەندێک وایە لەبەردەستی ڕۆژنامەنووسدا و پشکنیکەکانی ١٠٠٪ نییە، بەڵکو تەنها ئامرازێکی یارمەتیدەرە). (هێمن فاتیح ٢٠٢٥).

بە لەبەرچاوگرتنی گەشەسەندنی خێرای تەکنەلۆژیا، دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە کاریگەری ژیریی دەستکرد لە بەرەنگاربوونەوەی ساختەهەواڵدا بەندە بە پێشکەوتنی بەردەوامی تەکنەلۆژیا و کوالێتی ئەو زانیاریانەی کە بۆ ڕاهێنانی سستەمەکانی ژیریی دەستکرد بەکاردەهێنرێن. هاوکات لەگەڵ پەرەسەندنی تاکتیکەکانی ساختەهەواڵ، ژیریی

دەستکردیش دەبێت خۆی بگونجێنێت بۆئەوەی بەشێوەیەکی کاریگەر ڕاستیی و درووستی زانیارییەکان لە سەردەمی دیجیتاڵیدا بپارێزێت.

٩-١. سنووردارბوونی بەردەم بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد

یەکێک لە سنووردارکردنە بەرچاوەکانی ژیریی دەستکرد (AI) لە ناسینەوەی ساختەهەواڵدا بێتواناییەتی لە تێگەیشتنێکی تەواو لە چوارچێوە و وردەکارییە کولتوورییەکان لەناو زمانی مرۆڤدا، کە ئەمە بۆ زمانی کوردیی تا ڕادەیەکی زۆر ڕاستە، بەو پێیەی (هیچ بەرنامەیەکی ژیریی دەستکردمان نییە بۆئەوەی تێکستێک بناسێتەوە کە بە زمانی کوردی نووسرابێت و دیاریی بکات کە ئایا ڕاستە یان ساختەیە) (هێمن فاتیح٢٠٢٥).

ئەنجامی لێکۆڵینەوەکان نیشانی دەدەن کە هەرچەندە کاریگەریی ژیریی دەستکرد بەهێزە لە ناوەندەکانی هەواڵدا و زۆرجار لە کاری مرۆڤ باشترە، بەڵام بوون و مانەوەی ڕۆژنامەنووسی هاوڵاتیی هێشتا زۆر گرنگە. ئەمەش بەهۆی سنووردارბوونی ژیریی دەستکردە لە تێگەیشتنی تەواوەتیی زمانی سروشتیی مرۆڤ، هەروەها ناتوانێت بەشێوەیەکی قووڵ ڕووداوەکانی ڕۆژانە شیکار بکات. (Salih, Nabi, 2024).

٢. کردەنیـنامـە (لایـەنـی پراکتیکیی توێژینەوە،شیکردنەوەی چاوپێکەوتنی قووڵ لەگەڵ سامپڵی توێژینەوە)

بەمەبەستی گەیشتن بە ئامانجی توێژینەوەکە، توێژەران پشتیان بە ڕێبازی وەسفیی شیکاریی بەستووە و چاوپێکەوتنی قووڵیان وەک ئامرازێک بۆ کۆکردنەوە و شیکردنەوەی داتاکانی تایبەت بەلایەنی پراکتیکیی توێژینەوەکە بەکارهێناوە، ئەمەش یەکێکە لەو ڕێبازە زانستیی و بەکارهاتووانەی کە لە توێژینەوەکانی بواری میدیادا پشتی پێدەبەسترێت، لەبەر تایبەتمەندێتی بواری توێژینەوەکە توێژەران سامپڵێکی مەبەستداریان دەستنیشانکردووە، لەڕێگەی ئەنجامدانی فەوکەسگرووپ لەگەڵ سێ گرووپی پەیوەندیدار بە گۆڕاوی سەرەکیی توێژینەوەکە.

١-٢. ڕێکارەکانی دەستنیشانکردنی سامپڵی توێژینەوەکە:

دوای ئامادەکردنی گفتوگۆنامە(فۆرمی پرسیارەکانی چاوپێکەوتن) بۆ لایەنی پراکتیکیی توێژینەوەکە، توێژەران بۆ کۆکردنەوە و شیکردنەوەی داتاکان و خستنەڕووی ئەنجامەکانی تایبەت بەلایەنی پراکتیکیی توێژینەوەکە، پشتیان بە ڕێبازی چاوپێکەوتنی قووڵ بەستووە، کە ئەمەش یەکێکە لەو ڕێبازە زانستیی و بەکارهاتووانەی کە لە توێژینەوەکانی بواری میدیادا پشتی پێدەبەسترێت. بۆ گەیشتن بەئامانجی توێژینەوەکە توێژەران بەپێی تایبەتمەندێتی سامپڵی توێژینەوەکە، چاوپێکەوتنی سامپڵەکەیان بۆ (٣) گرووپ پۆلێنکردووە کە ئەوانیش بریتین لە:

- گرووپی بەرپرسی ژووری هەواڵ لە کەناڵە ئاسمانییە هەواڵییەکان لە هەردوو شاری هەولێر و سلێمانی، کە بریتین لە (٦) کەناڵی ئاسمانی هەواڵی کوردی، ئەوانیش هەریەک لە کەناڵەکانی (سپێدە، پەیام، ئاڤا، ڕووداو، کوردستان٢٤، ئێن ئاڕ تی).
- گرووپی پسپۆڕ و شارەزایان لە تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد، کە (٢) مامۆستای زانکۆ و شارەزا و پسپۆڕ لە تەکنیکەکانی ژیریی دەستکردن لە هەردوو زانکۆی تیشک و زانکۆی سەلاحەددین.
- گرووپی ڕۆژنامەنووسان، کە بریتین لە (٥)

ڕۆژنامەنووسی بەشداربوو لە (خولی زانیاریی چەوتی مەبەستدار-درووستکراوی ژیریی دەستکرد).

٢-٢. خستنەڕووی ئەنجامی گفتوگۆکان و شیکردنەوەیان:

یەکەم: بایەخ و گرنگی بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد لەڕوانگەی ڕۆژنامەنووسانەوە

بەمەبەستی زانینی بایەخ و گرنگی بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد بۆ ڕۆژنامەنووسان، تـوێـژەران لـە ئەنـجامـی ئـەو چاوپێـکەوتـنە قـوولانـەی کـە بـەشـێـوەی فـەوکـەس گـرووپ لەگەڵ ڕۆژنامەنووسانیان کرد، ڕا و سەرنجی ڕۆژنامەنووسان بەمجۆرە بوو:

١. سەبارەت بە کەڵکوەرگرتن لە تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد، ڕۆژنامەنووسانی بەشداربوو لە فەوکەس گرووپەکەدا، پێیان وایە ژیریی دەستکرد لە سـەردەمـی ئێـستادا بـووەتـە پێویستییەکی حەتمی بۆ هەموو ڕۆژنامەنووسێک، باشتروایە ڕۆژنامەنووسان ئاشنایەتییان بەم تەکنیکانە هەبێت و بتوانن وەک ئامرازێک کەڵکی لێوەربگرن بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شـێوێـنـدراو. چـونکـە بـەهـۆی پێشکەوتنەکانی تـەکـنـەلـۆژیـای گـەیـانـدن و کـەمیـونیـکـەیشـن، بڵاوبوونەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو بەشێوەیەکی بەرچاو ڕوو لە زیادبوونە، بۆیە ئەگەر ڕۆژنامەنووسان شارەزایی پێویستیان لەبارەی بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد نەبێت لە ناسینەوەی ئەم ساختەهەواڵانەدا، ڕەنگە وەک هەواڵی درووست مامەڵەی لەگەڵ بکەن و بڵاوی بکەنەوە.

٢. سـەبـارەت بـە ڕێـکـارەکـانـی فـێربوونی بـەکارهێنانی تـەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ، هەموو ساماپڵی توێژینەوەکە، کە بەشداربوون لە خولی (زانیاریی چەوتی مەبەستدار – درووستکراوی ژیریی دەستکرد)، پێیان وایە بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو، سەرەڕای جیاوازی ئەپڵیکەیشنەکان تاڕادەیەکی زۆر فێربوون و بەکارهێنانیان ئاسانە، بەوپێیەی لەو ماوەی بەشداری خولەکەیان کردووە، کە بریتیی بووە لە (٢٥ کاتژمێر ڕاهێنانی تیۆری و پراکتیکی) زانیاریی تەواو و پێویستیان لەسەر چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەم تەکنیکانە وەرگرتووە، بەجۆرێک کە بۆ کارکردنی ڕۆژانەیان دەتوانن لەڕێگەی ئەپەکانی ژیریی دەستکرد بەئاسانی پشکنین بۆ هەواڵ و ناوەڕۆکە میدیاییەکان بکەن.

٣. سەبارەت بە بەربەست و ئاڵنگەرییەکانی بـەردەم ڕۆژنـامـەنـووسـان لـە بـەکـارهـێـنـانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرددا، زۆرینەی ساماپڵی توێژینەوەکە پێیان وایە هیچ بەربەستێکی ئەوتۆ نەهاتووەتە پێش، چونکە پاش تەواوکردنی خولەکە سەرجەم ڕۆژنامەنووسانی بەشداربوو لە خولەکە سەرکەوتووانە توانیویانە چەندین ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو لەڕێگەی بەکارهێنانی ئەپڵیکەیشنەکانی ژیریی دەستکردەوە بناسنەوە، تەنها لە هەندێ حاڵەتدا ناسینەوەی ڤیدیۆی ساختەکراو ئەنجامەکان درووست نەبوون، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کاتێک ڤیدیۆیەک چەندبارە لە هەژمار و پەیجەکانەوە بڵاودەکرێتەوە، ناسینەوەی لەلایەن ئەپڵیکەیشنەکانەوە بە ڕادەیەکی بەرز نییە، هەربۆیە ئەمە وادەکات کە هەندێجار ئەپڵیکەیشنەکانی ژیریی دەستکردیش ڤیدیۆی دەستکاریکراو نەناسنەوە.

دووەم: گرنگیی بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد لە ڕوانگەی ژووری هەواڵی کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکانەوە

بەمەبەستی زانینی ڕادەی پشتبەستنی کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکان بە بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو، توێژەران لە ئەنجامی ئەو چاوپێکەوتنە قووڵانەی کە بەشێوەی فەوکەس گرووپ لەگەڵ ژووری هەواڵی کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکانەوە کرد، ڕا و سەرنجی کەناڵەکان بەمجۆرە بوو: (زۆرینەی کەناڵە هەواڵییە کوردییەکان تائێستاش پشت بە تەکنیک و ئەپلیکەیشنەکانی ژیریی دەستکرد نابەستن بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو)، هەرئەوەش وایکردووە زۆرجار کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکانیش لە پەیج و سۆشیاڵمیدیای کەناڵەکانیان دووچاری بڵاوکردنەوەی ئەمجۆرە هەواڵانە ببن، بەتایبەتی ئەگەر سەرچاوەی هەواڵەکە وەرگیراوبێت لە ئینتەرنێتەوە. بەووردبوونەوە لە وەڵامەکانی بەرپرسی ژووی هەواڵ لەکەناڵە ئاسمانییەکان، توێژەران گەیشتنە ئەو ئەنجامەی، کە بایەخنەدانی کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکان بەئەپلیکەیشنەکانی ژیریی دەستکرد بۆ چەند هۆکارێک دەگەڕێتەوە، لەوانە:

١. کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکان هێشتا زانیاری پێویست و تەواویان لەبارەی بەکارهێنانی ئەپلیکەیشنەکانی ژیریی دەستکرد نییە بەتایبەت بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە زۆربەی کەناڵە کوردییەکان خولی ڕاهێنانیان نییە بۆ ڕۆژنامەنووسانی ژووری هەواڵ.

٢. هەندێ لە کەناڵە ئاسمانییەکان پێیان وایە بەکارهێنانی تەکنیک و ئەپڵەکەیشنەکانی ژیریی دەستکرد، تێچوون و خەرجی زۆری هەبێت و پێویستی بە پسپۆڕی و ژێرخانی تەکنیکی هەبێت کە لە کەناڵەکاندا بەردەست نییە.

٣. کەناڵە ئاسمانییەکان پێیان وایە کە بەدواداچوونی مرۆیی و هەڵسەنگاندنی سەرچاوەکانی هەواڵ گونجاوترن ڕێگایە بۆ دەستنیشانکردنی ساختەهەواڵ. هەندێ لە کەناڵەکانیش لە هەواڵەکانیاندا زیاتر پشت بە وێنە و ڤیدیۆی خۆیان دەبەستن یان لە سەرچاوە و ئاژانسە فەرمییەکانەوە وەریان دەگرن.

سێهەم: بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد و ئاستی ورد و درووستیی و ئاڵنگەرییەکانیان لە ناسینەوە ساختەهەواڵدا

بەمەبەستی زانینی ئاستی ورد و درووستی(ئەکیوریسی) تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو و هەروەها بەردەستبوونیان لە هەرێمی کوردستاندا، توێژەران لە ئەنجامی ئەو چاوپێکەوتنە قووڵانەی کە لەگەڵ پسپۆڕانی بوارەکەدا ئەنجامیان دا، ڕا و سەرنجیان بەمجۆرە بوو:

١. سەبارەت بە ئاستی وردیی و درووستیی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراودا، دەبێ بزانین ئەو بابەتە میدیایە لە کام پۆلێندا خۆی دەبینێتەوە، چونکە ڕادەی ناسینەوە لە هەر پۆلێنێکی ناوەڕۆکی میدیاییدا جیاوازە بە بەراورد بە پۆلێنەکانی دیکە. ئەمەش پشت بەو داتایانە دەبەستێت کە ژیریی دەستکرد توانای ناسینەوە و ئەرشیفکردنی هەیە. بۆیە لە ناسینەوەی تێکستدا

هێشتا ئەپڵکەیشنەکانی ژیریی دەستکرد ڕادەی ورد و درووستییان لە ئاستێکی باشدا نییە، چونکە شێوازی ڕێنووسی کوردی و لەیئاوتی بەکارهێنراو لە نووسینی دەقەکاندا بۆ زمانی کوردی جیاوازی زۆری تێدایە، بۆ نوومنە هەندێ دامەزراوەی میدیایی وشەی(کاژێر) بەکاردەبەن لەبری وشەی(کاتژمێر)، یاخود بەکارهێنانی وشەی (هاونیشتیمانی) لەبری وشەی (هاوڵاتی)، ئەم جیاوازییە وادەکات ژیریی دەستکرد نەتوانێ بزانێت کە ئەو وشانە هەمان مانایان هەیە.

٢. سەبارەت بەو بابەتە میدیاییانەی کە بەشێوەی دەنگ بڵاودەبنەوە، ژیریی دەستکرد دەتوانێت دەنگی ساختە درووست بکات وەک خۆی، کە جیاکردنەوەیان لەلایەن مرۆڤەکان نزیک لە مەحاڵە، چونکە ئەم دەنگە ساختانە تەنها ژیریی دەستکرد دەتوانێت پشتڕاستی بکاتەوە ساختەیە یان نا. ئەمە بەو واتایە دێت کە ناتوانرێت لە ناسینەوەی ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراودا سەد لەسەد پشت بە ژیریی دەستکرد ببەستێت، چونکە تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد وەک کارمەندێک وایە، پشکنیکەکانی ١٠٠٪ نییە بەڵکو تەنها ئامرازێکی یاریدەدەرە کە دەکرێت وەک هۆکارێک بۆ ناسینەوە سوودی لێوەربگرێت.

٣. سەبارەت بە بەردەستبوونی تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد لە دامەزراوە میدیاییەکاندا، توێژەران گەیشتنە ئەو ئەنجامەی هەندێک لە ئەپڵیکەیشنەکان بەخۆڕایی و بێبەرامبەر بەردەستن بۆ دامەزراوەکان و دەتوانن سوودی لێوەربگرن بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراودا، جگە لەوەش چەند ڕێکخراوێکی کۆمەڵگەی مەدەنی لە هەوڵی درووستکردنی پلاتفۆرمێکی ژیریی دەستکردن بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیای شێوێندراو، کە بەتەواوی پاڵپشتی لە زمانی کوردی دەکات و هەروەها بەکارهێنانی ئەو ئەپڵیکەیشنە بە ڕادەیەک ئاسان و سادەکراوەتەوە، کە هەم بۆ ئەوانەی خوێندەواریی باشی دیجیتاڵییان نییە، هەم بۆ ڕۆژنامەنووسان بەکەڵک بێت.

٤. سەبارەت بە گونجاندنی ئەم تەکنیکانەی ژیریی دەستکرد لەگەڵ کاری ڕۆژنامەوانی کەناڵە ئاسمانییە کوردییەکاندا، باشتروایە کەناڵە میدیاییەکان یەکجۆر لەیئاوت بەکاربێنن بۆ نووسینی دەقەکوردییەکان و هەروەها ئەو وشەجیاوازانەی کە هاومانان لە فەرهەنگ و ئینسایکلۆپیدیا دیجیتاڵییەکاندا داخڵ بکرێن تاوەکو ژیریی دەستکرد بتوانێ بەئاسانیی بیانناسێتەوە. ئەمەش وادەکات ڕێژەی ڕاست و درووستی ئەپڵیکەیشنەکانی ژیریی دەستکرد باشتر و باشتر بکات. چونکە ئاستی ڕاست و درووستیی ئەپڵیکەیشنەکانیش وابەستەیە بەو داتا و زانیارییانەی کە لە ڕێی مرۆڤەکانەوە دەدرێت بە ئامێرەکان.

٣- دەرەنجامەکان:

گرنگترین دەرەنجامەکانی توێژینەوەکە بریتین لە:

- سەرجەم ڕۆژنامەنووسانی سامپڵی توێژینەوەکە، کۆکن لەسەرئەوەی کە ژیریی دەستکرد (AI) بووەتە ئامرازێکی سەرەکی بۆ ڕۆژنامەگەریی مۆدێرن و پێیان وایە کە بڵاوبوونەوەی خێرای ساختەهەواڵ و دەستکاری ناوەڕۆکی میدیایی وا دەکات ژیریی دەستکرد شتێکی پێویست بێت.
- تەواوی بەشداربووان کۆکن لەگەڵ ئەوەی کە ئامرازەکانی ژیریی دەستکرد زۆر کاریگەرن لە ناسینەوە و دیاریکردنی ناوەڕۆکی میدیایی و ساختەهەواڵدا.

– سەرجەم ڕۆژنامەنووسانی سامپڵی توێژینەوەکە، کە بەشدارییان لە خولی (زانیاریی چەوتی مەبەستدار–دروستکراوی ژیریی دەستکرد) کردووە، جەختیان کردووەتەوە لەوەی کە ئامرازەکانی(AI) بۆ دیاریکردنی ساختەهەواڵ فێربوون و جێبەجێکردنیان بە پراکتیکی زۆرئاسانە و کاتێکی زۆری پێویست نییە.

– زۆرینەی ڕۆژنامەنووسان دوای تەواوکردنی خولەکە ڕووبەڕووی ئاستەنگی بەرچاو نەبوونەتەوە لە بەکارهێنانی تەکنیکەکانی AI.

– زۆربەی کەناڵەئاسمانییەهەواڵییەکان، تاوەکو ئێستا پشت بە تەکنیکەکانی ژیریی دەستکرد (AI) نابەستن بۆ دۆزینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو، ئەمەش بەهۆی بەردەست نەبوونی ئەپلکەیشنەکانی ژیریی دەستکردە بۆ زمانی کوردی.

– ئەپلیکەیشنەکانی ژیریی دەستکرد، هەندێجار ئەنجامەکانی ورد و درووست نین سەبارەت بە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیای شێوێندراو، ئەمەش بەهۆی بەکارهێنانی کیبۆردلایئاوتی جیاوازەوە درووست دەبێت لەلایەن ڕۆژنامەنووسان و هەروەها بەکارهێنانی وشەی جوارجۆر بۆ هەمان مەبەست وەک وشەی (کاتژمێر–کاژێر).

– پسپۆڕانی بواری ژیریی دەستکرد، کۆکن لەسەر ئەوەی کە ئەپلیکەیشنەکانی ژیریی دەستکرد(AI)، وەک ئامرازێکی یارمەتیدەر پشتی پێدەبەسترێت لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیای شێوێندراو، نەک جێگرەوەیەکی تەواو، چونکە هیچ ئامرازێکی ژیریی دەستکرد گەرەنتی ئەنجامی بێکەموکوریی ناکات.

– بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو پێویستمان بە بوونی ئەپلیکەیشنێکە کە پاڵپشتی ئامرازەکانی ژیریی دەستکرد بکات، کە زۆرترین داتا و زانیاریی تێدا داخڵکرابێت، بۆئەوەی ئاستیی ئەکیوریسی (وردیی) بەرز بێت لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراودا.

پێشنیار و ڕاسپاردەکان

– ئەنجامدانی توێژینەوەی زیاتر لەسەر درووستکردنی داتابەیسی کوردی بۆ فێربوونی ئامرازەکانی AI، بەتایبەتی بۆ ناسینەوەی ساختەهەواڵ.

– توێژینەوەکانی داهاتوو سەرنج بخەنە سەر باشترکردنی وردیی ئامرازەکانی AI لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ.

– پێشنیار دەکەین توێژەران لە ڕەهەندە جیاوازەکانی ژیریی دەستکرد بکۆڵنەوە و زیاتر ئەو ئامرازانە بخەنەڕوو کە ئەکرێت پشتیان پێ ببەسترێت لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیاییدا.

– باشترە سەرجەم دامەزراوەکانی ڕاگەیاندن بەشداری بە ڕۆژنامەنووسان و کارمەندانی ژووری هەواڵ بکەن لە ڕاهێنانی تایبەت بە بەکارهێنانی ئەپلیکەیشنەکانی ژیریی دەستکرد AI لە ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیای شێوێندراو.

– بەشەکانی ڕاگەیاندن لە زانکۆ و پەیمانگاکان بە هەماهەنگی لەگەڵ ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی، ڕێبەرێک بۆ خوێندەواریی ژیریی دەستکرد(AI) لە بواری ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆکی میدیایی شێوێندراو ئامادەبکەن، هەوڵبدەن لەناو پرۆگرامی خوێندنا جێی بکەنەوە چ بەشێوەی کۆرس بێت یاخود لەڕێی ئەنجامدانی

چالاكی زانستییەوە، ئەمەش لەپێناو برەودان بە لێهاتوویی و كارامەییەكانی دەرچووی بەشەكانی ڕاگەیاندن سەبارەت بە تەكنیكەكانی ژیریی دەستكرد لە بواری ڕۆژنامەنووسیی ومیدیادا.

– بەستانداردكردنی بەكارهێنانی كیبۆردلایئاوتی یەككگرتوو بۆ نووسینی هەواڵ و زانیارییە بڵاوكراوەكان لەلایەن دامەزراوە میدیاییە كوردییەكاندا، كە ئەمەش دەبێتە پاڵپشتییەكی باش بۆ ئەپڵیكەیشنەكانی ژیریی دەستكرد، بۆ باشتر ناسینەوەی ساختەهەواڵ و ناوەڕۆكی میدیایی شێوێندراو.

سەرچاوەكان

بە ئینگلیزی:

- Allcott, H., Gentzkow, M., & Yu, C. 2019. Trends in the diffusion of misinformation on social media. Research & Politics, 6(2), 20-53.

- Bishop, C.M. Pattern Recognition and Machine Learning; Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, 2006.

- Chollet, F. 2019. Deep Learning with Python. Manning Publications.

- DAN-LAURENȚIU CARDAȘ-RĂDUȚA, The Effectiveness and Limitations of Artificial Intelligence in Journalism, DOI: 10.2478/saec-2024-0009

- Han, H. J.; Mankad, S.; Gavirneni, N.; Verma, R. 2016. What guests really think of your hotel: Text analytics of online customer reviews. Cornell Hospitality report, 16(2), 3–17.

- Joel Paul, 2024, The Role of Ai in Combatting Misinformation and Fake Content,

- Jurafsky, D. Speech & Language Processing; Pearson Education India: Chennai, India, 2000.

- Kalsnes, B. 2018. Fake news. In Oxford Research Encyclopedia of Communication. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.809

- Maialen Berrondo-Otermin and Antonio Sarasa-Cabezuelo, 2023, Application of Artificial Intelligence Techniques to Detect Fake News

- Nick Hajli, Usman Saeed, Mina Tajvidi, Farid Shirazi, 2021. (Social Bots and the Spread of Disinformation in Social Media: The Chal-

lenges of Artificial Intelligence”, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1467-8551.12554

- Ozbay, Feyza Altunbey, and Bilal Alatas. 2020. (Fake news detection within online social media using supervised artificial intelligence algorithms.) doi: https://doi.org/10.1016/j.physa.2019.123174.

- Pennycook, G., & Rand, D. G. (2021). The psychology of fake news. Trends in Cognitive Sciences, 25(5), 388-402

- Qiang He, Pengzhou Zhang & Huijie Qi, 2023, (Problem Solving and Algorithm Research of the Integration of News Media Gathering and Editing Based on Artificial Intelligence), https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-19-7184-6_4

- Rampersad, G., & Althiyabi, T. 2020. Fake news: Acceptance by demographics and culture on social media. Journal of Information Technology & Politics, 17(1), 1-11.

- Young, T., D. Hazarika, S. Poria, and E. Cambria. 2018. (Recent trends in deep learning based natural language processing.(*ieee Computational intelligenCe magazine* 13 (3): 55-75. doi:10.1109/MCI.2018.2840738.

- Mileva, Geri, Top 10 AI Tools for Journalists to Boost Writing Speed and Quality, 2025. https://influencermarketinghub.com/ai-tools-for-journalists/

- https://www.geeksforgeeks.org/what-is-an-ai-technique/18 /April/2024

-https://www.studysmarter.co.uk/explanations/media-studies/mass-media/media-content/

- Dana Abubakr Salh1, Rebwar Mala Nabi1 (2023). Kurdish Fake News Detection Based on Machine Learning Approaches. DOI: 10.24271/PSR.2023.380132.1226

بە کوردی:

– فەرەج، گەشاو عەلی؛ هادی، د. ئاشنا شەوکەت؛ حمد، ژاڵە جمیل (٢٠٢٤) ڕۆڵی ژیریی دەستکرد لە جیاکردنەوەی هەواڵی ڕاست و ناڕاست لە کەناڵەکانی تەلەفزیۆن لە هەرێمی کوردستاندا. گۆڤاری توێژەر، زانکۆی سۆران

– حەمەسەعید، نەزاکەت حسێن (٢٠٢٢) میدیا و سۆشیال میدیا – کاریگەریی و چارەسەر، چاپی یەکەم،

–سەعید، ئاراس (٢٠٢٤) هەواڵی ساختە چییە و چۆن بیناسینەوە؟ ماڵپەری خەندان، https://www.xendan.org/detailwtar/٧٠٣١

– عەزیز، هەژار حەکیم (٢٠٢٢) موبایل جۆرناڵیزم، چاپی یەکەم.

– محمد، هیمداد عبدالقهار (٢٠٢٤) نجم، سەنگەر حسن، ژیریی دەستکرد بۆ مامۆستایان، چاپی یەکەم.

– چاوپێکەوتن لەڕۆژی یەک شەممە ٢-٣-٢٠٢٥، لەگەڵ د.هێمن فاتیح ابراهیم، زانکۆی تیشک، هەولێر.

– چاوپێکەوتن لە ڕۆژی شەممە ١-٣-٢٠٢٥٤، لەگەڵ م. سەنگەر یوسف ساڵح، زانکۆی سەلاحەددین-هەولێر، بەڕێوەبەری پرۆژە لە ڕێکخراوی ئاشتی و ئازادی،

ملخص

تسعى هذه الدراسة إلى استكشاف الحلول التكنولوجية لاكتشاف ومواجهة الأخبار المزيفة والمحتوى الإعلامي المتلاعب به في القنوات الفضائية الكردية، من خلال الاستخدام والتطبيق الفعال لتقنيات الذكاء الاصطناعي. يتمثل الهدف الأساسي لهذا البحث في فحص الجوانب الحرجة لتقنيات الذكاء الاصطناعي التي يمكن أن تلعب دورا فعالا في تحليل وتصنيف المحتوى، بالإضافة إلى تحديد الأخبار المزيفة والمحتوى الإعلامي المتلاعب به. في العصر المعاصر، أسهم التقدم السريع للتكنولوجيا والانتشار الواسع لمنصات وسائل التواصل الاجتماعي في جعل انتشار الأخبار المزيفة والمحتوى الإعلامي المتلاعب به تحديا عالميا ومحليا، له تأثيرات مباشرة وغير مباشرة على ديناميكيات السوق والأبعاد النفسية والاجتماعية للمستخدمين. تعتمد الدراسة الحالية على منهجية المقابلات المعمقة مع عينة قصدية من مديري أقسام الأخبار في القنوات الفضائية الكردية والصحفيين الذين شاركوا في دورات تدريبية حول الذكاء الاصطناعي، بالإضافة إلى الخبراء والمتخصصين في مجال تقنيات الذكاء الاصطناعي. يسعى البحث إلى تحديد وتحليل تلك الاستراتيجيات والتقنيات التي يمكن استخدامها كأدوات فعالة في اكتشاف وتصنيف الأخبار المزيفة والمحتوى الإعلامي غير الدقيق. من أهم النتائج التي توصل إليها الباحثون أن غالبية القنوات الفضائية الكردية لا تعتمد على تقنيات الذكاء الاصطناعي لاكتشاف الأخبار المزيفة والمحتوى الإعلامي المتلاعب به. ويعزى ذلك إلى عدم توفر تطبيقات الذكاء الاصطناعي للغة الكردية.

الكلمات المفتاحية: الذكاء الاصطناعي, تقنيات الذكاء الاصطناعي، التعرف، الأخبار الكاذبة، المحتوى الإعلامي، محتوى إعلامي مشوه.

Abstract

This study seeks to explore technological solutions for detecting and countering fake news and manipulated media content within Kurdish satellite channels, through the effective use and application of Artificial Intelligence (AI) techniques. The primary objective of this research is to examine the critical aspects of artificial intelligence techniques that can play an effective role in analyzing and categorizing content, as well as identifying fake news and manipulated media content. In the contemporary era, the rapid advancement of technology and the widespread adoption of social media platforms have contributed to making the dissemination of fake news and manipulated media content a global and domestic challenge, which has direct and indirect impacts on market dynamics and the psychological and social dimensions of users. The present study employs a methodology of in-depth interviews with a purposive sample of news department managers from Kurdish satellite channels and journalists who participated in artificial intelligence (AI) training courses, as well as with experts and specialists in the field of artificial intelligence techniques. The research endeavors to identify and analyze those strategies and techniques that can be utilized as effective tools in the detection and classification of fake news and inaccurate media content. Among the most significant findings reached by the researchers is that the majority of Kurdish satellite channels do not rely on artificial intelligence techniques for detecting fake news and manipulated media content. This is attributed to the unavailability of artificial intelligence applications for the Kurdish language.

Keywords: Artificial Intelligence, Artificial Intelligence Techniques, Recognition, Fake News, Media Content, Distorted Media Content

ئەکادیمیای کوردی
KURDISH ACADEMY

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥

گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار

حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر

پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین

د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:

پ. د. قەیس کاکل تۆفیق

پ. د. بەختیار سەجادی

پ. د. فەرهاد قادر کەریم

پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان

پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف

پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:

پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ

پ. د. مارتن ڤان برونسن

پ. د. جەلیلی جەلیل

پ. د. ساڵح ئاکین

پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی

پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک

پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd

ISSN: 2520- 4106

هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.

گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.

ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک

* دیزاین: هەرێم عوسمان

* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:

Web: journal.ka.gov.krd

* ئیمێل: journal@ka.gov.krd

* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٤/٨
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٧/١

مەزراندنا گوتنێن مەزنان
د دیوانا (هندەک ژ هەوە و هەموو ژ من)دا

هۆزان عە لی ابراهیم
پشکا کوردی، کوایژا پەروەردە
زانکویا دهوک
Ramadan.kader@uod.ac

پ. د. ڕەمەزان حەجی قادر
پشکا کوردی، کوایژا پەروەردە
زانکویا دهوک
Ramadan.kader@uod.ac

پوختە

گوتنێن مەزنان وەک بەشەکێ سەرەکی ژ فۆلکلۆری، بیاڤەکێ بەرفرەهـ د ئەدەبێ فۆلکلۆرێ کوردیدا ڤەدگریت . ژ ئالییێ تێرمێڤە ئاخڤتنەکا کورتبڕ و واتا چڕە، ژ ئالییێ تێگەهیڤە ژی مەبەست ژێ شیرەتکاری و پەروەردەکرنە، هۆزان ژی پێدڤی ب زمانەکێ چڕ و پڕە، لەورا ب دیتنا هۆزانڤانی گوتنێن مەزنان ئێک ژ باشترین کەرەستانە بۆ ئەڤێ چەندێ، ئەڤ ڤەکۆلینە بزاڤەکە بۆ دیارکرنا چەوانیا مفا وەرگرتنا (هزرڤان)ی ژ گوتنێن مەزنان بۆ هۆزانێ؟ چەوانییا مەزراندنا گوتنێن مەزنان د هۆزانێن ناڤبریدا؟و ڕادەیێ ب کارئینانا ئەوان، ژ بۆ دیارکرنا ئاستێ کارتێکرنا گوتنێن مەزنانە ژ لایێ چەندی و چەوانیڤە د هۆزانێن هزرڤانیدا ، واتە ل دویف ڕێبازا بونیاتگەری و دەقاوێزانی و شیوازگەری یا ئاماری هاتییە ئەنجامدان. ڤەکۆلین ل ژێر ناڤ و نیشانێن (مەزراندنا گوتنێن مەزنان د دیوانا (هندەک ژ هەوە و هەموو ژ من) دا) ژ دوو بەشان پێکدهێت د بەشێ ئێکێدا دانەنیاسین و گرنگی و چەوانیا مفا وەرگرتنێ ژ گوتنێن مەزنان هاتینە و بەشێ دووێ ژ ئەڤێ ڤەکۆلینێ ب بەرفرەهی باس ل مەزراندنا گۆتنێن مەزنان د هۆزانێن هزرڤانیدا هاتیە کرن ، پوختە ب هەرسێ زمانێن کوردی ، عەرەبی ، ئینگلیزی و پێشەکی و ئەنجام و لیستا ژێدەران ب حۆڤە دگریت .بەرجەستەبوونا گوتنێن مەزنان ژلایێ ئەدەبیڤە جوانکارییەکا ڕەوانبێژی ب هۆزانێن هۆزانڤانی بەخشییە و هێز و تین دایە هۆزانان و بوویە ئەگەر وێنەیێن جوان دروست ببن . هەردیسان وەکرییە سەرنجا خۆاندەڤانی بهێتە ڕاکێشان بۆ خواندنێ و بەردەوامی دانێ .

پەیڤێن کلیل: فۆلکلۆر، گوتنێن مەزنان، هۆزان، مەزراندن و مفا وەرگرتن .

پێشەکی

فولکلۆر وەکو گەنجینەیەکا پڕبوهایا ئەدەبی سەرزاری بۆ هەر مللەتەکی خودان گرنگی و باندۆرا کارتێکەرانەیا خۆیە . ل سەر ئەدەبیاتا نڤیسکییا ئەوی مللەتی. گوتنێن مەزنان وەکو جۆرەکێ سەرەکیێ فولکلۆری د دەربرینێدا دسادەنە، د سادەبوونا خۆدا د تیر و تژینە ، پێشیێن مە هەموو سەربۆر، سەرهاتی و هەلویست و ڕوودانێن ژیانا خۆ د کورتە گوتنەکا ڕێکوپێکدا دارشتینە و ل دەمێ د بیتە رێنشاندەر داکو یا درێژ نەبیت و نەبیتە جهێ سەرگێژیێ یان ژی ژبیرچوونێ،ئەڤجا کەتینە بن گڤاشتنێ و ل دیماهیکێ ب دەربرینەکا جوان و کورت بابەتەکێ درێژ و ب مفا د دانە بەر دەستێ گوهداری یان ژی خواندەڤانی. گوتنێن مەزنان یێن کوردی وەکو گەنجینەیەکا ژهەژی و پڕ بوها جهێ خۆ دناڤ مێشک و دل و دەروونێ گەلێ کوردا کرییە و هەتا ڕادەکێ باش شیایە ژین و ژیارا تایبەت ب کوردانڤە بەرجەستە بکەت . ئەڤجا ڕەنگڤەدانا گوتنێن مەزنان ئێک ژ بابەتێن گرنگە د هوزانێن هزرڤانیدا.د ڤەکۆلینێدا مە ئاماژە ب ئەوان کارتێکرنا کرییە ئەوێن دناڤ هۆزانێن ئەویدا خۆیادبن.

گریمانا ڤەکۆلینێ :ئەوە، ئایا هۆزانڤانی ب چ شێواز گوتنێن مەزنان بەرجەستە کرینە ؟. ئایا شیایە بێخیتە د خزمەتا هۆزانێن خۆدا ؟. گرنگییا ئەڤێ ڤەکۆلینێ د ئەوێ چەندێدایە کو ئێکەمین ڤەکۆلینا ئەکادیمییە ل سەر ئەڤێ لایەنی ل دوور هۆزانێن هزرڤانی و هۆزانا هەڤچەرخ ل دەڤەرامە دهێتە نڤیسین . ئارمانج ژ ئەڤێ ڤەکۆلینێ ئەوە دیارکرنا ئاستێ کارتێکرنا گوتنێن مەزنانە ژ لایێ چەندی و چەوایڤە د هۆزانێن هزرڤانیدا ژبۆ زانینا ڕادێ مفا وەرگرتنا هۆزانڤانی ژ گوتنێن مەزنان. سنورێ ڤەکۆلینێ بریتییە ژ هەلبژارتنا دیوانا (هندەک ژ هەوە و هەموو ژ من)، ئەڤ دیوانە ژ دوو بەرگێن هۆزانان پێکدهێت، هەمی بەرهەمێن هۆزانی یێن هۆزانڤان (هزرڤان عەبدوللا) ی ئەوێن هەتا سالا ٢٠١١ چاپکرین ب خۆڤە دگریت . مفا ژ میتودێن (بونیاتگەری، شێوازگەری و دەقاوێزان) هاتییە وەرگرتن، چونکی گرنگی ب چەندێتی و چەوانییا ب کارهینانا گوتنێن مەزنان دناڤا هۆزانانداا هاتییە دان. ئەڤ ڤەکۆلینە ژبلی پێشەکی و ئەنجامان ژ دوو پشکان پێکدهێت: پشکا ئێکێ ب ناڤێ (کورتییەک دەربارەی گۆتنێن مەزنان)ە کو دوو تەوەران ب خۆڤە دگریت، تەوەرێ ئێکێ پێکدهێت ژ: پێناسەیێن گوتنێن مەزنان و گرنگییا گوتنێن مەزنان. تەوەرێ دوویێ پێکدهێت ژ: مفا وەرگرتنا گوتنێن مەزنان ژ بۆ هۆزانێ . پشکا دووێ ژ ئەڤێ ڤەکۆلینێ پێکدهێت ژ: مەزراندنا گوتنێن مەزنان د دیوانا (هندەک ژ هەوە و هەموو ژ من)دا.

١- کورتییەک دەربارەی گۆتنێن مەزنان:

تەوەرێ ئێکێ

١-١ پێناسەیێن گوتنێن مەزنان:

د ژیانێدا هەر کەسەک توشی ئاریشە و گیروگرفتان دبیت و گەلەک تشت ب سەری دهێن، ژبەر ئەڤێ چەندێ ژی دێ شارەزای ژیانێ بیت و سەربۆر دێ هەبن. لەورا گوتنێن مەزنان هەمی ڤەرێژا هزر و بیر و کەسانێن شارەزانە د ژیانێدا ژ پێخمەتێ هندێ داکو خەلکی دویربێخن ژ کار و کریارێن خراب و نەدروست، واتە ((گوتنێن مەزنان وەک رێنشاندەرەکینە بۆ مرۆڤی بۆ هوشیارکرن ل سەر چەوانیا سەرەدەریکرنێ د ئاخفتن و بزاڤێن مرۆڤیێن رۆژانە ل دۆر سەرەدەریکرنێ د تاکەکەسێن کومەلگەهێ و ژیانا مرۆڤیدا، ئەڤ گوتنە ژی د ناڤەروکا خۆدا رەهەندێن هشیارکرن

و ئاموژگاریکرنا تاکێن کومەلگەهینە)) (الیاس و محەمەد، ٢٠٢٣: ٥٦٨). هندیکە گوتنێن مەزنانە ژ بەرەبابەکی بۆ بەرەبابەکی و ب ڕەنگێ سەرزارەکی هاتینە ڤەگۆهاستن و زیندی ماینە، ئانکو ((ژئەنجامێ ئەوان سەرهاتی وسەربۆران، یێت کو ل درێژاهی یا دیرۆکێ ژ رویدان و هەلویستێت بەردەوامێت هەر ملەتەکی پەیدا دبن، کو دبنە نیشکێ ئەوێ هزرا د ژیان و هەبوون و گهۆرینا دا هاتیەکرن)) (دۆسکی ١٩٩٨: ٣) .

(عیزەدین مستەفا ڕەسـوڵ) دبێژیت: گوتنێن مەزنان ((بریتییە لە بەرهەمێکی زۆر کۆنی خەڵک. ئەم پەندە هەمیشە لە لای گەلانی سەرەتایی و سادە فەلسەفەی ڕاستەقینە و لە کاری ڕەوشت و خوەوە، هەموو ڕاستییەک، هەموو ڕووداوێکی ژیانی ئادەمیزاد، هەموو کردارێک، چاک و خراپ، هەموو گەیشتنە ئەنجامێک کە میللەت گەیشتبێتی، دەربارەی هەرچییەک بێت ئەچێتە تەرازووی پەندی پێشینانەوە)) (ڕەسـوڵ،٢٠١٠: ٨٦). واتە ئەگەرێ پەیدابوونا ئەڤان گوتنان گەل بوویە کو ژ ڤەرێژا ئەوان سەرهاتی و ڕوودانان بووینە یێن کو گەل و ملەت توشبویێ و کاریگەریا خۆ ل سەرکری . کو گرنگی ب ناڤەرۆکا گوتنێن مەزنان ددەت . هەروەسان (عەلی مەعروف) دبێژیت: ((پەندی پێشینانمان وتەیەکی کورت، یان نیمچە درێژە کە بەهۆیەکەوە وترابێ و دەستنیشانکەر و ڕێنیشاندەربێ بۆ مەبەستێکی دیاریکراو، کۆمەڵ خاوەنیەتی و لە ژیانی کۆمەڵ ئەدوێ)) (مەعروف١٩٨١: ٧). د ئەڤێ پێناسەییدا گرنگی ددەتە هەردوو لایەنان ڕۆخسارێ و ناڤەرۆکێ کو ژلایێ ڕۆخساریڤە گوتنەکا کورتە و ژلایێ ناڤەرۆکیڤە دبنە ڕێنیشاندەر بۆ گەل و ملەتی ژبەرکو خودانێ ئەوان ملەت بخۆیە . (کراپ) دبێژیت: گوتنێن مەزنان د فۆرمێ خۆ یێ سەرەکیدا ڕاستییەکا سەلماندی دیاردکەت و ب شێوازەکێ کورت و ساناهی هاتییە دارشتن ژبۆ هندێ کو خەلک تێبگەهیت (کراپ١٩٦٧: ٢٣٥). د ئەڤێ پێناسەییدا گوتن کرییە ژێدەرێ ڕاستییێ و گرنگی ب هەردوو لایەنێن ناڤەرۆک و فۆرمێ دایە .

گوتنێن مەزنان ((دەربڕینەکا کورت و پوخت و ڕێکوپێکە، ڕامانەکا کویر و بەرفرەه هەیە، بەرێ زەحمەت و خەباتا باب و باپیرانە، ل ژیانێ گەهشتینە و پێکڤەنانا داب و دەستوورەکێ ئایینیە بۆ سەرەدەریا زارۆکێن ملەتی، ئانکو تومارا زانیاری و ڕەوشنبیری سەردەمەکێ زوویێ کۆمەڵگەهێ خەلکییە)) (سەعید ٢٠١٣: ٦١). د ئەڤێ پێناسێدا وەسا دیار دبیت کو گوتنێن مەزنان بەرێ زەحمەتا باب و باپیرێن مە بوویە و ئەوان ئاراستەی زارۆکێن خۆ کرینە ژ بۆ پەروەردەکرنێ و نیشاندانا ڕەوشتێن باش و چاک .

(خالدە صدیق ئەحمەد) دبێژیت: ((گوتنێن مەزنان دهێنە هژمارتن شێوەیەکێ ئەدەبێ فۆلکلۆری، دەربڕینێ ژ هزر و بیر و ڕەوشت و دابونەرێتێن گەلی دکەت. دیسان د گوتنێن مەزناندا سەربوورێن خەلکی تێدا دیار دبن و دهێنە هژمارتن وەکی کەرستەیەکی ژبۆ چارەسەرکرنا ئاریشێن ڕۆژانە یێن خەلکی و بکارئینانا ئەوان د ژیانا ڕۆژانەدا هەولدانەکە ژبۆ پاراستنا وان ژ بەرزەبوونێ، چونکی گوتنێن مەزنان ناسناما ڕەوشەنبیریا ملەتییە، ب شێوێ رستەکا کورت، یان یا درێژ دەربڕینێن کویر تێدا دیار دبن، لەورا گوتنێن مەزنان ڕۆلەکێ سەرەکی د پاراستنا زمان و هزر و کەلتورێن ملەتاندا دبینن، چونکە هەر ملەتەک ل سەر پاشماوێ زمان و هزر و کەلتوریێ خۆ هاتییە ئاڤاکرن))،(ئەحمەد ٢٠١٣: ١٦). ئەڤێ پێناسەیێ گوتنێن مەزنان وەکو ڕێنیشاندەرەکی

داینە دیارکرن کو ژبۆ چارەسەرکرنا ئاریشێن خەلکی دهێنە بکارهینان و خەلک د ژیانا خۆ یا ڕۆژانەدا بکاردهینن، ئەڤ چەندە ژی دبنە هاریکار ژبۆ پاراستنا ئەوان ژ بەرزەبوونێ. هەروەسا ب دیتنا ئەوی گوتنێن مەزنان ڕۆلەکێ سەرەکی د پاراستنا زمان و هزر و کەلتوورێن مللەتاندا دبینن.

ژ سەرجەمێ ئەڤان پێناسەیان بۆ مە دیاردبیت کو گوتنێن مەزنان کورتن و پۆختن، بەلێ ڕامانەکا بەرفرەهـ و کویر هەیە، پتریا ئەڤان گوتنان ب کێش و سەروایێ دهێنە نڤیسین و خۆشییەک تێدا هەیە، هەروەسا هاندەر و لایەنگرێن ڕەوشتێن باشن و پەند یا شیرەتەکێ نیشان ددەن .

(٢٠١) گرنگییا گوتنێن مەزنان:

ئەگەر فۆلکلۆر ئێک ژ گرنگترین ستوینێن شارستانییا مللەتان بیت، گوتنێن مەزنان مۆرکێ مللەتی پێڤە دیارە و ب ژیانا جڤاکیڤە دگرێداینە، ژبەرکو ژێدەرێ پەیدابوونا ئەوان ژینگەها جڤاکییە. ب شێوەکێ گشتی ((گوتنێن مەزنان د ژیانا مللەتاندا دوو ڕەهەندیێن هەین ئەوژی ڕەهەندێ نەلڤی و لڤوکییە ، کو هەردوو ژێک ناهێنە جوداکرن . سەبارەت ڕەهەندێ ئێکێ : گوتنێن مەزنان خۆدیکا مللەتانە ، سەربۆر و شارستانییەتا مللەتی وێنە دکەن ، گرنگییا ئەوان دیاردبیت کو دەم نەشێت پوختەیا پاکژییا ئەوێ دیاربکەت ، ب تنێ هندەک دەمێن کێم نەبن ، گوتن د هەمی چەرخاندا دهێنە ڤەگوهاستن و دشێت سیما و نیشانێن هەر چەرخەکی هەلبگریت و دەربڕینێ ب ڕاستگۆیی ژ ئەوی چەرخی دکەت . ڕەهەندێ دوویێ : گوتنێن مەزنان نە ب تنێ وەرگرتنە بەلکو جەمسەرەکێ کارایە د ژیانا خەلکیدا ، ئانکو د پرانییا جڤاک و سەردەمێن دیرۆکیدا گوتنێ ڕۆلێ ئایدولۆژیایێ گێرایە و چوویە د کویراتییا ئەزێ باڵا یا تاکەکەس و کۆمیدا ، بوویە ئەگەر کریارا ئەوان یا ڕەهوان بیت و ئاراستە بکەن هەر وەکی ئەوان دڤێت)) (ابوعلي ١٩٨٨: ٧) .

گرنگییا گوتنێ د ئەوێ چەندێدایە، ل دەمێ ئاخڤتنکەر تووشی ڕەوشەکێ دبیت چ خۆشبیت یان نەخۆشبیت پەنایێ دبەتە بەر ئەڤان گوتنان و ب کاردهینیت ژبۆ سەلماندنا ئاخڤتنا خۆ. ژبەرکو گوتن ((بۆ پتەوکردنی قسەش بەکارئەهێنرین)) (ڕەسوول ٢٠٠٨ :٧).هەردیسان گوتنێن مەزنان وەکو دەزگەهەکێ پەروەردێیە کو تێدا مرۆڤ فێری ڕەوشتێن باش دبیت، لەوا ڕۆلەکێ گرنگ د پەروەردەکرنا خەلکی و فێرکرنا ڕەوشتێن ئەواندا دبینیت. ژبلی ئەڤێ چەندێ دەربڕینێ ژ هەمی لایەنێن ژیانێ دکەت و چارەسەرییان بۆ ئەوان ئاریشەیێن مرۆڤ دکەڤیتێ دبینیت، لەورا ((گرنگییا خۆ یا نەریتی و یاسا ڕەوشی د ژیانا خەلکیدا یا هەی ، هەروەسا هەمی خەلک پشت گەرمێن ئەوانە ، کو ب ڕێکا ئەوان پالپشتییا بەهانەیێن خۆ بکەن و بەهانەیێن کەسێن دی بن پێ بکەن)) ، (فتحي ٢٠٠١ :٧) . گوتنێن مەزنان بووینە ژێدەرەکێ گرنگ د پاراستنا زمانێ ملەتاندا، ژبەرکو ((هەر گوتنەکا مەزنان بهایێ ئەوێ یێ ل سەر ئاستێ شرۆڤەکرنا زمانێ ئەوێ، ژبەر پێدڤیبوونا مرۆڤی ب گوتنان ئەڤجا گرنگی و پویتەکا دی پێ هاتەدان، ژبەرکو ئەوان ژی گرنگییا خۆ یا هەی د پاراستنا کەلتورێ زمانییێ ملەتاندا)) (عبدالله٢٠١٠ - ٢٠١١: ١٧) واتە ب ئەڤێ چەندێ دیاردبیت گوتنێن هەر ملەتەکێ ژێدەرەکێ زۆر گرنگە بۆ ڕەخنەگر و ڕەوشتکار و جڤاکناسان ، ژبەرکو گوتنێن مەزنان ژ دایکبوویا ژینگەها خۆیە کو ب ڕێکا ئەوان زۆربەیا ڕەوشتێن ملەتی و داب و نەریت و عەقلییەت و دیتنێن ئەوان بۆ ژیانێ دزانین .

تـەوەرێ دووێ: مفا وەرگـرتـنا گوتنێن مەزنان ژبۆ هۆزانێ:

گەلێ کورد گەلەکێ دەولەمەندە ژ لایێ فۆلکلۆریڤە، مەزراندنا ئەوێ د تێکستێ ئەدەبیدا کارەکێ گەلەک گرنگە و ب ئـەوێ چەندێ تێکستێ ئەدەبی دێ بیتە شاکار، گەلەک نڤیسەرێن کورد ئەڤ تشتە یێ پەیرەو کری ((د بـوارێ ئەدەبیدا ب تایبەتی هۆزانێ گوتنێن مەزنان ب شێوەیەکێ بەرفرەهـ تێدا هاتینە ب کارئینان، ئەوژی ژبەرکو د گوتنێن مەزناندا کورتیا ئاخڤتنێ و ڕوونکرنا واتایێ تێدایە)) (ئەحمەد ٢٠١٣: ٧٦). بەلێ سەرکەڤتنا تێکستی و بەرهەمی ل سەر شییان و دەستهەلاتا نڤیسەری دمینیت، کا دێ شێت خواندەڤانی خۆ ب بەرهەمێ خۆڤە گرێدەت. ((نڤیسەرێ سەرکەفتی دشێت بیر و باوەرەکا بەربەلاڤا نەباش و پاشکەتی ل ناڤ مللەتی ژ فۆلکلۆری وەرگریت و ب ڕەنگەکێ دی د بەرهەمێ خودا بەرجەستە بکەت و ژ نەباشیێ وێنەکێ جوان ژێ چێکەت، ئانکو ئەو هزرا چەوتا کەڤنە پەرست، نڤیسەرێ ژێهاتی دێ ب باشی نیشا مە دەت و هـزرا جـوان و ژ هـەژێ ب جوانی و دلفرەهی نیشا مە دەت)) (قادر ٢٠١١: ١٧١) .

ئەگەر ئەرکێ گوتنا مەزنان ئەو بیت کو وەکو مامۆستایەکێ ب وەفا ڕێکێ نیشا خەلکی بدەت، کەواتە ئەو هۆزانا پەند ئامێز و بۆ خەلکێ هەژار هاتبیتە ڤەهاندن، دێ ژ هەمی هۆزانێن دی پتر گۆتنێن مەزنان ب خۆڤە گرن، بـەروڤـاژی ئەڤێ چەندێ، هۆزانا بۆ تەخەکا تایبەت و بۆ وەسفا دلبەرێ هاتبیتە ڤەهاندن، دێ گەلەک کێم گۆتنێن مەزنان تێدا بینین. ((ئەگەر ئەم سەحکەینە مەلایێ جزیری و نالی کو دوو شاعیرێن ئاست بلندن د ئەدەبیاتا کلاسیکا کوردیدا ، گەلەک کێم پەند دشعرێن ئەوان دا دهێنە دیتن و کێم خوەندەڤان دشێن شعرێن ئەوان شرۆڤە بکن یان ژێ تێبگەهن، وەلێ ئەگەر سەحکەینە شاعیرەکێ وەکی جەگەرخوینی کو هەمی ژیانا خۆ ژبۆ گەلێ خۆ تەرخانکریەو، دێ بینین کو گەلەک گۆتنێن مەزنان دشعرێن ئەوی دا ڕەنگڤەدانە)) (محمد و حجی و عبدالله ٢٠١٦: ٢٣)

گوتنێن مەزنان ل دەمێ دبیتە ڕێنشاندەر داکو گەلەک یا درێژ نەبیت و نەبیتە جهێ سەرگێژیێ یان ژێ ژبیرچوونێ، د کەڤیتە بن گڤاشتنێ و ل دیماهیکێ ب دەربڕینەکا جوان و کورت بابەتەکێ درێژ و ب مفا ددانیتە بەر دەستێ گوهداری و خواندەڤانی. هۆزان ژێ پێدڤی ب زمانەکێ چڕ و پرە ((هۆزان پێدڤی ب ئاخڤتنێن کورت و بهێز و پڕ واتایە ... لەوا ب دیتنا هۆزانڤانی گۆتنێن مەزنان ئێک ژ باشترین کەرەستانە بۆ ئەڤێ چەندێ)) (ئەحمەد ٢٠١٣: ٧٧). ل ڤێرە ئەم دبێژین ، گوتنێن مەزنان د بوارێ دەلالـەت و دەربڕینێدا نێزیکی هۆزانێنە، چونکە زمانێ گوتنێن مەزنان زمانێ هەمی چینانە ، لەورا ئەو دبوارێ دەربڕینێدا خۆ نێزیکی هۆزانێ دکەت،ئەڤە بویە هوکار ، گەلەک دناڤ بەرهەمێن ئەدەبیدا یا بەربەلاڤ بیت .وەکی ب کارئینانا ئەوێ دناڤ هۆزانێدا .

٢- مەزراندنا گوتنێن مەزنان د دیوانا (هندەک ژ هەوە و هەموو ژ من)دا.

هۆزانڤانی مفایەکێ بـاش ژ گوتنێن مەزنان وەرگرتینە و ب چەند ئاستەکان د ناڤ هۆزانێن خـۆدا بەرجەستەکرینە،گۆتن هەیە دەقا و دەق وەرگرتییە و هەیە ژێ ژ لایێ ڕۆخساریڤە وەکی خۆیە، بەلێ ناڤەرۆکا ئـەوێ بەروڤاژییە یان ژێ مفا ژ ناڤەرۆکێ دیتییە و بۆ هەمان مەبەست یان مەبەستەکا دی وەرگرتییە .

هەروەکو د هۆزانا (ئەڤیندارم)دا هاتییە :-

ئەڤیندارم بو جوتیارەک هنجار شکەستی جوت نەبەستی
هێژ رەش نەبوی نیڤا دەستی مای برسی و ژار
ئەڤیندارم بۆ پالەکی
زەندک پویلا ومایە بێ کار، (عەبدوللا ٢٠١٣: ٢٢٣) .

هۆزانڤانی مفا ژ ناڤەرۆکا ئەڤێ گوتنا مەزنان وەرگرتییە ئەوا دبێژیت: (حەتا نیڤا دەستی ڕەش نەبیت تاما دەڤی خۆش نابیت) (یاسین، ٢٠٠٦: ٩٢)، بەلێ ب شێویەکێ بەروڤاژی ئەوێ واتایێ بکارهینایە، ژبەرکو گوتن ب خۆ دبێژیت هەتا تۆ زەحمەتێ نەبینی و نیڤا دەستێ تە ڕەش نەبیت تۆ خۆشییێ نابینی، بەلێ هۆزانڤانی ب ئەوێ واتایێ ئینایە کو جۆتیاری و پالەی حەزا کارکرنێ هەیە و دشێن کاری بکەن، بەلێ ژبەر شکەستنا هنجارێ جۆتیاری نەشییا جوتێ خۆ بکەت، واتە کێمترخەمیا لایەنێن پەیوەندیدار و گرنگینەدان ب لایەنێ گشتوکالێ و نەبوونا ئامیرەیێن پێدڤی ب چاندنێڤە، هەردیسان نەبوونا دەرفەتێن کاری بۆ پالەیێن کو حەز و شیانێن کارکرنێ هەین، دەمێ دبێژیت (زەندک پیلایە) بەلێ یێ مایە بێ کار، ئانکو ئەڤ گوتنە ب خۆ گرێدای لایەنێ ئابوورییە، دیسان د شیاندایە بۆ لایەنێ سیاسی ژی بهێتە شرۆڤەکرن، دەمێ شۆڕەشەک ژبەری ئارمانجان بجهبینیت، بهێتە ڕاوەستاندن و شۆڕەشگێر ژێ چ مفای ژ ماندیبوونا خۆ وەرنەگرن .واتە ئەڤێ گوتنێ هێز و تهنەک دایە هۆزانێ و هۆزانڤان شیایە ب ڕێکا ئەڤێ گوتنێ چەندین وێنەیێن هۆنەری یێن جوان و پری ڕامان دروست بکەت . هەمان دەم هاریکار بوویە بۆ هۆزانڤانی ب ڕێکا گوتنا مەزنان دەربرین ژ هەست و سوزێن د ناخێ خۆ دا بکەت و ب شێوەکێ هۆنەری دارێژیت .

د هۆزانا (چریسکێن ترس و ڤیانێ)دا هاتییە :

بۆ کەسێن هەلوەشیایی مرن زێرە
لێ مەرج نینە د هەر بازارەکی دا زێر ب بەهابیت
سوزەکێ بدە من، ماچەکێ بدە من،کەمانچەکێ بدە من
ئەگەر ئەز تە چاک ڤەنێرم، ژیان رەند دبیت..
(جوانترین سەربۆر خەونا عیسۆ یە/ ل چاخێ پێتڤی بارانەک بهێت) (عەبدوللا ٢٠١٣: ٢٦٢).

هوزانڤانی گوتنا مەزنان ئەوا دبێژیت: (ئەو سەرێ نە ل بەر قەرەشا، بلا بکەڤیتە بن فەرشا) (جەعفەر، ١٩٨٦: ١٤) وەرگرتییە،مەبەست ژێ ئەوە ئەگەر کەسەک بهێت، کارەکی بۆ مرۆڤی ئەنجام بدەت و پاشی بکەتە منەت، هینگێ مرن و چوونا بۆ ناڤ زیارەتا (گۆڕستان)ێ باشترە. ئەڤجا هۆزانڤانی مفا ژ ناڤەرۆکا ئەڤێ گوتنێ وەرگرتییە و ب هەمان مەرەم بکارهینایە دەمێ دبێژیت: (بۆ کەسێن هەلوەشیایی مرن زێڕ)، ئانکو ئەو کەسێن هەردەم لاواز و شکەستی مرن بۆ ئەوان وەکو زێرییە. واتە مرن ئینایە بەرامبەر سەنگ و بهایێ زێری، بەلێ دبێژیت: (لێ مەرج نینە د هەر بازاڕەکیدا زێڕ ب بەهابیت)، مەبەست ژێ کەسەکێ بێ هیڤی و ئارمانج بیت مرن بۆ ئەوی چێترە ژ ژیانێ. پاشی هۆزانڤان دهێت ئەڤێ چەندێ ب گوتنەکا دیڤە گرێددەت ئەوا دبێژیت: (تاڤیەکا بارانێ ناڤبەرا ئاداری و نیسانێ چێترە ل هەمی مالێ هندستانێ و باگوردانێ نیڤا دیوانێ) (محو ٢٠٢٢: ٣٢٢). چیرۆکا ئەڤێ گوتنێ ژ (سەرهاتییا باگوردانێ زێری) هاتییە وەرگرتن. ئەڤ گوتنە ل سەر دابونەریتێن کوردەوارییە. هۆزانڤانی ئەڤینا خۆ و حەزژێکرنا خۆ ب ئەڤێ سەرهاتییێ دایە دیارکرن ، کا چەوان بارانێن مەهێن ئاداری و نیسانێ ب بهاترن ژ زێری بۆ جۆتیاری، وەسان سوز و ڤیان و ماچیکرنا یارا ئەوی د ئەڤێ سەردەمیدا ب هەمان شێوەیە و ئەگەر ل وەخت نەگەهشت ئارمانجا ئێدی مفایێ ئەوێ کێم دبیت .وەکو یا دیار گوتن ل ڤێرە رۆلێ دانپێدان و سەلماندنێ دگێریت

کو هۆزانڤان شیایە ب رێکا ئەڤان گوتنان دەربرینێ ژ هەست و سوزێن خۆ یێن دلداری بکەت دناڤا هۆزانێدا و ئەڤینا خۆ ب سەلمینیت بۆ یارا خۆ هەروەسان رادێ ئەوێ ڤیانێ و حەزژێکرنێ ب رێکا ئەڤان گوتنا ب دەتە دیارکرن .

د هۆزانا (بێدەنگی)دا هاتییە:

پشتی بەلکی ل من بووینە رستا خوازگینا

خوزیێن من بوونە راستی، لێ بۆچوونا چو

نەئینا (عەبدوللا٢٠١٣: ١٨٥) .

هۆزانڤانی مفا ژ ئەڤان گوتنێن مەزنان وەرگرتینە: (توڤێ بەلکییێ چاندن لامیلوە ژێ پەیدا بوون) و (کەس ب خوەزییا ناگەهت باقێن کەزییا). گوتنا دەستپێکێ ب واتایا هندێ دهێت کو مروڤ یێ دوودل و ب گومانە ل سەر ئەنجامدانا کریارەکێ، بەلکی وەسا بیت یان بەلکی وەسا نەبیت. گوتنا دووێ رامان ژێ بێ بزاڤکرن چ جاران مروڤ ناگەهیتە ئەوێ تشتێ مروڤی دڤێت. هۆزانڤانی ژێ بۆ مەرەما حەزژێکرنا خۆ بۆ یارا خۆ کو دڤێت بگەهیتە یارا خۆ و چ ژ دەستان ناهێت بکەت، ئەڤجا خوزیان ڕادهێلیت یان ژێ خۆ دهێلیتە ب هیڤیا بەختێڤە بەلکی جارەکێ بزڤریت یان بگەهیتە ئەوێ یا دڤێت.

د هۆزانا (ڕێیا کانیێ)دا هاتییە:

من سێ جاران دڤێ شەڤێ دا

دەستێ خوە بۆ رۆژهەلاتێ ڤە درێژکر

...

من باوەری ب رۆژێ نەما

باوەریا من دەستێ منە، چەک و هەبوون و

نەبوونە (عەبدوللا ٢٠١٣: ١٦١).

هۆزانڤانی مفا ژ ناڤەرۆکا گوتنا مەزنان ئەوا دبێژیت ((رەش و ب دەستێ خۆ ئەگەر نا دێ ئاڤ تە بەت)) (ئالیخانی،١٩٨٢: ٨١) وەرگرتییە.مەبەستا هۆزانڤانی ل ڤێرێ شۆرەشە، ئانکو مللەتێ کورد دەست دانە شۆرەش و راپەرینان و ئەو ب خۆ راببوونە سەر پێت خۆ و داخوازا مافێن خۆ دکرن، بەلێ هۆزانڤان دبێژیت: (من سێ جاران د ڤێ شەڤێ دا، دەستێ خوە بۆ رۆژهەلاتێ ڤە درێژکر)، مەبەست ژێ دەولەتا ئیرانییە کو مە شۆرەش ب پشتەڤانییا ئەوان کر و مە چ ب دەستڤە نەهینا، ئەڤجا ژبەر هندێ ئەوی گوتییە من باوەری ب ڕۆژگارێ نەما، ئانکو سەردەم یێ هندییە هەر کەسێ بۆ خۆیە، ژبەر هندێ ئەڤ زۆلم و ستەما ل کوردان دهێتەکرن، کورد ب خۆ بەرپرسیارن، ژبەرکو ئەگەر خۆ ل سەر زۆلم و ستەمێ بێدەنگ بکەن، چ کەس و چ وەلاتێن بیانی ناهێن رزگاربکەن، لەوا پێدڤییە ئەم ب خۆ داخوازا مافێن خۆ بکەین و هەول و بزاڤان بکەین بۆ رزگاربوون ژ زۆلم و ستەمێ .

هۆزانەکا دیژی ب هەمان ناڤەرۆک یا هەی ئەوژی هۆزانا (دێ هێم، هەر گاڤا ئەز هاتم)ە کۆ تێدا هاتییە:

کەنگی ل شوونا خوەزییان، تە چاند زەڤیکا هیڤییان

کەنگی تە کاری ئاڤێ ڤەخوی، ژ چراڤا کانیا مرادان

هینگێ دێ هێم پیرۆزییان (عەبدوللا، ٢٠١٣: ٢٤٧) .

د ئەڤێ پارچە هۆزانێدا گوتنا مەزنان: (کەس ب خۆزیان، ناگەهتە باغێ کەزیان) (قەرەنی١٩٨٤: ٨٧). ب تنێ وەک ئاماژە وەرگرتییە. پەیوەندییا گوتنێ ب هۆزانێڤە ئەوە، کو ئەگەر تە هیڤی و مرادەک هەبیت و تە دڤێت بگەهییێ پێدڤییە تو خۆ نەهێلییە ب هیڤییا خۆزیانڤە، بەلکو هەول و بزاڤان بۆ گەهشتنا ئەوێ بکەی، ژبەر هندێ دبێژن ب خۆزیێ کەس نەگەهشتییە باق کەزیێ .

د هۆزانا (گەها تەیە)دا هاتییە:

من نەل بەربوو پەیڤێن من تە برین بکەن

هەمی بۆچوونێن من ئەو بوو دلێ تەدا بچینم

رەزەک تری
هیڤی و ئومێدێن نەمری
لێ شوڤا من لێ شین نەبوو و گەنم ... گەنم
زیوانا شەشپەر لێ بەهی
ل شوونا مێوا لێ شین بوون شاپەرێن دری
(عەبدوللا ٢٠١٣: ٢٠٤) .

هۆزانڤانی مفا ژ ناڤەرۆکا ئەوێ گوتنا مەزنان وەرگرتییە ئەوا دبێژیت: (دا کل دەت کورەکر)، (ئەمین، ٢٠١١: ١٨٣) دەمێ دبێژیت: (من نەل بەربوو پەیڤێن من تە برین بکەن)، ئانکو ڤیایە هیڤی و ئومێدێن بەردەوام بۆ خۆشتڤیا خۆ چێکەت، بەلێ ئەو تشتێ ئەوی دڤیا بکەت وەسا چێنەبوو، بەلکو نەخۆشی و بریندارکرن ل شوینێ هاتن،ئەڤجا ئەو کارێ ئەوی کری چ پێڤە نەهات و گەنم شین نەبوو، بەلکو ل جهێ گەنمی زیوان لێ بەهی، چونکی زیوان گیایەکە د ناڤ شێڤا گەنمیدا شین دبیت، ئەگەر جۆتیاری گەنم ل دەستپێکێ ئادەکر، ئەڤ گیایە د ناڤدا نامینیت، بەلێ ئەگەر ئادەنەکر دێ سەری ژ گەنمی ستینیت و هەمی دێ بیتە زیوان. ئەڤجا دوو ڕامان ل ڤێرە دهێن، یا ئێکێ مە ل دەستپێکێ ئاماژە یا پێ کری، ئەوژی چەند باشییێ بکەی دێ ل دماهییێ بۆ تە ب خرابی زڤریت. ڕامانا دووێ خەمساریکرنە د کاریدا، چونکی ئەگەر گەنم ئادەکربا زیوان د ناڤدا نەدبەهی، واتە ئەو باشییا لێ بووی خرابی ژ ئەنجامێ خەمساریا ئەوی ژی بوویە .هەردیسان ژ لایێ ڕۆخساریڤە مفا ژ گوتنەکا دی ئەوا دبێژیت: (شوینا شێرا رویڤی لێ دکەن گێرا) (خانکی ٢٠٠٨: ١١٦) وەرگرتییە، واتە دەمێ کەسەکێ ژ هەژی جهەکی بهێلیت و کەسەکێ نەژهەژی جهێ ئەوی بگرت، دێ ئەڤێ گوتنا ل سەری بێژین، ئەڤجا هۆزانڤانی ژی دڤیا ڕەزێ تری و گەنمی و مێوان بچینیت کو سێ تشتێن باشن، بەلێ ل جهێ ئەڤان خرابی هات جهی و زیوان و ستری هاتنە شوینێ. ئانکو ئەم دشێین بێژین ئەگەر هۆزانڤانی مەبەستەکا سیاسی ژێ هەبیت، ئەوژی ئەوە کو شۆڕەشا کوردی نەشیا بگەهیتە ئارمانجێ و ئەو خەلکێ خۆ گوری مەبەستەکێ کری وەسان دەرنەکەڤت و یا ئەوان ڤیایی بجە نەهات .ئانکو هۆزانڤان شیایە ب ڕێکا ئەڤان گوتنان دوو وێنەیان دروست بکەت ئێک ئەڤینداری و یا دی ژی سیاسی و ئەڤ وێنەیێن هۆنەری تهێن و سەرنجەک دایە هۆزانێ .

د هۆزانا (جارەکا دی ژ ئەڤینا چراییێن کەڤن گوتییە :

دەنگێ داس و قەیناغێن مە بۆ ماچکرنا
گولیێن گەنمی ب چنگە ... چنگو زرزرە
کەڤرێ مە یێ سار و بەفرین ژ قەسرێن خەلکی خوشترە
ئەو دارا کوو خانی چاندی
جەگەرخوونی و دلبرینی ڕبساندی یا ب بەرە(
عەبدوللا ٢٠١٣: ١٨).

هۆزانڤانی گوتنا مەزنان ئەوا دبێژیت (کۆلکێ مرۆڤی ژ قەسرا خەلکی باشترە) (ئامێدی،٢٠١٩: ٧٨٧) ب کارئینایە، ڕامانا ئەڤێ گۆتنێ ئەوە سەرەرایی هەمی کاودانێن نەخۆش و بێ دەستهەلاتییا مرۆڤی ل سەر قەدەرا ژیانێ، نابیت مرۆڤ دەستبەداری وەلاتێ خۆ بیت، چونکی وەلاتێ مرۆڤی ب هەمی کێماسیێن خۆڤە ژ وەلاتێن بیانیان باشترە، ئەڤ گۆتنە دەربڕینەکە ژ زیندیکرنا هەستا نەتەوایەتی ل دەڤ تاکێ کورد. مەبەستا هۆزانڤانی ئەوە هندەک جاران مرۆڤ نە ب کریارێن خۆ بەرەڤانییێ ژ وەلاتێ دکەت، بەلکو ب پاراستنا دابونەریت و زمان ... هتد دشێت بەرەڤانییێ بکەت و هەستا نەتەوەبوونێ ل ناڤ دلێ جڤاکێ خۆدا بچینیت. (ئەحمەدێ خانی) د پێشەکییا مەم و زینێدا بیر ل دەولەتەکا کوردی دکەت و هزرا نەتەوایی د ئازرینیت، هۆزانڤان ئەڤێ

چەندێ ب چاندنا دارەکێ وەکهەڤدکەت. گەلەک هۆزانڤانان شووپا خانی گرتییە و هەولدایە تاک و جڤاکێ کورد هشیار بکەت کو زۆرداریەک مەزن ل ئەوان ژلایێ داگیرکەرانڤە دهێتەکرن، ناڤێ جەگەر خوینی و دلبرینی بۆ درێژەپیدەرێت ئەوێ رێبازێ دئینیت و وەسـان ددەتـە دیارکرن کو ئەڤرۆکە (دەنگێ داس و قەیناغێن مە بۆ ماچکرنا گولیێن گەنمی ب چنگە ... چنگو زرزرە)، ئاماژەیە کو دەنگێ ئازادیخواز و کوردپەروەران یێ بلندە و ئەو دارا خانی چاندی دێ بەری دەت .

د هۆزانا (خابوور)دا گوتییە :

هاوار خابوور ها رۆبارو

دیا من ئاڤ ژ تە ئانی جەرێ وێ شکەست

بابێ من سوبێ زوو چوو نێچیرێ

تشتەک ل راڤێ نە کەفتە دەست

دەما هاتی یێ بریندار کەت نڤینا

داخوازا وی پەرداخەکا ئاڤا تە بوو (عەبدوللا ٢٠١٣: ٩٢) .

هۆزانڤانی د ئەڤێ پارچە هۆزانێدا گوتنا مەزنان ئەوا دبێژیت (جێر ل رێیا ئاڤێ دەشکێ) (حسێن، ٢٠٠٦: ١٢٣) وەرگرتییە. واتـە ئـەگـەر کـەسـەک بەردەوام چوو رێکەکێ، بێگومان د ئەوێ رێکێدا دێ تۆشی گەلەک رویدان و کارەساتان ژێ بیت، ئانکو ئەگەر ئێک چوو بەروکێن شـەری دێ هێتە کوشتن، هۆزانڤانی گوهۆرین د رۆخسارێدا کرینە، بەلێ ناڤەرۆک بۆ مەبەستەکا جودا بکارهێنایە، هەروەسا مفا وەرگرتییە ژ ژیان و ژیارا کەڤنا کوردەواری کو ژیانا ئەوان ل سەر راڤ و نێچیرێ بوویە، بەلێ بۆ مە مەبەستەکا نەتەوایەتی بەرجەستەکرییە، دەمێ باب ژ نێچیرێ دزڤریت مەبەست پێ شۆرەشەکە، ئانکو یێ چووی بۆ بجههینانا شۆرەشێ کو (ئاڤا خابورێ) رامان ژێ ئارمانجەک ژ ئەنجامدانا ئەڤێ شۆرەشێ هەیە. هەرچەندە ژیانا خۆ دئێخیتە د مەترسیدا و ب بریندارێ دزڤریت، بەلێ سەرکەڤتن و ئارمانجا ئەوێ نەهاتە دی کو رزگارکرنا گەلێ کورد بوو ژ زورداری و بن دەستییێ .

د هۆزانا (چیرۆکا شێری)دا هاتییە:

کۆرەمارەک لێ پەیدا بوو،

گۆتە شێری ئەم برانە، شێری مێر بوو

...

ماری دیت، کۆ شێر د خەودا، دربا خوە دانا و پێڤە دا

شێرێ بێهێز بریندار،بەری بمریت کرە هاوار:

زارۆکێن من دنیا هەمی من کر بهۆست

بەلێ نەیار نەبوو هەڤال، قەت نە بوو دۆست

(عەبدوللا ٢٠١٣: ١٤١) .

د ئەڤێ پارچە هۆزانێ ژێدا هۆزانڤانی گوتنا مەزنان وەرگرتییە ئەوا دبێژیت: [ریهـ دبن بهۆست و دوژمن نابیت دۆست) (محو، ٢٠٢٢: ٢٩٩). ئانکو ریە دبنە بهۆست مەبەست ژێ مرۆڤ پیر دبیت، بەلێ نەیارێ مرۆڤی هەر دێ مینیت نەیار خۆ ئەگەر چەند دەم ب سـەرڤە ژێ ببووریت. هەردیسان دهێتە گوتن: ((ئەگەر دنیا بیتە بۆست، دوژمن نابیتە دۆست)) (ئامێدی ٢٠١٩: ٦١). رامان ژێ ئەگەر ئەڤ دنیا مەزن بچوک ببیت و ببیتە بهوستەک دوژمن نابیت دۆست. د هۆزانێ ژێدا هۆزانڤانی سەرهاتییەک ب دانوستاندن د ناڤبەرا دوو گیانەوەراندا ڤەگێرایە. تێدا دیاردکەت، کورد مینا شێرانە، بەلێ باوەرییا خۆ ب دوژمنێن خۆ دئینن و دبنە قوربانی نەزانینا خۆ. دیسان د هۆزانەکا دیدا یا ب ناڤێ (رێ) دبێژیت:

نەچە تاران ـ دێ توهێیە خاپاندنێ

پسمامینێ حاجیرەشک و رەشوێلە یە،دێ

خەوناتە مینیتە دێم (عەبدوللا٢٠١٣: ٢٢٧) .

د ڤێرێدا خۆیا دبیت کو هۆزانڤان سیاسەتا ئیرانێ ب خاپینووک (وەکی ماری ب شێرێ ڤەدای)

دیارکریە کو ڕەنگە خیانەتا ٣/٦/ ١٩٧٥ بیت، ژبەرکو ئەم و فارس پسمامێن ئێکین د ڕەگەزیدا نێزیکی ئێکن، بەلێ دبێژیت نەچە تارانێ، چونکی ئەو دێ تە خاپینن و باوەریا خۆ ب ئەوان نەئینە .

د هۆزانا (بڕینا دارێ)دا هاتییە :

ئەز چوومە بن دارەکا تەڕ و من گوتێ: تە دبڕم
دارەکی باش ژ تە هەلگرم بۆ دەست بڤری
لێ وێ دارێ کرە گری و گوت: نەکەی تو من ببڕی
ئەز نابمە دەستە بڤر. من دڤێت ئەڤ ژینا زڤر
(عەبدوللا ٢٠١٣ :٧٤) .

هزرا سەرەکی یا ئەڤێ پارچە هۆزانێ ژ گوتنا مەزنا ئەوا دبێژیت (کرمێ دارێ ژ دارێ نەبیت قەد بینا دارێ نابیت) (جەعفەر١٩٨٦: ١٠٩) هاتییە. ئەڤێ گوتنێ گەلەک ڕامانەکا مەزن ل پشت هەیە. بۆ نموونە ئەگەر مللەتەکێ بندەست خەباتێ بۆ سەربەخۆبوونا خۆ بکەت، هندەک هەر خەلکێ ئەوی مللەتی پشتڕێبوون، ئانکو بوونە هاریکار ل گەل دوژمنی و دوژمن ب سەرئێخست. هۆزانڤانیژی ژبۆ دیارکرنا کاودانێن ملەتێ کورد، دانوستاندنەک د ناڤبەرا خۆ و داریدا چێکرییە، ئەڤ دیمەنە وەسان دکەڤیتە بەرچاڤ هەروەکی مرۆڤ تەماشەی شانوگەریەکی دکەت. ئەڤەژی پتر کارتێکرنێ دکەت. د ئەڤێ دیمەنیدا دار داخوازێ ژ هۆزانڤانی دکەت کو ب بڕینا دارێ ڕانەبیت و ئەوی کاری ئەنجام نەدەت، ژبەرکو ئەو حەزناکەت ببیتە ئەگەرێ ژ ناڤچوونا دارستانێ، هەر چەندە ژیانا دارێ یا نەخۆشە ژی لێ حەز ناکەت . وەکو یا دیار هزرا سەرەکیا هۆزانێ ژ ئەڤێ گوتنێ هاتیە وەرگرتن و وێنەیەکێ هۆنەری یێ پڕی هەست و سوز دروستکریە و وەک ڕێنیشاندەرەک دناڤا هۆزانا خۆ دا ب کارئینایە .

د هۆزانا (ژ چیرۆکێن دێرین)دا هاتییە:

شڤانی دڤێت بەهارەکا پڕ گیا و گول دا
بچەرینیت کەرێ پەزی
سەرێ بێریێ دناڤا بێرێ دا دخوازیت تاکێ نێرگزی
درەوکەرەکی دژیێ خوەدا هزار و ئێک درەو کرن
...

وەلێ دبێژن : ((دز و مالخوێ بوونە هەڤال
گا دکولەکا بانی را دزی)) (عەبدوللا،٢٠١٣
:١٧٥).

هۆزانڤانی ئەو گوتنا مەزنان دەقا و دەق بکارهینایە ئەوا دبێژیت: (دزو مال خوێ بوونە هەڤال، گا دکولەکا بانی ڕا دزی) . ڕامانا ئەڤێ گوتنێ ئەوە ئەگەر د مالێدا یان د ملەتیدا خیانەت هاتە کرن، ئانکو خەلکێ ئەوی ملەتی یان کەسەک ژ ئەوێ مالێ ل گەل دزا بوونە هەڤپشک دێ کارێ ئەوان ب سانەهی کەت و هەر تشتەکێ بڤێت دێ شێن کەن، واتە شڤان ئانکو ڕێبەرێ ملەتی دڤیا خۆشییێ بۆ خەلکی بەرقەرارکەت و بێریڤانێ ژێ دڤیا جوان و خۆشکوک دیاربکەت، بەلێ هیڤیا شڤانی و بێریڤانێ نەهاتەبجهینان، چونکی درەوین و پشتەرێ ب خۆدانتر و دەستهەلاتترن ژ زانا و خەمخۆران، لەورا تشتێ خرابکاران بڤێت ئەنجام ددەن و دلسوز ژێ شەرمزارن .

د هۆزانا (من تو هێلای و من کەسێ خوە بەرزەکر)دا هاتییە :

بلا گوهێن من ژ دەنگان نەترسیابان
من حەز دکر تە گوتبا: کێ دەنگ ل سپێدەیان ژ
ئاوازێن بلبلان ڤەگوهاستن
هزرا من ژ هندەک گوتنان باوەر دکر؛
((نە بینە و نە ڕەوە)) .
ئەڤ گۆتنە... نە ... دراست نەبوون (عەبدوللا
٢٠١٣ :٢٣٩) .

هۆزانڤانی ئەو گوتنا مەزنان بکارهینایە ئەوا دبێژیت: (سەوۆ نەبینە، نەڕەوە) (یاسین،٢٠٠٦: ٥٠).

ڕامان ژ ئەڤێ گوتنێ سە ژ خۆ نارەویت، ئانکو تشتەکی دبینیت یان گوهلێ دبیت. وەکو یا دیار ل ئەوی دەمێ ئەڤ هۆزانە هاتییە نڤیسین هۆزانڤان ل ئەلمانیا بوویە، کو ئەوی ب خۆ ل دوماهیکا هۆزانێ ئاماژە ب ئەڤێ چەندێ کرییە، ئەڤ گوتنە ب ئەوێ واتایێ ئینایە کو پشتی چوونا ئەوی بۆ وەلاتێن بیانی ب تایبەتی ئەورووپا و ئازادییا ل ئەوان وەلاتان ب چاڤێ خۆ دیتی، نەئارامی ل دەڤ پەیداکرییە و چاڤێن ئەوی ڤەبووینە و ئەو جیاوازییا د ناڤبەرا کوردان و ئەوان وەلاتاندا بۆ دیاربوویە، لەوا دبێژیت (نەبینە و نەرەوە)، ئانکو هندەک تشت ل دەڤ ئەوان دیتینە کو نەشێت خۆ بێدەنگ بکەت و نەئاخڤیت .

د هۆزانا (کۆچکا ئەڤینێ، خەونا نڤینێ)دا هاتییە :-

من سەرا و کۆچکا ئەڤینێ زوو پارستن، ئو پەرستن

کێر و چەقۆکێن بەکرۆکان هند شکاندن، هند

دەرخستن

...

لێ ئاگرێ ژ بنێ پێ من بەربوویە من

هەموو هیڤی ل من نڤاندن، ئومێد شووشتن

(عەبدوللا ٢٠١٣ :٨٣) .

هۆزانڤانی گوتنا مەزنان ئەوا دبێژیت (ئاگر ژ دەهمەنا بەر دبیتە مرۆڤی) (خەیات٢٠٢٣: ٦٢) ب شێوەیێ دەقا و دەق وەرگرتییە. سەرەدەریکرنا هۆزانڤانی ل گەل ئەڤێ گوتنێ ژ لایێ ڕۆخساریڤە ب تنێ ل جهێ پەیڤا (دەهمەن) هۆزانڤانی (بنێ پێ) ئینایە، ئەوژی چ گوهۆرین د واتا ئەوێدا دروست نەکرینە. ژ لایێ ناڤەرۆکیڤە هۆزانڤانی هەمان گۆتن بۆ مەبەستەکا دی (ئەڤین)ییێ بکارهینایە. باس ل ئەڤینییێ و ئەو زەحمەت و ماندیبوونا ئەوی کێشای دکەت ژبۆ هندێ داکو ئەڤینا ئەوی ژ دەست نەچیت، بەلێ (ئاگری ئەڤینێ ژ بنێ پێن ئەوی بەربویێ)، واتە یارا ئەوی ب خۆ بۆ ئەگەرێ ژناڤچوونا کوچکا ئەڤینێ و مراندن هەمی هیڤی و ئومێدێن ئەوی .

د هۆزانا (جۆتیار) دا هاتییە:

ئەرێ ئاغا، باوەر نەکە،کۆ دێ ساخکەی شوونا داخان

بو خوە بگری ... دێ هەر مری

داخێن سوبە ژ یێن ئەڤرۆ دژوارترن (عەبدوللا ٢٠١٣: ١٣٣) .

هۆزانڤانی مفا ژ گوتنا مەزنان ئەوا دبێژیت (ساخ دبن شوینا خەنجەران لێ ساخنابن شوینا خەبەران) وەرگرتییە، هۆزانڤانی وەک ئاماژەیەک دایە دیارکرن کو ژ لایێ ڕۆخساریڤە مفا ژ چەند پەیڤێن ئەڤێ گۆتنێ وەرگرتییە و ژ لایێ ناڤەرۆکیڤە وەکی خۆ بکارهینایە. مەبەستا هۆزانڤانی ل ڤێرێ ئەوە دڤێت بێژیت مللەت یێ هشیاربووی و چاڤێن خەلکی یێن ڤەبووین ژبەر ئەوێ ڕەفتار و سەرەدەرییا خەلەت یا ئاغا ل گەل خەلکی دکەتن و پشتەڤانییا ئەوی بۆ داگیرکەران بوویە ئەگەرێ بریندارکرنا خەلکی. ئەڤجا ئەڤ برینە ب خەنجەرێ پەیدا نەبووینە، بەلکو ژ ڕەفتارا ئاغایان یا نەدروست ل گەل مللەتی و ساخبوونا ئەوێ برینێ نابیت یان دێ یا ب زەحمەت بیت .

هەمان گوتن هۆزانڤانی د هۆزانا (زڤرینا ل بەندێ) دا بکارهینایە، بەلێ ب مەبەستەک جودا ئەوژی:

ب هاتنا وێ ساخ بوون شوونا کێرێن دەڤرۆ

ب خێر بێ یار، ڕۆژا ل ناڤا عەڤری بەرزە بووی

(عەبدوللا ٢٠١٣ :٨٠) .

وەکو یا دیار هۆزانڤانی مفا ژ گوتنا مەزنان وەرگرتییە،بەلێ ئەڤ گوتنە بەروڤاژی واتایا ئەوێ بکارهینایە، ژبەرکو هاتنا یارا ئەوی ئەو برینێن ژ چوونا ئەوێ ل دلێ ئەوی بووین ساخبوون، واتە ئەڤ گوتنە ب تنێ وەک ئاماژە وەرگرتییە ب ناڤەرۆکەک جودا .

د هۆزانا (زێمار)دا هاتییە:

پسیاریێ گۆت : ((چی دچینی ؟!
بەرسڤێ گۆت : هەکۆ شین بوو تو دێ بینی))
(ل٢٨٢).

هۆزانڤانی گوتنا مەزنان دەقا و دەق ب کارئینایە ئەوا دبێژیت: (چ دچینی دێ وی هەلینی) (یاسین، ٢٠٠٦: ٥٧). ژ لایێ ناڤەرۆکێڤە هۆزانڤانی ئەڤ گوتنە بۆ هەمان مەبەست بکارهینایە، ئانکو ب رێکا ئەڤێ گوتنێ کوردان ل سەر رەفتار و کریارێن ئەوان ئاگەهدار دکەت، دیسان ئەوان هانددەت ل سەر ئێکرێزی و ئێکگرتنێ، واتە ئەگەر د ئەڤرۆکەدا دەستێ ئێک و دوو گرتن و بوونە ئێک بێگومان دێ بەرهەمێ ئەڤێ ئێکگرتنێ و یەکسانێ بینین، بەروڤاژی ئەگەر ئێکگرتن نەبوو دێ ل پاشەرۆژێ توشی شکەستنێ و ژ ناڤچوونێ بین .

د هۆزانا (وار)دا هاتییە:

چەند بەرۆک و بەتەنێن تە من تێکڤەدان
زۆر تێهنی بووم من ئاڤ نەدیت (عەبدوللا ٢٠١٣ :٤).

هۆزانڤانی مفا ژ گوتنا مەزنان (یێ تێهنی ل ئاڤێ دگەرێت) (قەرەنی، ١٩٨٤: ١٣٤) وەرگرتییە. مەبەستا هۆزانڤانی ژێ ئەوە ئەگەر کورد ب خۆ هەولا پێشڤەچوون و سەرکەڤتنان نەدەن، چ کەس یان چ مللەتێن دی مە پێشڤە نابەن و کورد ب خۆ تێنێن سەربەخۆبوونێ وسەرکەڤتینە. ئەڤجا هۆزانڤان یێ ل دویڤ چووی و بەرو بەتەنیێن تێکڤەداین، بەلێ دبێژیت (من ئاڤ نەدیت)، ئانکو مفا یێ ژ گوتنا مەزنان وەرگرتی، بەلێ واتا یا گوهارتی، ژبەرکو گوتن دبێژیت ئەگەر تۆ پێدڤی ب تشتەکی بووی دێ ل دویڤ گەریی دا ب دەستڤە بینی، هۆزانڤان یێ ل دویڤ چووی، بەلێ ئەو تشت ب دەستڤە نەئینایە، واتە رەنج و زەحمەت کێشایە بۆ ب دەستڤەهینانا ئـازادی و سـەربـەخـۆییێ، بـەلـێ دەسـتـکـەڤـت ب دەستڤە نەئینانە ئانکو هۆزانڤان شیایە ب رێکا مفا وەرگرتنێ ژ گوتنا مەزنان وێنەیەکێ هۆنەری دروستبکەت و ئەڤ وێنەیە هێز و تهنەکێ دایە هۆزانێ کو هاریکاریا هۆزانڤانی کریە دەربرینێ ژ ئەوێ ماندیبون و زەحمەتێ بکەت یا کو چەندین سالە دیتی بۆ دەستڤەئینانا ئازادیا مللەتی .

د هۆزانا (رۆیێ بەفرێ)دا هاتییە:

((هەیهۆت ... هەیهوت))
سەرما تژ کوچک و کولینێ مە دبیت
((زڤستانێن مە بوونە جوت))
(عەبدوللا ٢٠١٣ :٣٣٨) .

هۆزانڤان د ئەڤێ پارچە هۆزانێدا گوتنا مەزنان ئـەوا دبێژیت (ئەیهون، خـلاس بـوون مەهکێن ب جوت، داییێ کچ فروت و دا ب کـەزوان و کەلوت، بـابێ کـور فـروت و دا ب دار و سـوت) (هـادی ٢٠١٨: ٤٠٢) وەرگرتییە. هۆزانڤانی مفا ژ ناڤەرۆکا گوتنا مەزنان یا فۆلکلۆری وەرگرتییە، ئەوژی ب رێکا ئاماژەدان ب پەیڤا (هەیهوت) کو مەرەم پێ هەردوو مەهێن چرییێنە، کو ل دەڤەرێن چیایێن بلند دەستپێکا زڤستانییە، ژبەر هندێ گوتییە (زڤستانێن مە بوونە جۆت)، مەرەم پێ ئەڤ هەردوو مەهەنە کو دەستپێکا سەرماییە کو دکەڤیتە د ناڤ کوچک و خانی و مالاندا. د درێژە پێدانا ئەڤێ هۆزانێدا هۆزانڤان دبێژیت :

ل (بێدلخەی)کورکەکی کچکەک رەڤا بوو
ل ڤێ شەڤێ بەفر تلخە کەتە سەر ئێک
(عەبدوللا٢٠١٣ :٣٤٠) .

هۆزانڤانی مفا ژ گوتنەکا دی یا مەزنان وەرگرتییە ئەوا دبێژیت: (بێدلخە، ناچن بێ تلخە) (هادی، ٢٠١٨: ٤٠١)، ئانکو تلخێن بەفرێ ل سەر ئەردی دروست دبن. ل ڤێرێ رەنگە مەبەستا هۆزانڤانی ئەو بیت کو

بۆ ڕەڤاندنا کچێ دەم یێ گونجای نەبیت.

ئەگەر ئەم سەحکەینە ژمارا گۆتنێن مەزنان و ئەو بارێن تێدا هاتینە بکارهینان، پتر ژ(٢١) دێرێن هۆزانێ مفا ژ گوتنێن مەزنان دیتیە،(١٣)گوتنان مفا ژ ناڤەرۆکێ بۆ مەبەستەکا جودا وەرگرتییە و (٥) گوتن ژێ دەقا و دەق و (٣) گوتن ژێ ژ لایێ ڕۆخساریڤە وەکی خۆنە، بەلێ ب ناڤەرۆکەک جودا. هەر وەکو د ئەڤێ خشتەیدا هاتی:

ئاست	ژمارە	ڕێژا سەدی
ناڤەرۆک بۆ مەبەستەکا جودا	١٣	%٦٢
دەقا و دەق	٥	%٢٤
ڕۆخسار وەکی خۆ، ناڤەرۆک جودا	٣	%١٤

خشتە :

ل ڤێرە دیاردبیت کو هـۆزانـڤانـی مفا پتر ژ ناڤەرۆکا گوتنان وەرگرتییە و ل دویڤ پێدڤیاتیا هۆزانا خۆ دەستکاری د گوتناندا کرینە و دناڤ هۆزانێن خۆدا مەزراندینە . واتە هوکارێ سەرەکی یێ بەرجەستەکرنا ئەڤان هەمی گوتنان ژبۆ ئەوێ یەکێ دزڤریت ، ژلایەکیڤە دا هێز و تینەک بدەتە هۆزانێن ناڤبری ، ژبەرکو گەلەک جـاران ڕامانا هۆزانێ دناڤ ئەوێ گوتنا مەزناندا دهێتە دیتن ،واتە دا کو هۆزانێن خۆ پێ دەولەمەند بکەت . سەرەرایی ئەڤێ چەندێ ژێ ڕەونەق و جوانیەک دایە هۆزانێن (هـزرڤـان) ی و شییایە وێنەکێ هۆنەریێ پڕی ڕامان و سەرنجڕاکێش بۆ هۆزانێ دروست بکەت ، ئانکو هۆزانڤان بکاریت ب جوانترین شێوە هزر و مەبەستا خۆ بگەهینیتە خۆاندەڤانی و سەرنجا ئەوی بەرەڤ هۆزانێن خۆ ڕابکێشیت .

ئەنجامێن گشتی:

١- گوتنێن مەزنان گەلەک بەربەلاڤن و جهەکێ تایبەت دنـاڤ فۆلکلۆرێ کـوردیـدا هـەیـە،وەک ڕێنشاندەرەکینە بۆ هوشیارکرنا مرۆڤی ل سەر چەوانییا سـەرەدەریـکـرنـێ د ئاخڤتن و بزاڤێن ڕۆژانەدا.

٢- کورتییا ئاخڤتنێ و ڕوونکرنا واتایێ تێدایە. سەلیقەیا ڕێکوپێکییێ د گۆتنێن مەزناندا بوویە ئەگەر هۆزانڤان و نڤیسەر مفایەکێ باش ژێ وەربگرن و د بەرهەمێن خۆدا بەرجەستە بکەن .

ئەنجامێن تایبەت :

١- هزرڤانی پتر ژ (٢١) جاران گۆتنێن مەزنان د هۆزانێن خۆدا مەزراندینە وئەڤان گوتنان کارتێکرنا خۆ هەبوویە ل سەر هۆزانێن هۆزانڤانی و مەزراندنا ئەوان هێز و تینەک دایە هۆزانێن ئەوی و بووینە ئەگەرێ دروستکرنا وێنەکێ هۆنەریێ جوان و سەرنجڕاکێش.

٢-باهراپترگوتناندا مفا ژ لایێ ناڤەرۆکێڤە ب مەبەستەک جودا وەرگرتینە. بۆ نموونە گوتنا (حەتا نیڤا دەستی ڕەش نەبیت تاما دەڤی خۆش نابیت) هۆزانڤانی مفا ژ ناڤەرۆکا گوتنا مەزنا وەرگرتییە، بەلێ ب شێوەیەکێ بەروڤاژی ئەوێ واتایێ بکارهینایە، ژبەرکو گوتن ب خۆ دبێژیت هەتاکو تۆ زەحمەتێ نەبینی و نیڤا دەستێ تە ڕەش نەبیت تۆ خۆشییێ نابینی، بەلێ هۆزانڤانی ب ئەوێ واتایێ ئینایە، جۆتیاری و پالەیی حەزا کارکرنێ هەیە و دشێن کاری بکەن، بەلێ ژ ئەگەرێ شکاندنا هنجارێ جۆتیار نەشیایە جوتێ خۆ بکەت، ئانکو ئەڤ گوتنە ب خۆ گرێدای لایەنێ ئابوورییە، بەلێ دیسان د شیاندایە بۆ لایەنێ سیاسی ژێ بهێتە شرۆڤەکرن، دەمێ شۆرەشەک ژبەرێ ئارمانجان بجهبینیت، بهێتە ڕاوەستاندن و شۆرەشگێر ژێ چ

مفای ژ ماندیبوونا خۆ وەرنەگرن .

٣- (٥) گوتنێن مەزنان ب شێوەیێ دەقا و دەق وەرگرتینە. بۆ نموونە گوتنا (دزو مال خویێ بوونە هەڤال، گا د کولەکا بانی ڕا دزی)، هۆزانڤانی ژێ ئەڤ گوتنە وەکی خۆ بێی دەستکاری د ڕۆخسارو ناڤەرۆکێدا د ناڤا هۆزانا خۆدا مەزراندییە.

٤-مفا ژ (٣) گوتنێن مەزنان کو ژ لایێ ڕۆخسارێڤە وەکی خۆیە و ناڤەرۆک یا جودایە وەرگرتییە. بۆ نموونە (جەر ل ڕێکا ئاڤێ دشکێت)، هۆزانڤانی ئەڤ گوتنە ناڤەرۆکا ئەوێ بۆ مەبەستەکا جودا بکارهینایە، کو مفا وەرگرتییە ژ ژیان و ژیارا کەڤنا کوردەواری کو ژیانا ئەوان ل سەر ڕاڤ و نێچیرێ بوویە، بەلێ بۆ مەبەستەکا نەتەوایەتی بەرجەستەکرییە، دەمێ باب ژ نێچیرێ دزڤریت مەبەست پێ شۆڕەشە .

ژێدەر

ب زمانێ کوردی

– ئالیخانی، پێزانێ (١٩٨٢) ، دومـراری ژ گەنجینا فولکلورێ کوردی، دهۆک: ژ بەلاڤکرنا ئەمینداریا گشتی یا روشنبیری و لاوان.

– ئامێدی، ڕێکێش (٢٠١٩)، فەرهەنگا گوتنێن مەزنا ، بەرگێ ئێکێ ، دهۆک : دەزگەهێ سپیرێز.

– ئامێدی، ڕێکێش (٢٠١٩)، فەرهەنگا گوتنێت مەزنا، بەرگێ سیێ ، دهۆک : دەزگەهێ سپیرێز.

– ئەمین ، زەکیە رەشید محەمەد (٢٠١١)، کومەڵێک پەند و ئیدیۆمی کوردی ، سلێمانی : وەزارەتی رۆشنبیری و لاوان .

– تـەقی، جـلال (١٩٨٤)، پـەندی پێشنان و قسـەی نەستەق کوردی ، هەولێر : چاپکراوەکانی ئەمینداریێتی گشتی رۆشنبیری لاوان .

– جەعفەر، حەجی (١٩٨٦)، گۆتنێن مەزنان ل دەڤەرا بەهدینان ، چاپا ئێکێ ، بەغدا .

– حسێن، ئەڤراز (٢٠٠٦)، فەرهەنگا گوتنێن پێشینان ، ژ ئەلفا بێیا لاتینی ڤەگوهاستیە ، هەلێر: دەزگەهێ سپیریز

– خـەیـات، عبدالعزیز (٢٠٢٣)، گـوتـن و مـەرەم فولکلۆری، تەهران: وەشانێن کومپانیا پالو یا پەخش و راگەهاندنێ.

– خانکی، کوڤان (٢٠٠٨)، گوتنێن مەزنان د هۆزانا جەگەرخوین دا ، دهـوک : ڕێڤەبەریا پەرتووکخانا بەدرخانیا.

– ڕەسـول، شوکریە (٢٠٠٨) .ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی .چاپی یەکەم . هەولێر .

– ڕەسوول، عیزەدین مستەفا (٢٠١٠)، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کـوردی ، چاپی سێیەم ، هەولێر : دەزگا ئاراس .

– شـارەزووری ، عەلی مەعروف (١٩٨١)، پەندی

پێشینانی کوردی ، چاپخانەی (الحوادپ).
– عبدوللا. هزرڤان (٢٠١٣) ، هندەک ژ وە و هەموو ژ من ، کۆبەرهەمێ هەلبەستێ ، بەرگێ ئێکێ ، هەولێر : یەکێتیی نووسەرانی کورد .
– عەلی،عائشە محەمەد (٢٠٠٦)، گوتن و جڤاک ، چاپی یەکەم ، هەولێر .
– قەرەنی ، ئەحمەد (١٩٨٤)، کانی کۆمەلە تێکستێن فولکلورینە ، پرتا یەکێ ،بغداد.
– محو، فارس تاهر (٢٠٢٢)، د پەرتوکا فولکلۆرێ کوردی ئەدەب ، زمان ، مێژوو، جڤاک و کەلەپوور دا هاتیە ، بەرگێ ئێکێ ، کۆمەکا ڤەکۆلەران ، زاخو:سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی .
– یاسین،وەهبیا محەمەد سەعید (٢٠٠٦). گۆتنێت پێشینان ل دەڤەرا بادینان . بەرهەڤکرن : مەسعوود محەمەد سەعید. دهۆک .
– سەعید، پەیمان عبدالکریم (٢٠١٣)، وەرگێرانا ڕاڤەکرنێ د گوتنێن مەزناندا ، ناما ماستەرێ ، زانکویا زاخو : سکولا ئادابێ ١٩٩
– عەبدوللا ، عەدنان مەهدی (٢٠١٧)، گوتارا جڤاکی د گوتنێن مەزناندا (دەڤەرا بەهدینان) وەکو نموونە ، ناما ماستەرێ ، زانکویا دهۆک : کولیژا پەروەردا بنیات .
– ئەحمەد ، خالدە صەدیق(٢٠١٣)، ڕەنگڤەدانا گۆتنێن مەزنان د ڕۆخسار و ناڤەرۆکا هۆزانێن نالبەندیدا ، ناما ماستەرێ ، زانکویا دهۆک : سکولا ئادابێ .
– جەعفەر ، حەجی (٢٠٠٦)، (گەریانەک بلەز دناڤ پەندێن کوردیدا) ، گۆڤارا پەیڤ ، ژمارە (٣٦) .
– دۆسکی ، محەمەد امین (١٩٩٨)، (کورد د گوتنێت مەزنا دا)، گوڤارا ڤەژین ، ژمارە (١٢) .
– عەبدلرەحمان ، محسن (٢٠٢٤) ، (کەلتور گەنجینەیا مللەتانە)، گوڤارا مەتین ، ژمارا ٢٥٠، دهۆک : ناڤەندا خانی یا ڕەوشەنبیریو ڕاگەهاندنێ .
– الیاس ، بارزان صالح و محەمەد ، بارزان حسێن (٢٠٢٣) ، (ڕەنگڤەدانا ڤۆلکلوری د ڕۆمانا (هێلێن سۆر یا هزرڤانیدا وەکو نموونە) گوڤارا زانکویا دهوک : ژمارا (٢) ، پەربەندا ٢٦.
– قادر . رەمـەزان حەجی (٢٠١١) ، (کارتێکرنێن فولکلۆری ل سەر یەکەمین شانۆناما کوردی). گۆڤارا زانکویا دهۆک . ژمارا (٢) . پەربەندا ١٤.
-٢٧ محمد، عبدی و قـادر، رەمــەزان و حاجی ، نوزاد عبدالله (٢٠١٦)، (گوتنێن مەزنان د گۆلزارا شێخ تاهرێ شووشی دا) ،گۆڤارا زانکویا زاخۆ ، ژمارە (١) ، پەربەندا ٤.
ب زمانێ عەرەبی
– ابو عي ، محمد توفيق (١٩٨٨) ، الأمثال العربية و العصر الجاهلي ، بيروت : دار النفائس للطباعة و النشر و التوزيع .
– الغلامی ، محمد رؤف (١٩٦٤)،كـتـاب المردد من الأمثال العامية الموصلية ، بغداد ـ
– عبدالله. أحمد جاسر (٢٠١٠ـ ٢٠١١) ،مجمع الأمثال للمیدانی ، رساله ماجستیر ، جامعه الشرق الاوسط.
– فتحي ، مصطفى (٢٠٠١) ، موسوعة الأمثال العربية الفصحى ، عمان: دار أسامة للنشر و التوزيع .
– كراب ، الكزاندر هجرتی (١٩٦٧)، علم الفلكلور ، ترجمة: رشدی صالح ، القاهره : دار الكتاب العربی .

ملخص البحث

تعد الأمثال (الحكم) قسم لفظي في أقسام الفولكلور، وتحتل حيزا كبيرا في أدب الفولكلور الكردي. من حيث

المصطلح، فهي عبارات مختصرة تحمل معاني عميقة ومعقدة. أما من حيث الهدف و التعريف، فالأمثال تقدم النصيحة والتوجيه التربوي. وبما أن الشعر يحتاج أيضا إلى لغة معقدة ومؤثرة، يرى الشاعر أن الأمثال واحدة من أفضل الأدوات لتحقيق هذا الغرض. تهدف هذه الدراسة إلى توضيح كيف توظيف (هزرڤان) الأمثال واستفاد منها في شعره، من خلال دراسة طريقة استخدامها وتكرارها . وتسعى إلى إبراز مدى تأثير الأمثال في أعماله الشعرية ، مع التركيز على دورها في تشكيل التعبير الشعري. ولتحقيق ذلک، تم اعتماد ثلاث مقاربات رئيسية في التحليل: المقاربة البنائية، والمقاربة اللغوية (أو معجمية الألفاظ)، والمقاربة الأسلوبية (أو الجمالية).كيف استطاع (هزرڤان) الاستفادة من الأمثال ؟ وكيف استخدم الأمثال في الشعر ومدى استخدامها ؟ تم الشرح عن هذا الشئء في بحث تحت عنوان (توظيف الأمثال في ديوان (توظيف الأمثال (الحكم) في ديوان "البعض منكم والكل مني") يتكون هذا البحث عن فصلين. الفصل الأول، فيتناول تعريف الأمثال وأهميتها وكيفية الاستفادة منها. بينما يركز الفصل الثاني بشكل أوسع على استخدام الشاعر هزرڤان الأمثال في الشعره, وهذا البحث يتكون ايضا من ملخص بكل من اللغة الكوردية, العربية و الانجليزية و مقدمة و النتائج و قائمة المصادر.تبرز الأمثال في الأدب كميزة أدبية هامة، ولا سيما في التعبير الشعري لدى الشعراء. إذ تضفي الأمثال قوة وعمقا، وتمنح النص القدرة على خلق صور حيوية وذات مغزى، مما يسهم في جذب انتباه القارئ وتشجيعه على مواصلة القراءة. وغالبا ما تصبح وسيلة فعالة لاستمالة القارئ والحفاظ على تفاعله مع النص.

الكلمات المفتاحية: الفولكلور، الأمثال، الشعر، توظيف ، والاستفادة منها.

Abstract

Proverbs (wise sayings) are part of verbal literature within the domains of folklore and occupy a significant space in Kurdish folklore literature. In terms of terminology, they are concise expressions that carry deep and complex meanings. Regarding their purpose and definition, proverbs provide guidance and educational advice. Since poetry also requires a deep, complex and impactful language, the poet sees proverbs as one of the best tools to achieve this purpose. This study is an attempt to demonstrate how Hizrvan utilized and benefited from proverbs in his poetry? examining both the manner and frequency of their usage? It seeks to highlight the extent and impact of proverbs within his work, focusing on how they shaped the poetic expression. To achieve this, the analysis is structured around three key approaches: the structural approach, the linguistic (or diction) approach, and the stylistic (or aesthetic) approach. Research conducted called (The Employment of Proverbs in the Diwan (Some from You and All from Me)), which consist of two chapters. The first chapter discusses the definition, significance, and ways to benefit from proverbs. The second chapter delves more deeply into how the poet (Hizrvan) incorporated proverbs into his poetry. This research also contains of

an abstract in all three languages, Kurdish, Arabic and English, and introduction, outcome of the research and list of references. The prominence of proverbs in literature represents a significant literary feature, particularly in the poetic expression of poets. Proverbs add strength, depth, and the potential to create vivid and meaningful imagery, which helps attract the reader's attention and encourages continued reading. They often become a means to draw the reader in and sustain their engagement .with the text

Key words: Folklore, proverbs, poetry, .Employment, and benefiting from them

ئەکادیمیای کوردی
KURDISH ACADEMY

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥
گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار
حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر
پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین
د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:
پ. د. قەیس کاکل تۆفیق
پ. د. بەختیار سەجادی
پ. د. فەرهاد قادر کەریم
پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان
پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف
پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:
پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ
پ. د. مارتن ڤان برونسن
پ. د. جەلیلی جەلیل
پ. د. سالح ئاکین
پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی
پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک
پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd
ISSN: 2520- 4106
هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd
* ئیمەیڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٥/٢٨
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٨/٤

بەراوردییەکا شوناسەییا سروشت وگوندایەتیێ ژلایێ سەقا وجهێن ئاکنجیبوونێ، دناڤبەرا ڕۆمانێن (گوند) و (تحت ظلال النخیل)دا

کاروان رشید حسن
فاکولتیا زانستێن مرۆڤایەتی – پشکا زمانێ کوردی
زانکۆیا زاخۆ
karwandoskyy@gmail.com

پ.د.ابوعبیده عبدالله ذیاب
فاکولتیا زانستێن مرۆڤایەتی – پشکا زمانێ کوردی
زانکۆیا دهۆک
Abuoobaida.a.dheyab@uod.ac

پوختە

شوناس وەکو بابەتەکێ گرنگ ژچەندین سالوخەت وتایبەتمەندیان پێک دهێت، کو دبنە ئەگەرێ ژێک جوداکرنا کەسایەتی وملەتێن ژێک جودا، هەر ملەتەکی هندەک تایبەتمەندیی هەنە دبنە شوناسەکا تایبەت بۆ وی جودا ژملەتێن دیتر. دڤێ ڤەکولینێدا بەراوردی دناڤبەرا سەقا و جهێن ئاکنجیبوونێ، وەکو تایبەتمەندیی و شوناسەکا تایبەت بۆ دوو نەتەوێن ژێک جیاواز هاتییە ئەنجامدان. لەوڕا دڤەکولینێدا بزاڤ هاتییە کرن کا ئایا سەقا وجهـ و شێوازێن ئاڤەدانکرنێ چەوا دبنە شوناسەیەکا تایبەت بۆ دوو ملەتان؟ هەروەسا ئەو چ فاکتەرێن سەرەکینە بووینە ئەگەر کو سەقا وجهێن ئاکنجیبوونێ شوناسەکا تایبەت بدەنە وان دەڤەران؟ پێکهاتا ڤێ ڤەکولینێ ژپێشەکییەکێ ودوو پشکان پێک دهێت. دپشکا ئێکێدا سەقایێ باشورێ کوردستان و دەڤەرا ئەهواران ل باشورێ عیراقێ هاتینە ڕوونکرن زێدەباری دیارکرنا ڕەنگڤەدانا سەقای دڕۆمانانێن [گوند] و[تحت ظلال النخیل] دا. دپشکا دوویێدا جهێن ئاکنجیبوون و شێوازێن ئاڤەدانیێ ل هەردوو دەڤەران هاتینە باس کرن. دگەل ڕەنگڤەدانا وان دهەردوو ڕۆماناندا. ول داویێ ڤەکولین ب کومەکا ئەنجام ولیستا ژێدەران و پوختەیا ڤەکولینێ ب چەند زمانێن جیاواز ب دووماهیک دهێت.

پەیڤێن کلیلی: شوناس، گوند، سەقا، جهێن ئاکنجیبوونێ، کەرستێن ئاڤەدانکرنێ.

پێشـەکی

شوناسەیا گوندایەتیێ درۆمانێدا وەکو بابەتەکێ گرنگ و دەولەمەندێ ئەدەبی دهێتە دیتن. ب وی رادەی ژیانا گوندنشینی و ئـەو کاریگەرییێن ل سـەر کارکتەران و پێکهاتا کەلتووری و جڤاکی وێنە دکەت. گەلەک جاران شوناسەیا گوندایەتیێ ب داب ونەریتانڤە گرێدایە وپەیوەندییەکا ب هێز دگەل عەرد وسروشتی و کارلێککرن دگەل ناڤخۆیا جڤاکی هەیە. ئەڤ ڤەکولینە تیشکێ دئێخیتە سەر وێ چەندێ کا سـەقا وشێوازێن ئاڤەدانکرنێ ل باشورێ کوردستانێ و دەڤـەرا ئەهواران بووینە تایبەتمەندیی و شوناسە بۆ ڤان دەڤەران؟ و چەوا سەقا وجهـ وشێوازێن ئاڤەدانیێ دبنە شوناسەیەکا تایبەت بۆ دوو دەڤەرێن جیاواز؟

سـەقا وجهـ وشـێوازێن ئاڤەدانکرنێ ژبـەر گاریگەریا کومەکا فاکتەرێن توپوگرافی وسروشتی وەکـو شوناسـەیەکا تایبەت گرنگیا خۆ بۆ هەر مللەتەکی جیاواز ژمللەتێن دیتر هەیە. لەورا دڤێ بیاڤێدا جوگرافیا باشورێ کوردستانێ شوناسەکا تـایـبـەت هـەیـە. وپێدڤییە گرنگی ب ڤـی بابەتی بهێتەدان, چونکە شوناسە هەبوون و مێژوو و داب ونەریتێن تایبەتێن مللەتان نیشانددەت. دڤێ ڤەکولینێدا مە ڤیایە جیاوازیێ بێخینە ڤان لایەنان دناڤبەرا باشورێ کوردستانێ ودەڤەرا ئەهواراندا.

شوناس وەکو بابەتەکێ گرنگ وسـەردەمانە دناڤا بیاڤێن ئەدەبیدا بوویە جهێ ناکوکی وگەنگەشێ. ب تایبەتی دناڤا رۆمانێدا. ئارامانج ژئەنجامدانا ڤێ ڤەکولینێ بزاڤەکە بۆ هندێ بدەینە دیارکرن کو سەقا وجهـ وشێوازێن ئاڤەدانیێ چەوا دشێن ببنە شوناسەکا تایبەت بۆ هەر دەڤەرەکێ، ب تایبەتی دناڤبەرا باشورێ کوردستانێ ودەڤەرا ئەهواراندا. هەرچەندە سنورێ ڤێ ڤەکولینێ دچارچووڤێ وەلاتێ عیراقێدا هاتییە ئەنجامدان. لێ ل گورێ قوتابخانا بـەراوردکـاریـا فەرەنسی ئـەڤ توێژینە دناڤبەرا رۆمانێن دوو نەتەوە وزمانێن ژێک جودا(کورد-عـەرەب)دا هاتییە ئەنجامدان. زێدەباری جیاوازیا زمانی دناڤبەرا هەرێما کوردستانێ وباشورێ عیراقێ ژلایێ جوگرافیژیڤە دوو دەڤەرێن جیاوازن. ودڤان رۆماناندا بەراوردی دناڤبەرا سەقا وشێوازێن ئاڤەدانیێ وەکو شوناسەیەک بۆ دوو نەتەوێن ژێک جودا هاتییە ئەنجامدان. دڤێ ڤەکولینێدا برێکا میتودا بکارهاتی، رێبازا وەسفی شیکاری بەراوردکارییا شوناسەیا گوند و سروشتی، بـزاڤ هاتییەکرن بەراوردییا هەردوو رۆمانێن [گوند] و[تحت ظلال النخیل] ژلایێ پێشاندانا پەیوەندیا دناڤبەرا مرۆڤ و گوند و سروشتیدا وەک سەقا و جهـ وژینگەهـ و گوندایەتیێ دهـەردوو رۆمـانـانـدا دیاربکـەت. زێدەباری پێشـەکیێ ل دەسپێکێ ولیستا ژێدەر و ئەنجامان ل داویی، ئەڤ ڤەکولینە ژدوو پشکان پێک دهێت. دپشکا ئێکێدا بەحس ل سەقایێ باشورێ کوردستانێ ب گشتی ودەڤەرا گوندێ سوارێ دگەل دەڤـەرا ئەهواران ل باشورێ عیراقێ ورەنگڤەدانا وان درۆمانێن[گوند]و[تحت ظلال النخیل]دا هاتییە کرن. دپشکا دوویێدا شێوازێن ئاڤەدانیا خانی وجهێن نیشتەجێبوونێ هاتینە بەرچاڤکرن و رەنگڤەدانا وان دهەردوو رۆماناندا.

پێشینەی توێژینەوە:

ل گورێ دیڤچوونا مە بۆ بابەتێ بەراوردیا شوناسەیی دناڤ ئەدەبیاتا کوردیدا ب رێژەکا کێم گرنگی ب ڤی بابەتی هاتییەدان، ژلایێ ڤەکولینێن ئەدەبیڤە وئـەو ڤەکولینێن دەربـارەی ڤی بابەتی هاتینە ئەنجامدان ب شێوەیەکێ تیروتەسەل باس ل بەراوردیا شوناسەیی نەهاتییەکرن. ئانکو بەشەک

یان تەوەرەک دناڤ پەرتووک وڤەکولینێن پێشتردا بۆ بابەتێ شوناسەیێ هاتییە تەرخانکرن. نەک هەمی ڤەکولین ل ژێر ناڤێ بەراوردیا شوناسەیی هاتییە ئەنجامدان. مینا پەرتووکا[شوناسی عیراق ململانێ نەتەویی ومەزهەبییەکان] ژلایێ شێرکۆ کرمانج ل ساڵا ٢٠١٧ هاتییە بەلاڤکرن. ئەڤ بەرهەمە دچیتە دچارچووڤێ زانستێ کومەلناسییێدا وتارادەیەکێ گرێدان ب ئەدەبیاتانڤە نینە.هەروەسا ماستەرنامەیا ب ناڤێ[ئەزموونی شیعری کوردی ڕۆژهەلاتی کوردستان کرمانجی ناوەڕاست ١٩٨٠-٢٠١٤]ژلایێ گوڵەباخ حوسێن ئەحمەد هاتییە نڤیسین. ئەڤ توێژینەژێ تا ڕادەکێ باس ل شوناسێ هاتییەکرن لێ ب گشتی پەیوەندی ب شعرێڤە هەیە. ژبەر ڤێ چەندێ جیاواز ژڤان بەرهەمان دێ بزاڤێ کەین پتر رووناهیێ بێخینە سەر بەراوردییا شوناسەیی درۆمانێن {گوند} و{تحت ظلال النخيل}ژلایێ سەقا وجهـ وکەرستێن ئاڤەدانیێ وەکو بابەتەکێ ئەدەبی دناڤبەرا نەتەوێن کورد وعـەرەب دچارچووڤێ وەلاتێ عیراقێدا.

١-سەقا:

١-١-سەقایێ هەرێما کوردستانێ:

سەقا ب هەمی ڕەگەزێن خۆڤە ژوان فاکتەرێن گرنگ دهێنە هژمارتن، یێن کاریگەریا ڕاستەوخۆ ل سەر ڕوییێ عەردی ل هەر جهەکی ب شێوەیەکێ جیاوازتر دکەت. لەوڕا ب ئەگەرێ هەبوونا بەرزی ونزمیێ وەکو فاکتەرەکێ ب هێز دجوگرافیا کوردستانێدا، سەقایێ باشورێ کوردستانێ ژدەڤەرەکێ بۆ ئێکا دی جیاوازە. ژبەرکو بلنداهیێن کوردستانێ ئەو فاکتەرێن جوگرافینە، یێن کارتێکرنێ دکەنە سەر ڕەگەزێن سەقای. سەرەرای وێ چەندێ ((هەرێمی کوردستانی عێراق ناوچەیەکی زۆر بەرفراوان نییە و کەوتۆتە نێوانی زیاتر لە سێ بازنەی پانییەوە، هەتا هەرێم یان وەلاتێک فراوانتربێت و ژمارەیەکی زۆرتری بازنەی پانی بگرێتەوە، سیستەمی جیاوازی ئاووهەوای لێ بەدیدەکرێت)) (امين٢٠١٤: ٨٢-٨٣). ڤێرێ دشێین بێژین کوردستان وەکو دەڤەرەکا جوگرافی ((دەکەوێتە نێوان هێڵی پانی[٣٩،٤٠] هەتاکو[٣٠،٦١] ئاو وهەوای ئەم ناوچە جوگرافییە لەنیوان بیابانی گەرم وئاوهەوای دەریای ناوەڕاست دایـە، بـەلام لـەگـەل ئـەوەشـدا جیـاوازی لەنێوان نێوچەکانی کوردستاندا هەیە، بەتایبەتی لەپلەی گەرما وبارستایی باران وجۆرە بارینەکانی دیکەدا)) (غـەفـور٢٠٠٥: ٤٥-٤٦) سـەرەرای هەمەڕەنگیا دەڤەرێن سەقای ل کوردستانێ. بەلێ ئەو جیاوازییە گەلەک دمەزن نینن. پلێن گەرمێ) ل دەڤەرێن مام ناوەند دگەهنە[٢١-٤٠]پلەیان، و ل دەڤەرێن نزم سەقایێ نیمچە بیابانی هەیە دناڤبـەرا[٣٧-٤٨] پلەیاندایە، ول دەڤەرێن چیایێن بلند دهێنە خوار بۆ[١٥-٢٠]پلەیان ل ژێر سفرێ، وهندەک جاران دگەهنە[٣٠-٣٥] ل ژێر سفرێ)(علي٢٠٠٨:٢٠). لەوڕا ژبەر جوداهیا بەرزی ونزمیێ ژئاستێ دەریا ودویر ونێزیکیێ ژهێلێن یەکسانیێ، تێکڕاییا پلێن گەرما ساڵانە ل هەمی دەڤەرێن کوردستانێ وەکی ئێک نینە.

ئەڤا مە گوتی دبیتە ئەگەرێ سەرەکی کو ((کوردستانی عیراق لەبارەی جوگرافیای فیزیاوی وئـاو وهـەواوە، دەکرێتە سێ بەشی سەرەکی، ئەوانیش لە[پێدەشـدەت، گـرد، چیا]پێک دێـن)) (ژێگیل ١٩٩٩:٢٠). هەر دەڤەرەک ژڤانژێ تایبەتمەندی وجیاوازی خۆ هەیە. دوەرزێ زفستانێدا ل زۆربەیا دەڤەرێن کوردستانێ ب تایبەتی ل دەڤەرێن چیایی سەقا ساردبیت (پلێن گەرمێ ل چاڤ دەڤەرێن مام ناوەند نزم دبن وبەلگەژێ داپوشینا بەردەوام یا

کوپیتکا چیایێن دەڤەرێیە ژبەفری)(عبدالواحد٢٠٢٣:٣٦). هەر چەندە جوگرافیا کوردستانێ یا هەمەجۆرە بەلێ زێدەتر ژنیڤا جوگرافیا وێ ژچیایان پێک. ژبەر ڤێ چەندێ ل سەرانسەری کورستانێ دوەرزێ زڤستانێدا ((بەفر سەر لوتکەکان دائەپوشێت لەگەل سەرمایەکی زۆر وپلەکانی گەرما بۆ ژێر سفرێ دادەبەزن)) (تومابوا١٧:١٩٨٠) ساڵانە ب دەهان سانتیمەتران بەفر دباریت، هندەک ساڵان ول هندەک دەڤەران بارستاییا بەفرێ ژئێک مەترێ زێدەتربوویە، ل هندەک دەڤەرین چیایی ب درێژیا ساڵێ بەفر ژێ ناچیت، ب شێوەیەکێ گشتی بارینا بەفرێ ل کوردستانێ ژهەیڤا یازدە تا هەیڤا سێ دباریت، واتە ماوەیێ بارینا بەفرێ پێنج هەیڤن مانگ.

سەرەرای بارینا بەفرێ، بارانژی وەکو ڕەگەزەکێ گرنگێ سەقای کارتێکرنەکا ڕاستەوخۆ ل سەر زۆربەیا چالاکیێن مرۆڤی هەیە، ب تایبەتی چالاکیێن ئابووری. ڕێژا بارانێن ساڵانە ل سەرانسەری باشورێ کوردستانێ ((لەنیوان ٢٥٠-١٣٠٠ ملم دایە، لەمانگی ئەیلول تا مانگی مایسی ساڵی دواتر بەردەوام دەبێت. هەموو ساڵێک جیاوازیەکی بەرچاوی لەبڕی باران باریندا لە نیوان وەرزەکاندا هەیە، هەروەها لەناو مانگەکانی یەک وەرزیشدا جیاوازی هەیە)) (امین١٥٥:٢٠١٤-١٥٦) کەواتە زۆرترین ڕێژەیا بارانێن ساڵێ دکەڤنە هەیڤێن وەرزێ زڤستانێ، دناڤبەرا هەیڤێن کانوونا دووێ وئادارێدا. ئەڤەژێ ڤەدگەرێتەڤە وێ چەندێ کو((توفانەکانی زەریای ناوەڕاست لەبەر نزمبوونەوەی پلەی گەرما، لەم وەرزەدا بە تەڕی دەگەنە کوردستان، وەرزی بەهاریش بارانی تێدا دەبارێ، بەلام بەراورد بە زستان کەمترە. باران لە پایزدا لەچەند ملیمەترێک زیاتر نییە، وەرزی هاوین لەکوردستاندا وشکە وبەدەگمەن نەبێ ئەویش لەنێوچە شاخاوییەکاندا بارانی تێدا نابارێ)) (غەفور٥٩:٢٠٠٥) هەلبەتە ئەو دەڤەرێن بارانێن باش لێ دبارن، ب ژینگەهەکا گونجای بۆ ڕووەک وگیاندارێن جوراوجۆر دهێتە هژمارتن.

٢-١-سەقایێ دەڤەرا ئەهواران ل باشورێ عیراقێ:

سەقایێ وەلاتێ عیراقێ سەر ب جۆرەکێ تایبەتێ سەقایڤە نینە. (ژبەر نە یەکسانییێ دناڤبەرا بەشێن عیراقیدا ژلایێ پلێن گەرمێ وڕێژەیا باران بارین وبارودۆخێن دیترێن سەقایڤە، بەلێ ب گشتی هەلگرێ تایبەتمەندیێن سەقایێ کیشوەری وکەمەری ودەریا ناڤەراستە، سەرەرای هەبوونا سەقایێ بیابانی ب هەمی تایبەتمەندیێن خۆڤە ل دەڤەرێن باشور ورۆژئاڤایێ عیراقێ) (الدزيي١٣:٢٠١٠-١٥). سەقایێ عێراقێ دهەر وەرزەکیدا تایبەتمەندی وجیاوازیا خۆ هەیە. ((وەرزێ هاڤینێ یێ درێژ وگەرمە وهەوایەکێ هشک هەیە، ڕێژا شەهێ بۆ١٠٪ دادبەزیت وئەڤە دبیتە ئەگەر کو پلێن گەرمێ توندبن وبگەهنە ٤٣٪ تا ٤٩٪ و ل وەرزێ زڤستانێ پیلێن دژوارێن سەرمایێ پەیدادبن) (الباحثين١١:٢٠٢٠). سەرەرای کاریگەرییێن نەرینیێن بلندبوونا پلێن گەرمێ وڕێژەیا شەهێ ل سەر ژیانا وەلاتیيان،(کاریگەرییێن ئەرێنیژی بۆ بەرهەمێن چاندنێ هەنە، چونکی چەندین بەرهەمێن چاندنێ پێدڤی ب ڕێژەکا بلندا گەرم وشەهێ بۆ گەشەکرنێ هەیە) (الحسان٤٧:٢٠١٧). ژبەر ڤێ چەندێ دارخورمە ئێکە ژرووەکێن بەربەلاڤە ل ڤێ دەڤەرێ، چونکی ئەو سەقایێ گەرم وڕێژەیا زۆرا ئاڤێ ل ڤێ دەڤەرێ ژینگەهەکا گونجای بۆ گەشەکرنا ڤێ ڕووەکی پەیدادکەت.

ڤەكولینێن زانستی دیاردكەن كو (سەقایێ عیراقێ دوەرزێ هاڤینێدا ب ئێك ژسەختترین سەقایان ل سەرانسەرێ جیهانێ دهێتە نیاسین، چونكی تایبەتمەندە ب پلێن زۆر بەرزێن گەرمێ) (الدزيي وبشرى، ٢٠٠٨:٣٨٣) ب وی رادەی كو گەرماتیا رۆژێ دوەرزێ هاڤینێدا یا سوتێنەرە وكارتێكرنێ ل سەر تەندروستیا مرۆڤی دكەت، و گەلەک جاران مرۆڤ نەشێت بەرگەیا گەرمێ ل نیڤرۆیا رۆژێ بگریت. گەرماتیێ كارتێكرنەكا بهێز ل سەر ژیانا مرۆڤی هەیە، هەروەسا ئەگەرێ سەرەكیێ هەڵمبوون وپەیدابوونا بارانایە ودبیتە ئەگەرێ گەشەیا رووەک وگیانەوەران. واتە ب گشتی (پلێن گەرماتیێ ل دەڤەرێن دەشتێن باشورێ عیراقێ دناڤبەرا زڤستانەكا سار وهاڤینەكا گەرمدایە) (سلیم١٩٧٠:٥٧) ودەڤەرێن هەمیشەیی یێن ئەهواران بەشەكن ژناڤچەیێن سەقایێ بیابانی یێ هشک، كو دكەڤنە ناڤەراست وباشورێ عیراقێ، هاڤینەكا درێژە وزڤستانەكا كورت هەیە و(كێم جاران وەرزێن پاییز وبهاران ب درێژی دەربكەڤن. بلندبوونا پلێن گەرماتیێ ل دەڤەرا ئەهواران ڤەدگەرنەڤە بۆ (كاریگەریا كەنداڤێ عەرەبی ل سەر پارێزگەها بەسرا ودەوروبەرێن وێ سەقا گەرم وشیداردبیت، هەروەسا ب ئەگەرێ هەبوونا ئەهواران وەكو گومێن ئاڤا ناڤخۆیی. ژ لایەكێ دیڤە نێزیكیا باشورێ عیراقێ بۆ دەڤەرێن كەمەری دبنە ئەگەرێن بەرزبوونا پلێن گەرمێ وریژا شەهێ. لێ ژبەر گهورینا تیشكا رۆژێ دوەرزێ زڤستانێدا سەقا سار دبیت) (عبدالرضا ٢٠٢٢:٣٨٤) ب شیوەیەكێ گشتی ئەم دشێین بێژین وەرزێ باران بارینێ ل باشووری عێراقێ، دناڤبەرا هەیڤا (تشرینا ئێكێ دەسپێدكەن، تاكو ریژا وێ ل كانوونا دووێ دگەهیتە كوپیتكێ، پاشان دەست ب كێمیێ دكەت تا ل هەیڤا ئادارێ جارەكا دی ب شێوەیێ لاوەكی وپچرپچر دهێت) (الخفاف واخرون٢٠١٩:٨٦) ب ڤێ شێوەی زڤستانا ڤێ دەڤەرێ دەمەكی كورت هەیە لێ دڤی ماوەیدا بارانێن زۆر دبارن تا هندەک جاران دبنە ئەگەرێ دروستبوونا لەهییان.

چەندین دیاردە وتایبەتمەندیێن دیترێن گرێدای سەقایێ باشورێ عیراقێ هەنە ژوانژێ(باهوزێن توزێ ژتایبەتمەندیێن دیار وگرنگێن سەقایێ ڤێ دەڤەرێنە، ب رویدانا ڤان باهوزان مەودایێ دیتنێ كێم دبیت زێدەبارێ كاریگەریێن نەرینی دكەتە سەر تەندروستیا مرۆڤی وجهێن ئاكنجیبوونی، ئەڤ باهوزە ژئەنجامێ وێ چەندێ پەیدادبن دەما دەشتێن نزم ل ژێر كاریگەریا گەرما توندا هاڤینێدا هشک دبن)(الباحثين٢٠٢٠ :٦٦) یان ((باهوزێن توزێ ژتایبەتمەندیێن دیارێن سەقاینە ل دەڤەرا باشور وناڤەراستا عیراقێ)) (خیاط١٩٥٥:٧٣)، رەنگە ئەڤ باهوزە دوەرزێ هاڤینێدا رۆژانە روییدەن. ل سەرانسەرێ وەڵاتێ عیراقێ ب گشتی وب تایبەتی ل دەڤەرا ئەهوارێن باشوری عێراقێ ئەڤ باغهۆزە ((بووینە پرسگرێكەكا تەندروستی ب زێدەبوونا نەخۆشیێن كوئەندامێ هەناسەدانێ وگیان ژدەستدانا ولاتییان ب ئەگەرێ رویدانا ڤان باهوزان)) (صالح٢٠٢٣:٦) لەوران ئەڤ دەڤەرە تارادەیەكی بۆ ژیانێ یا سەختە و ب زەحمەت هەر كەسەک بشێت ل ڤێ دەڤەرێ بژیت. وژلایەكێ دیڤە ئەڤ بارودۆخێن سەختێن سەقای گەلەک جاران دبنە ئەگەرێ كوچكرنا خەلكێ دەڤەرێ.

١-٣-رەنگڤەدانا سەقای درۆمانێن(گوند) و(تحت ظلال النخيل)دا:

بارودۆخێن سەقای ل گورێ جهێ جوگرافی وبەرزیا ل ئاستێ رویێ دەریایێ دهێنە گهورین،

ژبەر هندێ سەقایێ هەمی دەڤەرێن عیراقێ وەکی ئێک نینە، ب تایبەتی دناڤبەرا باشورێ کوردستانێ وباشورێ عیراقێدا، چونکە فاکتەرێن سروشتی وتوپوگرافیا هەردوو جهان ژێک جیاوازە، وئەڤ جیاوازییە دبیتە ئەگەرێ هندێ ژلایێ سەقایڤە ببنە دوو دەڤەرێن جودا وسەقایێ هەر دەڤەرەکێ شوناسەیەکا تایبەت دبەخشیتە وێ جهی.

ل باشورێ کوردستانێ هەر وەرزەکێ سەقایەکێ تایبەت هەیە. هاڤینا وێ یا گەرم وهشکە وپلێن گەرمێ دگەهنە ٤٠ پلەیان ل وەرزێ پایزێ تارادەکێ نزمتر لێ دهێن وزڤستانا وێ یا سارە ورێژەکا زۆرا بەفر وبارانان تێدا دبارن، ب تایبەتی ل دەڤەرێن چیایی. لێ دوەرزێ بوهارێدا چ ژلایێ هاتنا باران یان پلێن گەرمێڤە سەقایێ ناڤنجییە. بەلێ ل باشورێ عیراق ودەڤەرا ئەهواران ژینگەهەکا جوداتر هەیە. هەرچەندە ژلایێ رۆخساریڤە خالێن هەڤپشک هەنە بۆ نموونە ل وەرزێ هاڤینێ ل هەردوو دەڤەران سەقا گەرم دبیت. بەلێ جیاوازی دپلێن گەرمێدا هەیە، هەروەسا هەر دەڤەرەکێ هندەک تایبەتمەندیێن تایبەتێن سەقای هەنە و ئەڤە دبیتە خالا جیاوازیێ وشوناسەکا تایبەت بۆ هەر دەڤەرەکێ ژوان.

درۆمانا گونددا چەندین جاران ئاماژە ب سەقایێ وەرزێن باشورێ کوردستانێ وگوندێ سوارێ وەکو شوناسەکا تایبەت بۆ ڤێ دەڤەرێ هاتییەکرن. بۆ نموونە دەماکو رێبەر ل دووماهیا سەرەدانا خۆدا بۆ گوندێ سوارێ خاترا خۆ ژگوندییان دخازیت ودبێژیت:((هندە وەختە ئەم دێ چین..هێش دونیا گەرم نەبووی ونەبوویە تەحرە .. دا ب هوینکاتی بگەهینە گوندێ سپیندارێ)) (سوارێ٣٥٠:٢٠٠٥) ئاماژەدان ب پەیڤا[تەحرە] وێ دگەهینیت کو دوەرزێ هاڤینێدا ب تایبەتی ل بەربەرکێ نیڤرۆ پلێن گەرمێ بلند دبن. هەرچەندە ل سپێدەهیان سەقا هوینترە. کەواتە ئەڤە نیشانەکە درۆمانا گونددا پلێن گەرمێ دهاڤینێدا ل گوندێ سوارێ بلند دبن. لێ وەرزێ پایزێ چەندەکێ سەقا ساردبیت، زێدەباری بارانا بارانێ هندەک جاران. هەروەکی دروێدانێن رۆمانایێدا هاتی، دەما دەیکا عەزوێ رویدانا کوشتنا بابێ وێ بۆ ڤەدگێریت ودبێژیت: ((بەرێ بابێ تە دمزگەفتێڤە بهێتە کوشتن ل وێ شەڤا پایزێ دونیا گەلەکا ساربوو وهندەک باران بارییوو وعەرد تەرکربوو))(سوارێ٦٢:٢٠٠٥) ئانکو هەر ل دەسپێکا وەرزێ پایزێ سەقا دهێتە گهورین ونیشانێن زڤستانێ دەردکەڤن ب هاتنا بایێ سار وتەڤیێن بارانێ.

دزڤستانێدا ل دەڤەرێن چیایی سەقا دژوار دبیت. دگەل هاتنا رێژەیەکا زۆر ژبەفر وبارانان. ژبەرکو رویدانێن رۆمانا گوند بەحس ل گوندێ سوارێ دکەن وسوارێ دکەڤیتە دەڤەرەکا چیایی لەورا چەندین جاران ئاماژە ب هەبوونا بەفر وبارانان هاتییە کرن. ژوان دیمەنان دەما دەیکا شێروی ڤەدگێرا ((هەر سال بەرێ زڤستان بهێت بابێ تە دچوو میسل وهەمی پێدڤی بۆ مال دکرین. بەرێ دونیا ببیت بەفر وباران ورێ بهێنە گرتن)) (سوارێ٦١:٢٠٠٥)ودیمەنەکێ دیتردا دەمێ شێخێ ربەتکی داخازێ ژحەجی حسێنی دکەت. دا خازتییا کورێ وێ عریفەخانا عەبدول عەزیزی ژئامێدیێ ڤەگوهێزن ((هەر ل ئەو گاڤا ژدەرگەهێ ئامیدیێ خار کەتین دونیا تێک چوو وبۆ با وبارۆڤە..تا ئەو گەهشتین سەرسنگێ.. بەفرێ عەرد سپیکر ومرۆڤێ باش رێبار نە ددیتن.ل سەروکانیا سەرسنگێ مەزنێت بەروارێا حەجی حسێن تێگەهاند کو دڤێت چەندەکێ ل سەرسنگێ بمینن.. ژبەرکو زەلام قوت بر بوون ژسەرمادا ودەوار وەستیان وقەرمین.

دڤێت چارەیەکێ بکەن چونکی کەس ب سلامەتی ناگەهت. دبەرسڤێدا حجی حسین دبێژیتە وان، خۆ شاش نەکەن ئەم نە ئێک ودووینە بمینینە ل سەرسنگێ وکی نابێژت تا بوهارێ ئـەڤ بەفرە نامینت)) (سـواری١٩٥:٢٠٠٥-٢٠١)ئـەڤـە بەلگەیێن ئاشکرانە کو ل دەڤـەرا ئامێدیێ وگوندێ سوارێ زڤستانەکا سەخت ودژوار هەیە وبۆ ماوەکێ دێژ بەفر ل ڤان دەڤـەران دمینیت وب رێژەیێن زۆر دباریت. دیسـان ((دەمـێ دەواتـێ ل سەروکانیا سەرسنگێ سەر ئەڤراز بووین بۆ گارەی وشیڤشکێ .. بەفرێ کر و وان کر..حەتا ل شیڤشکێ سپینداریا دەربازبوین بۆ شیڤشکێ سواریا گەلەک زەلام ل دەواریت خۆ هاتنە خارێ دا گورج نەبن .. دا خوین دگیانێ واندا بهێت وبچت ودسەرمادا نەقەرمن)) (سواری،٢٠٢:٢٠٠٥) گەلەک جاران ل ڤێ دەڤەرێ تا چەند مەتران بەفر بارییە. دەما حجی حسێنی بویک گەهاندیە سوارێ دبێژیتە گوندییان ((ئەگەر چەند رێک یائاسێ بیت دڤێت بویکێ بگەهینینە گوندێ رِبەتکێ، مە قوناغا ب زەحمەت خلاس کر ئەڤرۆ تا سپێدێ هندی بەفر دهێت بلا بهێت ئەگەر بگەهیتە رِومەکێ ژێ)) (سواری٢٠٨:٢٠٠٥) ژبەر هندێ ئەم دشێین بێژین گوندێ سـوارێ هەرساڵ دوەرزێ زڤستانەکا سەختدا دەربازدبیت. وهندەک جاران بەفرێ وەسا لێکریە تاگەهشتییە سیڤاندێ خانییان. دبەردەوامیا رِویدانێن رِۆمانێدا هاتییە پشتی مانا وان بۆ دەما شەڤەکێ ل گوندێ سـوارێ ((دگەل سپێدێ ولێکرنا بەفرێ حەسەن رەشمالا وزۆرنا بێژا دەست ب رێکێ کر بۆ هندێ بگەهنە گوندێ مێزێ وژوێرێ بـەرەڤ رِبـەتکی))(سـواری٢٠٩:٢٠٠٥)ل ڤێرێ بۆ مە دیاردبێت لێکرنا بەفرێ ل ڤێ دەڤەرێ گەلەک جاران بۆ دەما چەندین رِۆژان ل سەر ئێک بەردەوام بارییە.

درِۆمانا (تحت ظلال النخیل)ژێدا چەند جاران ئاماژە ب سەقایێ وەرزێن سالێ هاتییەکرن، وەرزێ هاڤینێ ل دەڤەرا ئەهواران زوی دهێت دەماکو ل دووماهیا مەها نیسانێ سەقا ب گشتی دەست ددەتە گهورِینێ وپلێن گەرمێ بلند دبن جیاواز ژهەمی دەڤەرێن دیترێن عیراقێ. رِۆژێن هاڤێنێ تێدا ددرێژ وگەرمن. دەما رِۆمانڤێس دبێژیت:)(دمەها حەفتدا کو کوپیتکا وەرزێ هاڤینێ یە رِۆژێن وێ درێژ وگەرمن)) (حسون٩:٢٠٢٤) ژلایەکێ دیڤە دبێژیت:) ((دوەرزێ هاڤینێدا خەلکێ گوندی زوی ژخەو رِادبن پشتی دەرکەفتنا تیشکێن رِۆژێ دناڤ بەلگێن دارقەسپاندا پشتی شەڤەکا کورت وگەرم))(حسون٢٠٢٤: ١٥) کەواتە ئەڤە ئاماژێن دیارن بۆ بەرزیا پلێن گەرمێ وجیاوازیا ددەمێ شەڤ ورِۆژاندا، ئانکو ل هاڤینێ شەڤ دکورت ورِۆژ ددرێژن. پلێن گەرمێ گەلەک بلند دبن تا وێ رِادەی مینا سوپەکێ پەسنا وێ دناڤ رِویدانێن رِۆمانێدا هاتییەکرن، دەمێ داپیرا یاسری بۆ زارِوکـان دئاخڤیت:((ل دووماهیا مەها حەفت سەقا دگەرمترین ئاستدایە وەکو ئامانەکێ دەما ل سەر ئاگری دکەلیت))(حسون٢١:٢٠٢٤)ئەڤ بەلگە نیشانن کو پلێن گەرمێ زۆر بلنددبن ودگەهنە بەرزترین ئاست.ژبەر ڤێ چەندێ هەر دڤێ رِۆمانێدا هاتییە کو ((دوەرزێ گەرمێ هاڤینێدا پلێن گەرمێ نێزیکی ٥٠پلێن سلیزی دبن))(حسـون٢٧:٢٠٢٤)تا دووماهیک رِۆژێن هاڤینێ ل مەها هەشت بەرزیا پلێن گەرمێ بەردەوامدبن هەروەکی درِۆمانێدا هاتی ((ل رِۆژێن مەها هەشتدا تیشکێن رِۆژێ زۆر دگەرمن وژبەر دژواریا تیشکا رِۆژێ هەر تشتەک نەشێت بەرگەیا گەرمێ بگریت)) (حسـون٥٦:٢٠٢٤) بەلێ دگەل هاتنا مەها ئەیلولێ پلێن گەرمێ دهێنە خوار وئەو گەرما دژوارا ل هاڤینێ کێم دبیت. ((ودماوێ مەها تشرینا دوویێدا سەقا خۆش دبیت ژبەر کو

تیشکا ڕۆژێ نە یاستوونی ودژوارە، وەکی مەهێن تەموز وئاب. هەوایێ گەرم وهشک ئەوێ ژباشوری دهێت بۆ هەوایێ فێنکێ باکوری دهێتە گهۆڕین)) (حسون٢٠٢٤: ٨٦).

درۆمانا (تحت ظلال النخیل)دا دەماکو مێهڤان ل مێڤانگەها بابێ یاسری ((گەنگەشە دەبـارەی بارودۆخێ شـەرێ جیهانی وبیاڤێن جڤاکی وئابوری دکرن. بۆ دەمێ سێ ڕۆژان باران بارین وباهوز دبـەردەوامبـوون تا ل نیڤا ڕۆژا چوارێ بـەرەڤ کێمیێ چووین)) (حسون٢٠٢٤ :١٠٧-١٠٨)وەرزێ زڤسـتانێ ب گشتی دبـارودۆخـەکـێ نەخۆشدا دەربازدبیت ((ب هەبوونا باهوز وسەرمایا دژوار، مرۆڤ وگیاندار ل ڕێکەچارەکێ دگەڕین داکو خۆ ژسـەرمایێ بپارێزیت. ژوانژی خەلکێ گوندی ب ڕێکا هەلکرنا ئاگری ب دارێن تەربووی ب ئاڤا بارانان دکوچکێن خـودا چـەندەکێ خۆ ژوێ سـەرمایێ دپارێزن)) (حسـون٢٠٢٤: ١١٩)هـەروەسـا دەماکو خەلکێ ئـەهـواران ژئەنجامێ شـەرێ جیهانی ل زڤستانا ساڵا١٩١٦ ئاوارەی گوندەوارێن ئەهواران بووین ((سەرمایەکا دژوار ودروستبوونا هەرێ ژئەنجامێ هاتنا بارانێن زۆر گوندێ وان ژئاڤێ تژی دبیت، هەروەکی کەفتییە دناڤ دەریاچەکێدا. خەلکێ ئاوارەبووی فێری ڤی بارودۆخێ سەخت نەببوون، بـەرۆڤـاژی ئاکنجیێن گـوندی لـەورا ژئەنجامێ سەرمایا دژوار چەند زارۆک گیانێ خۆ ژدەست ددەن)) (حسون٢٠٢٤: ١٩٤)دنیڤا مەها دوودا سەقا دهێتە گهۆڕین، باران پچر پچر دبارن. ل مەها سێ سەقا ناقنجی دبیت وکێم جاران باران دبارن دگەل هەبوونا عەورێن بچیک وهاتنا بـاران وبریسێێن سـنـوردار. هـەروەکـی دەمـا ((داپـیرا یـاسـری بۆ زارۆکان دئاخڤیت تاڤییەکا بارانێ دهێت، زارۆک خۆ ل ژێر سیڤاندەکێ دڤەشێرن، داپیرا یاسری دبێژتە وان ئەڤە مەها ئادارێیە خـودان تاڤێن بارانێیە)) (حسون٢٠٢٤: ١٢٤-١٢٥). ژبەر هەبوونا ڕوبیبارێن دیجلە وفوراتێ وگەهشتنا وان ل باشورێ عیراقێ وژئاەنجامێن هاتنا بارانێن زۆر ل وەرزێ زڤستانێ دبنە ئەگەرێ ڕابوونا لافاوان هەروەکی درۆمانێدا هاتی دەماکو ئاماژێ ب هەبوونا لافاوان دهێتە دان. دەمـا ((ڕەزیقایا هەڤالا یاسری چوویە سەر لێڤا ڕوبیاری وژڕوبیاری دەربازبووی دبێژیتە یاسری ڤان ڕۆژان ئاڤا ڕوبیاری یا زۆرە،یاسر دبێژیت: نوکە دەمێ لافاوانە ما تو نابینی کو ئاڤا چوویە کولانێن گوندی وجهێن نزمێن هەمی تژی کرینە)) (حسـون٢٠٢٤: ١٢٨).زێـدەبـاری باهوزێن وەرزێ زڤستانێ باهوزێن توزێژی هەنە، بەلێ ئەڤ جۆرە باهوزە نە ل زڤستانێ، بەلکو ل وەرزێ هاڤینێ پەیدادبن. کو ئێکە ژتایبەتمەندیێن دیارێن سەقای ل ڤێ دەڤـەرێ. ل دووماهیا وەرزێ بوهارێ تا دووماهیا هاڤینێ ڕویددەن.درۆمانێدا ئاماژە ب ڤێ دیاردێ هاتییە کرن دەمێ یاسر ل مێڤانگەها بابێ خۆ ڕوینشتی دبێژیت: ((باب سەحکە عەورێ هە یێ ڕەش ئەوێ ل پشت دارقەسپا[الزهدي]. دەما بابێ یاسری دیتی ئاماژەکا هوشداریێ دا ڕوینشتییان کو ئەو نە عـەورە بەلکو باهوزا توزێیە وپێدڤییە خۆ ژزیانێن وێ بپارێزن)) (حسون٢٠٢٤: ٢١٤)ب ڕۆیدانا ڤان باهوزان ب چەندین شێوەیان کاریگەریا خۆ ل سەر خەلکێ دکەت ژکاریگەریێن تەندروستی وژناڤبرنا کوخ وجهێن ئاکنجیبوونێ.

لدویڤ بەلگەیێن دهـەردوو ڕۆمـانـاندا هاتین چەندین خالێن وەکهەڤ وجیاواز دسەقایێ هەردوو دەڤەران هەنە وئەو جوداهییە دبنە شوناس بۆ هەر دەڤەرەکێ ژوان. ئەگەر ژلایێ ڕوخساریڤە بەرێ خۆ بدەینە پلێن گەرماتیێ ل هەردوو دەڤەران دوەرزێ هاڤینێدا بلند دبن، لێ جیاوازی دپلێن گەرماتیێدا هەیە.

زێدەباری جیاوازیا درێژا شەهی وهەلمبوونێدا. پلێن گەرمیێ بۆ نێزیکی٥٠پلێن سلیزی بلند دبن. بەلێ ل باشوری کوردستانێژی پلێن گەرمیێ بلند دبن لێ نە ب وێ رێژا ل دەڤەرا ئەهواران هەی، ئانکو ب زەحمەت پلێن گەرمیێ بگەهنە وێ رێژێ. ئەڤەژی ڤەدگەریتەڤە بۆ سروشتێ جوگرافیێ باشوریێ کوردستانێ، ئەوژی ژبەرکو دەڤەرەکا چیاییە ویادویرە ژهێلێن کەمەری وچەندین فاکتەرێن دی دبنە ئەگەر جوداهی دپلێن گەرمیێ ورێژا شەهیێ وهەلمبوونێدا ل هەردوو دەڤەران هەبیت. لەورا بلندبوونا پلێن گەرمیێ ب شێوەکێ نە نورمال شوناسەکا تایبەتا سەقای ددەتە ئەهواران جیاواز ژباشوریێ کوردستانێ. ژلایەکێ دیڤە ل هەردوو دەڤەران جیاوازی د دەمێن وەرزێن ساڵێدا هەیە. هەرچەندە ل هەر دوو دەڤەران هەر چوار وەرزێن ساڵێ هەنە. لێ جیاوازییەکا دیار ددەمیێ واندا هەیە. ژبەرکو نیشانێن وەرزێ هاڤینێ هەر ژدووماهیا هەیڤا سێ ل باشوریێ عیراقێ دەردکەڤن وسەقا بەرەڤ گەرماتیێ دچیت.بەلێ ل باشوریێ کوردستانێ گەلەک جاران تا هەیڤا گولانێژی پلێن گەرمیێ ناڤنجی دمینن وباران ب شێوەکێ لاوەکی دبارن. کەواتە هاڤینا دەڤەرا ئەهواران درێژترە ژهاڤینا باشوریێ کوردستانێ. ئەڤەژی شوناسەکا سەقای بۆ دەڤەرا ئەهواران دروست دکەت. جیاوازیا وەرزێ هاڤینێ ل هەردوو دەڤەران دبیتە ئەگەر کو جیاوازی بکەڤیتە دوەرزێن دیترژیدا، لەورا ل دەڤەرا ئەهواران وەرزێ زڤستانێ کورتترە ب بەراورد دگەل زڤستانا باشوریێ کوردستانێ.

ژدیاردێن بەربەلاڤ وجیاوازێن سەقای دوەرزێ هاڤینێدا ل دەڤەرا ئەهواران دگەل باشوریێ کوردستانێ باهوزێن توزێنە. هەرچەندە ل ڤان ساڵێن دووماهیێ تاڕادەکی کاریگەریا ڤان باهوزان دگەهیتە باشوریێ کوردستانێژی، لێ ب گشتی وەکو شوناسەکا دیارا سەقایێ وەرزێ هاڤینێ گرێدایە ب باشوریێ عیراقێڤە.

دەربارەی سەقایێ وەرزێ زڤستانێ ل هەردوو دەڤەران ل گورى بەلگەیێن دناڤ ڕۆماناندا هاتین چەند خالەکێن جیاواز و وەکهەڤ هەنە. ژوان خالێن وەکهەڤ ئەوە پلێن گەرمیێ دڤی وەرزیدا ب شێوەکێ دیار ل هەردوو دەڤەران دهێنە خوار وسەقا سار دبیت. دوەرزێ زڤستانێدا ل باشوریێ عیراقێ ودەڤەرا ئەهوارانیدا پلێن گەرمیێ دهێنە خوار وسەقا ساردبیت وگەلەک جاران ژئەنجامێ هاتنا بارانان بۆ ماوەیێ چەند رۆژان لافاو دروست دبن ودئەنجامدا ڕێکێن ناڤخۆیی دبنە هەری وهاتن وچوون سەخت دبیت. بەلێ ل باشوریێ کوردستانێ سەرەرای نزمبوونا پلێن گەرمیێ وساربوونا سەقای هەر ساڵ رێژەکا زۆرا بەفرێ دباریت هەروەکی دروێدانێن ڕۆمانا گونددا چەندین جاران ئاماژە ب بارینا بەفرێ هاتییەکرن. کو هندەک جاران تا ئاستێ چەند مەتران بارییە. ژکاریگەرییێن بارینا بەفرێ ب رێژەیەکا زۆر و بۆ ماوێ چەند رۆژان ب بەردەوامی ڕێکێن هاتن وچوونێ دهێنە قوتکرن وپەیوەندی دناڤبەرا گوندان یان گوند وباژێراندا دهێتە برین.

ژدەرئەنجامێ ئەڤا سەری بۆ مە دیاردبیت گرنگترین ڕەگەزێن سەقای یێن دبنە شوناسە بۆ دەڤەرا ئەهواران بلندبوونا پلێن گەرماتیێنە دوەرزێ هاڤینێدا ب شێوەیەکێ کو دگەهنە نێزیکی٥٠پلەیان وزێدەتر، هەروەسا هەبوونا باهوزێن توزێ وبەرزیا ڕێژا شەهێ وهەلمبوونێ یە. بەلێ گرنگترین دیاردا سەقای یاکو دبیتە شوناسە بۆ باشوریێ کوردستانێ لدویڤ بەلگەیێن دڕۆمانا گونددا، بارینا بەفرێیە بۆ ماوێ چەند ڕۆژان ل سەر ئێک ب رێژەکا زۆر

وکاریگەریا وێ تادەسپێکا وەرزێ هاڤینێ ل مەها گولانێ بـەردەوامـە. ژبـەرکو ب هیچ شێوەیەکی باس ل بارینا بەفرێ دروماتا(تحت ظلال النخيل) دا نەهاتییە کرن. ژبـەر ڤێ چەندێ بارینا بەفرێ دبیتە شوناسەیەکا تایبەتا سەقای بۆ باشورێ کوردستانێ.

٢-جهـ و شێوازێن ئاڤەدانکرنێ:

٢-١-جهـ و شێوازێن ئاڤەدانکرنێ ل گوندێن هەرێما کوردستانێ:

هـەر مللەتەکی شێواز ونەخشێن تایبەتێن ئاڤەدانیێ هـەنـە، وئـەو تایبەتمەندییەژی دبنە شوناسە بۆ وی مللەتی. ئاڤەدانکرنا گوندان دکەڤندا وتانوکە ل جهێن جیاواز ل ژێر کاریگەریا هندەک فاکتەران بوویە. شینوار وبەلگەیێن مێژوویی وەسا ددەنە دیارکرن کو کورد وەکو مللەتەکێ دێرین ل رۆژهەلاتا ناڤین شێوازێن تایبەتێن ئاڤەدانیێ هەبووینە، ب گشتی کوردان ((حەزا هندێ هەبوویە گوندێن خۆ ل جهەکێ ستراتیژیدا ئاڤەدان بکەن وپێش دەم ڤەکولین ل سەر دەستنیشانکرنا جهێ گوندی دهاتەکرن، ئەڤ هەلبژارتنەژی ب پشت بەستن ب فاکتەرێن ئێمناهیێ وژیدەرێن هەبوونا ئاڤێ دراوەستیت. ل گورێ ڤان فاکتەران بەهراپتر گوندێن کـوردان ئێک ژڤـان جهان دهەلبژێریت، دکەڤنە جهەکێ بلند، یان ل جهەکێ نزم ودنهالەکا ڤەشارتیدایە))(سندی،٢٠٢٤: ٧٦١). بەلێ ((بەدەگمەن وا دەبێ گوندەکە لەتەختی بنـەوەی دۆڵـەکـەدا بێ،چونکە زەوی ڕاستانی بنی دۆڵەکە هەمووی دەکرێتە کرت وکێڵ)) (ژیگیل،١٩٩٩: ٨٧)

بەلێ ئەڤە وێ چەندێ رەت ناکەت ب هەبوونا ژمارەیەکا گوندێن کـوردان ل دەشتێن بەرفرەهـ وەکی گوندێن عەرەبا وئەڤە ل دەڤەرێن دەشتێن پان و ب تەمامی نێزیک ژدەڤەرێن عەرەبا دبەربەلاڤن. ژفاکتەرێن ئاڤەداکرنا گوندان ل جهێن بلند، بۆ کێمیا جهێن چاندنێ دزڤریت، بەلێ فاکتەرێ ئێمناهیێ رۆلێ سەرەکیتر دبینیت. واتە ئاڤەدانکرنا گوندان چەندین فاکتەر وهـوکارێن خۆ هـەنـە، ژوانـژێ (فاکتەرێن سروستی کاریگەرییەکا ڕاستەوخۆ ل سەر دامەزراندنا نشینگەهێن گوندان هەیە. وب گشتی گوند رەنگڤەدانە بۆ وێ ژینگەها لێ دهێتە ئاڤەدانکرن) (اللهوني،٢٠٠٥: ٧٧) ژلایەکێ دیڤە ژئەنجامێ چەند فاکتەرێن مێژوویی، نەتەوەیی، ئابووری وجڤاکی، بارودۆخێن نەتەوەیی ورەۆشا نەسەقامگیرا رامیاری وشـــەران، ل باشـورێ کوردستانێ گوند شێوەیێن هەمەرەنگ وەردگرن، وگرنگترین ئەو شێوەژێ ئەڤێن خوارێنە:

((١-گوندێ هەرمێیی.

٢-گوندێ هۆبەیی.

٣-گوندێ رشتی.

٤-گوندێ پەرشوبلاو.

٥-گوندێ لاکێشەیی.

٦-گوندێ شەترەنجی)). (غەفور،٢٠٠٦: ٨٧-٨٠) وزۆربەیا ڤان جۆرە گوندان ل باشورێ کوردستانێ هەنە.

گوندێن کوردستانێ ژلایێ ژمارەیا گوندنشینانڤە ب سەر چوار دەستەیاندا هاتینە دابەشکرن ،ئەوژێ ((گوندێن مـەزن، ناڤنجی، بچیک وکویرە گوندن. ژمـارا خەلکێ ل گوندێن مـەزن دگەهێتە[١٠٠٠] کەسـان وزێـدەتـر ودکەڤنە دەڤـەرێن ئاخەکا ب پیت وئاڤەکا زۆر لێ هەبیت. لێ دگوندێن ناڤنجیدا ژمـارا خەلکی دناڤبـەرا[٥٠٠ تا١٠٠٠]کەساندایە، وئەڤ گوندە ل گەلەک دەڤەرێن کوردستانێ هەنە. دگوندێن بچوویکدا ژمارا خەلکی دناڤبەرا[٥٠تا٥٠٠] کەساندایە، زۆربـەیا جـاران ئـەڤ گوندە دکەڤنە

دەڤەرێن کێم ئاڤ وعەرد وئاخا وێ بۆ چاندنێ گەلەکا باش نینە. ل کویرە گوندانژی ژمارا خەلکی ژ٥٠کەسان کێمترە و ب گشتی ئەڤ گوندە دکەڤنە دەڤەرێن چیایی، ب تایبەت جهێن بێ ئاڤ وعەرێ وێ ب کێری کارێ چاندنێ ناهێت)(هەمان ژێدەر،٢٠٠٦: ٧٨).

ژلایێ سروشت وکەرستێن ئاڤاکرنێ شێوێ ئاڤەدانکرنێ دخانیێن گوندانڤا ژدەڤەرەکێ بۆ ئێکا دی جوداهی هەیە،لەورا ل هندەک دەڤەران (لەبەر جیاوازی بەرزی ونزمی، کەرستەی بەکارهاتوو لە بیناسازی خانووی لادێدا بەپێی گۆڕانی ژینگەکەی لە ناوچەیەکەوە بۆ ئەویتر جیاوازە. لەپێدەشتەکانی کوردستان وەرزێرەکان خۆڵ وئاویان لێکدەدا وبە پێ دەیانشێلا تا دەبووە قوڕێکی خەست وباش دەخوسا،ئەوسا بەخشتبڕ یان قالبڕ، خشتەکان بەرێز لەتەک تەک دەبڕن)(محمد وئیسماعیل،٢٠١٥: ٢٧-٢٨)کەواتە ژبەرکو جوگرافیا کوردستانێ دەڤەرێن جیاواز ڤەدگریت، لەورا کاریگەریا خۆ دکەتە سەر کەرستێن ئاڤەدانکرنا خانییان ل گوندان. کەرەستێن ئاڤاکرنێ ب بەرێ بنیاتی بۆ ئاڤاکرنا خانی وجهێن ئاکنجیبوونێ ل گوندان دهێتە هەژمارتن. خانیێن گوندان ل گورِی وان کەرستێن خاو ئەڤێ ژێ دهێنە دروستکرن، دبنە دووبەش، ئەوژی کەرستێن[سروشتی - دەستکرد]. کەرستێن سروشتی ئەون یێن کو ژناخێ عەردی دهێنە دەرخستن ، وەکو[ئاخ، هەری، بەر، دار]. کەرستێن دەستکردژی ئەون یێن ل کارگەهان دهێنە دروستکرن، وەکو [بلوک، چیمەنتو، گێچ، ئاسن... هتد]. بەلی ل کوردستانێ ب گشتی(کەرستەی ئاسایی دروستکردنی خانوو بەرد وقورە. بەردی دیوار، یان لە کەڤری مەزن دادەتاشن یان لەبەستان دەیهێنن بەتایبەتی لەناوچە شاخاوییەکان)

(ژیگیل،١٩٩٩: ٩١). ئانکو زۆربەیا خانیێن گوندێن کوردان ب بەران هاتینە ئاڤەدانکرن ب تایبەتی ئەوێن ل دەڤەرێن چیایی. ئەڤەژی ڤەدگەریتەڤە بۆ وێ چەندێ کو بەرد بەشێوەیەکێ زۆر یێ هەی وجوتیار وخەلکێ گوندان ب سانەهی وب کێمترین تێچوو وقەبارەیێن خوراوجۆر دشێن ب دەست خۆ بێخن نە وەکو بلوک وطابوکان ئەوێن ل کارگەهان دهێنە دروستکرن.هەروەها گێچژی ئێکە ژوان کەرستێن دبیاڤێ ئاڤەدانییا گوندانڤا دهێتە بکارئینان. کوردان ئەڤ جۆرە کەرستە ل هندەک دەڤەران بکارئینایە چونکی چونکی ((لە هەندیک ناوچەدا زۆر بووە وخاوەن پەسنی باش بووە وەکو کەرەستەیەکی باش وقایم وگونجاو بووە لەگەل ساردی وگەرمی شان بە شانی خشت وقورەکەیەوە)) (خۆشناو،٢٠١٤: ٢٦٩) بەلی ئەڤە وێ چەندێ ناگەهینیت کو گیچ ل هەمی دەڤەرێن کوردستانێ هەبوویە.

ل زۆربەیا گوندێن کوردی ((خانی ژلبنێن تەقنێ یان ب بەرێ شکاندی یانژی ژبەرێن نە رێک وپێک هاتینە ئاڤاکرن و ب تەقن یان گێچێ ئەو لبنە یان بەرە ب ئێکودووڤە دهێنە گرێدان، ئاساییە ئەگەر ل هندەک دەڤەرا چ تشتەک بۆ پێکڤەگرتنا بەرا دئاڤەدانکرنا خانیدا نەهاتبیتە بکارئینان. بەهرا پتریا جاران بانێ خانیێن کوردی وەکی ئێکە و ب گاریتا هاتییە گرتن، ودسەر گاریتاندا ئاخ هاتییە دانان)) (سندی،٢٠٢٤: ٧٥٣) ژبەرکو بانێن خانیێن گوندێن کوردان ب شێوەکێ سادە دهێنە دروستکرن وکەرستێ سەرەکیێ ددروستکرنا واندا دهێتە بکارئینان ئاخە. ئاخ وەکو کەرستەیەکێ بێ هێزێ ئاڤەدانیێ دهێتە بکارئینان ژبەر ڤێ ئێکێ چاڤدێرییەکا بەردەوام وباش دڤێت، ب تایبەتی دوەرزێ زڤستانێدا، دڤیت جار جار چینەکا هەریا ب

كایێ تێكەلكری ل سەر بهێتەدان. ژبەر ڤێ چەندێ دڤێت ((هەمیشە لەسەر ئەم سەربانانە باگوردانێكی بەرد دائەنێن بۆ كوتانەوە وگێرانی بانەكە لە ڕۆژانی باراندا)) (تومابوا،١٩٨٠: ٥٥)بۆ هندێ ل وەرزێ زڤستانێ ژزەرەر وزیانێن بەفر وبارانان بهێتە پاراستن. زیدەباری ئاخێ وەكو كەرەستەیەكێ سەرەكیێ دروستكرنا بانێ خانیێن كوردی گەلەك جاران بۆ دروستكردنا بانی خانیێ كوردی دار وحێسیلێن دارقەسپان وچلێ هشك دگەل هەریێ دهاتە بكارئینان. یانژی گاریتێن سپیندار ودار بەری دهاتنە بكارئینان.

دەربارەی شێوەیێ خانیێن كوردی ل گوندان ل هەمی دەڤەران وەكی ئێك نەبوویە. (لەناوچە شاخاوییەكاندا جۆرێكی خانوو هەیە، كە بەردینە وبانەكەی لە لقی داری سپیندار دروست دەكرێت) (گرینبروک وكریستییەن، ٢٠٠٨: ٢٥٢) كەواتە جۆر وشێوازێن خانیێن گوندێن كوردی ل گوری بارودۆخێ سەقای وبەرزیا ل ئاستێ رویێ دەریایێ دهێتە گهورین، (ل وان دەڤەرێن بەرزیا وان نێزیكی٩٠٠–١٠٠٠مەتران بیت ل سەر ئاستێ دەریایێ، خانی ژلبنە وبەران هاتینە ئاڤاكرن، لێ ل دەڤەرێن بلنداهیا وان دناڤبەرا١٠٠٠–٢٥٠٠مەتران بیت، خانیێن خۆ ل ژێر عەردی ئاڤادكەن ودەڤەرێن بلنداهیا وان دناڤبەرا٢٥٠٠–٤٠٠٠مەتران، ژبلی خیڤەتێن كوچەراتان چ جهێن ئاكنجیبوونێ نینن.) (نیكیتین،٢٠٠٨: ١٤٣) ئانكو ل دەڤ هندەك عەشیرەتان ڕەشماڵ هێشتا جۆرەكێ گرنگێ خانیانە، دسەردەمێ نوكەدا وەكو خانیێن دەمكی مفا ژێ دهێتە وەرگرتن. دەماكو ((هندەک ژهوزێن كوردان ل هاڤینێ دچوونە بلنداهیێن چیایان و ل زڤستانێ دزڤرینە جهێن دەشتێ یێن گەرم و زۆربەیا ڤان خیڤەتان ژمیێ بزنان دهاتنە دروستكرن كو دبێژنێ كووین یان ڕەشماڵ))(سندی،٢٠٢٤: ٧٧٢) وئەڤ كوینە ژهندەک (مالێن سڤک پێک دهێن و ب سانەهی مرۆڤ دشێت ل سەر پشتا گیانەوران ڤەگوهێزیت) (نیكیتین،٢٠٠٨: ١٤٥) ب گشتی ((ڕەشماڵی كوردی لەگەورەیی وفراوانیدا جوراوجۆرن، ڕەشماڵی وا هەیە لەدوو تا نۆ ستوون هەیە))(بایەزیدی، ١٩٨٣: ٧٩)

نەخشەیێ خانیێن گوندان ل باشورێ كوردستانێ وەكی ئێک نینن، ((چونكە جیاوازی لە ناوچەیەكەوە بۆ ئەویتر و لە خانوویەكەوە بۆ خانوویەكیر لەیەک گونددا هەیە. هەندێكی سادە وساكارە وهەندێكی ڕێک ونەخشە كێشراوە،هەندێكی یەک نهۆمە وكەمی هەیە دوو نهۆم بێ))(محمد وئیسماعیل،٢٠١٥: ٢٦) ئانكو هەر دەڤەرەكێ تایبەتمەندیا خۆ هەیە.بۆ نموونە ((خانووی دێهاتی لە دەشتە شاخاوییەكاندا یەک نهۆمە، لەكاتێكدا هەندێک خانوو لە پێشەنگی چیاكان دوو نهۆمن)) (هەمان ژێدەر،٢٠١٥: ١٥١) بەلێ ئاكنجیبوونا گوندنشینانان ل گوندان ب شێوەكێ نەریتی دخانیێن ئێک نهومیڤەبوو، لێ ل هندەک گوندان خانیێن دوو نهومی دهێنە دیتن، ئەڤەژی بۆ چەند فاكتەرەكان دزڤریت، ژوانژی گهورینا بارودۆخێ جڤاكی یێ ژیانا جوتیاران، ب تایبەتی دەما جوتیاری پروسەیا هەڤژینیێ بۆ كورەكێ خۆ ئەنجامدابا، بەلێ بەرۆڤاژی جوتیار وگوندنشینێن دەڤەرێن دەشتێ شیانێن دروستكرنا خانییەكێ نوی هەیە وجوتیار یێ گرێدای نینە ب ئاڤاكرنا قاتێ دووێ ل سەر خانیێ خۆ. هەروەسا نەبوون وسنورداربوونا عەردێ ڕاست ل دەڤەرێن چیایی بۆ ئاڤاكرنا وبەرفرەهكرنا خانی ئێك ژئەگەرێن دیترە) (أللهوني،٢٠٠٥: ٢٠٧) ژبەر ڤێ چەندێ گەلەک جاران ل دەڤەرێن چیایی خانیێ ب شێوەیێ دوو نهومی دهێنە ئاڤانكرن.

هەروەسا ل گوندان هندەک جاران خانی ب شێوێ دەرەجان ل پەسارێن چیایان دهێنە ئاڤەدانکرن و ((سەربانی خانوویەک ئەبێتە هەیوان وحەوشەکەی خانوویەکی تر، وتارادەیەکیش دیوارەکانیان بە بەردی داتاشراو دروست کراون)) (تومابوا،١٩٨٠: ٥٥-٥٧). ل ڤێرێ ئەم دشێین بێژین خانیێن وان گوندان ئەوێن ل ژێریا چیایان دهێنە ئاڤاکرن، ب تایبەت ئەگەر کەنداڵەکێ دژوار بیت زۆربەیا جاران ب شێوەیێ دەرەجان دهێنە ئاڤاکرن هەر وەکی ئێک دکەڤیتە سەر یێ دی. دئاڤەدانکرنا خانیێن گوندێن کوردیدا ((ئەندازەکا دیار تێدا نینە وبلنداهیا دیوارێن دەرەکی نە هندی ئێکە وبەرگریا وان بەرامبەر سەقایێ دژوار یاکێمە وبانێن وان ئاڤ ژێ دهێت ودلوپان دکەن))(سندی،٢٠٢٤: ٧٦٤-٧٦٩)

خانیێ کوردی ژلایێ پێکهاتنێڤە ((زۆر سەرەتاییە ئەوەیان کەسادەیە وماوەیەکی گەورەی تیایە کراوە بە دوو بەش. بەشێکی دانراوە بۆ ئاژەڵ وئەوی تریان بۆ خێزانی ماڵەکەیە. وبوشاییەکی پەرژین کراویش دەوری خانووەکەی داوە، ولەتەنیشتەوە عەمارێکی سادە هەیە بۆ هەڵگرتنی قایمەکاری وشتومەکی ناوماڵ بەکاری ئەهێنن وسووچێکیشی بۆ چێشت لێنانە، زۆربەی جاران لەتەنیشت ماڵەکە ئاگردانێک یان تەنوورێک هەیە کەلەشێوەی بازنەیەکی گەورەدایە وەکو گوزەی سواخدراو لەزەویدا چەقێنراوەتەوە، ئەمەش نیشانەی پیروزی خێزانەکەیە)) (تومابوا،١٩٨٠: ٥٤-٥٥) زۆربەیا خانیێن گوندێن کوردی ژڤان بەشان پێک دهێن: (ژۆرا نڤستنێ، تەرمە[بەرسڤک]، حەوش، دیوانخانە، ب تایبەتی دماڵێن ئاغا وشێخاندا هەنە. لێنانگەهـ ، گوڤێن گیانەوەران. زێدەباری ڤان چەند پێکهاتەکێن گرێدای بەشێن تەندروستیژی هەنە، ژوانژی سەرشۆ وتەوالێت دسەردەمێن بەرێدا ئەڤ دوو بەشە دزۆربەیا خانیێن گوندادا نەبوون وخەلکێ گوندی بۆ جلک وسەر شیشتنێ قەستا کانیێن گوندی دکر) (أللهوني٢٠٠٥: ٢٢١-٢٢٦) هەروەسا (قەبارەی ناوەوەی خانوو وەکو ژمارەی ژوورەکانی، بەپێی داهاتی جوتیارەکە دەگۆڕێت. لە باشوری کوردستان، ڕووبەری بەشی ماڵەوەی خانوو بە گشتی لەنیوان[٣٢-٢٨٠م٢] دایە. هەژارەکان لەیەک ژووری بە هەیواندا دەژین، کەچی جوتیارە دەوڵەمەندەکان خانوویان لە چەند ژوورێک پێک دێت ولەوولاش چەند ژووری تریان بۆ مالات وبەروبووم هەیە) (ژیگیل،١٩٩٩: ١٠٠) ئەگەرێ سەرەکیێ ڤێ جیاوزیێژی ڤەدگەریتەڤە بۆ ئەو بارودۆخی ئابوریێ جوتیار تێدا دژیا.

٢-٢-جهـ وشێوازێن ئاڤەدانکرنێ ل دەڤەرا ئەهواران ل باشورێ عیراقێ:

هەر ژڤوناغێن دەسپێکێ یێن شارستانیەتێن کەڤندا (مرۆڤان ژبۆ ئاڤەدانکرنا خانی ونشینگەهێن خۆ مفا ژکەرستێن جوراوجۆرێن دەسپێکی ئەوێن دناڤ ژینگەها سروشتیدا بەردەست وەرگرتییە، مینا بەر وداران) (عبدالرزاق٢٠١٢: ٩٤) لێ ئەو کەرستە ژدەڤەرەکێ بۆ ئێکا دی جیاوازن. ژبەرهندێ(هەر مللەتەکی سیستەمەکێ تایبەت بۆ دروستکرن وئاڤەدانکرن خانی وجهێن ئاکنجیبوونێ هەیە ب تایبەتی ل گوندان.ب شێوەکی کو دگەل سروشتێ ژیان وبارودۆخێ ژینگەهـ وبیروباوەرێن وان بگونجیت) (حمدان،٢٠٠٧: ٥٧)بۆ نموونە ل دەڤەرەکا بیابان ڕەنگە کەرستێن دار وبەران بۆ ئاڤەدانکرنێ ب زەحمەت دەست بکەڤن، لەوڕا ل پشت بەستنا خەلکێ پتر ل سەر خانیێن ئاخ ولبنە ورەشماڵان بوویە، بەرۆڤاژی دەڤەرێن چیایی ژبەر هەبوونا کەرستێن دار وبەران ب زۆری، خانی

وجهێن ئاکنجیبوونێ ژڤان کەرستان پێک دهێن. ب گشتی(خانیێن گوندان وەکو چوارچوڤەکێ ژیانێ ورەگەزەکێ گرنگ دبنیاتنانا دیمەنێ گوندیدا دهێتە هژمارتن) (عرابي: ١٤) و (گرنگترین تشتێ کو خانی ونشینگەهێن گوندان پێ دهێنە جوداکرن سادەییا وانـە) (البوعربي٢٠٢٣ :٣٢٦) بەلێ ب تێپەربوونا سەردەمێن جیاواز دیزاینێ وانژی هاتییە گهۆڕین.

ئەو کەرستێن دەسپێکێ ئەوێن ل دەڤەرا ئەهواران بۆ دروستکرنا خانی وجهێن ئاکنجیبوونێ دهاتینە بکارئینان کاریگەریا خۆ ل سەر شێوێ بیناسازیا جهێن ئاکنجیبوونێ هەبوو، سەرەرای بکارئینانا بەر وطابوک ولبنەیان ددروستکرنا هندەک ئاڤاهییاندا. ل باشورێ عیراقێ هەر ژسەردەمێ سومەرییان شێوازێ دروستکرنا خانیێن ژهەری ولەڤەنان دهێنە دروستکرن تانوکەژێ بـەردەوامـە ودسـەردەمـێ نوکـەدا شـێوازێ هـەرە بەربەلاڤێ ئاڤەدانییە ل دەڤ خەلکێ ئەهوار ومێڤانگەهێن شێخێن عەرەبان. ئەوژی کومەکا لەڤەنان پێکڤەگرێددەن وسەرێن وان دگەهینە ئێک ب شێوێ کڤانان وب چینەکا ستیرا هەریێ دادپوشن) (عبدالرزاق٢٠١٢: ٩٨) تایبەتمەندیا دیارا ڤان کوخ ومێڤانگەهان مەزنیاتیا وانبوو، کو (ب شێوێ تونێلێن مەزن ژحێسیلێن گرێدای ب ستوینێن کومێن لەڤەنان ب شێوێ کڤانان دهاتنە دروستکرن. وبەشێ خوارێ ژتورەکا ڤەکریا حێسیلان پێکدهات) (عبدالجلیل واخرون،٢٠٢١: ٤٨)ب ئاوایەکێ گشتی مێڤانگەهێن مەزن وشێخێن عەشیرەتان جورەکێ هـەرە سـەرەکیێ جهێ ئاکنجیبوونێیە ل دەڤـەرا ئەهواران، واتە(مێهڤانگەهـ [ألمضیف] جهەکێ گرنگێ شێخ ومەزنێن عەشیرەتێ بوون، جهێ کومبوون وخرڤەبوونا بوو، هەر ڕۆژ ل سپێدە وئێڤاران شێخ ل وێرێ ئامادە دبوو بۆ ب ڕێڤەبرنا کاروبارێن خەلکی وچارەسەرکرنا ئاریشە وپرسگرێکێن وان) (فسیجر٢٠٠٦: ٣١)

زێدەباری مێڤانگەهێن شیخ ومەزنێن عەشیرەتێ، کوخێن ئاسایی یێن ئاکنجیبوونا خەلکی جۆرەکێ دی یێ جهێ ئاکنجیبوونێ یە، کوئەوژی(ژڕووەکێن لەڤەن و[ألبردي]دهێنە دروستکرن و ب زۆری خەلکێ کێم درامـەت دناڤدا ئاکنجی دبن، چونکی ب سانەهی ل وان دەڤـەران ب دەسـت دکەڤیت) (المحاسب١٩٥٥: ٧٥).ل ڤێ دەڤەرێ (ژلایەکێ دیڤە هندەک گوند ل سەر عەردێ هشک ل دەردورێن ئـەهـوارا دهێنە دروستکرن،کو دبێژنێ:[ئیشان]) (فوزي والقرملي١٩٦٨: ١٥-١٦) ئانکو ل دەردورێن ئەهواران (هندەک ژخەلکی خانی ونشینگەهێن خۆ ب کەرستەیێن لبنە وطابوکان ئاڤەدان دکەن. لێ ب گشتی خانیێن زۆربەیا خەلکێ ڤێ دەڤەرێ بریتینە ژهندەک کوخێن کو هاتینە دروستکرن ژڕووەکێن لـەڤـەن و[ألـبـردي]ول زۆربـەیـا ئـاڤا ئـەهـوارانـدا دبەربەلاڤن) (السعدي،٢٠٢٣: ٢٣)

ئـەم دشێین بێژین ژبەر کێماتیا عـەردێ هشک ل دەڤەرێن ئـەهـواران خەلک نەچاربوون دناڤ ئاڤا ئەهوارانـدا گزیرتێن دەستکرد دروستدکرن وبرێکا دانانا کومێن گرێداییێن لەڤەنان ل سەر ئێک خانیێن[کوخ] خۆ ل سەر ئاڤەدان دکرن، وب ڤی شێوەی سەرجەم عەردێ گوندی ژچەند گزیرتەکێن دەستکرد پێک دهێت و(دناڤبەرا وان کوخ وگزیرتاندا هەمی ئاڤە، ژبەر هندێ هاتن وچوونا وان ب ڕێکا بەلەمێن بچویکە بوویە، وهەر خێزانەکێ بەلەمەک یان چەند بەلەمەک هەنە، وژسەرجەمێ وان کوما گزیرتان گوندەک پێکدهێت) (السعدي،٢٠٢٣: ٨١)ب گشتی ل ڤێ دەڤەرێ شێوێ گوندان یێ گرێدایە ب فاکتەرێن ژینگەهیڤە کو دوو جۆرێن بیناسازییان دیاردکەت. (ئێک ژوان دکەڤیتە ناڤەراستا ئەهواران کو ڕێژەیا شەهێ تێدا یازۆرە وتێدا پێدڤی ب هاتن

وچوونا شەپولێن هەوای هەیە،لەورا دڤێت خانی یێ سڤک بیت، وژرووەکێن لەڤەن و[ألبردي]بهێتە دروستکرن، وجـۆرێ دووێ ژێنگەهەکا گـەرم وهشک بخۆڤە دگریت، ئەڤەژی پێدڤی ب ئاڤەهییەکێ گران هەیە کو ژهەری ولبنەیان هاتبیتە دروستکرن) (عبدالجلیل واخرون٢٠٢١: ٥٨) وئەڤ جۆرە گوندە ب زۆری دکەڤنە دەوروبەرێن ئەهواران.

ب شێوەکێ گشتی ئاکنجیێن دەڤەرا ئەهواران ب سەر چوار جۆرێن وارگەهاندا هاتینە دابەشکرن:

١-وارگـەهـێـن دکـەڤـنـە کـەنـارێـن ئـەهـواران: ناڤێ[ألسلف]یان[گوند] بۆ دهێتە گوتن.

٢-وارگەهێن گزیرتێن سروشتی: دبێژنێ[ئیشان].

٣-وارگەهێن گزیرتێن دەستکردێن جهگیر: بتنێ دکەڤنە سەر ئێک گزیرتە بناڤێ[ئەلجبایش].

٤-وارگەهێن گزیرتێن دەستکردێن ڤەگوهێز: کو دبێژنێ[ألدبن].

٢-٣-رەنـگـڤـەدانـا شـێـوازێـن ئـاڤـەدانـکـرنـێ درۆمانێن(گوند)و(تحت ظلال النخيل)دا:

ژبـەرکـو تـوپـوگـرافـیـا بـاشـورێ کـوردسـتـانـێ وبـاشـورێ عیراقێ وەکـی ئێک نینە، ئەڤە دبیتە ئەگەر کو شێوازێن ئاڤاکرنێ ژێک جودابن. چونکی بـەشـێ هـەرە زۆرێ بـاشـورێ کـوردسـتـانـێ ب تایبەتی دەڤەرا گوندێ سواری چیایە لەورا زۆربەیا کەرستێن ئاڤەدانکرنێ ئەو کەرستە بووینە ئەوێن دناڤ ژینگەها سروشتیا ڤێ دەڤەرێدا بەردەست مینا بەر ودار وئاخ و.. هتد. ژبەکو کەرستەیەکێ زۆرە وتێچوویا وی یاکێمە، درۆمانا گونددا چەندین جاران ئاماژە ب شێواز وپێکهاتەیا ئاڤەدانیا جهێن ئاکنجیبوونێ ل گوندێ سوارێ هاتییە کرن.

هـەرچـەنـدە ژلایـێ قـەبـارەیـڤـە ل بـاشـورێ کوردستانێ گوندێن جوراجۆر هەنە. بەلێ سوارێ ئێکە ژگوندێن مەزن هەروەکی درویدانێن رۆمانایێدا هاتی، دەما خەلکێ گوندی زانی رێبەر دێ هێتە گوندێ وان ودەما ل کوچکا مەزنێ گوندی شێرۆی کومبووین وگەنگەشە دەربـارەی هاتنا رێبەری دکرین برەهیمێ ئوسمان دبێژیت:((رێبەر دزانێت کو سوارێ گوندەک مەزنە وجهێ ڤەحەواندنا هەمی زەلامێت وی هەیە)) (سواری٢٠٠٥: ٢٣٧)هەروەسا دەما رێبەر دبێژیتە شیرۆی:((بابۆ شێرۆ..گوندێ وە چەند مالن؟ ئەزبەنی نێزیکی دوو سەد ماڵانە)) (سواری٢٠٠٥: ٣٠٨)هەروەسا دبەردەوامیا ئاخفتنا خۆدا شیرۆ دبێژتە رێبەری)((ئەزبەنی عەشیرەتا بـەرواری ژێریا نێزیکی چل وسێ گوندانە..بەلێ گوندێ سوارێ وپاشی سپینداری ژهەمی گوندێن عەشیرەتێ مـەزنـتـرن))(سـواری٢٠٠٥: ٣٠٩)ئەڤە وێ چەندێ دگەهینیت کو ژمارەیەکا زۆرا گوندێن کوردی ژلایێ قەبارە وژمارا گوندنشینانڤە ژگوندێن مەزن دهێنە هژمارتن وسوارێ ئێک ژوان گوندانە.

دناڤا هندەک ژگوندێن کـوردان کوچک ژوان جهێن ئاکنجیبوونێنە یێن بۆ کەسێن دەستهەلاتدار وخانەدان دهاتنە ئاڤاکرن ب تایبەتی دسەرەدمێن بەرێدا، کەرستێن دروستکرنا کوچکان نموونەیا کەرستێن زۆربەیا خانیێن خەلکێ گوندی بووینە،لێ ژلایـێ قەبارەیڤە ژخانیێن ئاسایی یێن خەلکی جیاوزتربوویە. درۆمـانـا گونددا چەندین جاران بەحس ل کوچکا شێرۆی وەکو مەزنێ گوندێ سوارێ هاتییە کرن. دەما ئاغاییێت بەرواریا دگوتین:((کوچک ودیوانێت وی ژکوچک ودیوانێت مە ئاڤەدانترن وپتر خـەلک قـەست دکـەتـێ))(سـواری،٢٠٠٥: ٩٣) وئەڤان کوچکان ژی پێکهاتەیا خۆ هەبوو ژچەندین ئودە وئەیوانک وحەوشێ پێکدهاتن بۆ نموونە دەما رێبەر ل گوندێ سـوارێ بوویە مێڤان ول دەمێ خوارنێ:((زەلام ل حەوشا قەسرێ وبۆ سەر پەیسک وسەربانێ قەسرێ درێژبـوون)) (سـواری،٢٠٠٥:

٢٦٩)ئەڤا سەری شێوازەکێ تایبەتێ ئاڤەدانیێ یە گرێدای باشوری کوردستانێ وتایبەت گوندێ سوارێ لەورا ئەڤ شێوازێن ئاڤەدانیێ شوناسەکا تایبەت ددەنە ڤێ دەڤەرێ.

کەرستێن سەرکی یێن ددروستکرنا خانیێن گوندێ سوارێدا هاتینە ب کارئینان ل گورێ بەلگەیێن دناڤ ڕویدانێن ڕومانێدا، زۆربەیا خانی وجهێن ئاکنجیبوونا مرۆڤ وگیانەوەران ژبەر ودار وهەری ولبنەیان هاتینە دروستکرن. چونکی سەرەکیترین کەرستێن سروشتینە دناڤ سروشتێ گوندێ سوارێدا وپشت بەستنا سەرەکیا خەلکێ ل سەر وان کەرستان بوویە.ئاماژەدان ب پەیڤا[گاریتە]دڕۆمانێدا بەلگەیێن ئاشکرانە کو بانێ خانیێن گوندێ سوارێ ب ئاخ وگاریتەیان هاتینە دروستکرن، هەروەکی هاتی((بەری حەجی حسێن بچیتە میسل وسوپەکێ بۆ مزگەفتێ بینیت، دمزگەفتێڤە بەرێ خۆ دا بلندیا گاریتا کا دێ سوپێ دانن کیرێ)) (سواری٢٠٠٥: ٦٢)هەروەسا جارەکا دیتر بەحس ل گاریتان هاتییە کرن دەمێ ل دەواتا محەمەدی وغوربەتێ شیڤ دانایە سەر بانی ژبەر هاتنا ژمارەکا زۆرا میڤانان ((دەیکا شیرۆێ ترسیا هەکە ژبەر مرۆڤا گاریتێ کوچکێ بقرێن)) (سواری٢٠٠٥: ١٢٠)ژبەر هندێ ل سەر زۆربەیا بانێ خانێن گوندی باگوردانەک دهاتە دانان بۆ قوتان وشداندنا بانی. دڕۆمانێدا ب ڤی شێوەی بەحس ل باگوردانی دهێتەکرن. دەمێ ((محەمەدێ برایێ شێرۆێ هزرکری ئەگەر ئەو سمایلێ تێلی نەئێخیت خەلکێ گوندی دێ بێژن بتنێ بۆ بلندکرنا باگوردانی یێ زیرەکە)) (سواری٢٠٠٥: ١٠٨). پێکهاتا خانیێن گوندێ سوارێ ب شێوازەکێ سادە هاتینە ئاڤاکرن وژکەرستێن سادە ئەوێن ژسروشتێ دەڤەرێ دهێنە وەرگرتن هاتینە دروستکرن. ژبەر هندێ ئەم دشێین بێژین خانیێن گوندێ سورایێ مینا زۆربەیا گوندێن کوردان شێواز وپێکهات وکەرستێن خۆ هەبووینە وئەڤ شێوازە شوناسەکا دیارە بۆ ئاڤەدانیا گوندێن گوردان وگوندێ سوارێ ب تایبەتی.

ژبەرکو ژینگەها ئەهواران تایبەتمەندیا خۆ جیاوازتر ژهەر دەڤەرەکێ ل سەرانسەری عیراقێ هەیە،ئەڤە بوویە ئەگەر کو شێوازێ تایبەتی خۆ یێ ئاڤەدانیێ هەبیت. زۆربەیا جهێن ئاکنجیبوونا مرۆڤا وگیانەوەران ل ڤێ دەڤەرێ ژهندەک کوخێن سادە ئەوێن ژڕووەکێن لەڤەن و[ألبردي]وبەلگێن دارقەسپان هاتینە دروستکرن. ئەڤەژی ڤەدگەریتەڤە بۆ دوو فاکتەرێن سەرەکی. ژلایەکیڤە ژبەر هەبوونا ڤان ڕووەکان ب زۆری دناڤ ئاڤێن ئەهواراندا و ب ئاسانی دەست دکەڤیت. فاکتەرێ دووێ ژبەر ڕەوشا نەجێگیرا سەقای ب تایبەتی دوەرزێ زڤستانێدا وەکو جهێن ئاکنجیبوونا دەمکی دهێنە دیتن. هەروەکی دڕویدانێن ڕۆمانێدا دەما بەحس ل کەرستێن دروستکرنا میڤانگەهـ وجهێن ئاکنجیبوونێ هاتییە کرن. دەما ڤەگێر دبێژیت) (میڤانگەهـ ژلەڤەن وحیسیلان هاتینە دروستکرن و ب ڕێکا وەریسان ب توندی پێکڤە هاتینە گرێدان)) (حسون،٢٠٢٤: ٩)هەرچەندە ژلایێ قەبارەیڤە دجیاوازن چونکە میڤانگەهێن شێخ ومەزنێن گوندی وکەسێن خودان زەڤیێن چاندنێ بەرفرەهترن ژکوخێن کەسانێن نورمال. ب وی ڕادەی کو ((درێژاهیا وان دگەهیتە نێزیکی٥٠٠م وفرەهی ٣٠م)) (حسون٢٠٢٤: ٣١) جهێن ئاکنجیبوونێ نە بتنێ ب شێوەیێ کوخان هاتینە دروستکرن. بەلکو جوگرافیا ئەهواران ودەردورێ وێ دوو ژینگەهێن جودا ڤەدگریت. یان کوخێن ومیڤانگەهێن خەلکێ ل سەر هندەک گزیرتان دناڤ ئاڤا ئەهواراندا هاتینە ئاڤەدانکرن. یانژی ل دەردورێن ئەهواران ب شێواز وکەرستێن جیاوازتر

دهێنە ئاڤەدانکرن مینا لبنە وداران. دەمێ درۆیدانێن رۆمانێدا ڤەگێر دبێژیت: ((میڤانگەها شێخی دکەڤیتە سەرێ گرەکێ بلند وتەماميا کوچکا وی یە، ئەوا ژگێچ ولبنە وهەری وهندەک طابوکان پێکهاتی)) (حسون،٢٠٢٤: ٣١) بەلێ پشت بەستنا سەرەکی یائاڤەدانیا کوخێن خەلکی ل سەر رووەکێن لەڤەن و[ألبردي]وبەلگێن دارقەسپان بوویە. نە بتنێ جهێ ئاکنجیبوونا مرۆڤان بەلکو ((گوڤێن گیانەوەرانژی ژهندەک کوخێن داری پێکدهاتن وب حێسیلێن لەڤەنان دهاتنە داپوشین، لێ جیاوازیا وان دگەل کوخێن ئاکنجیبوونا مرۆڤان، لایێن وان دڤەکریبوون)) (حسون٢٠٢٤: ١٣) زێدەباری کوخێن ئاکنجیبوونێ زۆربەیا کەرستێن ناڤ مالییژی ژلەڤەن وحێسیلان دهاتنە دروستکرن،دەماکو مام عەباس یاسری دبەتە مالا[کوخ]ێ خۆ ((یاسر دبینیت کو نیڤا کوخێ وی ب حێسیلێن ژبەلگێن دارقەسپان هاتییە دروستکرن، هاتییە ڕاخستن. ول لایێ کوخی تەختەکێ ژبەلگێن دارقەسپان هاتییە دروستکرن هەیە)) (حسون٢٠٢٤: ١٣٦)ژبەرکو باشورێ عیراق وباشورێ کوردستانێ دوو ژینگەهـ وسروشتێن جیاوازن، لەورا ئەڤە دبیتە ئەگەرێ سەرەکی کو شێواز وکەرستێن ئاڤەدانیێ دژێک جودابن وهەر دەڤەرەک ژڤان لدویڤ پێدڤیا خۆ وهەبوونا کەرستێن ل بەردەست جهێن ئاکنجیبوونێ ئاڤەدان بکەن. ئەو شێواز وکەرستە دبنە شوناسەیەکا تایبەت بۆ وێ دەڤەرێ.

درۆمانا[گوند]دا ب شێوەکێ کورت بەحس ل شێواز وکەرستێن ئاڤەدانیێ هاتییەکرن بەرۆڤاژی رۆمانا[تحت ظلال النخيل]کو ب شێوەکێ بەرفرەهتر ئەڤ مژارە هاتییە ئازراندن. لگورى بەلگەیێن درۆمانا[گوند]دا هاتین شێوەیێ گوندێن کوردان ب تایبەتی گوندێ سوارێ ژگوندێن مەزن هاتییە وەسفکرن، ژبەرکو ژمارەیەکا زۆرا خەلکی لێ ئاکنجینە، وزۆربەیا خانیێن گوندی نێزیکی ئێکن ول جهەکێ بلند دژینگەهەکا چیاییدا هاتینە ئاڤەدانکرن، کەرستێن دار وبەر ولبنە وەکو کەرستێن سەرەکی یێن ئاڤەدانکرنێ هاتینە بکارئینان، چونکی سروشتێ باشورێ کوردستانێ ورەوشا ئابوریا خەلکێ گوندان وێ چەندێ دخوازیت ب ڤی شێوەی بهێنە ئاڤەدانکرن. بەلێ ل دەڤەرا ئەهواران شێوازێ گوندی دوو سروشتێن جیاواز ڤەدگرن. گوندێن وان ل سەر هندەک گزیرتێن سروشتی یان دەستکرد دناڤا ئاڤا ئەهواراندا دویر ژێک ب رووەکێن لەڤەن و[ألبردي]وبەلگێن دارقەسپان هاتینە ئاڤەدانکرن، یانژی ل دەردورێن ئەهواران ب کەرستێن ئاخ ودار ولبنەیان دهێنە دروستکرن.

کەواتە چەندین خالێن جیاواز هەنە دبنە شوناسە بۆ جهـ وشێوازێن ئاڤەدانیێ ل هەر دەڤەرک ژڤان، ئەوژی ژبەر کاریگەریا سروشتێ جوگرافیێ ڤان دەڤەران کاریگەریا خۆ ل سەر شێوازێ ئاڤەدانکرنا گوندی وکەرستێن دهێنە بکارئینان دکەت. شێوازێ گوندێن دەڤەرا ئەهواران ب شێوەیێ چەند گزیرتەکان دناڤ ئاڤا ئەهواراندا دهێنە ئاڤەدانکرن، واتە گوندێن وان ژکومەکا گزیرتان پێک دهێن. یانژی ل دەردورێن ئەهواران سروشتەکێ بیابانی ڤەدگریت، کو زۆربەیا جهێن ئاکنجیبوونا وان ژکوخێن سادە پێک دهێن، ئەڤە دبیتە شوناسەیەکا دیار وتایبەت، بەلێ ل باشورێ کوردستانێ شێوازێ گوندان پەیوەندی ب ژینگەها چیایی ل دەڤەرێن بلند هەیە. خانیێن گوندی ب شێوێ لێک کومبووی هاتینە ئاڤەدانکرن. ئەو کەرستێن دئاڤەدانکرنێدا بکاردئینن ژبەرێن نەرێک وپێک ودار ولبنەیان پێک دهێن. واتە ژلایێ بەرگرییڤە جهێن ئاکنجیبوونێ ب شێوەکێ باشتر دهێنە ئاڤەدانکرن ب بەراورد دگەل دەڤەرا ئەهواران، ژبەر رەوشا سەخت ل وەرزێ زڤستانێ.

ژجهێن گرنگێن ئاکنجیبوونێ ل دەڤەرا ئەهواران میڤانگەهێن شێخ ومەزنێن عەشیرەتێ بوون. کو شوناسەکا تایبەتا ئاڤەدانیێ ددەنە دەڤەرێ ب ئەندازەیەکا سادە ب شێوێ تونێلان ب قەبارەیەکێ مەزن وجیاوازتر ژکوخێن نورمالێن خەلکی هاتینە ئاڤەدانکرن. وەکی میڤانگەهێن شێخێن مەزنێن عەشیرەتێ یان کەسانێن خودان ملک، مینا بابێ یاسری. لێ ل باشورێ کوردستانێ ب گشتی وگوندێ سوارێ ب تایبەتی کوچک هەبووینە، کو دتایبەت بوون ب کەسایەتیێن مەزنڤە مینا ئاغایان. هەروەکی چەندین جاران دڕۆمانا گونددا بەحس ل کوچکا شیرۆی مەزن وڕێبەرێ گوندێ سوارێ هاتییە کرن. ژلایێ قەبارەیڤە تارادەکی دمەزن وبەرفرەه بوون. کەرستەیێن ئاڤەدانکرنا کوچکان نموونەیا کەرستێن ئاڤەدانکرنا جهێن ئاکنجیبوونێ بوون ل دەڤ کەسانێن ئاسایی. لڤێرێ ئەم دشێین بێژین شێواز وکەرستێن ئاڤەدانیێ ژێک جیاوازبوویە لەوڕا شوناسەکا تایبەت ددەنە هەر دەڤەرەک ژڤان.

ئەنجام

شوناش وکو بابەتەکێ گرنگ ژکومەکا سالوخەت وتایبەتمەندییان پێک دهێت کو تاکەکی یان گرۆپەکێ ژکەسانێن دیتر جوداکەت. ژبەر جیاوازیا د توپوگرافیا هەردوو دەڤەراندا سەقا وجهـ وشێوازێن ئاڤەدانیێ وەکو شوناسەیەکا ژێک جودا بۆ هەردوو نەتەوەیێن کورد وعەرەب دهێتە دیتن. سەقایێ هەر دەڤەرەکێ ل گوڕی هندەک فاکتەرێن جوگرافی دهێنە دەستنیشانکرن، لەوڕا شوناسەکێ ددەنە وێ دەڤەرێ. ژبەرهندێ دڕۆمانا گونددا گرنگترین ڕویدانا سەقا بارینا بەفرێ یە. کو دبیتە شوناسەکا تایبەت بۆ باشورێ کوردستانێ. لێ ل باشورێ عیراقێ بەرزیا پلەیێن وهەڵمبوون وباهوزێن توزێ بووینە شوناسەیا سەقایێ وێ دەڤەرێ.

شێواز و کەرستێن ئاڤەدانیێ ڕەنگڤەدانا وێ ژینگەهێ دکەن یا لێ دهێنە ئاڤەدانکرن. ژبەر ڤێ چەندێ ل دەڤەرا ئەهواران وباشورێ کوردستانێ، شێوازێن ئاڤەدانیێ وئەو کەرستێن دجهێن ئاکنجیبوونا خۆدا بکاردئینن جیاوازبووینە. پشت بەستنا خەلکی ل ئەهواران پتر ل سەر ڕووەکێن لەڤەن و[البردي] وبەلگێن دار قەسپان بوویە.لێ ل باشورێ کوردستانێ پتر ل سەر لبنە ودار وبەران بوویە.

شێوازێ ئاڤەدانکرنا گوندان ب شێوەیێن ژێک جیاواز ل هەردوو دەڤەران هاتینە ئاڤەدانکرن.ل دەڤەرا ئەهواران شێوازێ گوندێن وان ژکومەکا کوخان ل سەر هندەک گزیرتان هاتینە دروستکرن. واتە شێوازێ پەرشوبڵاو ڤەدگریت. لێ ل گوندێ سوارێ ب شێوازێ گوندێ لێک کومبووی هاتینە ئاڤەدانکرن. پشت بەستنا سەرەکییا خەلکێ گوندان ل زۆربەیا دەڤەرێن عیراق وکوردستانێ بۆ جهێن ئاکنجیبوونێ ل سەر کەرەستێن دەسپێکی بوویە، ئەوێن ژسروشتی دهێنە وەرگرتن. هەرچەندە ل ڤان

ساڵێن دووماهییێ شێوازێن ئاڤەدانکرنێ یێن مودرێن گرنگی پێ دهێتەدان. هەرچەندە ئاماژەدان ب سەقا وشێواز وکەرستێن ئاڤەدانیێ دهەردوو رۆمانان‌دا هاتینە بەحسکرن. لێ ب شێوەیەکێ بەرفرەهتر درۆمانا[تحت ظلال النخيل]دا ئاماژە پێ هاتییەکرن، پتر ژ٣٠جاران رەوشا سەقای هاتییە بەحسکرن، لێ درۆمانا[گوند]دا کێمتر ژ١٠جاران ئاماژە پێ هاتییەدان. لێ پتر پێداگری ل سەر بارینا بەفرێ وەکو رەگەزەکێ گرنکێ سەقای هاتییە بەحسکرن. هەروەسا شێوازێن گوندی وکوخێن ئاکنجیبوونێ پتر ژشێواز وپێکهات وکەرستێن خانیێن کوردی هاتینە نیشاندان.

ژێدەر:

ب زمانێ کوردی:

–امین، هاورێ یاسین محمد(٢٠١٤)، لێکولینەوەیەک لەجوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق، سلێمانی، ناوەندی غەزەلنووس بۆ چاپ وبلاوکردنەوە،چاپی سێیەم.

–بایەزیدی، مەلا مەحمودی(١٩٨٢)، داب ونەریتی کوردەکان، و:شکریە رسول، کۆماری عیراق، بەغدا. وەزارەتی رۆشنبیری وراگەیاندن.

–تۆمابوا(١٩٨٠)، ژیانی کوردەواری، و:حمە سعید حمە کریم، کۆماری عیراق، بەغدا. وەزارەتی رۆشنبیری وراگەیاندن.

–ژیگیل، لیژەک(١٩٩٩)، کۆمەڵێ لادێی کوردستانی هاوچەرخی عیراق بەرامبەر بە نوێ بوونەوە، و:عەزیز گەردی، هەولێر، سەنتەری برایەتی، چاپی یەکەم.

–سواری، محمدسلیم(٢٠٠٥)، گوند، دهۆک، چاپخانا هاوار.

–سندی، بەدرخان(٢٠٢٤)، جڤاکێ کوردی ددیتنا رۆژهەلاتناسیێ دا، و:صلاح عبدالعزیز، دهۆک، چاپا ئێکێ.

–عەبدالواحد، شێخ(٢٠٢٣)، کورد و وارگەهێ وان، و:سەلمان نهێلی، دهوک، چاپخانەیا پارێزگەها دهوکێ، چاپا ئێکێ.

–غەفور، عەبدوڵلا(٢٠٠٥)، جوگرافیای کوردستان، هەولێر، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی موکریانی، چاپی چوارەم.

–غەفور، عەبدوڵلا(٢٠٠٦)، ئەتنۆ- دیمۆگرافیای باشووری کوردستان، هەولێر، دەزگای توێژینەوە وبلاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم.

–کینبروک، فلیب وئاڵیسۆن، کریستییەن(٢٠٠٨). کولتوور وناسنامەی کورد، و:وریا رەحمانی، دهۆک، چاپخانەیا خانی، چاپی یەکەم.

–محمد،خەلیل ئیسماعیل وئیسماعیل، ئەیوب خەلیل (٢٠١٥)، گوندنشینی لەهەرێمی چیایی(پارێزگای هەولێر وەکو نموونە)، هەولێر، ناوەندی مێژوویی جەمیل رۆژبەیانی، چاپی یەکەم.

ب زمانێ عەرەبی:

–الخفاف، عبد علي واخرون(٢٠١٩)، أهوار العراق، بيروت، لبنان، مركز الرافيدين للحوار، الطبعة الاولى.

–الدزيي، سالار علي خضر(٢٠١٠)، التحليل العلمي لمناخ العراق، بغداد، دار الفراهيدي للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى.

–السعدي، عباس فاضل(٢٠٢٣)، سكان منطقة الاهوار في جنوب العراق، بغداد، دار الصادق الثقافية، الطبعة الاولى.

–ألمحاسب، جمال(١٩٥٥)، علم ألاجتماع ألريفي، دمشق، دار أليقظة ألعربية.

–أللهوني، محمد عبدالله عمر(٢٠٠٥)، التحليل الجغرافي للاستيطان الريفي في اقليم كردستان، السليمانية، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية.

–حسون، نجاح عبيد(٢٠٢٤)، تحت ظلال النخيل،

كركوك، دار روئ للطباعة والنشر. الطبعة الاولى.
-خياط، جعفر(١٩٥٠)، القرية العراقية دراسة قي احوالها واصلاحها، بيروت، لبنان، دار الكشاف.
-سليم، شاكر مصطفى(١٩٧٠)، الجبايش، بغداد، مطبعة العاني، الطبعة الثانية.
-عرابي، مراد(؟)، أوليات في جغرافية الارياف، الدار البيضاء، المركز الجهوي لمهن التربية والتكوين.
-علي، هادي(٢٠٠٨)، الشعب الكوردي والسياسات الدولية في القرن العشرين، سليمانيه، دار روشنبير لنشر والتوزيع.
-غارستكيي، توبياس وعمرو،زهير(٢٠١٣)، إدارة التنوع الاحيائي والنظم البيئية في الاهوار العراقية، عمان، الاتحاد الدولي لحماية الطبيعة، المكتب الاقليمي لغرب أسيا.
-فسيجر، ميلغرد(٢٠٠٦)، رحلة الى غرب أهوار العراق(١٩٥١-١٩٥٨م)، تر:خالد حسن الياس، بيروت، الدار العربية للموسوعات، الطبعة الاولى.
-فوزي، محمد حسين والقرملي، ابراهيم جاسم(١٩٦٨)، جولة في الاهوار، بغداد، مطبعة أسد.
-مجموعة من الباحثين(٢٠٢٠)، دراسات في مناخ العراق، تر:سالار علي خضر الدزيي، بغداد، دار الكتب والوثائق.
-نيكيتين، باسيلي(٢٠٠٨)، الكرد، تر:نوري طالباني، دهوك، دار سبيريز للطباعة والنشر، الطبعة الاولى.
-البوعربي، نهى نعمة محمد(٢٠٢٣)، ملامح التحضر في الريف العراقي، مجلة ابن خلدون للدراسات والابحاث، العدد(١٠)، المجلد(٣)، كلية التربية للعلوم الانسانية، جامعة كربلاء.
-الحسان احمد جاسم محمد(٢٠١٧)، تغير تكرار المركز الثانوي لمنخفض الهند الموسمي على العراق واثره في تغير بعض خصائص الفترة الرطبة في صيف محافظة البصرة، مجلة الخليج العربي العدد(٣-٤)، المجلد(٤٥)، كلية التربية للبنات، جامعة البصرة.
-ألدزيي، سالار علي وجواد بشرى احمد(٢٠٠٨)، موجات ألرطوبة ألصيفية في ألعراق، مجلة كلية الاداب، العدد(٨٣)، جامعة بغداد.
-صالح، مؤيد جبار حسن(٢٠٢٣)، انعكاسات تطرف المناخ على العراق واهله، مجلة ابن خلدون للدراسات والابحاث، العدد(١٢)، المجلد(٣)، جامعة كربلاء.
-عبدالجليل، مصطفى واخرون(٢٠٢١)، الاسكان الريفي في العراق والعمارة المستدامة، مجلة المخطط والتنمية، العدد(٢)، المجلد(٢٥)، مركز التخطيط الحصري والاقليمي للدراسات العليا، جامعة بغداد.
-عبدالرضا، حيدر فاضل(٢٠٢٢)، العامل الجغرافي ودوره في بيئة الاهوار(اهوار الجبايش إنموذجأ)، مجلة الباحث، عدد خاص بالمؤتمر العلمي الدولي الثاني، وزارة التربية، مديرية تربية كربلاء.
-عبدالرزاق، نجيل كمال(٢٠١٢)، الخصائص التخطيطية والتصميمية للمباني والمستوطنات الطينية في العراق، مجلة المخطط والتنمية، العدد(٢١)، مركز التخطيط الحصري والاقليمي للدراسات العليا، جامعة بغداد.
-حمدان، يوسف حسين محمود(٢٠٠٧)، ألهوية وتجلاتها ألسردية في اعمال اميل حبيبي، رسالة ماجستير، كلية ألدراسات ألعليا، ألجامعة ألاردنية، عمان، الاردن.

الملخص

ألهوية كموضوع مهم تتكون من عدد خصائص التي تسبب تمايز الشخصيات والأمم المختلفة، ومن الواضح أن لكل امة خصائص معينة تجعلها هوية مختلفة عن الأمم الاخرى. وقارنت الدراسة المناخ ومكان الاقامة كسمة وهوية ومحددة لأمتين مختلفتين. لذلك تحاول هذه الدراسة الاجابة على هذه التساولات: كيف يصبح المناخ وأساليب الاعمار تنمية هوية خاصة لأمتين؟ ماهي العوامل الرئيسية التى اعطت هذة المناطق هوية خاصة؟ تتكون هذة الدراسة من مقدمة وفصلان. يسلط الفصل الاول من الرواية الضوء على مناخ اقليم كوردستان ومنطقة اهـوار في جنوب العـراق وانعكاسه في كلتا الروايتين. وفي الفصل الثاني تمت مناقشة أماكن الاقامة وطرق الاستيطان في كلتا المنطقتين وانعكاسها في كلتا الروايتين. وأخيراً ينتهي البحث بمجموعة النتائج وقائمة المصادر وملخص البحث بعدة لغات مختلفة.

الكلمات الرئيسية: هوية، القرية، الطقس، أماكن الاقامة، مواد البناء.

ABSTRACT

It explores the concept of identity as shaped by various cultural and environmental characteristics that distinguish different Each nation possesses .characters and nations unique features that contribute to the formation of its identity.

The study examines climate and place of residence as defining elements of rural identity, focusing on their role in shaping the distinct cultural identities of two regions. The research emphasizes how environmental and lifestyle factors contribute to a sense of belonging and .cultural differentiation

The study is structured into an introduction The first section ana- .and two main sections lyzes the climate of the Kurdistan Region and the Marshlands in southern Iraq, along with their representations in the two novels. The second section focuses on settlement and development patterns in both regions and how these are reflected in the literary texts. The research concludes by presenting the key findings and interpretations.

,Weather ,the Village ,Identity :Keywords .Building materials ,Place of resid

گۆڤاری
ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥
گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار
حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر
پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین
د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:
پ. د. قەیس کاکل تۆفیق
پ. د. بەختیار سەجادی
پ. د. فەرهاد قادر کەریم
پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان
پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف
پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:
پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ
پ. د. مارتن ڤان برونسن
پ. د. جەلیلی جەلیل
پ. د. ساڵح ئاکین
پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی
پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک
پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd   ISSN: 2520- 4106   هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd

* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٦/١٥
پەسەندكردن:٢٠٢٥/٧/٢٠

بەرجەستەكردنی گومان لە هەردوو توخمی كارەكتەر و زمان لە ڕۆمانی (كەناڵی مەیموونە چەكدارەكان)ی كاروان كاكەسووردا

هاوژین مستەفا عەبدوڵڵا،
قوتابی ماستەر- ئەدەب، بەشی كوردی
كۆلێژی زمان، زانكۆی سەلاحەددین-هەولێر
com.gmail@Hawjinh775

پ.د. سەنگەر قادر شێخ محمد حاجی،
بەشی كوردی، كۆلێژی زمان،
زانكۆی سەلاحەددین-هەولێر
krd.edu.su@shekhmohammad.Sangar

پوختە

گومان وەک توخمێکی بنەڕەتی لە داڕشتنی ڕۆمانێکدا کاردەکات، ڕەنگە زۆرجار تاکە پاڵنەری نووسین و دروست کردنی ڕۆمانێک بوو بێت، چونکە گومان دەبێتە ئامرازێک بۆ لێکۆڵینەوە و پرسیار و بیرکردنەوە لە ڕاستییەک یان زیاتر لە ڕاستییەک، ڕۆماننووسیش بە ئامێزگرتنی گومان، چوارچێوەیەکی هونەری بۆ پرسیارەکانی دادەڕێژێت، لە ڕێگەی قسە و کەسایەتی کارەکتەرەکانی ناو ڕۆمانەکە گومانەکانی دەخاتەڕوو، هەروەها گومان پێکهاتە و ئاراستەی چیرۆکەکە لە قاڵب دەدات و خوێنەران بانگهێشت دەکات بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی ڕەخنەگرانە لەگەڵ گەشەسەندنی ڕۆمانەکە بەشداری بکەن. لەم توێژینەوەیەدا هەوڵ دەدەین لێکۆڵینەوەیەکی ورد لەبارەی پەیوەندی گومان بەتوخمەکانی گێڕانەوە پێشکەش بکەین، لەم ڕۆمانە گومان وەک ڕەگەزێکی سەرەکی کاردەکات، لە دەسپێکی ڕۆمانەکە تا کۆتایی وەک سێبەر بوونی هەیە، لە یەک کاتدا کاریگەری لەسەر گەشە سەندنی پلۆت و لەسەر پەرەسەندنی کارەکتەرەکانیش هەیە، گێڕانەوەکە لە ڕێگەی ساتەکانی نادڵنیایی و دوودڵییەوە، لە پرسیارە فەلسەفییە ئاڵۆزەکان سەبارەت بە متمانە و باوەڕ و واقیع دەکۆڵێتەوە.

کلیلە وشە: گومان، ڕەخنەی نوێ، گێڕانەوە، ڕۆمان، بەرجەستەکردن.

پێشەکی

گومان لەمێژە لایەنێکی بنەڕەتی ئەزموونی مرۆڤ و لێکۆڵینەوەی فەلسەفی بووە، وەک کاتالیستێک بۆ پرسیارکردن لە گریمانەکان و گەڕان بە دوای ڕاستییە ئاڵۆزەکاندا، لەم دواییانەدا گومان لە ناو ئەدەبی هاوچەرخدا گرنگییەکی نوێی وەرگرتووە، هانی خوێنەر دەدات بەشێوەیەکی ڕەخنەگرانە لەگەڵ گێڕانەوەکەدا سەرقاڵ بن و متمانەی کارەکتەرەکان و خودی چیرۆکەکەش بخەنە ژێر پرسیارەوە. (کەناڵی مەیموونە چەکدارەکان)ی (کاروان عومەر کاکەسوور) نموونەیەکی بەرچاوە لە بەکارهێنانی گومان وەک ستراتیژییەتێکی گێڕانەوە.

ئەو پرسیارانەی لەم توێژینەوەیە دەخرێنە ڕوو ئەمانەن: چۆن گومان وەک ئامرازێکی گێڕانەوە لە ڕۆمان بەکاردەهێنرێت؟ چ جۆرە پەیوەندییەک لە نێوان گومان و توخمەکانی گێڕانەوە لەم ڕۆمانەدا هەیە؟ ڕۆڵی گومان چییە لە دروستکردنی پەیوەندی نێوان خوێنەر و کارەکتەرەکاندا. گومان بەشدارییەکی نوێ لە بواری شیکردنەوەی ئەدەبی کوردیدا پێشکەش دەکات و لە دەقی ئەدەبی بە تایبەتی لە ڕۆماندا بووەتە یەکێک لە تەکنیکە گرنگەکانی گێڕانەوە، هەروەها دەرگا بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر لەبارەی چۆنیەتی گێڕانەوەی چیرۆکی نووسەرانی نوێی کورد دەکاتەوە. ئامانج لەم توێژینەوەیە بریتییە لە شیکردنەوەی پەیوەندی نێوان گومان و توخمەکانی گێڕانەوە لە ڕۆماندا، تێگەیشتن لە چۆنیەتی کاریگەری گومان لەسەر ڕۆڵی خوێنەر. بەڵام لە بارەی پێکهاتەی توێژینەوەکە و کێشەی دارشتن، جگە لە پێشەکی و لیستی سەرچاوەکان ، لە دوو بەشی سەرەکی پێکدێت، لە بەشی یەکەمدا: چوارچێوەیەکی تیۆری لەبارەی زاراوەی گومان و جۆر و ئاستەکانی باسکراوە، لە بەشی دووەمیشدا بە شێوەیەکی پراکتیکی بەرجەستەکردنی گومان لە هەردوو توخمی کارەکتەر و زمان لەناو دەقی ڕۆمانی دیاریکراو دەدۆزینەوە و شییدەکەینەوە.

١. پێناسەی گومان

گومان (حاڵەتێکە لە بێ توانایی لە یەکلایی کردنەوەی ڕاوبۆچوونێک، کە مرۆڤ تیایدا دەژیێت و تایبەتە بە زانیارییەکی دیاریکراو، لە سۆنگەی ئەوەی ڕاستە یان هەڵەیە، جا ئەگەر بە لای ئەوەدا چوو کە ڕاست و دروستە، پێی دەگوترێت مەزندە (تخمین)، بەڵام ئەگەر کەسەکە لە حاڵەتی نێوان ڕاست و هەڵە بە هەڵپەسێردراوی مایەوە، ئەو کاتە پێی دەگوترێت گومان- شک)(النجاح نیت٢٠٢٠: ١)

ئیبن حەجەر (٨٥٠هـ/١١٤٨م) ئاماژە بەوە دەدات (گومان زاراوەیەکە و بە واتای ڕاوەستان لە نێوان دوو کاردا دێت، هیچ کامێکیان لەوی دیکە پەسەندتر و جیاوازتر نییە).(بن الحجر ٢٠١٠، ج٦: ٤١٣)، واتە دوو دڵی لەنێوان دوو شت کە کەسی ژێر ناتوانێت یەکێکیان بەسەر ئەویتریان سەربخات، یان دۆخێکی ناسەقامگیری ناوەکییە لە بارەی دروستی یان هەڵەیی شتێک، کە تیایدا مرۆڤ ناتوانێت بە تەواوی دڵنیا بێت لە ڕاستی یان چەوتی شتێک.

لە فەرهەنگی فەلسەفەدا بەمجۆرە پێناسەی گومان کراوە: (دوودڵی و ڕاڕاییە لە نێوان دوو هاودژی یەکتری، کە عەقڵ هیچیان بەسەر ئەوەی دیکەدا ناسەپێنێت، ئەوەش بە هۆی نیشانە و ئاماژەی یەکسان لە هەردوو لایەنی بڕیارەکە، یان بەهۆی نەبوونی هیچ ئاماژەو نیشانەیەک لە نێوانیان) (صلیبا١٩٨٢: ٧٠٥-٧٠٦)، کەواتە چەمکی گومان بەکارهاتووە بۆگەیشتن بە ڕاستی.

(لەسەردەمی یۆنانییەکاندا چەمکی گومانکاریان بۆئەو کەسانەی کە زۆر بەوردی بیردەکەنەوە

بەکاردەهێنا یان بـەدوای ساغکرنەوەی ڕاستی شتەکان دا چوون) (بدوي١٩٨٤: ١٦). گومان وەک مامۆستایەکی توند وایە کە وامان لێدەکات پرسیار بکەین، بگەڕێین، بیر بکەینەوە.

(غەزالی) (٤٥٠-٥٠٥) دەڵێت: (گومانەکان ڕێگەی گەیشتنن بە ڕاستی، ئەوەی گومان نەکات تەماشا ناکات، ئـەوەی تەماشاش نەکات نابینێت، ئەوەی نەشبینێ بە کوێری دەمێنێتەوە) (الطویل١٩٥٨: ٤٤٠)، غـەزالـی لـێرەدا گـومـان وەک قۆناغێکی پێویست و سوودبەخش لە گەشەکردنی مەعریفی و ڕۆحی مرۆڤدا دەڕوانێت، نەک وەک شتێکی نەرێنی، ئەمەش لە هەندێک ڕووەوە پێشەنگییەکە بۆ ئەو بیرکردنەوە ڕەخنەییەی کە دواتر لە فەلسەفەی ڕۆژئاوادا لەلایەن کەسانی وەک دیکارت و کانتەوە پەرەی پێدرا.

(گومان بەرهەمی عەقڵێکی بەئاگایە و ئاراستەیەکی فەلسەفییە، کەسی گومانکار دوای بیرکردنەوەیەکی قووڵ بۆ دوورخستنەوە لەنەزانی دەیگرێتە بەر) (مهدوي ١٣٧٦: ١١-١٣) ، واتە کەسی گومانکار لە ئەنجامی بیرکردنەوەیەکی قـووڵ، نەک لەبەر نەزانین دەگاتە حاڵەتی گومان، ئەمەش پێچەوانەی ئەو بیروباوەڕەیە کە گومان دەبەستنەوە بە نەزانین و کەمزانینەوە.

دیکارت (١٥٩٦- ١٦٥٠) دەڵـێ: (پێویستە بە چاوی گومانەوە سەرنجی هەموو شتێک بدرێ، بـەوەی ساختەیە، هیچ جارێک شتێک بەڕاست دانانێم، ئەگەر دڵنیا نەبم لەوەی کە ڕاستە، واتە خۆم لە بڕیاری خێرا و پێشەکیانە دەبوێرم، دەربارەی هیچ شتێک بڕیار نادەم، ئەگەر ئەو شتە بەڕوون و ئاشکراییەکی ئەوتۆ نەکەوێتە بەر بیرم و نەیزانم، کە دەرفەتی هیچ گومان لێکردنێک نادات) (دیکارت ٢٠١٦: ١٥٩)، هەروەها دیکارت زیاتر پێ دادەگرێ و پێیوایە کە (ژێری ئەوەیە متمانە بە کەسێک نەکەین، ئەگەر بۆ جارێکیش فریوی دابین و فێڵی لێ کردبین، جا ئەگەر هەندێک جار هەستەکان لە شوێنی متمانەی خۆیاندا نەبوون، ئەدی چۆن لە هەموو جارەکان متمانەیان پێ بکەین)(فضل الله١٩٩٦: ٨٨) ، ئەمەش ڕێگایەکە دیکارت بۆ دۆزینەوەی دڵنیایی پێداگیری لەسەردەکات،کە مرۆڤ هەمیشە بەچاوی گومانەوە لە هەموو شتێک بڕوانێت، تا دەگاتە دڵنیایی تەواو، مەبەستی دیکارتیش لێرەدا ئەوە نییە کە زانین ڕەتبکاتەوە،بەڵکو دەیویست بنەمایەکی پتەو بدۆزێتەوە بۆ زانین.

٢. ئاستەکانی گومان

٢-١. گومانی شایەتی کەم جێی بڕوا

شایەتی شایەتحاڵ یەکێکە لەباوترین جۆرەکانی بەڵگە لەدادگاکاندا، ئەو بەڵگانەی پێشکەشی دەکەن، دەرئەنجامی دادگاییەکە دیاریدەکات. شایەت ئەو کەسەیە دەشێت هێشتا زیندوو بێت و توانای ئـەوەی هەبێت قسە بکات و شایەتی بـدات، بە جۆرێک هەریەک لەم ڕستانەی دواتر ببنە وتراوێکی شایەتەکە: من لەوێ بووم، من بینیم، من دەتوانم بە خەڵکی ڕابگەیەنم، لەم پێناسە سێ لایەنەدا، شایەت دەبێت هەموو ئەم سێ مەرجە سەرەکییەی تێدا بێت کە بریتییە لە بوونی لەوێ، بینینی ڕووداوەکە و توانای گواستنەوەی ڕووداوەکە(Sasu 2013:7)، ئەوەی لێرەدا جێگای ئاماژەپێدانە، ئێمە چەند متمانە بە شایەتحاڵەکان بکەین، وەک سەرچاوەیەکی زانین.

٢-٢. گومانی خەون ئامێز

پـرسـی گـومـانـی خـــەون ئـامـێـز یـەکـێـکـە لە بەناوبانگترین پرسەکانی فەلسەفە، دەکرێت لە ڕێـی ئـەم پرسـیـارەوە بە سـادەیی بخرێتە ڕوو:

چی دەتوانێت پاسادان بۆ باوەڕی کەسێک بکات کە لە هەر ساتێکی دیاریکراودا ئەو بەئاگایە و نەنووستووە؟ ئەم کێشەیە بە نزیکی پەیوەستە بە (ڕامانی یەکەم)ی دیکارتەوە، بەڵام بە درێژایی مێژووی فەلسەفە باسکراوە و هێشتاش سەرنجی تاک ڕادەکێشێت، دەکرێت کێشەکە وا تێبگەین کە دەپرسێت چۆن دەتوانین پاسادانی ئەوە بکەین کە باوەڕمان بەوەیە لە ساتێکی دیاریکراودا بەئاگاین، لەکاتێکدا دەزانین هەندێک جار بەئاگاین و هەندێک جاریش لە خەودا خەون دەبینین، هەروەها دەکرێت وا پرسیارەکە بکرێت کە بپرسێت چۆن دەتوانین پاساو بۆ ئەوە بهێنینەوە کە باوەڕمان بەوەیە هەمیشە لە نێو خەوندا نین و هەرگیزیش بەئاگا نین، لێرەدا کێشەکە جۆرێکە لە گومانی نێو جیهانی دەرەکی، چۆن دەتوانیت پاساو بۆ ئەوە بهێنیتەوە کە باوەڕت هەیە کە هیچ کاتێک سەبارەت بە سروشتی ئەزموونەکەت فریو نەدراویت؟ دەتوانین وا بیر لە یەکەمیان بکەینەوە کە جۆرێکە لە گومانی سنووردار و دووەمیانیش جۆرێکە لە گومانی بێسنوور)(Gregory 2023:2968)، گومان بەدواداچوونەکانمان بۆ ڕاستدەکاتەوە، هانمان دەدات بۆ گەیشتن بە سنوورەکانی زانین و تێگەیشتن.

٣-٢. گومانی پیتۆڵی شەڕانگێز

دیکارت وەها باس لە گومانی پیتۆڵی شەڕانگێز دەکات کە وەک دوا قۆناغ و لوتکەی گومانبێت، پێش ئەمەش بەدواداچوون بۆ شێوازەکانی تری گومان دەکات، لەوانە پرسیارکردن لە متمانەپێکراوی تێگەیشتنە هەستیارەکان، لەبەرچاوگرتنی ئیمکانیەتی شێتی و بیرکردنەوە و تێگەیشتن لە جیانەکردنەوەی خەونەکان و واقیع (Andrews 1998:48)، ستراتیژی دیکارت ئەوەیە کە گومانەکانی هەنگاو بە هەنگاو قووڵتر دەکات، بۆ ئەوەی بگاتە گومانی هەرە بنەڕەتی، کە دوای ئەوە بتوانێت شتێک بدۆزێتەوە نەتوانێت گومانی لێ بکات، بەڵام ئەم گومانە هەموو شتێک دەخاتە ژێر پرسیارەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە تەنانەت ئەو شتانەی لێیان دڵنیاین، وەک ئەوەی ٢+٣=٥ یان چوارگۆشە چوار لای هەیە، دەکرێت تەنیا فریودان بن.

فەیلەسوف مۆیاڵ شارۆک ڕەخنە لە گومانەکانی دیکارت دەگرێت و بانگەشەی ئەوە دەکات، دیکارت بە شێوەیەکی دروست ئەوەی لە ڕووی لۆژیکییەوە مومکینە (واتە شتێک کە لە ڕووی تیۆریەوە مانای هەیە) جیاناکاتەوە لەو شتانەی لە ڕاستیدا لە واقیعدا مومکینن، ئەم گومانە شەڕانگێزییە تەنیا دەکرێت لە حاڵەتی خەیاڵکردن و وێناکردنندا مومکین بێت، نەک لە نێو ژیانێکی ڕاستەقینەدا، هەروەها پێیوایە دیکارت وەها مامەڵە لەگەڵ گومانە شەڕانگێزییە گریمانەییەکەی خۆیدا دەکات، وەک ئەوەی لە واقیعدا هەبێت، نەک تەنیا تاقیکردنەوەیەکی وێنایی و لێکدانەوەیی بێت، بەهۆی ئەم هەڵەیەیان بەو ئەنجامە دەگات کە دەستگەیشتن بە زانینی ڕاستەقینە مەحاڵە، یان کات بەفیڕۆ دەدات لە هەوڵی پووچەڵکردنەوەی سیناریۆیەکی تەواو خەیاڵیدا (Noaparast Bagheri 2025:29).

٣. پەیوەندی گومان بە توخمەکانی گێڕانەوە

٣-١. پەیوەندیی نێوان گومان و کارەکتەر

کارەکتەر بەتوخمێکی گرنگ و سەرەکی دەقە گێڕانەوە ئامێزەکان دادەنرێت، چونکە (کەسەکان ئەوەندە گرنگن کە دەبنە هۆی بەیەکەوە گرێدانی هەموو ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی وەک (زمان ، کات، شوێن)، واتە ئەوان ناوەندی کارلێککردنی

پەیوەندییەکانن، نەجم ئەڵوەنی لەبارەی کارەکتەرەوە دەڵێت: (کارەکتەر یەکێکە لەتوخمە سەرەکی و گرنگەکانی ڕۆمان و بەبێ ئەو هیچ ڕۆمانێک نانووسرێت و سەرجەم ڕووداوەکانی هەر ڕۆمانێک پەیوەندی بەژیان و کارو کردەوەی کارەکتەرەوە هەیە)(ئەڵوەنی ٢٠٠٩ : ٩)،کارەکتەر وەک هێزێکی بزوێنەری لێدێت، کەهەموو توخمەکانی تری ڕووداوەکانی ناو چیرۆکەکە بەدەوریدا دەسوڕێنەوە.

سەنگەر حاجی لەمەش ئەولاتر دەچێ و دەنووسێ: (ئەگەر هەریەکێک لەتوخمە سەرەکییەکانی دەقی ئەدەبی پەیوەندی بەئەوی ترەوە هەبێت، ئەوا کارەکتەر پەیوەندی بە هەمووانەوە هەیە و گۆڕان و مانەوە و تەنانەت هەستکردن بە بوونیان لەکارەکتەرەوە سەرچاوە دەگرێ) (حاجی ٢٠٠٩: ١٧٣)، کەواتە کارەکتەر چەقی گێڕانەوەیە و هەموو توخمەکانی تر لەخزمەتی ئەودا دەبن، ئەمانەش هەموویان لە خزمەت ئەو بیرۆکە و ڕوانینانە دەبن کە ڕۆماننووس هەیەتی، چونکە (ڕۆمان ڕێگە بە نووسەرەکەی دەدات کە لە ڕێگەی کارەکتەرەکانەوە دیدگا فیکرییەکانی و تێڕوانینەکانی ژیانی سەبارەت بە واقیع دەرببڕێت کە بەنیازە بیکاتە ئامرازێک بۆ ئاشکراکردنی نهێنییەکان، بۆ گەڕان بەدوای شتە شاراوەکان بەو ئومێدەی لە واقیع تێبگاو کێشەکان چارەسەر بکا، ئەمەش بەهۆی ئەو ڕۆڵەی کە دەیگێڕن لە وروژاندن و گەڕان بەدوای وردەکارییەکانی واقیعی زیندوو و ڕەهەندە دیار و نەبینراوەکانیدا) (هناوي ٢٠١٩)، ڕۆمان دەبێتە پردێک لەنێوان نووسەر و خوێنەردا و هۆکارێکیشە بۆ تێگەیشتن لە واقیعی کێشە ئاڵۆزەکاندا.

یەکێک لەو کێشانەی کە لە ڕۆمان باس دەکرێ بریتییە لە پرسی گومان و نادڵنیایی، لەوێدا (جەخت لەوە دەکرێتەوە کە نادڵنیایی تەنیا توخمێکی بابەتیی نییە، بەڵکو لایەنێکی بنەڕەتییە لە گەشەکردنی کارەکتەر و پێکهاتەی گێڕانەوە لە چیرۆکی خەیاڵی پۆستمۆدێرندا، نووسەران دەڵێن تێگەیشتن لەم دەربڕینە ناڕاستەوخۆیانە بۆ تێگەیشتن لە قووڵایی ئەزموون و ناسنامەی کارەکتەرەکان زۆر گرنگە (zaluzhna 2023: 40-47)، دەبینین کەچۆن ململانێ ناوەخۆییەکان، لەوانەش گومان، دیمەنی دەروونی کارەکتەرێک لە قالب دەدەن.

ئەم جۆرە ململانێیە کاتێک ڕوودەدات کە (کارەکتەرێک لەگەڵ خۆیدا ناکۆک بێت، لەوانەیە گومان، نائەمنی، یان پرسی کەسی لەخۆبگرێت، کە تەحەدای کارەکتەرەکە بکات، ئەم ململانێیە زۆرجار بەدواداچوون بۆ لایەنە قووڵەکانی پاڵەوانەکە دەکات و دەبێتە هۆی گەشەکردنی کەسی و خۆدۆزینەوە) (Feccomande:2023)، ئەم جۆرەی ململانێی ناوەخۆییە بەوە جیادەکرێتەوە لە ململانێی دەرەکی کە ڕەنگە دوژمنەکە خودی کەسەکە خۆیەتی یان بیرکردنەوە و هەستەکانیەتی، کە ئەمەش گێڕانەوەکە قووڵتر دەکاتەوە، کە پەیوەندی بەئەزموونی مرۆڤەکانەوە هەیە.

گومان (ئامرازێکە نووسەران بۆ دروستکردنی کاریگەری لەناو ڕۆماندا بەکاریدەهێنن) (kyrpy-ta:2019)، ئەمەش وا لە خوێنەر دەکات هەمیشە لە مەراق دابن و بەردەوام بێت لە خوێندنەوە بۆ گەیشتن بە کۆتایی و ئەنجامی چیرۆکەکە.

٤. جۆرەکانی گومان لە ڕۆمانەکەدا

٤-١. گومانی سروشتی کارەکتەر

ئەگەر سەیری ڕۆمانەکە بکەین زۆر کەم کارەکتەرێک دەدۆزینەوە لەم ڕۆمانە گومان نەکات، ڕەنگە هەندێکیان بۆ گەیشتن بە ڕاستی

بێت و هەندێکیش بۆ خودی کەسەکە بگەڕێتەوە، ڕەنگە چەند هۆکارێک هەبن کە ئەم گومانەی لا دروستکردوون بۆنموونە ئەزموونی ڕابردوو، شێوازی ژیان هتد... بۆ نموونە لە کەناڵی یەکەمدا، ئامانج باسی گومانی خۆی دەکات لەبارەی (سەرۆ مەنجەنیق) ئەو کاتەی کە لە شاخ بوون، کە ئایا بۆچی ئێمە هەمووومان بەردمان دەگوێزایەوە؟ مەبەستەکەش تەنیا لای سەرۆ مەنجەنیق بوو... ئامانج دەڵێ:

(چ ئازارێکە تۆ قورسترین بەردت پێ بێت و نەزانی چ مەبەست و چ ئامانجێکت لەم ڕاگوێزانەوەیەدا هەیە..(کاکەسوور٢٠١٢: ١٨)، ئاواز شەوێکیان لێی پرسی: (باشە تۆ کاتێک بە بەرد شەڕ دەکەیت و لە دوژمنیان دەگریت، ئەوە مانای ئەوە نییە تۆ بەدەستی خۆت بەردەکان لە شوێنی خۆیان لادەبەیت و دووریان دەخەیتەوە....؟! (کاکەسوور٢٠١٢: ١٩). وێڕای ئەوەی هەڵگرتنی ئەو بەردە ئەزەلییە و ڕۆماننووس لە سیزیف وەریگرتووە، ئەم دیالۆگانە دەریدەخەن کە چۆن کارەکتەرەکان لەناو تۆڕێک لە گومان و دوو دڵیدا ژیان بەسەردەبەن، لێرەدا (سەرۆ مەنجەنیق) وەک کارەکتەرێکی بەگومان و نادڵنیا نیشان دەدرێت، گومان بووەتە پاڵنەری هەڵسوکەوتی کارەکتەرەکان و ڕێگرییان لێدەکات لە گەیشتن بە ڕوونی یان پێشکەوتنی یەکلاکەرەوە.

هەروەها کاتێک شۆڕش پرسیار لەمام ئەنوەر دەکات لەبارەی برینەکانی سەری، لە وەڵامدا مام ئەنوەر دەڵێت: (ئەمانە چیرۆکی خۆیان هەیە... هەندێکیان بەدەستی پێشمەرگە و هەندێکیان بەدەستی جاش شکاون)(کاکەسوور٢٠١٢: ٥٧)، لێرەدا ئامانج دەکەوێتە گومانەوە کەئایا بەدەستی کامیان بریندار بووە؟! نووسەر لێرەدا زۆر زیرەکانە خوێنەریش دەخاتە گومانەوە وەک ئامانج، ئایا مام ئەنوەر پێشمەرگە بووە یان جاش یان هەردووکیان...؟! چونکە وەڵامدانەوەی مام ئەنوەر و هەڵسوکەوتی دەبێتە هۆی ئەوەی هەم کەسەکانی دەوروبەری و هەمیش خوێنەر گومانی لێی هەبێت، بەتایبەتی کاتێک شۆڕش لێی دەپرسێت:(لە پێشمەرگایەتی برینداربوویت؟! ئەویش دەڵێ: ئا و نا، بەڵام وازم لێ بێنە، ناتوانم تێت بگەیەنم) (کاکەسوور٢٠١٢: ٥٧)، وەڵامە ناڕوونەکەی مام ئەنوەر بووەتە هۆی سەرلێشێواوی و بێزاری لای هەموو ئەوانەی چاوەڕێی ڕوونکردنەوە بوون.

ئامانجیش کارەکتەرێکی گوماناوییە و باس لە داپیرەی دەکات کە چۆن بە دزییەوە دەچووە سەرگۆڕی کچەکەی و دەگریا.. چەند جارێک منیشی دەبرد...پێی دەگوتم: (بە کەس نەڵێی ئێمە چووینەتە سەر گۆڕی پوورت، بە دەم گریانەوە پێی دەگوتیت: هەموویان لە پەروین تۆراون کەسیان نایانەوێ قسەی لەگەڵدا بکەن) ئامانج دەڵێ: نەمدەزانی بۆچی نەمدەتوانی پێی بڵێم ئاخر ئەم مردووە، مردوو چۆن قسە دەکات؟! ((کاکەسوور٢٠١٢: ٧٦)، داپیرەی ئامانج بە دەنگێکی وریاوە نهێنییە لەمێژە نێژراوەکان ئاشکرا دەکات، کە زۆربەی کات بە نهێنی دەمێنەوە و قسەیان لەبارەوە ناکرێت، ئامانج گومانی هەیە لەوەی کە لە ڕابردوودا چی ڕوویداوە، بۆیە داپیرەی ئەم نهێنییانەی بۆ باس دەکات. نووسەر دەیەوێت لە ڕێگەی گومانی ئامانجەوە وێنایەکی شاراوەی کۆمەڵگەیەکی داخراو نیشان بدات.

وێڕای ئەوەی ئامانج خۆی کارەکتەرێکە مێشکی پڕ گومانە، هەڵسوکەوتەکانی کاریگەریی لەسەر کارەکتەرەکانی دیکەش دروست دەکات و بە گومانیان دەخات. ئەو باسی ئەو نامەیە دەکات کە سۆزان بۆی ناردووە، سۆزان لە نامەکەدا دەڵێ: (چەند حەزدەکەم نەخۆشییەکەت هۆی نەهاتنت

بێت، بەڵام دڵم پێم دەڵێت وانییە...! سۆزان گومان لەبارەی نەخۆشیەکەی ئامانج دروست دەکات، کە ئایا بەڕاستی نەخۆشە یان پاساو دەهێنێتەوە تا من نەبینێ؟!(کاکەسوور٢٠١٢: ٩٣)، لێرەدا گومانی نائارام و ترسە درێژخایەنەکان سۆزانی لە نێوان گومان و خۆشەویستیدا هێشتووەتەوە.

دلارام کارەکتەرێکی دیکەی ڕۆمانەکەیە و ئەویش گومان دەکات، بەڵام گومانی ئەو جیاوازە، ئەو گومان لەوە دەکات جوانیی جارانی مابێ، کە هاوسەرەکەی (وەک قسەی هەتاو)، پێ لەخشتە بردووە، بەڵام هەتاو دەڵێ: (وانییە، وانییە... ئێستاش لە من و لە هەزار کچی ئەم شارە جوانتری) (کاکەسوور٢٠١٢: ١٦٢)، زۆرجار هەستەکانی ژن دوای هاوسەرگیری دەگۆڕدرێن، ئەمەش ڕەنگدانەوەی بەرپرسیارێتییە تازەکان و خۆشەویستی و ئەزموونەکانی گەشەکردنی کەسییە، وا دەکات گومان لە بەهاکانی پێشووی خۆی بکات.

ئازاد باسی ئەوە دەکات ئەو کاتەی چووەتە ماڵی (سامیە خان) بۆ چارەسەرکردنی کێشەی عیماد و ئیمان، دەڵێ: سامیە خان بەجۆرێک گوماناوی سەیری دەکردم خۆم گومانم لەخۆم دەکرد، دواتر پێی دەڵێت:(گوێت لێبێت، من ژنێکی ساویلکە و نەفام نیم، هەتا کەس بتوانێت پاشقوڵم لێ بگرێت، ئازاد دەڵێ: من هیچ لەو قسانە تێناگەم؟!! دەڵێ: چاک دەزانی مەبەستم چییە، خوێڕی ... ئێستا ملت دەشکێنیت و دەچیتە دەرێ... هەتا ژیانێشت ماوە نەک بیر لەم ماڵە، بەڵکو بیر لە کۆڵان و گەڕەکیشمان بکەیتەوە، هاوار بە حاڵت... چ خۆم و چ منداڵیشم هەر شتێکمان بەسەر بێت، ئەوە یەخەی تۆ دەگرم) (کاکەسوور٢٠١٢: ١٧٦)، سامیە خان پارەی لە ئازاد وەرگرتووە، بەڵام نایەوێ ئەو قەرزە لێکەوتەی دیکەی هەبێت و ئازاد بۆ هیچ کارێکی ناپەسند بەرانبەر خۆی و منداڵەکانی بەکاربێنێ.

بابەتی پارە لەنێوان ئازاد و سامیە خان، عیماد و ئیمان و شێرزادیشی خستووەتە گومان، کە ئایا بۆچی پارەی داوە بە سامیە خان؟! هەرچەندە ئازاد هەوڵدەدات بۆیان ڕوون بکاتەوە، بەڵام ئەوان بەردەوام گومان لە کەسایەتی ئازاد دەکەن، بەو جۆرەی کە شێرزاد دەڵێ: (ڕاستییەکەی بوونی ئەو پارە زۆرەش لای تۆ لەو کاتەدا، گومانێکی گەورەی لای من دروست کردووە((کاکەسوور:٢٠١٢: ١٧٩)، ئەگەر سەیر بکەین چیرۆکێکی شاراوە هەیە لەپەیوەندییە ئاڵۆزەکانی نێوان کەسایەتییەکان، هەر کەسە و خەم لە بەرژەوەندی خۆی دەخوات و زۆرینەشیان گومانیان لەیەک هەیە و هەندێک جاریش وێڕای گومان لە ئەوانی دیکە، گومان لە خۆیشیان دەکەن.

ئامانج یەکێکە لەو کارەکتەرانەی سەرەڕای گومانی لە ئەوانی دیکە، بەردەوام گومان لە کەسایەتی خۆی دەکات و دەڵێت: (سەرەتا گومانم هەبوو کە منێکی کوڕی (ملازم ماجیدی هەمزە قەڵاتی) بتوانم بە ناوی ڕێکخراوێکی دژی ڕژێمەوە قسە بۆ نزیکترین کەسیشم بکەم، بەڵام وەکو (شۆڕش) دەیگوت بە پێچەوانەوە خەڵک زیاتر باوەڕ بەوانە دەهێنن، کە لە ناکاو بۆ کەسانی دژی خۆیان دەگۆڕێن، چونکە ئەوە لایەنێکی دەروونیی هەیە...) (کاکەسوور٢٠١٢: ٢٧١)، گۆڕانی لەناکاو وەک ئەوەی کە شۆڕش باسی دەکات، واتە گۆڕانی کت و پڕ لە هەڵوێستێکدا زۆرجار دەبێتە هۆی متمانە کردن لای خەڵک، هەروەها ئەم گومانەش بنەمایەکی گرنگە بۆ پەرەسەندنی کەسایەتی و گۆڕانکاری لە بیرکردنەوەی خوێنەردا.

گومانکردنی ڕزگار لە ئامانج، دوای ئەوەی خوشکەکەی بە درۆی دەهێنێتەوە کە خەڵکی گوند

بێت دەڵێ: (هەستم دەکرد ڕزگار بە شێوەیەک لە شێوەکان باوەڕی بە هەستی خوشکەکەی کردووە و لێم کەوتووەتە گومانەوە، چونکە سەرێکی باداو گوتی: هەتا ئێستا بەهەر کەسێکی گوتبێت خەڵکی کوێیە بە هەڵەدا نەچووە، بەڵام ئەمڕۆ ئەویش لە ئاستی تۆدا سەری لێ تێکچووە!! (کاکەسوور:٢٠١٢: ٣٠٣)، نووسەر لە ڕێگەی ئەم گومانەوە کەشێکی مەترسیدار دەخوڵقێنێت، بۆ زانینی ڕاستی ناسنامەی ئامانج و بەردەوامی چیرۆکەکە.

بە هەمان شێوە کاتێک سۆزان باسی کاتی خوێندنی لە قوتابخانە و سەرسامبوونی بە ڕووناک دەکات، بەوەی یارمەتیدەرێکی باشی ئەو بووە لەو کاتەی تووشی کێشە دەبێت، دوای کوشتنی باوکی میدیا، دەڵێ: (باوەڕم نەدەکرد ئەوێک، کە ژنی ئەفسەرێکی گەورەیە، بیەوێت لە کاتێکی ئاوادا یارمەتیی من بدات... گوتم ڕەنگە ئەمەش پلانێک بێت.. هەمیشە بە گومانەوە لەم ژنەم دەڕوانی، کەچی هیچ لەوەش تێنەدەگەیشتم بۆچی هێندە پێی سەرسام بووم؟! (کاکەسوور٢٠١٢: ٣٥٠) سۆزان لەدوای کوشتنی باوکی میدیا، لە هەموو کەسانی دەوروبەری خۆی دەکەوێتە گومان و دەیەوێت زۆر بە وریاییەوە مامەڵە بکات، لێرەدا ڕۆماننووس بە تێکەڵکردنی گومان و سەرسامبوون، دەیەوێت باری دەروونی کارەکتەرمان بۆ بخاتەڕوو کە تا چ ڕادەیەک شڵەژاوە.

شڵەژانی سۆزان، شڵەژانی ڕووناکی لێ دەکەوێتەوە و ئەویش دەخاتە گومانەوە. ڕووناک کاتێک سۆزان دەبینێ کە هێندە پەشۆکاوە، پێی دەڵێت: (من بزانم شتێک هەیە ئاوا نیگەرانی کردوویت، ئەمڕۆ تۆ پێش ئەوەش ئاسایی نەدەهاتییە بەرچاوم... سۆزان دوێنێ و پێریش لە ژووری بەڕێوەبەر بیستم تۆ وەک جاران نیت و خەفەتبار دەردەکەویت... چیت بەسەرهاتووە؟! (کاکەسوور٢٠١٢: ٣٥١)، خەمباری سۆزان و باری دەروونی تێکشکاوی بووەتە هۆی دروستبوونی گومان لای کەسانی دەوروبەری، بێگومان کوشتنی جەنگاوەرێکی حکومەت لەلای سۆزان کارێکی هەروا ئاسان نەبوو کە بە ئاسانی لەبیری خۆی بباتەوە.

بەشێکی زۆری ڕووداوەکانی ڕۆمانی کەناڵی مەیموونە چەکدارەکان لە شاخ ڕوودەدەن، بۆیە بەشێک لەو گومانانەی لەناوەوەن پەیوەندییان بە شاخەوە هەیە. (فیکری کۆپتەر) و (بوڕهانی ئامە گووپە) کە هاوڕێی شاخی باوکی سۆزان بوون، گومان لە باوکی سۆزان دەکەن کە (سابیر پوولەکە) باوکی میدیای کوشتبێت، سۆزان دەڵێت: (ئاگام لێبوو هەردووکیان بە چپە لە بابەیان دەپرسی ئاخۆ ئەو خۆی (سابیر پوولەکە)ی نەکوشتووە و لەوانی دەشارێتەوە، بەڵام بابە دەیگوت بە هیچ شێوەیەک پەنجەی ئەوی بەرنەکەوتووە) (کاکەسوور٢٠١٢: ٣٥٨)، نووسەر هەوڵ دەدات لە ڕێگەی گومانەوە درێژە بە بابەتی کوشتنی باوکی میدیا بدات و خوێنەر لە دوو دڵی و گومان بهێڵێتەوە. ئەمەش تەکنیکێکی سەرنجڕاکێشە و ڕۆماننووس و گێڕەرەوە وا لە خوێنەر دەکەن بەدوای سەرەداوی کردنەوەی گومانەکان بکەون تا لێیان دەگەنە ڕاستی.

٢- ٤. گومانی نائاسایی کارەکتەر

هەندێک گومان هەن لە ژیانی ڕۆژانەدا ئاسایی دەردەکەون و لە ڕووی دەروونی و تەندروستیشەوە ئاسایی وەردەگیرێن، کەچی هەندێک جۆر و ئاستی گومان هەن قووڵن و دەرخەری ناتەندروستی بارودۆخی کارەکتەرن. بۆ نموونە شێرزادی کارەکتەر گومانەکەی هێندە قووڵە، گومان لە دایکی

خۆی دەکا کە خیانەت بکا. شێرزاد باسی ئەوە بۆ ئازاد دەکات کە باوکی لە پێشوودا پەیوەندی لەگەڵ ئافرەتی دیکە هەبووە، تەنانەت گومانی لەوە هەبوو ئەو ئافرەتەی کە پەیوەندی لەگەڵ باوکی ئازاد هەبوو کە دایکی لێیان دەچێتە ژوورەوە، دایکی ئەو بێت، کاتێ بەئازاد دەڵێ:(ئازاد جوان گوێ لە لەدایکت بگرە و بزانە کاتێک ئەو ژنە جلەکانی دەپۆشێت، کێیە؟! بەشکو دایکی من بێت!... (کاکەسوور٢٠١٢: ١٥٠)، گومانەکانی شێرزاد ململانێی قووڵی کۆمەڵایەتی و دەروونی ئاشکرا دەکات، کە ڕەنگدانەوەی لە دەستدانی متمانەیە.

هەروەها کاتێک شێرزاد نهێنی زۆر لەبارەی باوکی ئازاد بە ئازاد دەڵێ، ئەویش دەکەوێتە ناو گومانێکی قووڵترەوە، تەنانەت پرسیاری ئەوە لە شێرزاد دەکات، دەڵێ: (ئایا دایکم جگە لە باوکم لەگەڵ هیچ کەسی دیکە پەیوەندی نەبووە؟! (کاکەسوور٢٠١٢: ١٥١). ئەوەی دەگوزەرێ پەیوەندیی بە باوکی ئازادەوە هەیە و ئەو ئێستا لەبەرئەوەی زانیاریی لەبارەی باوکییەوە دەسکەوتووە، گومانەکانی قووڵتر بوون، ئەمەش تارادەیەک پاساو هەڵگرە، بەڵام گومانەکانی ئازاد لەوە ناوەستن و دێ گومان لە دایشکیی دەکا، بۆیە گومانەکەی نائاسایی و نا تەندروست دەردەکەوێ.

سۆزانی کارەکتەر وەک چۆن چەند گومانێکی ئاسایی لەبارەی کەسانی دەوروبەری هەبوو، بە هەمان شێوە هەندێک گومانی قووڵیشی هەن کە هێندە قووڵن نائاسایی دەردەکەون. سۆزان لە گۆڕستان دەبێت، لەناکاو دوو پیاو دەبینێت، سۆزان بۆی دەردەکەوێت کە یەکێک لە هاوڕێکانی باوکی سیخوڕ بێت، کاتێک گوێی لەقسەکانی ئەو دوو پیاوە دەبێت کە چاودێری باوکی و هاوڕێکانی دەکەن، کە لە گلکەند دانیشتوون، دەڵێ: (نەمدەزانی کامیان سیخورە.... یەکەیەکەیانم هێنایە بەرچاو و بیرم لە قسە و هەڵسوکەوتەکانیان کردەوە، تاکو بتوانم لەو ڕێگایەوە دەستنیشانی بکەم، بەڵام سوودی نەبوو، دوایی بەخۆمم گوت هەرکامێکیان بێت، هیچ لەوە ناگۆڕێت، کە بابە تووش بووە و ئیتر هێز نییە ڕزگاری بکات) (کاکەسوور٢٠١٢: ٣٨٣). ئەمە دەبێتە هۆکاری زنجیرەیەک بەدواداچوون و زنجیرەیەک گومانی قووڵتر. سۆزان خۆی دەگێڕێتەوە و دەڵێت: (شتێکی سەیر خۆی خزاندە مێشکمەوە و لە ناخەوە هەڵێتەکاندم... چەند ویستم دووری بخەمەوە و نەهێڵم خەیاڵم داگیر بکات، کەچی دواجار هەر ئەو بەسەر مندا سەرکەوت، ئاسان نەبوو بەخۆم بڵێم ئەو سیخوڕە باوکی خۆمە، چەند بیرم لە قسە و هەڵسوکەوتەکانی دەکردەوە، گومانم نەدەما لەو زیاتر کەسێکی تر نییە... بەربوونە ناکاوەکەی لە زیندان و گەڕانەوەی بۆ کار، پێش هەموو شتێک هیی ئەوە بوون لە کاتێکی ئاوادا بیخەمە بەرچاو....) (کاکەسوور٢٠١٢: ٣٨٣)، گومان لێرەدا زۆر قووڵترە، چونکە کارەکتەری سۆزان گومان لە باوکی خۆی دەکات. مەبەستی نووسەریش دروستکردنی کەشێکی پڕ لە هەڵپەسێردراوی و سەرنجڕاکێشی و دروستکردنی ململانێی ناوەکی و دەرەکییە لە کارەکتەری سۆزاندا. بە وردبوونەوە لە کارەکتەری سۆزان ئەوەمان بۆ ڕووندەبێتەوە کە هەنگاوی یەکەمی گومان بیرکردنەوەیەکی سەرەتاییە لە بابەتێک، دواتر ئەگەر لێی نەگەیتە ڕاستی و گومانەکە نەڕەوێتەوە، یان خۆمانی لێ ڕزگار نەکەین، ئەوا بیرکردنەوەی دیکەی بەدوادادێت و بە لێکدانەوەی قسە و کردار و هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ یان کارەکتەرەکە، زۆرجار گومانەکان قووڵتر دەبنەوە و ئەمەش کاریگەریی دەبێ لەسەر بەرەو ناتەندروست چوونی کارەکتەرەکە. سۆزان گومان

لە دایکیشی دەکات، (وای بۆچووم دایەش ئاگاداری ئەو کارەی بابە بێت، بگرە بە دوورم نەدەزانی هەر خۆی ئەو ڕێگایەی بۆ دانابێت، چونکە هیچ وەکو جاران لە چارەنووسی نە دەترسا و نەمدەبینی ئامۆژگاری بکات) (کاکەسوور٢٠١٢: ٣٨٣).

دوای دۆزینەوەی (ئەردەلان)ی خاڵی سۆزان و هەژار، گومانی سۆزان زۆر قوڵتر دەبێتەوە بەرانبەر باوکی، دەڵێ:(بەردەوام دەمویست لەوە تێبگەم کە ئاخۆ باوکم دەستی لە کوشتنی کەسوکاری دایکمدا نییە... هەتا دەهات ئەرکی من قورستر دەبوو، بەوەی بەردەوام شتەکان لقی دیکەیان لێ دەبووەوە و زیاتر ئاڵۆز دەبوون، کەچی من هێندەم کات نەبوو، تاکو بۆ یەکلایی کردنەوەیانی تەرخان بکەم) (کاکەسوور٢٠١٢: ٤٠١)، سۆزان لێرەوە هەست دەکات ئیتر لە شەڕێکی قورسدایە و گومانەکەی بووەتە گومانێکی قووڵ و ترسناک. ڕۆماننووسیش لە هەوڵی دروستکردنی کەشێکی تراژیدی و ڕەشبینانە دایە کە پەیوەندی بە کرداری تاوان و کوشتن و ترس و لەناوبردن هەیە.

دوای ئەو هەموو گومانە، سۆزان بیر لەوە دەکاتەوە کە ئاخۆ بۆچی باوکی هەوڵی ئەوەی داوە ببێت بە سیخوڕ؟! دەڵێت: (هەندێجار دەگەیشتمە ئەو باوەڕەی بەهۆی منەوە بابە ناچاربووە ببێتە سیخوڕ، تاکو ژیانم لە دەستی مەرگ ڕزگار بکات... ئەمەیان بەڕاستی ئازاری دەدام..) (کاکەسوور٢٠١٢: ٣٨٤). سۆزان هاوشێوەی ئامانجی کارەکتەر، وێڕای گومان لە ئەوانی دیکە، گومان لە خۆیشی دەکات و پێیوایە، ئەو هۆکاری ئەوەیە کە باوکی بووە بە سیخوڕ.

لە ڕۆمانی کەناڵی مەیموونە چەکدارەکاندا گومان هێندە زاڵە، تەنانەت کاتێک کارەکتەرەکانی زانیاریش لەگەڵ یەک دەگۆڕنەوە، گومان لەیەک دەکەن، بۆنموونە کاتێک نەرمین باسی کوشتنی هاوسەرەکەی دەکات بۆ سۆزان کە چۆن چۆنی کوشتوویەتی، سۆزان دەکەوێتە گومانەوە ئاخر چۆن ئەو نهێنیانەی خۆی بۆ ئەو باس دەکات:(دەمویست لەوە تێبگەم بۆچی لە ناو ئەو هەموو خەڵکە بە تەنیا ئەو نهێنییە لای من دەدرکێنێت؟! هەندێکی تر بیری کردەوە و گوتی: ڕەنگە گومانی بۆ ئەوە چووبێت، کە من سابیر پوولەکەم کوشتووە، بۆیە ئێستا ئەو چیرۆکەی هەڵبەستووە، تاکو منیش ئەوەی خۆمی بۆ ئاشکرا بکەم...) (کاکەسوور٢٠١٢: ٤٢٧)، خۆی باسکردنی نهێنی سیستەمی گومان قووڵتر دەکات، نووسەریش هەوڵدەدات چین چین گومانی قووڵتر بخولقێنێت لە ڕێگەی نهێنی، گومان، کوشتن.

٣-٤. ئاستی گومانی خەونئامێز

گومانی خەونئامێز لەنێوان ئاگایی و نائاگایی کارەکتەردایە و ئەوەش وای لێدەکا گومانی لەوە هەبێ کە بەسەری دێ، یان ڕوودەدا. ئازاد باس لەو کاتە دەکات کە لە ڕۆژنامەی هاوکاری بابەتێکی حوسێن عارف دەخوێنێتەوە و دەڵێ: (ئەوە خەیاڵی من بۆ کوێ چوو؟! خۆ من ئاگام لە نووسینی چیرۆکەکە برا... لە دوای ناوەکەمەوە یەک وشەی دیکەم نەنووسیوە، کارەکتەر بەناخی خۆیدا ڕوو دەچێت، خەیاڵێک دەبیات و یەکێک دەیهێنێت، لە واقیعەوە بۆ زیندەخەون و لە زیندەخەونەوە بۆ خەون و ئەمجارە لە خەونەوە بۆ زیندە خەون و لەوێوە بۆ واقیع، بەکورتی خەیاڵ دەسەڵات لە تۆ دەسەنێت و خۆی دەدۆزێتەوە((کاکەسوور ٢٠١٢: ١٠٠)، لێرەدا ئازاد خۆی ون کردووە و گومانی لەخودی خۆی هەیە، کە ئایا لە واقیع دەژی یان لەخەیاڵدا دەژیێت.

ئامانج دەڵێ:(کاتێک لەناو پێخەفەکەدا چاوم هەڵهێنا و (شـۆڕش) و (دانـدی) لـە تەنیشتمەوە پرخەیان دەهات، نەمدەزانی ئەوەی بینیبووم خەون بوو یان ڕاستی؟! دەمگوت ئەگەر ڕاستی بوو، بۆ بیرم نییە کەی بۆ ماڵ گەڕاوینەتەوە..؟! ئایا من لە ترسان هەموو ئـەو شتانەم لێ تێکچووە..؟!) (کاکەسوور ٢٠١٢: ٢٠٩)، ئامانج نازانێ و لەبیری چووە، ئەوەی بینیویەتی بەڕاستی ڕوویداوە یان تەنیا خەونێک بـووە. هۆکاری ئەمەش بۆ ترس دەگەڕێنێتەوە و گومانی هەیە ئـەوەی بەسەری هاتووە بە هۆی ترسەوە بووبێ.

ئـامـانـج بـەهـۆی سـەختی و ئـەزمـوونـی ژیـان گەلێکجار ڕادەمێنێ و لەو دونیا واقیعییەی تێدایە دادەبـڕێ و بـەرەو سوریالی بوون دەڕوا: (لێرەو لـەوێ منداڵەکان کوڵلارەیان هـەڵـدەدا و شێوەی کـوڵـلارەکـان لـەبـەر چـاوی تـۆدا لـە مـردووەکـان دەچوون، بگرە وات دەزانی مردووەکانن وا ڕووت و قـووت بە ئـاسـمـانـەوەن... دەسـت و قاچیان لە هـەوادا دەجـوڵێنن و بە شێوازی تایبەتی خۆیان سـەمـا دەکـەن... جلەکانیشیان لەسەر تەناڤەکان هەڵخراون و بۆنێکی سەیریان لێ دێت... بە ترسەوە لێیان ڕادەمایت و ئاگات لە دەوروبەرت نەدەما..؟!) (کاکەسوور ٢٠١٢: ٢٢٩). ئەمە پیشاندانی کاریگەریی گومانە لەسەر دەروونی مرۆڤ، کە چۆن دەتوانێت ڕاستی بگۆڕێت و بیکات بە زیندە خەوێکی ترسناک.

ئامانج بیری لە شۆڕش و داندی دەکردەوە، کە بە ئامانجیان گوتبوو دەچن بۆ سەیرکردنی شەڕە سەگ، ئامانج خەیاڵ دەبیات و دەڵێ:(نەتدەتوانی باوەڕ بەوە بهێنیت، کە ئەوان چووبێتنە ئەو دەشتەی قەراغی شار بۆ بینینی شـەڕە سـەگ، بەڵکو دڵت پێی دەگووتی کارێکی ترسناکیان بە دەستەوەیە و چاوەڕێت دەکرد بە کارەساتێکی دیکەوە بگەڕێنەوە... نەتدەزانی ترس بوو، یان ئازار ئاوا لە دەوروبەر دایبرپیبوویت، کاتێک دەستێک قایم و بەردەوام لە دەرگای حەوشەتانی دەدا، نەخێر، لەقە بوو، دەیکوتا و وردە وردە بە ئاگای دەهێنایەوە) (کاکەسوور ٢٠١٢: ٢٥٠)، چونکە مەرج نەبوو هەموو ئەوانەی پەیوەندییان بە شۆڕشەوە دەکرد، شۆڕشگێڕبن و هەندێکیان بۆ سیخوڕیکردن دەنێردرانە ناو شۆڕش، بۆیە ئەوانەی پێشمەرگە بوون دەبووایە زۆر بە ئاگایی و بە ترسەوە مامەڵە لەگەڵ ئەوانەدا بکەن کە بە جۆرێک لە جۆرەکان نامۆ دەردەکەون.

ئامانج، ئەو کارەکتەرەیە کە پشکی شێری لە گومانی خەونئامێز بەردەکەوێ، چونکە کەسێکی بە هەستە و بەدوای ئایندەیەکی پڕشنگداردا دەگەڕێ. ئەو کاتێک لەگەڵ ماهیڤان قسە دەکات، هەموو ئەو قسانەی ساڵانێکە لە دڵی هەڵگرتوون و بوون بە بارگرانی بۆی، بۆ ماهیڤانی دەردەبڕێ، دواتر دەڵێ: (نازانم کەی و لەکوێ ئەم دیالۆگە لە نێوان من و ماهیڤان هاتە گۆڕێ... ڕەنگە ئێوارەیەک بووبێت لەو ئێوارانەی خەیاڵە جەنجاڵەکانم لە دەوروبەریان دابڕیبووم، چونکە ئەو باڵندە سپیانەم دەبینی و هەتا ئێستاش لە شێوەی کڵۆ و بەفر دێنە بەرچاوم، بەڵام زۆرجار بەخۆم دەڵێم ئەم دیالۆگە لەخەودا بوو نەک لە ڕاستی، بگرە وای بۆ دەچم (ماهیڤانیش) یەکێکە لەو کارەکتەرە سەیرانەی خەیاڵی من، کە بەدرێژایی تەمەنی خۆم خەڵقم کردوون) (کاکەسوور ٢٠١٢: ٢٦٦)، ئەم گومانە خەون ئامێزەی ئامانج پەیوەندی بە پرسی بوون و نەبوونەوە هەیە، ڕۆماننووس دەیەوێت بڵێت جیاوازی نێوان خەیاڵ و واقیع هێندە سەخت نییە بۆ مرۆڤ، کاتێک کاریگەری لەسەر کەسەکان هەیە، واتە هیچ گرنگ نییە ئاخۆ کەسێکی ڕاستەقینەیە یان کارەکتەری ناو خەیاڵە.

٤-٤. ئاستی گومانی پیتۆڵی شەڕانگێز

سۆزان باس لەو کاتە دەکات کە هاوڕێکانی باوکی گومانیان لە باوکی دەکرد بە کوشتنی (سابیر پولەکە)، دایکی سۆزان دەڵێ:(باشە تۆ چوزانیت ئەمانە لە لایەن حکومەتەوە ڕەوان نەکراون، تاکو بزانن تۆ دەستت لە کوشتنی ئەو پیاوەدا نییە..؟! نەڵێی هاوڕێمن، لە شاخ پێکەوە بووین و شتی وایان لێ ناوەشێتەوە، بەڕاستی ئەنوەر من باوەڕم بە کەس نەماوە، هەر بە هیچ کەسێک) (کاکەسوور: ٢٠١٢: ٣٥٩)، ڕۆماننووس لێرەدا دەیەوێ بڵێ کە ئەو گومانە وەک ژەهر خوێنی هەموویانی پیسکردووە و ئەوەی دنەی باوکی سۆزان دەدا تا گومان لە هاوڕێکانی بکات دایکی سۆزانە و بەوپەڕی لێزانییەوە گومانی سەر باوکی سۆزان دەڕەوێنێتەوە و دەیخاتە سەر هاوڕێکانی.

بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێن یەکێک لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی ئەم ڕۆمانە بەشی هەرە زۆری کارەکتەرەکانی وەک (ئامانج، ئازاد، شێرزاد، سۆزان......هتد)، گومان لە هەموو کەسانی دەوروبەریان دەکەن، تەنانەت لە نزیکترین کەسەکانیشیان وەک دایک و باوک، بۆیە چیرۆکی ڕۆمانەکە پڕە لە گومان و بێباوەڕی کە تیایدا هیچ پەیوەندییەکی مرۆیی نەماوە، ئەوان پێیانوایە ئەگەر گومان نەکەن، تووشی ئازار و زیان دەبن، ئەمەش دەچێتەوە ناو گومانی پیتۆڵی شەڕانگێز، چونکە گومان لە هەموو کەسێک دەکەن و ناتوانن سۆزی ڕاستەقینە بۆ کەسێک دەربڕن، هەروەها بەردەوام لە فشارێکی دەروونی قورسن، کە زۆر ماندوویان دەکات و کاریگەری لەسەر تەندروستییان دەبێت. ڕۆماننووس توانیویەتی زۆر بە جوانی ئەو جیهانە پیشان بدات، کە تێیدا گومان زاڵ بووە بەسەر سۆز و متمانەدا، ئەمەش بووەتە هۆی وێرانبوونی بنچینە کەسایەتی و کۆمەڵایەییەکانی مرۆڤ.

٥-٤. پەیوەندیی نێوان گومان و زمان

زمان ڕۆڵێکی دیار دەگێڕێت لە دارشتن و پێکهێنانی ڕۆماندا، لەگەڵ توخمە گرنگەکانی کە بریتین لە ڕووداو، کارەکتەر، کات، شوێن، بابەت و مانا، ڕۆماننووس یان نووسەر ناتوانێت بیر و خەونی خۆی بە فۆرمێکی بەرجەستە بخاتەڕوو تەنیا لە ڕێگەی زمانەوە نەبێت، (لە ڕێگەی زمانەوە کارەکتەرەکان قسە دەکەن، ڕووداوەکان دەگۆڕدرێن، ژینگە ڕوون دەبێتەوە و خوێنەر فێری سروشتی ئەو ئەزموونە دەبێت کە نووسەر دەریدەبڕێت) (حسین ٢٠١٨)، زمان فۆرمێکی هونەری قووڵ و ئاڵۆزە کە دەتوانێت جیهانێکی تەواو بخولقێنێت، بۆ دەربڕینی هەست و سۆزە ئاڵۆزەکان و پەروەردەکردنی پەیوەندی نێوان تاکەکان لە سەرانسەری کلتووری جۆراوجۆرەکاندا.

زۆربەی ڕەخنەگران لەسەر ئەوە کۆکن کە ئەدەب ئامانجدارە، ئامانجی ئەدەبیش لە گەیاندنی سوود، یاخود گەیاندنی جوانی و ئیستاتیکیدا خۆی دەبینێتەوە، ئەم توخمەش کە پاڵپشتی سەرەکی بەدیهێنانی ئەو ئامانجەیە، بریتییە لە (زمان)، کەواتە دەتوانین بڵێین: (زمان بناخەی دامەزراندنی دەقە) (ئەلۆەنی ٢٠٠٣: ٧٥)، کەواتە زمان بە یەکێک لە گرنگترین هۆکارەکان دادەنرێت بۆ دروستکردنی کاری ئەدەبی وەک بنچینەیەکی سەرەکی بۆ دەربڕین و خولقاندنی مانا.

زمان (وەک یەکێک لەو توخمانە پێویستییەکی یەکجار گرنگی دروستبوونی دەقی ئەدەبییە و پەیوەندییەکی پتەوی بە توخمەکانی دیکەوە هەیە، چونکە ئەوان لە ڕێگەی زمانەوە دەردەبڕدرێن و زمان ئەوان دەناسێنێ، لێرەدا زمان هەم خۆی خودی مەبەستە و هەمیش وەک نێوەندێکە بۆ ئاشناکردن و ناساندنی ئەوانی تر) ئەم گرنگییەی

زمانیشە وایکردووە (گۆرکی) پێیوابێت کە (زمان یەکەمین توخمی ئەدەبە) (حاجی٢٠٠٩: ٨٣)، لێرەدا زمان دەبێتە پردێک بۆ بەیەک بەستنەوی نووسەر و خوێنەر.

پەیوەندی نێوان گومان و زمان پەیوەندییەکی کاریگەرە، (گومان لە ڕێگەی ئاماژە و زمانەوانی وەک دوودڵی، داواکاری ڕوونکردنەوە، یان دەربڕینی نادڵنیاییەوە دەردەکەوێت، دانپێدانان بە گومان هاوکاری تێکدەدات و ڕێگری دەکات لە یەکخستنی بیروباوەڕە هاوبەشەکان) (Carberry et al 2002: 3-4)، گومان و زمان پەیوەندییەکی قووڵیان هەیە لەشێوەی دوو دڵی و داوای ڕوونکردنەوە و دەربڕینی نادڵنیاییدا سەر هەڵدەدەن، ئەم پەیوەندییە ئاڵۆزە تیشک دەخاتە سەر ئەوەی چۆن شێوازەکانی پەیوەندیکردنمان ڕەنگدانەوەی بارە ناوەخۆییەکانی دەروونیمانە، ئەو جەختکردنەوە کە دەڵێت (دانپێدانان بەگومان هاوکاری تێکدەدات) دەتوانرێت لە دوو ڕوانگەی جیاوازەوە لێبکۆڵرێتەوە، لەلایەک گومان توانای لەناوبردنی متمانەیە، چونکە کاتێک مرۆڤەکان گومانیان هەیە، لەوانەیە بکشێنەوە یان بەرگریکاربن، ئەمەش دەتوانێت ڕێگری لەهەوڵە هاوبەشەکان بکات، لەلایەکی تر بە پێچەوانەوە کردەوەی دانپێدانانی ئاشکرا بەگومان دەتوانێت ڕێگا بۆ گفتوگۆی ڕەسەنتر و بەرهەمدارتر خۆش بکات، تاکەکان بە دانان بە نادڵنیایی ژینگەیەک دروست دەکەن کە ڕاستگۆیی و شەفافییەت تێیدا گەشەدەکات، ئەم کراوەییە دەتوانێت لێکتێگەیشتنی یەکتر بەرز بکاتەوە، لەئامێزگرتنی نادڵنیایی دەتوانێت ببێتە کاتالیستێک بۆ پەیوەندی و هاوکاری قووڵتر، چونکە هانی تاکەکان دەدات بۆ دەربڕینی بیرکردنەوە و هەستەکانیان بەشێوەیەکی ئازادانەتر، ناسینەوە و خستنەڕووی گومان لە ڕێگەی زمانەوە دەتوانێت دانامیکی پەیوەندیکردن بگۆڕێت.

٦-٤. دەرکەوتەکانی گومان لە زمانی گێڕانەوەدا

زۆرجار زمان دەبێتە ناوەندی دەربڕینی گومان، بەڵام لەوانەیە مرۆڤ نەتوانێت کۆنترۆڵی زمانی خۆی بکات لە کاتی گوماندا. گەڕانەوەی ئامانج لە شاخ حاڵەتێکی دەروونی بۆ دروست دەکات، کە هەمیشە بەزەیی بەخۆی دا دێتەوە، لە ڕێگەی زمانەوە دەڵێ:(من لە حاڵەتێکی زۆر خراپدام، چونکە هەر کاتێک ژیانم کەوتبێتە مەترسییەوە، ئەوە زیاتر هەستم بە مەیموونییەتی خۆم کردووە، بگرە گومانم لەوە نەماوە من لە مەیموونێک زیاتر شتێکی دیکە نیم... ترس و شەرم زیاتر دەیانتلاندمەوە((کاکەسوور٢٠١٢: ٩)، لێرەدا نووسەر دەیەوێت ئەوە نیشان بدات کە چۆن مەترسی کەسایەتی مرۆڤ دەشکێنێت، مرۆڤ لەناو خۆیدا جەنگێکی سەخت دەکات لە نێوان ئەوەی کە بووە و ئەوەی کە دەیەوێت ببێت.

کاتێک ئاواز ئامانج دەبینێ لە شاخ، هەردووکیان لە بینینی یەکتر نیگەران بوون، لەبەرئەوەی ئامانج خۆی وەک کەروێڵ نیشاندابوو، ئاوازیش لێی دەپرسێت:(هەر هیچ نەبێت بە منی بڵێ، کە تۆ چ مەبەستێکت لەم دەم داخستنە هەیە... ئاخر تۆی کوڕە ئەفسەر و ئێرە؟! ئامانج دەڵێ:(قسەم پێ مەکە ئاواز..! بەڵام ڕۆژێکیش دێ هەموو شتێکت بۆ دەربکەوێت... دەبێت ئەوە زۆر چاک بزانیت، کە ئەگەر ئاشکرام بکەیت، بۆتۆش خراپ دەکەوێتەوە، خۆت دەزانی چەند شت لەبارەی تۆوە دەزانم) (کاکەسوور٢٠١٢: ١٢)، ئەم جۆرە گومانە وا لە خوێنەر دەکات لەخۆی بپرسێت ئاخۆ چ نهێنییەک لە پشت ئەم قسانەوە هەیە؟! چونکە قسەکردن بەزمانێکی ناڕوون و ئاماژەیی هەر خۆی گومان دروست دەکات، زمان لێرەدا بووەتە ئامرازی

شاردنەوە، نەک ڕوونکردنەوە.
ئامانج باس لە ماهیڤانی هاوپۆلی دەکات و دەڵێ:(نەمدەزانی ئەو کورە بۆچی هێندە مەبەستییەتی تۆ لەگەڵی بچیتە ئەو لادێیەی بەقەد پاڵی شاخێکەوەیە و لەوێ بە یەکجاری لەگەڵی بژیت... بەزمانێکی سیحری وەسفی ئەو دەوروبەرەی بۆ دەکردیت... وەکو کارەکتەری چیرۆکە میتولۆژییەکان دەیتوانی لەگەڵ ناوهێنانی هەر شتێکی ئەوێدا، نەک هەر وێنەی ئەو شتەت بێنێتە بەرچاو، بەڵکو دەنگیشی لە گوێچکەتدا بزرینگێتەوە...) (کاکەسوور٢٠١٢: ٢٥٧)، خۆی ئەم تەکنیکە زمانییە وا لە نووسەر دەکات، گومان وەک توخمێکی سەرەکی لە ڕۆمانەکەدا بەهێز بکات و بەردەوام خوێنەر لە حاڵەتی چاوەڕوانی و دڵەڕاوکێدا بهێڵێتەوە، یان ئاماژەکردن (بەزمانێکی سیحری) نیشاندەری هێزی زمانە بۆ دروستکردنی واقعێکی دیکە کە تێکەڵاوی گومانە.
ئامانج قسە بۆ ماهیڤان دەکات و دەڵێ:(تۆ نازانیت من چ ناخێکی تێکشکاوم هەیە و ڕەنگە هەرگیز لەوە تێنەگەیت، ماهیڤان، من بوونەوەرێکی تا بڵێی سەمەرەم.... لە دایکێکی سەیرو باوکێکی سەیرتر خولقاوم، ماهیڤان... ئەمیان مامۆستایەکی ناسک و ئەویان ئەفسەرێکی بە سام و جەبەرووت، کە نازانم چۆن یەکیان گرتووە؟! ڕەنگە خاڵی هاوبەشییان هەر ئەو سەیرو سەمەرەییە بێت ماهیڤان..) (کاکەسوور٢٠١٢: ٢٥٨)، نووسەر هەمیشە کەشێکی پڕ لەگومان و دڵەڕاوکێ بۆ ئامانج دروست دەکات، کە خوێنەر بەردەوام هەوڵ دەدات واتای شاراوەی بدۆزێتەوە.
لەکاتێکدا ڕزگار ئامانج لەگەڵ خۆی دەباتەوە بۆ ماڵ، کە ئامانج بە ناوی (مەجۆ) خۆی پێ ناساندووە و گوایە خەڵکی گوندە، بەڵام (ژیان)ی خوشکی ڕزگار هاوار دەکات و دەڵێ:(درۆ دەکەیت..!!! تۆ لەشار لە دایک بوویت و هەر لەشاریش گەورە بوویت..!! ئامانجیش قسەی بۆ نەدەکرا...) (کاکەسوور٢٠١٢: ٢٠٢-٣٠٣)، ئەمە پەیوەندی نێوان گومان و زمان نیشان دەدات، کاتێک زمان ناتوانێت ئەو ئەزموونانە بگوازێتەوە، گومان دروست دەبێت لە توانای تێگەیشتن و گەیاندن.
سۆزان نەیدەزانی چۆن وەڵامی ست ڕووناک و هەموو ئەوانە بداتەوە، کە گومانی لێدەکەن بۆ وای بەسەرهاتووە و هەمیشە نیگەرانە، دەڵێ:(هەر وشەیەک لەزمانم بێتە دەرەوە، دوور لەخواستی خۆم، وەک باڵندەیەکی سەیر و سەمەرە باڵ دەگرێت و لەسەر تەرمی پیاوەکە دەنیشێتەوە... سەرنجی هەزاران چاو بۆ لای خۆی و شوێنی تاوانەکەش ڕادەکێشێت... ئەو بێدەنگییەشم گومانی ئەوی گەورەتر کرد و گوتی: تۆ شتێکت بەسەرهاتووە، سۆزان... ناکرێت من بزانم چ خەمێکە ئاوا تۆی نیگەران کردووە؟!) (کاکەسوور٢٠١٢: ٣٥١)، بێدەنگی سۆزان خۆی زمانێکە کە گومان دروست دەکات، لەم دەقەدا زمان هەم ئامرازی دەربڕینی گومانە، هەم سەرچاوەی دروستبوونی گومانە و هەمیش شوێنی گەشەکردنی گومانە، نووسەر لێرەدا وێنەیەکی جوانی بۆ گومان دروست کردووە.

ئەنجام

ئەم ڕۆمانە بەشێوەیەکی هونەری گومان وەک ڕەگەزێکی سەرەکی بەکاردەهێنێت بۆ دروستکردنی کەشێکی دەروونی قووڵ، ئاڵۆزی لە پەیوەندییەکان و نیشاندانی کاریگەری قەیرانەکانی کۆمەڵگە لەسەر تاکەکان. نووسەر لە ڕێگەی گومانەوە چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە و خوێنەر هاندەدات بە دوای ڕاستییەکان بگەڕێت. لە ڕێگەی گومانەوە نووسەر کێشەی ناسنامەی تاک و کۆمەڵ دەخاتە ڕوو. لەم ڕۆمانەدا گومان دەبێتە هۆی دروستبوونی کارەکتەری ئاڵۆز و هەڵوێستی دژوار، خوێنەر دەخاتە بارێکی دەروونی قووڵ، ئەمەش یەکێکە لە تایبەتمەندییە

هونەرییە سەرکەوتووەکانی ڕۆمانەکە. توخمەکانی وەک: شاردنەوە، نهێنی، هەڕەشە بەشێکی گرنگن لە پێکهاتەی گێڕانەوە.

سەرچاوەکان

به کوردی

– ئەڵوەنی، نەجم خالید (٢٠٠٩)، کارەکتەرسازی لە ڕۆمانی (ئێوارەی پەروانە)ی بەختیار عەلی دا، چاپخانەی موکریان، چاپی یەکەم، هەولێر.

– ئەڵوەنی، نەجم خالید(٢٠٠٣)، هونەری گێڕانەوە لە ڕۆمانی (خوڵەمێشی تەرمی کتێبێکک)دا، گۆڤاری ئەکادیمی کوردی، ژمارە (٥٦).

– نەورۆڵی، فارس (٢٠٢٢)،(٢٧-٥-٢٠٢٢) لە گومانەوە بۆ پرسیار، https://nrttv.com/detailwtar/370 ، 15-1-2025.

– ئەحمەد، ئیمان،(٢٠٢٣)،(٨-٩-٢٠٢٣) ململانێ و بنەما دەروونییەکانی، zaniary https://zaniary.com/blog/64fb741400fe8، 1-2-2025.

– دیکارت، ڕێنێ (٢٠١٦)، سێ تێکستی فەلسەفە (لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بەکارهێنانی ڕاستی ژیر و توێژینەوەی زانستی)، و: حەمید عەزیز، دەزگای فێربوون هەولێر.

– وسو، دلدارعدو، حاجی، سەنگەر قادر، سمایل، ئیمان (٢٠٢٥٤)، (پرسیار) وەک یەکێک لە بنەماکانی مەعریفە لە ڕۆمانی (دوا شەوی دابەزینی عیسا)ی (شێرزاد حەسەن)دا، ژمارە(١)، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، (١٧٨-١٨٨).

– حاجی، سەنگەر قادر(٢٠٠٩)، بنیاتی گێڕانەوە لە داستانی (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانی و ڕۆمانی (شاری مۆسیقارە سپییەکان)ی بەختیار عەلی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی، دهۆک.

– حەسەن، ناڵە(٢٠٢٣)، (٢١-٨-٢٠٢٣)، چەمکەکانی (گومان و پرسیار و پارادۆکس) لە شیعرەکانی (ئیمان یادەوە) Denegkan. https://dengekan.info/archives/42548، 17-1-2025.

– مەرگەیی، عومەر(٢٠٢٣)، (١٣-٨-٢٠٢١)، ململانێ یان دیوە شاراوەکەی واقیع، بەشی یەکەم، خەندان، https://www.xendan.org/detailwtar?jimare=5256&nuser=2023، 2-2-2025.

– عومەر، زامۆ عەلی(٢٠٢١)، (٤ ساڵ پێش ئێستا)، میتۆدی گومانکردن و پرسیارکردن لە گەڕان بە دوای مەعریفەدا، https://didimn.com/metody-gwmankrdnw-prsyarkrdn-lagaran-badway-marifada/، ١٥-١-٢٠٢٥.

به عەرەبی:

– الطويل، توفيق،(١٩٥٨) أسس الفلسفة، الطبعة الثالثة، مكتبة النهضة المصرية، قاهرة.

– العبيد، طلال (٢٠٢٠)، (١٩-٤-٢٠٢٠)، مفهوم الشك، https://web.facebook.com/share/1VxVHfv4AW/?mibextid=wwXIfr، ١٢-١١-٢٠٢٤.

– النجاح نيت (٢٠٢٠)،(١٢-٤-٢٠٢٠)، الشك: تعريفه- مصادره- وطرق علاجه، https://www.annajah.net/%D8%A7%D9%84%D8%B4%D9%83-%D8%AA%D8%B9%D8%B1%D9%8A%D9%81%D9%87-%D9%85%D8%B5%D8%A7%D8%AF%D8%B1%D9%87-%D9%88%D8%B7%D8%B1%D9%82-%D8%B9%D9%84%D8%A7%D8%AC%D9%87-amparticle-27721 ،

– بدوي، عبالرحمن (١٩٨٤)، موسوعة فلسفية، ج٢، طبع الأول، المؤسسة العربية للدراسات والنشر.

– بن الحجر، أحمد بن علي (٢٠١٠) ، فتح الباري، الجزء السادس، المكتبة السلفية، مصر، قاهرة.

– حسين، محمد رحمت (٢٠١٨)، (مانگی ٤–٦)، (اللغة في الرواية العربية المعاصرة، اقلام الهند، دراسات و مقالات، العدد الثاني

976.5=p?/com.aqlamalhind.www//:https
.2025-3-

– صليبا، جميل(١٩٨٢)، المعجم الفلسفي، الجزء الأول، دار الكتاب اللبناني، بيروت، لبنان.

– فضل الله، مهدي (١٩٩٦)، فلسفة ديكارت و منهجه، الطبعة الثالثة، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، لبنان.

– هناوي، نادية (٢٠١٩)، (٢٨–٨–٢٠١٩)، 'الشك عبر السؤال في الرواية الحديثة،' الشرق الأوسط، ٢٧ ، Au-gust. https://aawsat.com/home/article ، 16-1-
.2025

– مهدوي، يحيى (١٣٩٧)، شكاكان يونان، الجزء الأول، انتشارات خوارزمي، تهران.

بە ئینگلیزی:

- Andrews Doull, F,1998, (God, The Evil Genius And Eternal Truths: The
Structure Of The Understanding In The Cartesian Philosophy. (Animus, 3, pp.5072 https://research.library.mun.ca/257/

- Appiah, Krystle29-1-2023) ,2023 .), (Internal and External Conflict in Fiction). https://www.thenovelry.com/blog/internal-and-external-conflict, 2-2-2025.

- Bagheri Naparast, Zoheir2025 ., (Theistic Frome works,the Evil Genius, and Real Sketical Doubt, Social Epiistemology Review and Reply collective), 14 (2): 29-34

- Carberry, S. and Schroeder, L 2002., (Toward recognizing and conveying an attitude of doubt via natural language.) Applied Artificial Intelligence), 16(7-8), pp.495-517
https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08839510290030372

- Feccomadi, Anderea 2023 ., (Character Conflct Is The Driving Force OF Every story, https://jerichowriters.com/character-conflict-is-the-driving-force-of-every-story./

- Gregory, Daniel 2024 ., (Imagining a way out of dream skepticism.) Erkenntnis, 89(8), pp.2967-2984. https://scholar.google.com/scholar

27-Kyrpyta, T.2019 , (Unreliable narrator and doubt in The turn of the screw by Henry James.) Anglistics and Americanistics, (16), pp.159-166. https://anglistika.dp.ua/index.php/AA/article/view/232

- Sasu, Laura2013 ., (Witness Literature- A Conceptual Framework), Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Series IV: Philology & Cultural Studies, (2), pp.7-12. https://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=WITNESS+LITERATURE+-A+CONCEPTUAL+FRAMEWORK+&btnG

- Swartz, David.2017 . ‹A critique of doubt: questioning the questioning method as a means of obtaining knowledge,› Journal of Aesthetic Education,51(2),pp. 40–52. https://doi.org/10.5406/jaesteduc.51.2.0040.

- Zaluuzhna, M.B. .2023. (IMPLICIT EXPRESSION OF UNCERTAINTY IN THE ENGLISH-LANGUAGE POSTMODERN FICTION TEXTS), (90), pp.40–47
doi:https://doi.org/10.26661/2414-1135-2023-90-6.

الملخص:

تجسيد الشک في عنصري الشخصية واللغة في رواية "قناة القرود المسلحة" لكاروان كاكەسور

يعمل الشک كعنصر أساسي في صياغة الرواية، بل وقد يكون في كثير من الأحيان الدافع الوحيد وراء كتابتها وتأليفها، ذلک لأن الشک يصبح أداة للبحث والتساؤل والتفكير في حقيقة ما أو في حقائق متعددة، ومن خلال تبني الشک، يصوغ الروائي إطارا فنيا لتساؤلاته، ويعرض شكوكه عبر حوارات وشخصيات الرواية، كما يقوم الشک بتشكيل بنية القصة وتوجيه مسارها، ويدعو القراء إلى التفاعل النقدي مع تطور أحداثها.

في هذه الدراسة، التي تحمل عنوان (تجسيد الشک في عنصري الشخصية واللغة في رواية (كەناڵی مەیموونە چەکدارەکان) 'قناة القرود المسلحة' لكاروان كاكەسور"، نسعى إلى تقديم تحليل دقيق للعلاقة بين الشک وعناصر السرد، ففي هذه الرواية، يعمل الشک كعنصر رئيس، يلقي بظلاله على الأحداث من البداية إلى النهاية، مما يؤثر على نمو الحبكة وتطور الشخصيات على حد سواء، ويخوض السرد، من خلال لحظات عدم اليقين والتردد، في تساؤلات فلسفية معقدة حول الثقة والإيمان والواقع، نهدف من خلال هذا البحث إلى إظهار كيف يعمل الشک كعامل محفز لتحولات الشخصيات وإضفاء العمق على الموضوع.

الكلمات المفتاحية: التجسيد، الشک العجائبي، شک اللامصداقية، الشخصية القصصيه، اللغة المبهمة.

Abstract

The Embodiment of Doubt in Character and Language in Karwan Kakasur's (The Channel of the Armed Monkey)

Doubt, as a fundamental element in the construction of a novel, often serves as the primary driving force behind the writing and creative process. It becomes a tool for investigation, questioning, and reflection on one or more perceived truths. By employing doubt, the novelist constructs an artistic framework for inquiry, expressing uncertainty through the dialogue and behaviour of characters. Moreover, doubt shapes both the structure and direction of the narrative, inviting readers to critically engage with the unfolding story.

This research seeks to conduct a detailed investigation into the relationship between doubt and narrative elements. In this novel, doubt functions as a central theme, casting its influence from beginning to end. It impacts plot progression and character development alike. Through layers of uncertainty and hesitation, the narrative explores complex philosophical questions about belief, faith, and reality.

Keywords: Characterization, Fantastical Doubt, Doubt of the Incredible, character, Ambiguous Language

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥

گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار

حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر

پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین

د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:

پ. د. قەیس کاکل تۆفیق

پ. د. بەختیار سەجادی

پ. د. فەرهاد قادر کەریم

پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان

پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف

پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:

پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ

پ. د. مارتن ڤان برونسن

پ. د. جەلیلی جەلیل

پ. د. ساڵح ئاکین

پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی

پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک

پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd

ISSN: 2520- 4106

هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd
* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٦/٢
پەسەندكردن:٢٠٢٥/٨/٣

ڕەنگدانەوەی کچ و دەلالەتەکانی لە حەیرانەکانی (ڕەسول بێزار گەردی)دا

عەلی مستەفا نەجمەدین
بەشی کوردی، کۆلێژی پەروەردە، شەقلاوە.
krd.edu.su@nejmaddin.Ali

ئیسماعیل حمد امین سلێمان
بەشی کوردی، کۆلێژی پەروەردەی، شەقلاوە.
Ismail.sleman@su.edu.krd

پوختە

زمانی حەیرانەکان، زمانی گوندنشینان و کۆچەرییانە، هیچ دەرکەوتەیەکی شارستانی پێوە دیار نییە، واتە هیچ هونەرمەندێکی شارستانی، کە مەقام و قۆریاتیان چڕیوە، ناتوانن وەک حەیرانبێژەکان دووركەونەوە لە مەبەست و دەربڕینی شارستانی، چونکە ئەوان کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی ئەدەبیاتی شارستانی. کچ کارەکتەرێکی کۆمەڵایەتی بەهێزە و پێگەیەکی دیاری لەنێو حەیرانەکاندا هەیە، کچ بەشدارە لە هەموو کارێکی هەرەوەزی لە تەک پیاوەکاندا. لە حەیرانەکاندا دەردەکەوێت، کە کچەتیمە حەیران دەورێکی دروستی گێڕاوە لەسەرگرتنی ئەو پەیمانەی بە کوڕەتیمە حەیرانی داوە. سروشت و هەڵکەوتەی حەیران، شێوەیەکی جوگرافی دیاریکراوی هەیە و تەنها کورد خاوەنی ئەم جۆرە هونەرەیە، ناوچەی قەراج و کەندێناوە شوێنی سەرهەڵدانی هونەری حەیرانە، ئەمەش لەسەرچاوەکان پشتڕاستکراوەتەوە، بەڵام لەهەندێک ناوچەی دیکەی سنووری جوگرافی ناوچەکانی حەیران بە شێوەزاری جیاواز حەیران گووتراوە، کەچی لەنێو دەقەکانیدا کاریگەری شێوەزاری ناوچەی قەراج و کەندێناوەی بەسەردا دەردەکەوێت. لەم توێژینەوەیەدا بە ناونیشانی (ڕەنگدانەوەی کچ و دەلالەتەکانی لە حەیرانەکانی (ڕەسول بێزار گەردی)دا)، میتۆدی وەسفی شیکاری پەیڕەوکراوە، بۆ ئەوەی بتوانین لە ڕێگەیەوە بگەینە کۆمەڵێک گریمانەی جێماو و پرسیاری نەکراوە، وەک: ئایا لە حەیرانەکاندا ڕۆڵی کچ لەنێو کاری هەرەوەزی و شان بە شانی پیاو خراوەتەڕوو؟ چەندان پرسیار و گریمانەی دیکە، کە لە کاتی توێژینەوەدا گەیشتووین بە هەندیک ئەنجام، وەک: کچ کارەکتەرێکی کۆمەڵایەتی

بەهێزە و پێگەیەکی دیاری لەنێو حەیرانەکاندا هەیە، کچ بەشدارە لە هەموو کارێکی هەرەوەزی لە تەک پیاوەکاندا. لە حەیرانەکاندا دەردەکەوێت، کە کچەتیمی حەیران دەورێکی دروستی گێڕاوە لە سەرگرتنی ئەو پەیمانەی بە کوڕەتیمی حەیرانی داوە. پێشینەی هەندێک لەو نووسینانەی لەبارەی حەیرانەوە کراون، دەرچەیەکن بۆ گەیشتن بە هەندێک لایەنی هونەری دەقی حەیران، بەڵام ئامانج و پرسی پەیام لەنێو دەقەکاندا بەهەند هەڵنەگیراوە، ئەم توێژینەوەیەی ئێمە هەوڵێکە لە خستنەڕووی تێکۆشانی ژن لەنێو کایەی کۆمەڵایەتی و کار و کرداردا.

وشەکلیل: فۆلکلۆر،حەیران، دەق، کچ، کوڕ.

پێشەکی

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکی زانستییە، بە پشت بەستن بە زانیاری و سەرچاوەی پێشینە و ئاگادار بوون لە کارەکانی بەرایی، لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە لە پای بەشە تیۆرییەکەی ڕۆڵ و گرنگی و کاریگەری کچ لەنێو دەقەکانی حەیراندا بخەینەڕوو، بۆ ئەم مەبەستەش حەیرانەکانی ڕەسول بێزار گەردی وەک بەشێکی گرنگی پراکتیزە کردن لە توێژینەوەکە بەکارهێنراون. ئامانج لەم توێژینەوەیە ئاشکراکردنی ئەو دەلالەتانەیە کە کچ لەنێو هاوبەشی و پێکەوەییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و کارکردن و هەموو ئەو خواستانەی هەیبووینە، حەیران وەک ژانرێکی فۆلکلۆر گوزارشت دەکات لە ژیانی شوانییەتی و کشتوکاڵ و هەموو ئەو کار و ڕووداوانەی لە ژیانی کۆمەڵایەتی گوند ڕوویانداوە، توێژینەوەکەمان خستنەڕووی توانا و حەزی کچە لەنێو دەقی حەیراندا، چونکە حەیران بە بانگکردنی کوڕەتیمە، یان کچەتیمە دەست پێدەکات سەرەتا و ناوبەند و کۆتایی هەیە، کە دەبێ سەرەوای ئەم سێ خاڵە وەکو یەک وابێت. ئەمە هەوڵێکە بۆ خستنەڕووی گریمانەکانی وەک: ئایا ڕۆڵی کچ لەنێو کار و ڕووداوی ڕابردووی کۆمەڵایەتی کورددا چۆن بووە؟ چۆن لەنێو حەیراندا ڕەنگی داوەتەوە؟ ئایا دەلالەتەکانی کچ و ژنی کورد چین و چۆن لەنێو دەقەکانی ڕەسول بێزار گەردیدا ڕەنگی داوەتەوە؟ لەم توێژینەوەیەدا پشت بەستراوە بە میتۆدی وەسفی شیکاری، کە بەهۆیەوە لایەنی تیۆری حەیران و لایەنی پراکتیکی لە دەقەکاندا بە وردی خراونەتەڕوو. ئەم توێژینەوەیە لە دوو بەشی سەرەکی پێکهاتووە، بەشی یەکەمیان تەرخانکراوە بۆ خستنەڕووی لایەنی تیۆری بابەتەکانی حەیران. بەشی دووەمی توێژینەوەکە تەرخانکراوە بۆ لایەنی پراکتیکی و خستنەڕووی لایەنە دیارەکانی پەیوەست بە توێژینەوەکەمان لە دەقەکانی ڕەسول بێزار گەردیدا. لەکۆتایی توێژینەوەکەدا تەواوی ئەو سەرچاوانەی بەکار هاتوون و سوودیان لێ وەرگیراوە خراونەتەڕوو، لەگەڵ چەند ئەنجامێک.

پێشینەی توێژینەوە:

لەبارەی ئەدەبیاتی فۆلکلۆری حەیران، چەند هەوڵێک هەن، کە بەشێوەیەکی سەرەکی و تایبەت لە بارەی حەیرانیان نووسیوە، ئەگەرچی دەکرا بەشێوەیەکی بڕشتر و تیۆرییانە لەبارەی ئەم ژانرە فۆلکلۆرییەوە بنووسرێت، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی لە ناوەندی ئەکادیمیشدا حەیران کەمی لەبارەوە نووسراوە، ئەوەی تێبینی بکرێت تەنها یەک تێزی ماستەر هەیە، کە لە خوارەوە ئاماژەی پێ دەکرێت. (بنیاتی هونەری حەیران ٢٠١٢، چاپی یەکەم)، لە نووسینی ئەحمەد قەندیل، ئەم توێژینەوەیە (تێزێکی ماستەرە، لە زانکۆی سەلاحەددین- کۆلیژی

پەروەردە، ٢٠١١). دواتر کراوە بە کتیب، خۆی لە سێ بەشی سەرەکی دەبینێتەوە، لە بەشی یەکەمدا باسی لەلایەنی (تیۆری چەمک و پێناسە و جۆر و شێوازەکانی حەیران و پەیوەندی حەیران و زانستە مرۆڤایەتییەکان) کردووە. لە بەشی دووەمدا (حەیران لەڕووی ڕوخسارەوە، حەیران لەڕووی کێش و سەرواوە، زمانی حەیران، مەبەستەکانی حەیران)ی خستۆتەڕوو. لە بەشی سێیەمدا ئاماژەی خستۆتە سەر (وەسف و شوێن و کات و ڕووداو و گێڕانەوە لە حەیراندا)، لە کاتێکدا دەبوایە توێژەر ئاماژەی بە لایەنی پراکتیکی توێژینەوەکە دابایە، یاخود چەند حەیرانبێژێکی بە نموونە وەرگرتبایە.

کتێبی (حەیران و چەند بۆچوونێکی تر ٢٠١٠، چاپی یەکەم)، جەمیل سنجاوی ئامادەی کردووە، ئەم کتێبەش هاوشێوەی کتێبەکەی غەفوور مەخمووری باس لە مێژوو و لایەنە تیۆری و هونەرییەکانی حەیران دەکات، بەبێ ئەوەی پرسی پەیامی حەیران، کە کارەکتەری سەرەکی لەنێویدا کورەتیمە حەیران و کچەتیمە حەیرانن بخاتە بەر سەرنج و لێ بتوێژێتەوە.

کتێبی (هەگبەی مەخمووری ٢٠٢٠، چاپی دووە)، لە نووسینی غەفوور مەخمووری،بە شێوەیەکی تیۆری و پراکتیکی باسی حەیرانی کردووە، ئەم نووسینەی غەفوور مەخمووری، لەڕووی تیۆری و مێژووییەوە بۆتە بنچینەیەکی گرنگ بۆ هونەر و ژانری حەیران، لەگەڵ ئەوەشدا لەڕووی ناوەڕۆک و پەیامی تێکستەکانی حەیران و فەرهەنگی حەیرانەوە هێشتان هەژارە و پێویستی بە توێژینەوەی زیاترە، چونکە حەیرانەکانی حەمەد بەگ، کە بەشی پراکتیکی نووسینەکە پێکدەهێنێت، پڕە لە پەیام و دیرۆکی کۆمەڵایەتی و سیاسی، کە پێویستی بە پشکنینی زیاتر هەیە.

کتێبی (کۆژانی حەیران ٢٠٢٣، چاپی یەکەم)، عومەر حاجی عەلی شەناغەیی ئامادەی کردووە، ئەم کتێبە لە دوو بەش پێکهاتووە، بەشی یەکەمی تەرخانکردووە بۆ پێناسە و لێکدانەوەی لایەنەکانی حەیران، بەڵام زۆر خێرا بەسەر باسەکاندا ڕۆیشتووە، لە کاتێکدا ئەم بۆچوونانەی باسی کردوون، پێویستی بە لێکدانەوەی زیاترن بە پشت بەستن بە لایەنە زانستی و لەپێشینەکان، هەروەها لە هیچ تەوەرێکیشدا بەشێوەیەکی پراکتیکی ڕوونکردنەوەی هونەری و تەکنیکی هیچ دەقێکی حەیرانی نەکردووە. لەکاتێکدا پێویستبوو لەسەر هەر تێکستێکی حەیراندا لەسەر زمانی دەق و ڕۆڵی کارەکتەرەکان لە چوارچێوەی تەکنیک و پەیامدا ڕوون بکاتەوە. بەشی دووەمی تەرخانکردووە بۆ هەموو ئەو دەقانەی کە خۆی ئامادەی کردوون و ناوی لێناون دەقەکانی حەیران.

دەردەکەوێت ژانری حەیران وەک بابەتێکی فۆلکلۆری کەمترین ڕاو سەرنجی تیۆری و هونەری لەبارەیەوە گوتراوە، ئەو هەوڵانەی کە هەن زۆربەی لە چوارچێوەی کۆکردنەوەی دەقەکان و دەرخستنی ناوی حەیرانبێژەکان بووە، لەکاتێکدا لانی کەم دەبووایە ڕۆڵی جیاوازی کۆمەڵایەتی و مێژووی نێو دەقەکان ڕوون بکرێنەوە و بەشێوەیەکی هونەری لێی بتوێژرێتەوە. دەرکەوت هیچ توێژینەوەیەک لە بارەی ڕۆڵە جیاوازەکانی کارەکتەری کچ لەنێو دەقی حەیراندا ئەنجامنەدراوە، ئەوە توێژینەوەیەی بەردەست بە یەکەمین توێژینەوە دادەنرێت لەبارەی دەلالەتەکانی کچ لە حەیراندا، بەنموونەی حەیرانەکانی ڕەسول بێزار گەردی.

(ڕەنگدانەوەی کچ و دەلالەتەکانی لە حەیرانەکانی (ڕەسول بێزار گەردی)دا)، کە ناونیشانی توێژینەوەکەمانە، بەم فۆرمە و میتۆدەوە هیچ شتێک

لەڕابردوودا لە بارەی کچ و دەلالەتییەکانییەوە لەنێو دەقی حەیرانەکانی ڕەسول بێزار گەردی نەنووسراوە. لە پێشینەی ئەم توێژینەوەیەدا تیشک خراوەتە سەر چەند هەوڵێکی سەرەکی کە باسییان لە ژانری حەیران کردووە.

١ – ناساندنی چەمکی حەیران

١-١ دەروازەیەکی تیۆری حەیران:

فۆلکلۆر، بریتییە لەو بەرهەمە خۆرسک و خۆماڵییەی، کە لەنێو ماڵی هەر یەکێک لە مرۆڤەکانی سەر ئەم زەوییەدا هەبووە. بۆیە بۆ هەر نەتەوەیەک دەبێتە ناسنامەیەکی گرنگ و پێیەوە دەناسرێتەوە. واتە هەموو میللەتانی سەر زەوی خاوەنی ڕەسەنایەتی و کەلەپووری خۆیانن، فۆلکلۆر (ئەو کەلەپوورە ڕەنگاوڕەنگەیە لە ناو باری ژیانی ڕاستەقینەی میللەتە چەوساوەکانی ئەم جیهانەی ئێمەی تیدا ژیاوین هەڵقولاوە، ڕووداوی ژیانی ڕۆژانەیان بووە...) (عەزیز١٩٨٩: ٣٠)، ژیانی مرۆڤ وەک پرۆسەیەکی تاقیکاری بووە بۆ دروستبوون و سەرهەڵدانی بابەت و کەرەستە فۆلکلۆری و کەلەپوورییەکان.

لە بواری ئەدەبی و هونەریشدا، بابەتی جۆراوجۆری هونەری و ئەدەبی فۆلکلۆری بەرهەم هاتوون، وەک چێرنشێفسکی دەڵێ: (هۆنراوەی گەل و گۆرانییەکانی، ژیان و مێژوو و ڕەسم و عادەتی خەڵکی پاراستووە) (ڕەسوول٢٠١٠: ١٢)، کەواتە فۆلکلۆر بە تەواوی بەرهەمە هونەری و پیشەییەکانییەوە بۆ میللەتەکەی مایەی شانازی و ڕێزە.

حەیران، کە بابەتێکی ئەدەبی و هونەرییە، سەر بە خانەی فۆلکلۆرە، واتە بەرهەمی خۆماڵی و بیری زەحمەتی و کۆچەرییەکان و گوندنشینەکانە، (حەیران لە وەسفکردنێکی عاتیفییانەی حەیرانبێژێک زیاتر بۆ جوانی ئافرەت و سروشتی گوند، هیچی تر نییە، حەیران پەساپۆرتی پەڕینەوەی بۆ ناو دەردە کۆمەڵایەتی و ئینسانییەکانی ناو شار پێ نییە، هیچ حەیرانبێژێک نەهاتووە تەعبیر لە ئینسانی ناو شار بکا، نەیتوانیوە پەی بە دەردی ژیانی مەدەنی و گرفتارییەکانی ئینسانی ناو شار ببا) (پیرباڵ٢٠١٠: ١٧٦)، حەیران بەرهەمی گوندنشینییە و ئاهەنگ و ئاوازیشی ناسک و دڵگیرترە، چونکە کەوتۆتە ژێر کاریگەری سروشتی پاک و بێگەردەوە، هیچ لایەکی لە شارستانیەت نەکردۆتەوە، کە هەموو دیمەنەکانی شارستانییەت لە قۆریات و مەقامدا دەردەکەوێت، ئەمیش لە ژێر کاریگەری جەنجاڵی و ئاو و هەوای هەڵچووی شارەوە لە ژێ و قورگی دەنگ بێژەوە دەرچووە.

١-٢ جیاوازی حەیران و قۆریات لە گۆتن و مەڵبەندی دروستبوونیدا:

جیاوازی حەیران و قۆریات لە سروشت و هەڵکەوتەی باری گوندنشینی و شارستانیەتەوەیە، (... حاجی پووشۆ گوتی: حەیران هونەرێکی بە تەواوەتی گوندییە، پێکەنی، گوتی بێگومان، بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستییە ئەوەیە هیچ مەقامزانێکی شارستان بە هیچ شێوەیەک ناتوانێ حەیران خۆش بڵێ... قەت گوێت لێ بووە عەلی مەردان حەیران بڵێ؟... مشکۆ... مشکۆی خۆمان، یان حەیدەرە کەچەڵ هەرگیز توانیویانە حەیرانێک بڵێن؟) (پیرباڵ٢٠١٠: ١٧٧)، کەواتە حەیران بەرهەمی نشینانی گوندییە و لە گەروو و قورگێکی ئارام دەرچووە، بەڵام قۆریات بەرهەمی بیری شارستانییە، (... قۆریات هونەرێکی شارستانییە، مەقامیش... قۆریات و مەقام لە مەرگەساتەکانی ئینسانی شارستانەوە

هەڵقوڵاون، لە قورگی ئینسانی شارنشینەوە دێنە دەر...) (پیربال ٢٠١٠: ١٧٨)، لەمەوە دەردەکەوێت، کە حەیران تایبەتمەندی خۆی هەیە و گرنگی تەواوی لە گوندەوە دەردەکەوێت، زۆربەی فۆلکلۆرناسانی کورد، حەیران و تایبەتمەندییەکانی دەگەڕێننەوە بۆ چەند ناوچەیەکی دیاری کراو و تایبەتمەندی دیاری کراو.

١-٣ شوێنی سەرهەڵدانی حەیران:

هەموو بۆچوونەکان لەسەر ئەو رایەن، کە حەیران چ وەک دەق، یان وەک هونەر خۆماڵییە و کورد خاوەنی ئەم گەنجینەیەیە، هیچ نەتەوەیەکی تر ئەم هونەرەی نییە، کە دەبینین بەیت، یان بەستە، یان بالۆرە.. لە هەموو نەتەوەکانیتردا هەنە، بەڵام حەیران هونەر و ئەدەبێکی کوردییە، لە نێو کوردیشدا تایبەتە بە دەشتی قەراج و کەندیناوەی، (لە زووەوە پێم وابووە مەڵبەندی سەرهەڵدان دەشتی هەولێر و قەراج و کەندیناوەیە و لەوێوە پەلی بۆ ناوچەکانی تری کورستان هاویشتووە، بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە زۆربەی حەیرانبێژەکان خەڵکی ئەم ناوچەیەن و ناوی ئەو شوێن و ناوچانەی نێو حەیرانەکانیان هەمووی هی ئەم دەشتە پان و بەرینەیە و کەم حەیران بێژ هەیە ناوی قەراج و کەندیناوە و هەولێر نەهێنێت، بێجگە لەمە کاتێک حەیرانبێژ دەست بە گوتنی حەیرانەکەی دەکات لە قەراج و مەخموور هەڵدەستێ و بۆ هەر کوێیەک بڕوا هەر دەگەڕێتەوە ئەو ناوچەیە) (مەخمووری١٩٩٦: ١٠٨)، ئەم بۆچوونە لەسەر شوێنی هەڵکەوتن و پەیدابوونی حەیران لەلای زۆربەی نووسەرانی فۆلکلۆر، بەتایبەتی حەیران، یەکلایی کراوەتەوە و لەسەری کۆکن، ئەوەتە عەزیز شارۆخی هونەرمەندی کورد دەڵێت: (کە حەیران لە ناوچەی قەراج و کەندیناوە سەری هەڵداوە و گەیشتۆتە مەهاباد، لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، وە (حەسەن حەیران) کە حەیران بێژێکی دەشتی قەراجە، بەلایەوە مامۆستای حەیرانە) (حەیران١٩٨٤: ٩٨)، حەیران ڕەسەنایەتییەکی گرنگی بۆ نەتەوەکەمان دروستکردووە بەوەی، کە هیچ نەتەوەیەکی تر ئەم پێکهاتە هونەری و ئەدەبییەی نییە، لەمەشدا هەولێر، بەتایبەتی قەراج و کەندیناوە بوونەتە مەڵبەندی ناو و دەنگی حەیران.

١-٤ پێناسەی حەیران:

بۆ ناسینی حەیران دەگەڕێینەوە بۆ ڕای چەند فۆلکلۆر ناسێک، کە باس و پێناسەی حەیرانیان کردووە، ئەگەر چی تا توێژینەوە و بەدواداچوون زیتر بێت، تێڕوانین و ناساندنی بابەتە ئەدەبی و کۆمەڵایەتییەکان گۆڕانکارییان بەسەردادێت. ئێمەش بە پشت بەستن بەم چەند پێناسەیە دەگەینە ئەوەی حەیران بەم چەشنە بناسین.

وشەی (حەیران وەک دانەیەکی فەرهەنگی واتای سەرگەردان، بەلاگێڕ، سەرسوڕماو دەگەیێنێت، جگە لەوەش واتای جۆرە مەقامێکی کوردی دەبەخشێت کە لەسەر مەقامی بەیات دەگوترێت) (مەخمووری٢٠١٧: ١٥). ئەم پێناسەیە پەیوەندییەکی ناراستەوخۆ لەنێوان وشەی فەرهەنگی و ناوی هونەرەکە دروستدەکات، بەهۆی ئەو واتا فەرهەنگییەی کە لە ڕۆڵی کارەکتەرەکانی نێو دەقی حەیراندا ڕەنگدەداتەوە.

وشەی(حەیران بۆ ئەم بابەتە شیعرە بەکار ئەهێنرێ، کە بە شێوەی کرمانجی خواروو (سۆرانی) هەڵئەبەسترێ، وە زیاتر لە ناوچەکانی هەولێر و کۆیە و ڕەواندز و مەهاباد و سنە، بە تایبەتی لەناو خێڵەکاندا باوە) (خەزنەدار١٩٦٢: ٣٨).

ئەم پێناسەیە ئاماژەی نەداوە بەسەرچاوەی وشەی حەیران، حەیران دەقێکی هونەرییە و بەر لەم پێناسەیە هەبووە لەکاتێکدا هەموو دەێکی ئەدەبی ناوێکی هەیە.

(حەیران پارچە پەخشانێکی پاراو و ناسکە و بە زمانێکی سادەی خۆمانە نووسراوە و دەشێ (پەخشانە شیعری) پێ بگوترێ و دەستوور و ئاکاری تایبەتی خۆی هەیە) (جوتیار١٩٧٧: ٤١). نووسەر لە باسکردنی حەیراندا، بەتەواوی یەکلایی نەبۆتەوە ئایا دەقی حەیران، پەخشانە یاخود شیعر-پەخشانە شیعر، کە پێی وایە حەیران دەستوور ئاکاری تایبەتی هەیە، ئەم ڕایەش نزیکمان دەکاتەوە لەوەی کە حەیران دەقێکی شیعری بێت، نەک پەخشان.

وشەی (حەیران لەناو دەقی حەیراندا لۆ هەردوو ڕەگەز بەکاردێ، واتە کیژ و کوڕ، یان نێر و مێ، وشەی حەیران پارێزەری نهێنی ناسنامەی هەردوو خۆشەویستە، واتە ناو ناتۆرەی ناوزراندنی تیدا نییە، واتە کوڕەکە دەرێ کچەتیمە حەیران، یان کیژێ حەیران، یان حەیرانەکەی من، کیژیش دەرێ کوڕەتیمە حەیران یان کوڕەتیمە لاوە) (عەلی شەناغەیی٢٠٢٣، ٩)، ئەم پێناسەیە باس لە پێکهاتەی تەکنیکی و هونەری حەیران ناکات، بەڵکو تیشک دەخاتە سەر گرنگی کۆمەڵایەتیبوونی دەقی حەیران، کە پارێزگاری لە کەسایەتی و کارەکتەری ناو دەقەکە دەکات، وەک کچەتیمە حەیران و کوڕەتیمە حەیران.

١-٥ حەیران لە ڕووی ناوەڕۆکەوە:

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە حەیران بۆ چەند جۆرێک دابەش دەبێت، وەک ئەمانە:

- ناوەرۆکی دڵداری.
- ناوەرۆکی نیشتمان پەروەری.
- ناوەرۆکی کۆمەڵایەتی.
- ناوەرۆکی ئاینی.
- ناوەرۆکی شینگێڕی و لاواندنەوە.

١-٦ جۆرەکانی حەیران لە ڕووی ئاوازەوە:

- ئاوازی سەرچیایی: ئەو جۆرە حەیرانەیە کە حەیرانبێژ سەرەتاکەی بە دەنگێکی بەرز هەڵدەدا و تا کۆتایی، واتە دوا بەندی حەیرانەکە هەڵدانە و ناپسێتەوە.

- ئاوازی مەجلیسی: ئەم جۆرە حەیرانە بە هەوایەکی بەرز دەگوترێت، لەم دۆخەدا دەبێت چینەکانی دەنگی حەیرانبێژەکە بەهێزبن و بە دەنگێکی بەرز حەیرانەکە هەڵبدات (مەخمووری١٩٩٦: ١٠١).

بۆ ئەم مەبەستە، دابەشکردنی حەیران لە بازنەی ئاوازەوە، ئاهەنگ و لەرینەوەی مۆسیقی جیاواز دەردەکەوێت، ئەمەش لە کاتێکدایە، کە خوێندنەوە بۆ ناوچە جیاوازەکانی حەیران دەکرێت.

١-٧ کچ لە ناو دەقی حەیراندا:

کچ لە ناو دەقی حەیراندا، کە ئامانجی خوێندنەوەمانە لە کۆ حەیرانەکانی (دارە شەکران) ی خارە (ڕەسول بێزار گەردی)، پێگەیەکی بەرچاوی هەیە و لە زۆر ڕووەوە دەوری کچ لەنێو دەقەکانی حەیراندا دەرکەوتووە، ئەمەش ئامادەیی کچە لە پێگە کۆمەڵایەتی و هاوتاکانی پیاودا، هەر بۆیەش لەنێو دەقەکاندا بە حەیران ناودەبرێت و دەبێتە دەستپێکی چوونە ناو باسەکەوە، ژن لە کۆمەڵگەی کوردیدا، وەک پیاو توانای هونەری هەبووە و بەشداری لە گۆتندا کردووە، بۆیە کاتێک ژن بانگ دەکاتە کوڕەی، وەک کوڕ بۆ کچە، ئەویش بە حەیران دەستپێدەکات، واتە لەو دەشتی

هەولێرەی ژنی حەیرانبێژمان هەبووە و گازی کورەتیمە حەیرانی کردییە، ئەحمەد حەیران ناوی چەند حەیران بێژێکمان بۆ دیاری دەکات: (حەیشێ عەبدوڵلا سنجاوی لە گوندی عالّلا، حەلیم بادینی لە گوندی قەپران، ئامینە کوڵەندە لە گوندی باقرتی قەراج، زولێخا محەمەد سالح لە گوندی خەزنەی کەندیناوە، عەیشێ رەحمان میکایل لە هەولێر خێزانی عوسمان حەیرانە، زبێد عەباس لە گوندی شۆرە زەرتکە...) (سنجاوی٢٠١٠: ٦١)، یەکێکی تر لە حەیرانبێژە ژنەکان، کە ئێستاش لە ژیان ماوە و لە شارۆچکەی عەنکاوە، پارێزگای هەولێر دەژیت ژنێکی مەسیحییە و دەنگی تۆمارکراویشی هەیە، ناوی(بەسێ بویە شەعبا)یە(عیسی، ٢٠٢٤، چاوپێکەوتن)، ئەو حەیرانانەی کە لەسەر زمانی ژنان گوترانە، ئاورێکی وەهایان لێ نەدراوەتەوە، کە پێویست بوو، وەک حەیرانبێژە پیاوەکان رۆڵیان گرنگیان پیدرابایە و لە ناوەندی هونەری کوردی باشتر دەرکەوتبان.

٢ – ڕەنگدانەوەی کچ لە حەیرانەکانی (ڕەسول بێزار گەردی)دا:

حەیران بەرهەمێکی ڕاستەقینەی دەشتی قەراج و کەندیناوەی شاری هەولێرە، ئەم بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییە بۆ نەتەوەی کورد بۆتە مایەی شانازی و ناسنامەیەکی ڕاستەقینە، چونکە وەک گوترایە هیچ نەتەوە و میللەتێکی تر جگە لە میللەتی کورد خاوەنی ئەدەب و هونەری حەیران نییە، ئەمەش مایەی خۆشحاڵییە، چونکە ئەمە نیشانەی زیندوویی زمان و هۆشیاری میللەتەکەیە، دواجار بۆ دەوڵەمەندی زمانەکەش دەگەڕێتەوە.

حەیرانەکانی (ڕەسول بێزار گەردی)، لەرووی هونەرییەوە دەوڵەمەدن و چێژی هونەری ئەدەبی تایبەت بە خوێنەر یان گوێگر دەبەخشێت، لەپاڵ ئەمەشدا کچ کە بابەتی سەرەکی توێژینەوەکەمانە رۆڵی دیاری لە دەقەکاندا دەردەکەوێت، سروشتی کۆمەڵگەی کوردی وایە، ژن زۆر ئازایانە و لێهاتووانە تێیدا هەڵدەکەوێت، کە لە هەموو کارێکدا هاوکاری پیاوە، جا پیاو باوک بێت یان برا یان هاوسەرەکەی بێت، بەڵام لە کاری هەرەوەزیدا بەشدار دەبێت و هێزێکی مەعنەویش بە دەوروبەر دەبەخشێت، لەپاڵ کاری هەرەوەزی و یارمەتی پیاوان لە دەرەوە، کاری ناوماڵیش وەک خواردن ئامادەکردن و منداڵ بەخێوکردنیشی لەسەر شان بووە.

هەرکاتێک کچەتیمە حەیران عاشقی کورێک بووبێت، زۆر بە پارێز و وریاییەوە هەرێی بە کورەتیمە داوە، لەگەڵ ئەم عاشق بوونەش زۆرجار پاریزگاری لە رەسەنایەتی و شکۆی خێزانەکەی خۆی کردووە، نەبادە بەهۆی ئەوەوە ناو و ناوبانگیان لەکەدار ببێت.

لەم کارەی بەردەستمان، کە خوێندنەوەیەکی وەسفیی شیکارییە، هەوڵدەدەین لە تەواوی حەیرانەکانی ناو کتێبی دارە شەکرانی رەسول بێزار گەردی، ئەو لایەنانە دیاری بکەین، کە لەسەر کچ و پەیوەندییەکانی ڕەنگ دەداتەوە، ئەمەش دەبێتە هۆکاری بەهێزبوونی زمانی دەقی حەیران و بنیاتی ناوەرۆکێکی هونەری.

٢-١ وەسفی کچەتیمە حەیران:

وەسف لایەنێکی بەهێزە لە ناو حەیرانەکاندا، وەک چۆن لە ئەدەبیاتەکانی تری وەک شیعر و ڕۆمان و چیرۆک... لایەنێکی هونەری بەهێزە، لە ئەدەبی فۆلکلۆریشدا بەهەمان شێوە وەک لایەنێکی هونەری بەهێز دەور دەبینێت. لەم حەیرانانەی رەسول بێزار گەردیدا وەسفی کچەتیمە حەیران

زەق کراوەتەوە، زۆرینەی وەسفەکان وەسفی ڕاستەوخۆن و کاریگەری ئارام و جوان دەخەنە سەر دەروونی گوێگر و خوێنەر. لە حەیرانی ژمارە (٢٦)دا دەڵێت:

حەز لێ کردن هەنگینێ خۆشە
لەبن چیغ و ڕەشماران
وەکی کوڕ دادەنێ خەتێ سمێران
کیژیش دادەنێ بنێ جۆتە مەمکان

لەم دەقەدا حەیران بێژ وەسفێکی جێندەری کردییە، هەڕەتی لاوێنی کچ و کوڕی دیاری کردووە، کە دیارترین و هەستیارترین قۆناغە بۆ حەزی سێکسی و دروستبوونی خۆشەویستی. لە حەیرانی ژمارە (٣١)دا دەڵێت:

لە سیلەی ڕەزی
بن سێبەری دار شەنگەبیان
سەر کانی بێترمەی
بەژنەکی برند و دوو چاوی بەرەک و سەرەکی بە تاس
دانیشتیە بە پەنجەی بە خەنە
لانکی دەژینی

لەم حەیرانەدا وەسفی بەژن و باڵا و دوو چاوی یار و سەری دەکات، تاسی خستۆتە سەری، کە جۆرێکی جوانکاری و خانومانی کچی کوردی پێ دیاری دەکرا، دەستی بەخەنە، جۆرێک بووە لە وەسفە جوانەکانی نێو ئەدەبیاتی فۆلکلۆری کوردی. لە حەیرانی ژمارە (٤٥)دا دەڵێت:

دەوەرن زەینێ خۆ بدەنەوە
بەژنەکی برند و زەندەکی بە بازن، قامکەکی بە ئەنگوستیلە
تازە لە بن کراسەکی مەرەز کتان
بناغەی جۆتە شەمامە و شەمامان دادەنێ
گەلەک شیرین ڕادەکێشی جوانە مایني سەرجوانێ، پیشی باری

حەیرانبێژ وەسفێکی ڕاستەوخۆی کچەی کردییە، ئەم وەسفە لە زمانی کوڕەتیمە حەیرانەوەیە، تەنانەت وەسفی ئەو دیمەنەش دەکات، کە کچەتیمە حەیران بەو هەموو جوانی باڵایەوە، چۆن سەری جوانییە ماینێ ڕادەکێشیت. لە حەیرانی ژمارە (٥١) دا دەڵێت:

گەلی برادەرینە
بریا ئەمن هەموو سبیانان
بباما یە باجگری ماچان
لە بەرایێ کۆمەری دارکەران
سەر لە سبیانێ
لە چارە ڕەشی تۆماریان
لە خەزێم شۆڕی بەحرکەییان
لە لفکە شۆڕی کۆییان
لە تاس بەسەری هەولێریان
لەگەردن کێلی ڕواندزیان
لەسەر بە هیزاری دزەییان
لە پلپلە شۆڕی خۆشناوان
ناوەڵلا لە کیژۆرە سیانان
لە بەرایی کۆچ و کۆچباری
لە تەنگانەی کاولە جاسەنێ

لەم حەیرانەدا، جۆرێک وەسف دەردەکەوێت، کە جیاوازە لە جۆرەکانی تر، لەم دەقەدا وەسفی کچەتیمە حەیرانێ بە پێی ناوچە جیاوازەکان دەرکەوتووە، تەماشا بکەین، هەموو ئەو ناوچانەی گرتۆتەوە، کە حەیرانی تێدا گوتراوە و کاریگەریی تێدا دەرکەوتووە، واتە هەر ناوچەیە و تایبەتمەندی و کەرەستەی جیاوازی تایبەت بەخۆی هەبووە بۆ ناسینەوە و جوانی و دەرکەوتنی ژن لە کوردەواریدا. لە حەیرانی ژمارە (٥٢)دا دەڵێت:

کراسی وانم دارکەژۆکن

گوارەی وانم زێڕن پێنج گۆنە
زێدە لە هەموو عاشیرەتان، گۆریە چەلینە
شاییەک دەگەڕێ
لەبەر دیوانێ ئەسمەرێ
بە پەنجەیێ بە خەنە
قامکێ بە ئەنگوستیلە
قاوەی دەگێڕی، بەوێ فنجانێ

لەم حەیرانەدا، وەسفێکی ڕاستەوخۆی کچ دەکات لە دیوەخان و لە ساتی خزمەتکردنی میوان و قاوە گێڕاندا، ئەمەش هونەرکارییەکی وردە، کە بۆ کارزانی حەیرانبێژ دەگەڕێتەوە.

٢-٢ لێکچواندنی کچەتیمە حەیران:

لێکچواندن هونەرێکی ڕەوانبێژییە، گرنگە لەنێو دەقی ئەدەبیدا، وەک بنەمایەکی گرنگ تەماشا دەکرێت، چونکە لە بنیاتی وێنەی شیعریدا دەورێکی سەرەکی و جۆراوجۆر دەبینێت. لە حەیرانەکانی ڕەسول بێزار گەردیدا، چواندن وەک ڕەگەزێکی هونەری بەرچاو دەکەوێت، ئەوەی جێگای سەرنج و تێرامانە ئەوەیە، کە هیچ شتێک بە کچەتیمە حەیرانی نەچوێندرایە، بەڵکو لە هەموو شوێنەکان کچەتیمە حەیران بە شتەکانی تری وەک (مامز، پۆڕ، دارکنێر، گورە نیسان...) چوێندرایە. (لێکچواندن بریتییە لە چواندنی شتێک بە شتێکی دیکەوە، لەبەر هەبوونی سیفەتێک، یان زیاتر لە سیفەتێکی هاوبەش لەنێوان هەردوو شتدا) (مستەفا٢٠١١، ١١٨) لە حەیرانی ژمارە(٨٨)دا دەڵێت:

براینە حەیرانەکەی خۆم دەشوبێنم
بە جوانە ماینەکەی عەلیەل حەسەنی
وەکی فەسلی بەهاران، وەلەکە عارەب تەوریان دەدایێ
گیر نەدەبوو بە چ سندم و زنجیران
دەیبرپییەوە بریاری کاولە مەفتەنی

حەیرانبێژ لە ئەدای گازکردنە حەیرانێ، ڕووی قسان دەکاتە دۆست و برادەران، پێیان دەڵێت: ئەمن یارێکم هەیە شوبهاندیتم بە جوانە ماینێ، هەڵبەتە لەم چوواندنەی بیرت دەکەوێتە سەر کچێکی ناسک و تازە پێگەیشتوو، واتە لەنێوان هەژدە تا بیست ساڵی دابێت. لەم جوانە ماینەدا کۆمەڵێک دیمەنی دیکەشت بۆ دەردەکەوێت، واتە خورتە و بە ئاسانی دەستەمۆ نابێت. لە حەیرانی ژمارە (١٠٢)دا دەڵێت:

گەلی برادەرینە
ئەمن سینگ و مەمکی ئەو چاوڕەشەی دەشوبێنم
بە دوکانی مەرجانان، ئەوەندەی ماملەتی لێدەکەم، چ جوابان نادا

سینگ و مەمک:	لەوچووە
دوکانی مەرجانان:	لێی چووە
چ جوابان نادا:	ڕووی لێکچوونە

لە حەیرانی ژمارە (٧)دا دەڵێت:

گەلی برادەرینە،
ئەمن حەیرانی خۆم دەشوبێنم
بە خەجیجی ڕەحمانی، جەواهێرێ ئەحمەد بارینان
ئەسمەرێ کابایزی، خانزادی سۆران
وەکی سەردەمەکی
حوکمی دەگێڕا لە بنە بنەی هەریرێ

حەیران بێژ ڕووی قسانی لە برادەرانە، پێیان دەڵێت، یارەکەی من زۆر جوان و بەتوانایە، لەم توانا و جوانییەی کە هەیتی چوواندیتی بە کۆمەڵێک کەسایەتی ژنی کوردی، کە سەردەمانێک خانومان و ناو و دەنگی سەردەمەکەیان بووینە. لە حەیرانی ژمارە (١١)دا دەڵێت:

گەلی دۆست و برادەرینە
ئەمن بەژنی باریک دەشوبێنم بە نەمامە سێوەکانی

وەک شین دەبیتەوە
ئەوەلی بەهاران لەبەری بێریێ
بەژن باریک: لەوچووە
نەمامە سێو: لێی چووە
شلک و بەرز: ڕووی لێکچوونە
لە حەیرانی ژمارە (٢٩)دا دەڵێت:
گەلی برا و برادەرینە
شەپۆری خۆی دەداوە لە عاویە و عاویان
کلکەیی گوێری گردی کوشافی
دەبا سینگ و مەمکێ ئەو زاڵم بابەی
لەبۆ من بمینێ، بەو جۆتە گومەتی سوڵتان عەولای خۆمان
فەسڵی بەهاران دەچمەوە تەوافی

حەیران بێژ لەم دەقەدا وێکچوواندنێکی واتایی لەنێوان دوو شتی بەرجەستە دروستکردووە، ئەمەش هونەرکارییەکی جوانی نێو کایەی ئەدەبییە، بەتایبەتی لە بەرهەمی ئەدەبی فۆلکلۆریدا.

سینگ و مەمک: لەوچووە
جۆتە گومەتی سوڵتان عەولای: لێی چووە
تەواف: ڕووی لێکچوونە

لە ناو حەیرانەکانی ڕەسول بێزار گەردی ڕێژەیەکی زۆر لە هونەری چوواندن بەرچاو دەکەوێت، بەڵام کەم وایە ڕووی لێکچوون هاتبێت، لە هیچ شوێنێکی هونەری چوواندندا ئەوزار دەرنەکەوتووە، کە کەرەسەیەکی لاوەکی هونەری چوواندنە لە ئەدەبی ڕەوانبێژیدا.

٢-٣ ڕووی کوڕەتیمە لە کچەتیمە حەیرانێ:

لە ئەدەبیاتی فۆلکلۆری کوردیدا، بە تایبەتی حەیران، کاتێک ئەدەبەکە لەسەر زاری کوڕە دەگۆترێت، ئەوا سەری قسان دەکەویتە دەست کوڕەتیمەی، بەڵام لە ناوەوەی دەقەکاندا، لایەنی تری وەک دەمەتەقێ و ڕووی قسەکردنی کچەتیمە حەیران... دەردەکەوێت. لە حەیرانی ژمارە(١)دا دەڵێت:

حەیران ئەتو ئەوڕۆکە سبیانێ
سەری خۆتم لەبۆ برندکە گەردەنت گەلەک زەردە
خار بێنە دەرێ
دواتر دەڵێت:
لە زاری کۆرانێ
دەگەیمە حەیرانەکەی خۆم دەمگۆت
دەتو بینە دەستی چۆپە داوێمە سەر ملی بەکەزی
دەگرم جۆتە شەمامە و شەمامەی خڕی خەیلانی
هەر وەکی بەرێ
ئەتو ئەو سارەکە سەری چەندان سارانە
سینگ و مەمکی تو لۆ من پاوان بوو
هەموو دەمێ کیژە کۆچەری
گەردن مامزی، جوانی پشدەری

لە حەیرانەکاندا نموونەی لەم چەشنە دەردەکەوێت، کە ڕووی کوڕەیە لە کچە و پێیدا هەڵدەدات، ئەمەش سۆزدارییەکەی لە سنوور بەدەری کوڕەتیمە حەیران پیشان دەدات بۆ دۆستەکەی، لە زۆربەی وێنەکاندا داواکاری ماچ و دەست بردن بۆ ناو مەمکان و بۆنکردنی گەردەن..... بابەتێکی تری ڕووی کوڕەکەیە، لەلایەکی تریشەوە کوڕە داوای هاوسەرگیری و لێک گرێدانیان دەکات، وە لە هەندێک لە وێنەکان هەرێ و بەڵێنەکانی خۆی بۆ کچەتیمە حەیرانێ دووپات دەکاتەوە.

٢-٤ ڕووی کچەتیمە لە کوڕەتیمە حەیرانێ:

ئەگەرچی حەیرانەکان هەموویان لەسەر زمانی کوڕە گۆتراون، دەستپێکی گۆتنەکان لەدەست کوڕە بووە، بەڵام کە دەچینە ناوەوەی دەقی حەیرانەکان، دەبینین لە زۆر شوێنان کچەتیمە حەیران ڕووی

قسانی لە کوڕەیە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سەرکەوتوویی هونەری حەیران و کارزانانەی حەیرانبێژەکە. لە حەیرانی ژمارە (٥٠)دا دەڵێت:

ئەوڕۆ هێواری
دەگەیمە جوانی ناوماران
دەیگۆت: کوڕەتیمە حەیران
ئەتو ئەوشەوە لە سێباری نیوە شەوێ
وەرەوە بن چیغ و ڕەشماڕێ
ماچکە خەت و خاری گەردەنێ
بگرە جۆتە شەمامە و شەمامان
پێشی بەیانییان
بە پارێز برۆ هەروەکی دزان

کچەتیمە حەیران ڕووی داوای لە کوڕەتیمەیە و دەڵێت: دیسان وەرەوە ژوانێ، بن چیخ و ڕەشماڵێ، (وەرەوە) دەلالەتی ئەوە دەدات کە پێشتریش لەهەمان شوێن ژوان و ڕاموسانیان هەبووە، ئەگەر بیگوتبایە (وەرە)، ئەو (وە)یەی دووبارەکردنەوەیەی پێوە نەلکاوە، دەلالەت بوو لە یەکەمین ژوان و دیداری کچەتیمە و کوڕەتیمە حەیران، هەڵبەتە لەناو ڕەوەندییان جێژوانی زۆربەی کوڕ و کچەکان لە ناو ڕەشماڵ و بن چیخان بووە. لە حەیرانی ژمارە (١٠٩)دا دەڵێت:

حەیران کیژ دەرێ: لاوە گولەکەی مێردان
دونێ هێوارێ، ئەمن لەسەر تو ئەنگافتن
دارەکی دەداوە لە زەندێ بە بازن
لە قامکێ بە ئەنگوستیلە
قەمزە و قەرەپۆشی
لە سەری منی خانە وێرانێ هەرافتن

کچەتیمە لە قاڵبی وەسف لەسەر خۆیدا ڕازی دەروونی خۆی بۆ کوڕەتیمە حەیرانێ دەڕێژێت، پێی دەڵێت کەچی بەسەر هاتووە لەسەر ئەو. ئەمە ئاگادارییەکە لە کچەوە بۆ کوڕەکە نەبادا خیانەتی لێبکات و پشتی تێبکات. لە حەیرانی ژمارە (٥٥)دا دەڵێت:

حەیرانەکەی من دەیگۆت کوڕەتیمە لاوە
بەسم جۆتە شەمامە و شەمامی باغەوان بگوینە
دەستە خوشکانم دەزانن دەستیان لێ مەدە

کچەتیمە لە ژوانی کوڕەیە و داوای لێ دەکات، کە زۆر دەست لە مەمکانی نەگێریت و نەیانشێلێت، نەبادا دەستە خوشکانی بزانن، ئەمەش جۆرێکە لە مەکر و نازی کچان لەگەڵ کوڕە دۆستەکانیان.

٢-٥ دەمەتەقێی نێوان کوڕەتیمە و کچەتیمە حەیرانێ:

دەمەتەقێ جۆرێکی ترە لەناو حەیرانەکاندا بەرچاو دەکەوێت، ئەم دیمەنە لەناو دەقی ئەدەبی نووسراو و فۆلکلۆردا دەور و گرنگی خۆی هەیە، چونکە دەبێتە هۆی جوانکاری و دروستبوونی زمانی جیاوازی ئەدەبی. لە حەیرانەکاندا شتێک نابینیتەوە لەوەی، کە ئایا قسەی کوڕەکە زاڵە بەسەر کچەکەوە، یان بە پێچەوانەوە کچەکە بەسەر کوڕەکەوە. بەڵکو دەمەتەقێیەکی ئاسایی و گەیاندنی زانیاری و دووبارەکردنەوەی هەرێیە. لە حەیرانی ژمارە (٣٨)دا دەڵێت:

حەیران کیژۆرە جوانێ
ئەمن ئەوڕۆکە سبیانێ
دەچمەوە شارەکەی پیرە هەولێرێ
نازانم چت لەبۆ هەرگرم لەسەر دوکانێ؟
کیژ دەرێ کوڕەتیمە لاوە
ئەتو کەوییەکم لەبۆ بینە
بەری لە سۆرە گورێ
پشتی لە ڕەشە ڕەیحانێ
خەناوکەش لەبیرنەکەی لەگەر قەنەفر و مەرجانێ
دەمەتەقێی نێوان کچ و کوڕە بەشێکی دیاری

ناو هەندێک لە حەیرانەکانە، گومانی تێدا نییە جاران کاتێک کوڕ دەچووە شاری، دەبوایە دیاری بۆ دۆستەکەی بێنێت، لەم دەقەدا کوڕەتیمە پرسی پێدەکات و هەر شتێکی کە حەزی لێبێت بۆی بێنیت، کچەش وەڵامی دەداوە و کە چی خواست ئەوی بۆ بکاتە دیاری. واتە دەمەتەقێیەکە لە چوارچێوەی تەبایی و خۆشەویستییدایە. لە حەیرانی ژمارە (٦٣) دا دەڵێت:

دەگەییمە حەیرانەکەی خۆم
دەمگۆت دەتو بینە دەست باوێمە
سەر ملی بە کەزی
ماچ کەم چەرخی ڕوومەتێ
بەقسەی بەدکاران مەکە
بوختانیان زۆرە
گەلی برا و برادەرینە
حەیرانەکەی من دەرێ
کوڕەتیمە لاوە
دەزانم لۆ کنەمن هاتی
ئەمن هەتا ڕۆژی مردنێ
بە شەرت و پەیمان هەر گراوی تومە
یەکدی ماچ دەکەین
نۆرە بە نۆرە

لەم حەیرانەدا دیمەنی دەمەتەقێیەکمان بۆ باس دەکات، کە زەمەنێکی ڕابردووی هەیە، کوڕەتیمە حەیران بۆ برا و برادەرانی دەگێڕێتەوە. ناوەڕۆکی ئەم دەمەتەقێیە لە جێژوانێبووە، باس و خواسی ماچ و دەست لە باخەڵ گێران بووە. لە حەیرانی ژمارە (٩١)دا دەڵێت:

حەیران کیژۆرە گورێ
ئەتو ئەوسارەکە هاوینێ
سەبرەکم لێ بگرە هەتا جۆخین هەردەگیرێ
دەچمەوە شارەکەی قۆچە موسرێ
تفەنگی سەر ملیت لۆ دەفرۆشم
دەیدەم بە مەرجان، خەریتە بە قەنەفرێ
کیژ دەرێ: کوڕەتیمە حەیران
ئەتو هەنگینێ تفەنگی سەر ملی لەبۆ من بفرۆشی
وەکی ئەمن بمرم مەیتم ڕاببری
هەمووم بە دارەبازەی وەبکرێ

ئەم دەمەتەقێیەی لەم دەقەدا بەرچاو دەکەوێت، کەسایەتی کوڕەتیم و کچەتیمە حەیران لەسەر پاراستنی ڕەسەنایەتی کلتووری کوردی پیشان دەدات، وەک کچە ڕازی نییە، کە هیچ کات کەرەستەی جوامێری و جەنگ بفرۆشێت و بیدات بە کەرەستەی جوانی و ڕازاندنەوە.

ئەم دەمەتەقێیە بە شێوەیەکی ئامادە و ڕووبەڕوو لە حەیرانەکە دەردەکەوێت، واتە زەمەنەکە لە دۆخی ئێستا دایە.

٦-٢ کار و هەرەوەزی کچەتیمە حەیران:

لە دابونەریتی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵی کوردیدا، کاری هەرەوەزی کلتوورێکی جوان و بەرچاوی نێو کۆمەڵگەی کوردی بووە، لەم کلتوورەدا ژن و کچی کوردیش دەورێکی باڵا و کاریگەرییان هەبووە، زۆرجاری وا هەبووە ژن و کچی ئەم کۆمەڵگەیە کار و پیشەی پیاوانیشیان ڕاپەڕاندووە. لە ئەدەب و هونەری حەیراندا باس لەو دەوری ژن و کچی کوردی کراوە، لە حەیرانی ژمارە (١٢)دا دەڵێت:

حەیران لە شینکان لە شینکی هەڵگۆزێ
گەلی برادەرینە
ئەنگۆ وەرن ئەورۆ سبیانێ
بە چاوێ من بڕۆنە بەژنەکی باریکەلانە
دەستی دایەوە کۆتکەکی دارکنێر لە دەشتی کاولە قەراجی
گەلەک جوان دەکوتیتەوە کۆتان و کۆزی

ئەمە نموونەیەکی جوان و بەرچاوە لەنیو حەیراندا، کە دەوری ژن و کچی کورد لە کاری هاوبەشی لەگەڵ پیاودا دەیانکەن، ئەگەرنا ئەم کارەی کە کچەتیمە دەیکات، وەک لە دەقەکەدا هاتووە، پێویستی بە هێزی بازوو هەبووە، ئەم هێز و توانایەش زیاتر لەلای پیاو کۆبوویتەوە.

٢-٧ کچ وەک پێناو لە حەیراندا:

ئەوەی پەیوەندی نێوان دوو دڵان تێکبدات و لێکیان بکات، پێی دەڵێن (بەکرۆک، زی)، واتە بەدکار، خرپەکار، ئەوەی نێوان دوو دڵان خۆش دەکات و لێناگەڕێت بەینیان تێکبچێت پێی دەڵێن (پێناو)، واتە خۆکردنە قوربانی بۆ خۆشی دوو دڵی خۆشەویست و عاشق.

لە حەیرانەکانی رەسول بێزار گەردیدا، کچی پێناو دەورێکی باش و کاریگەری هەبووە بۆ خستنەروو و گواستنەوەی هەواڵ و سەلامی کچەتیم و کورەتیمە حەیران. پێناو هۆکارێکی گرنگی گەیاندن بووە لەم بوارەدا، کە دەکاتە نامە و تەلەفۆن و مۆبایلی ئێستا، لە حەیرانی ژمارە (١٣) دا دەڵێت:

دەگەیمە پێناوی دەمگۆت: دەوەرە دەستی منت دامەنێ

لەبۆم برێ بە بەژنەکی برند و دوو چاوێ بەرەک گەردەنەکی بە خەناوکە، هەتا ئەوێ رۆژێ پێکدەبرێین

دەبا جۆتە شەمامە و شەمامەی رۆستەم بەگی

لە بن کراسی وابی

لە بۆ من بە دیاری هەرگری

لەم دەقەدا دەوری پێناو گەیاندنی هەواڵ و داوای کورەیە بۆ کچە، کە پێی بلێت خۆی نەگۆڕیت، چونکە من هەر بە هیویێ ویمە، نەکا مەمک و شەمامان بداتە دەست کورێکی تر. لە حەیرانی ژمارە (٢١)دا دەڵێت:

ئەمن ئەورۆکە چاوم بە پێناوی دەکەت

دەمگۆت: دەتو وەرە دەستی منت دامێن بی

ئەتو ئەورۆکە لەبۆم بری

بە بەژنەکی برند و دوو چاوی رەشکۆکە

سبەی دانی هێواری

لەبۆم بێتەوە جێی راوگەی ژوانی جاران

هەموو خەرکی گوندێمە

لۆخۆیان پێکبران

با ئەمەش دانیشین بکەین تەکبیرێ

پێناو دەوری خێری هەیە، تا قسەی دڵی کورەتیمەی بگەینێتە کچەتیمە حەیرانێ، بۆ ئەوەی ئەوانیش وەکی خەڵکی گوندەکەیان تەکبیری هاوسەرگیری و پێکەوەبوونیان بکەن و لەسەر شتەکان رێک بکەون. لە حەیرانی ژمارە (١١٣)دا دەڵێت:

لە کانیێ بەر ماران دەگەییمە پێناوێ

دەمگۆت: چاوێی مەحبوبەکەی بەر ماران، لەخۆرا رەشن

دەیگۆت: نا، کلی لە شاران

لە چاوی خۆی دەکاتەوە بارگرانی

لەم دەقەدا دەمەتەقییەک بە دی دەکرێت، بەڵام جیاواز لەو دەمەتەقێیەی لە بەرایی باسمان کرد، ئەمەیان لەنێوان کورەتیمە حەیران و پێناوییە، بەڵام باس هەر باسی کچەتیمە حەیرانییە، واتە کچەتیمە حەیران ئامادەیی نییە لەم دانیشتن و قسە گۆڕینەوەیەدا.

٢-٨ گلەیی کردنی کچەتیم و کورەتیمە حەیران:

ئەم دیاردەیە لە حەیرانەکانی رەسول بێزار

گـەردی بـەرچـاو دەکـەوێـت، ئـەمـەش دیمەنێکی ئاساییە، چونکە هەتا کوڕ و کچە چاویان لە یەکتر بێت، ئەوا هەمیشە بە چاوی چاودێر و ترسەوە چاو دەخەنە سەر یەکتر، لەم بارەشدا کۆمەڵێک گلەیی و گازاندە دروست دەبێت، تەنانەت دەگاتە ئەوەی، کە لایـەک بێوەفایی لەگەڵ بکات و بۆ لایێکی تر وەرچەرخێ. لە حەیرانی ژمارە (٤٨)دا دەڵێت:

دەگەیمە حەیرانەکەی خۆم، دەیگۆت: کوڕەتیمە حەیران

ئەمن زانیتم ئەتو ئەوسارەکە بەهارێ
جۆتە یارانت لە سەر من گرتینە
خۆ من دەمگۆت: راستە بەڵان درت چ نەکا
شەوێ زستانان گەلەک دوور و درێژە
یەکت لۆ دەکەم بە کۆیلە
ئەویدیش بە لانک ژینە

لەم دەقەدا ڕووی گلەیی و گازاندەی کچەتیمە حەیرانییە لە کوڕەی، کە لە پاڵ ئەوی دوو دۆستی تریشی گرتینە، بـەڵام کوڕەتیمە حەیران وەڵامی ڕاستی دەداتـەوە، پێی وایە هـەردوو یارەکەی بۆ خزمەتی ئـەو و منداڵەکانی گرتینە. لە حەیرانی ژمارە (٨٥)دا دەڵێت:

حەیران ئەورۆ هێوارێ
لە دوم هەناردی لۆچی نەهاتی؟
ئەورۆ سەری سێ ڕۆژانە
زانیتم بازن و خرخارت لە کن وەستا شەریفی زێڕینگرە
جلکی بووکینیت لەسەر خەیاتی
ئەتو ئەوسار سەری چەند ساران بوو
دۆست و گراوییێ من بووی
ئەوسارەکە پایزێ
بە قسەی بەدکاران لەگەر من خاین دەرهاتی

ئەم دەقە ڕووی گلەیی و گازاندەی کوڕەتیمە حەیرانییە لۆ کچەتیمە حەیرانی، ئەم دەقە ئاماژەیەکی زیندووە لە بوونی ئەو دیاردەیە، کە دوای بەڵێن و هەرێ بەیەکتر دان، دوایی خاین و بێوەفا دەربچێت.

٢-٩ بەڵێنی کچەتیم و کوڕەتیمە حەیران لە ناو دەقەکاندا:

ئەم دەقانەی بەردەستمان کۆمەڵێک دیمەنی بەڵێندان و هەرێ بردنە سەری تێدا دەردەکەوێت، جا ئەم بەڵێن و هەرێ پێدانە چ لەلای کچەکەوە بێت، چ لەلای کوڕەکەوە بێت، ئەوە ئاداب و ڕەوشتێکی بەرزی کۆمەڵگەی کوردییە، بەتایبەتی کۆمەڵگەی گوندنشین و کۆچـەریـیـان، هەڵبەتە دەقـەکـانی حەیرانیش بەرهەمی بیر و چالاکییە جۆراوجۆرەکانی نێو کۆمەڵی گوندنشین و کۆچەرییانە. لە حەیرانی ژمارە (٢٧)دا دەڵێت:

گەلی دۆستینە ئەمن ئەورۆ سبیانێ لە جێی ژوانێ
دەگەیمە چاو ڕەشەکەی ناوماران
دەمگۆت: دەتو وەرە ماچ کەم
چەرخی ڕومەتێ، گەردەنێ بە خەناوکە
ئەمن پاشی تو ناکەم نەزەرێ
بروام پێبکە، هەتا هەتایێ

لەم حەیرانەدا کوڕەتیمە حەیران ڕوو دەکاتە کچەتیمە حەیرانی، ئەگەر ئەو ڕازی بێت ماچ بکاتن چەرخی ڕوومـەتێ، ئەویش هەرێی دەداتـێ هەتا دنیای دنیایە خیانەتی لێ نەکات و تەماشای هیچ کچی تر نەکات. لە حەیرانی ژمارە (٧٤)دا دەڵێت:

گەلی خزمینە
بەژنی باریکەلانە جوابان دەنێری دەرێ:
کوڕەتیمە حەیران ئەتو چیدی خەمان مەخۆ
ئەوسارەکە بوارێ بابم ڕازیکە
داکم چ پێگۆتنی پێ ناوێ

کچەتیمە حەیران ڕووی بەڵێنی بە پێناوێ بۆ

کورەتیمە حەیرانی دووپات دەکاتەوە، پێی دەڵێت: کە هیچ دڵ لە دڵ نەدات و ئەو هەر لەسەر پەیمان و هەرێی خۆیەتی، هەمیشە لە ناو کۆچەری و گوندیان کچ خاوەنی هەڵوێستی خاسانەی خۆیان بووینە، ئەمە گوزارشتە لە پێگەی رەوشتی کۆمەڵایەتی و هێزی ئەویندارانەی ژن و کچی کوردی کۆچەری و گوندییان.

ئەنجام

زمانی حەیرانەکان، زمانی نشینانی گوند و کۆچەرییانە، هیچ دەرکەوتەیەکی شارستانی پێوە دیار نییە، واتە هیچ هونەرمەندێکی شارستانی کە مەقام و قۆریاتیان چڕیوە، ناتوانن حەیران بڵێن، چونکە ئەوان کەوتوونەتە ژێر کاریگەری ئەدەبیاتی شارستانی. کچ کارەکتەرێکی کۆمەڵایەتی بەهێزە و پێگەیەکی دیاری لەنێو حەیرانەکاندا هەیە، کچ بەشدارە لە هەموو کارێکی هەرەوەزی لە تەک پیاوەکاندا. لە حەیرانەکاندا دەردەکەوێت، کە کچەتیمە حەیران دەورێکی دروستی گێڕاوە لە سەرگرتنی ئەو پەیمانەی بە کورەتیمە حەیرانی داوە. حەیرانەکان تۆپۆگرافیایەکی ستونی تەواوی هەیە، لە کورت و ناوەند و درێژ پێکدێت، مۆسیقا و زمانی شیعریشی هەیە. دایک لە حەیرانەکاندا هەردوو رۆلی هاوکار و چاودێری بینیوە بەسەر کچەکەیەوە.

سەرچاوەکان

– پیربال، فەرهاد (٢٠١٠)، مێژووی گۆرانی و مۆسیقای کوردی، چاپی یەکەم، بڵاوکراوەی دەزگای ئاراس_ ژمارە ٩٤٩، هەولێر.

– جوتیار، خالید (١٩٧٧)، کورتە سەرەتایەک، حەیران، گۆڤار: رۆشنبیری نوێ، ژمارە: ٦٣.

– حەیران، ئەحمەد (١٩٨٤)، ئاشناییەک لەگەڵ لاوک و حەیراندا، گۆڤار: کاروان، ژمارە:٢١، ئەمینداریتی گشتی رۆشنبیری و لاوان، هەولێر.

– خەزنەدار، مەعروف (١٩٦٢)، کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا، مطبعە الوفاء، بغداد.

– رەسوول، مستەفا، عیزەددین (٢٠١٠)، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، چاپی سێیەم، بڵاوکراوەی دەزگای ئاراس_ ژمارە ٩٧٤، هەولێر.

– مستەفا، عەبدوڵلا، ئیدریس (٢٠١١)، لایەنە رەوانبێژییەکان لە شیعری کلاسیکی کوردیدا- بەنموونەی حەمدی و حاجی قادری کۆیی، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

– سنجاوی، جەمیل (٢٠١٠)، حەیران و چەند بۆچوونێکی تر، چاپی یەکەم، چاپخانەی منارە، هەولێر.

– عیسی، سلێوە، هاوژین٢٠٢٤، چاوپێکەوتن، ٤/٢٥، چوارشەممە، کۆیە.

– عەزیز، ئیبراهیم، عومەر(١٩٨٩)، لەنێو فۆلکلۆری داب و نەریتی کوردەواریدا، گۆڤار: بەیان، ژمارە: ١٥٧.

– عەلی شەناغەیی. حاجی. عومەر٢٠٢٣، کۆژانی حەیران، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی کوردستان، هەولێر.

– گەردی، رەسول، سەفین (٢٠٠٧)، دارە شەکران_ حەیران و گۆرانییە بڵاونەکراوەکانی رەسول گەردی، چ١، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر.

– مەخمووری، غەفور (١٩٩٦)، حەیران، چەمک_ ناوەڕۆک_ سەرهەڵدان، گۆڤار: رامان، ژمارە:٥، هەولێر.

– مەخمووری، غەفور (١٩٩٦)، حەیران، چەمک_ ناوەڕۆک_ سەرهەڵدان، گۆڤار: ڕامان،ژمارە: ٤، هەولێر.
– مخموری، غـفـور(٢٠١٧)، ترجمة: كمال غمبار، الحيران مفهوما و مضموما و ظهورا، مطبعة (روزهلات)، هەولێر.

الملخص

لا تنتمي الحەيرانات إلـى فضاء مديني أو سياق حضري، إذ إنها تعد من النتاجات الشفاهية التي تبلورت ضمن بيئة رعوية وقروية بحتة. ولذلك، فإن أي فنان أو مثقف ينتمي إلى الوسط المديني، وإن امتلك أدوات التعبير الفني، يعجز عن الإحاطة بجوهر هذا الفن أو إعادة إنتاجه بما يحافظ على بنيته الدلالية والأدبية الأصيلة، ذلك لأن الحەيران تشكلت ضمن أطر ثقافية وفكرية تتأثر إلى حد كبير بالأدب الشعبي ذي الجذور الريفية.

تجسد "الفتاة" في هذا النمط من النصوص الشفاهية شخصية فاعلة ومؤثرة داخل البنية الاجتماعية التي يصورها الحـەيران، إذ تشارك في مختلف الأنشطة اليومية والاقتصادية جنبا إلى جنب مع الرجل، دون أن تُختزل في أدوار نمطية أو تقليدية. ومن خلال تمعننا في نماذج مختارة من حەيرانات رسول بێزار گەردی، تتبدى لنا صورة الفتاة كقطب دلالي ومحوري داخل النص؛ فهي لا تشكّل مجرد طرف في علاقة وجدانية، بل تتحول إلى مركز للصراع الرمزي والاجتماعي، يعاد من خلاله إنتاج مفاهيم الشرف، والوفاء، والانتماء.

إن فن الـحـەيران يتميز بخصوصية جغرافية واضحة، وهو من الفنون الشفاهية التي ينفرد بها المجتمع الكردي. وتعد منطقتا قراج وكندناوه من أهم الحواضن التاريخية لهذا الفن، كما تـؤكّد على ذلك جملة من المصادر الفولكلورية. غير أن ثمة مناطق أخرى ضمن النطاق الجغرافي الكردي قد احتضنت هذا الفن، وظهرت فيه بصيغ لغوية وأسلوبية مختلفة، وإن ظلّ التأثير المركزي لمنطقة قەراج وكەندیناوە حاضرا بوضوح في تلك النصوص.

ترتكز هذه الدراسة على المنهج الوصفي التحليلي، في محاولة للكشف عن تمثلات الفتاة داخل الحەيرانات من حيث الوظيفة الرمزية والـدور الاجتماعي، وذلك بالإجابة عن مجموعة من الإشكالات الرئيسة، أبرزها: هل تؤدي الفتاة دورا بنيويا متكافئا مع الرجل داخل النص الحەيراني؟ وهل يمكن الحديث عن تمثيل مغاير للأنثى في هذا الفضاء الأدبي مقارنة بالتمثيل السائد في باقي الأنماط الفولكلورية؟

وقد أسفرت نتائج البحث عن جملة من الاستنتاجات، من بينها: أن الفتاة في الحەيرانات لا تقدم بوصفها كائنا هامشيا أو خاضعا، بل تمنح تمثيلا قويا يكرس دورها في النسق الاجتماعي والرمزي على حد سـواء. ويبدو ذلك جليا في مشاركتها الفاعلة في شؤون الحياة اليومية، فضلا عن حضورها المحوري في تشكيل البنية السردية والدلالية للنص.

أما الدراسات السابقة التي تناولت فن الحەيران، فقد انصب معظمها على الجوانب الجمالية والبلاغية دون أن تولي العناية الكافية للأبعاد السوسيولوجية والنوعية داخل النصوص. وعليه، فإن هذه الدراسة تعد محاولة لإعـادة قراءة الحەيرانات بوصفها وثائق ثقافية حاملة لبنى اجتماعية، تكشف عن صراع النوع الاجتماعي وتعيد تموضع المرأة ضمن سياقاتها الرمزية والمعرفية.

الكلمات المفتاحية: الفولكلور الكردي، الحەيران، التمثيل الأنثوي، النص الشفاهي، الأدب الشعبي.

Abstract

The Hayranat are not part of a city; they are instead examples of an oral tradition that started in a rural and pastoral setting. So, any artist or intellectual from a city, even if they have the right artistic skills, would have a hard time fully understanding or putting this genre in a new context without changing its basic structure and literary character. This is because Hayranat has grown up in cultural and intellectual frameworks that have been heavily influenced by rural folklore literature. In these oral texts, the “woman” is a strong and important social figure who does all the things that men do in everyday life and business, without being limited to traditional or stereotypical roles. When you look at specific examples of Rasul Bezar Gardi’s Hayranat, you can see that the woman is not just a passive character in a romance story; she is the center of symbolic and social tensions. She is a key link in the process of changing values like loyalty, honor, and belonging.

Hayran is a unique form of oral literature that is only found among the Kurdish people. It is known for its regional specialization. Folklore sources agree that the Qaraj and Kendenawe regions were the historical centers of this art. This art can also be found in different Kurdish areas, but it has a lot of different styles and languages. However, the main influence of Qaraj and Kendenawe is still clear in these regional forms. This study uses both descriptive and analytical methods to show how women are portrayed in Hayranat, focusing on their symbolic roles and roles in society. The main question it wants to answer is: Does the woman in Hayranat have the same structural role as the man in the story? Can we talk about how women are shown differently in this genre compared to other types of folklore?

The study›s results show that the woman in Hayranat is not shown as marginal or subordinate. Instead, she is given a strong portrayal that shows how important she is in the texts› social and symbolic contexts. This is especially clear because she is actively involved in the community›s daily life and plays a key role in building the text›s story and symbolic structur .Most of the time, previous research on Hayranat has focused on the texts› aesthetic and rhetorical elements, ignoring their socio-economic and gendered aspects. This study gives a new meaning to Hayranat as cultural artifacts that explain how society works, with a focus on gender dynamics and a new definition of women›s roles within their symbolic and cognitive frameworks.

Keywords: Kurdish folklore, Hayranat, female representation, oral narrative, folk literature.

گۆڤاری
ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥
گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار
حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر
پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین
د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:
پ. د. قەیس کاکل تۆفیق
پ. د. بەختیار سەجادی
پ. د. فەرهاد قادر کەریم
پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان
پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف
پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:
پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ
پ. د. مارتن ڤان برونسن
پ. د. جەلیلی جەلیل
پ. د. ساڵح ئاکین
پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی
پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک
پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd ISSN: 2520- 4106 هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ۲۰۰۲دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd
* ئیمێل: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٥/٢٢
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٧/١

ڕەهەندی ئایینی لە کۆمەڵە حیکایەت و ئەفسانەکانی (ساردۆن دا)

پ.د.مەولود ئیبراهیم حەسەن
کۆلێژی زمان، بەشی کوردی
زانکۆی سەلاحەددین

(توێژەر) دڵسۆز یاسین صدیق
قوتابی ماستەر لەزمانی کوردی،
زانکۆی سەلاحەددین

پوختە

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی: ڕەهەندی ئایینی لە کۆمەڵە حیکایەت و ئەفسانەکانی (ساردۆن دا)، ئامانج لێی دەرخستن و شیکردنەوەی ڕەهەندە ئایینیەکانی دەڤەری خۆشناوەتی بە گشتی و شەقڵاوە بە تایبەتییە. بۆ ئەم توێژینەوە حیکایەتە کۆکراوەکانی (سەرباز مەجید خۆشناو) مان بە نموونە وەرگرتووە، کە زۆر بە پەرۆشەوە بەدوای کۆکردنەوەی بەرهەمە فۆلکلۆرییە کوردیەکانی تایبەت ناوچەی خۆشناوەتییە، حیکایەت و ئەفسانە وەک دوو ژانری ئەدەبی فۆلکلۆری، مێژوویەکی کۆنیان هەیە، بیرکردنەوەکانی مرۆڤ لە سەرەتا دا زیاتر بە لای ئەفسانەکانەوە دەڕۆشت، کەواتە ئەفسانە لە سەر بنەمای ڕاستیەک دروست بووە. هەموو نەتەوەیەک ئەفسانە لە پێکهاتە و لایەنی کلتوور و بەها کۆمەڵایەتییەکانی هەیە، ئەگەرچی جیاوازی لە بنەما و تایبەتمەندییەکانی لە نێوان گەلان هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە کۆمەڵێک تایبەتمەندیدا هاوبەشن، لە خوێندنەوەی ووردی ئەفسانە کوردییەکاندا، ئەوەمان بۆ بەدیار دەکەوێت کە ئەفسانەی کوردی خاوەن چەندین خاسیەت و تایبەتمەندی تایبەت بە خۆیەتی.

وشەکلیل: ڕەهەندی ئایینی، حیکایەت، ئەفسانە، خۆشناوەتی، کلتوور.

پێشەکی

ئەم توێژینەوەیە لە ژێر ناونیشانی: ڕەهەندی ئایینی لە کۆمەڵە حیکایەت و ئەفسانەکانی (ساردۆن دا)، حیکایەت بەشێکی سەرەکی ناو توێژینەوەکانی ئەدەبی کوردییە، لە لێکۆڵینەوە زانستیەکاندا گرنگی تایبەت بە خۆی هەیە، حیکایەت لە ناو هەموو کۆمەڵگەو داب و نەریتەکان هەیە، بەڵام بە شێوەی جیاواز، کوردیش وەک و هەموو میللەتانی دیکە خاوەنی کۆمەڵێک حیکایەت و ئەفسانەیە، کە هەڵێنجراوی ناو کۆمەڵگە و کلتووری تایبەتی خۆیەتی، بێگومان بە پێی تێپەڕبوونی کات و سەردەمەکان گۆڕانکاری لە ئەفسانەکانیشدا کراوە. ئەرکی ئەم توێژینەوەیە ئاشناکردنمانە بە حیکایەت وئەفسانەکانی ناوچەی خۆشناوەتی. میتۆدی توێژینەوەکە بریتییە لە ڕێبازی (وەسفی شیکاری)، سەرەتا ڕێبازی وەسفیمان گرتە بەر بۆ ئەوەی لایەنە تیۆریەکەی توێژینەوەکە بە شێوەیەکی زانستیانە بخەینە ڕوو، بۆ لێکدانەوەی دەقی حیکایەتەکان و پراکتیزە کردنی جۆری ئایینەکان ڕێبازی شیکاری بەکارهاتووە، لە زۆر شوێندا هەردوو ڕێبازەکە تێکەڵ دەبن و دەبن بە تەواوکەری یەکتر.

ئامانجی توێژینەوەکە، دەرخستنی ڕەهەندە ئایینیەکان و ڕەنگدانەوەیانە لە نێو حیکایەت و ئەفسانەکاندا، ڕەنگدانەوەی لە نێو ئایینەکاندا، ئەمەش کاریگەری تەواوی دەبێت بە سەر ناساندنی کلتووری میللەتان بە گشتی و کلتووری کورد بە تایبەتی، جگە لەمانەش شەنوکەوکردنی حیکایەتەکانە و گونجاندنیان لە گەڵ کلتووری ئایینەکان، چونکە حیکایەت یەکێکە لە ژانرە ئەدەبییە نایابەکان، بوونی حیکایەتی جۆراوجۆر لە ناو هەر میللەتێک دەوڵەمەندی کلتووری ئەو نەتەوەیە دیاردەخات.

سنووری ئەم توێژینەوەیە، بریتییە لە دیاریکردنی ڕەهەندی ئایینی لە نێو حیکایەت و ئەفسانەکانی دەڤەری خۆشناوەتی، لە ژێر ڕۆشنایی ئەم باسە دا کۆمەڵە حیکایەتەکانی (ساردۆن) شیکردنەوەو لێکدانەوەیان بۆ کراوە، ئەم کۆمەڵە حیکایەتە، کۆمەڵێک حیکایەتی تێدا کۆکراوەتەوە، بەڵام ئێمە بە پێی پێویستی توێژینەوەکە و هەروەها گونجانیان لە گەڵ ناونیشانی بابەتەکە هەڵبژاردنمان بۆی کردووە.

هۆکاری هەڵبژاردنی بابەتی توێژینەوەکە: لەبەر ئەوەی ڕەهەندی ئایینی پرسێکی گرنگی ناو کۆمەڵگەیە، هەروەها وردبوونەوەیە لە دەرخستن و پیشاندانی کاریگەری ئایینەکان لە ناو حیکایەت و ئەفسانەکانی ناوچەی خۆشناوەتی، کە لە ڕووی مێژووییەوە ژیان لەم ناوچەیەدا دەگەڕێتەوە بۆ چاخی بەردینی کۆن، ئەمەش یارمەتیدەرە بۆ ئەوەی زۆرترین گۆڕانکاری لە بیروباوەڕە ئایینیەکاندا ڕوویدات. توێژینەوەکە: باس لە ڕەهەندی ئایینی لە کۆمەڵە حیکایەت و ئەفسانەکانی ساردۆن دا دەکات. لە بەشی یەکەم: پێگە و چییەتی ئایین لە حیکایەت و ئەفسانەکاندا، پێناسەی ئایین، هەروەها ئایین و بیرو باوەڕی ئەفسانەیی، لە بەشی دووەمدا لایەنی پراکتیک خراوەتە ڕوو، ڕەنگدانەوەی بیروباوەڕی ئەفسانەیی لە کۆمەڵە حیکایەتەکانی ساردۆن دا، لە کۆتاییشدا ئەنجامەکان و لیستی سەرچاوەکان و پوختە بە زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتە ڕوو.

بەشی یەکەم: پێگە و ناساندنی ئایین لە حیکایەت و ئەفسانەکاندا.

ئایین هەر لە سەرەتای شارستانی مرۆڤەوە دەرکەوتووە، تا ئەمرۆشی لە گەڵدابێت بەردەوام توێژینەوە لە ئایین دەکرێت، کەوایە ئایین پرسێکی گرنگە، پەیوەندی بە ڕابردوو و ئێستە و داهاتووی مرۆڤەوە هەیە، بۆیە هەر لە سەرەتای دروست بوونی مرۆڤەوە بە پێی ئەو داب و نەریتەی کە تێیدا دەژی ئایینی بۆ دەستنیشان دەکرێت، بەڵام ئەمەش

مەرج نییە تا کۆتایی بێت، بە پێی تێپەڕبوونی کات و شێوازی بیرکردنەوەی ئەو کەسە و تێگەیشتنی لەو ئایینە، ئەگەری هەیە ئایینی خۆی بگۆڕێت، چونکە پەیڕەو کردنی هەر ئایینێک پێویستی بە بڕواییەکی تەواو هەیە، بۆ ئارامی ڕۆحی و دەروونی کە هێزێک هەیە ئەم گەردوونە بەڕێوە دەبات وا پێویست دەکات بیپەرستێت، ئایین وەک پێویستییەک بۆ ڕێکخستنی کار و کردەوەکانی مرۆڤ دروست بووە، زۆر لە ئایینەکان چیرۆک و مێژووی پیرۆزیان هەیە، ئەمەش دەبێتە هۆکارێک بۆ ئەوەی مانا بە ژیان ببەخشن، پەیامی ئایینەکان جەخت لەسەر ڕێنمونی و هاندانی مرۆڤ بۆ کاری چاکە و خێر دەکاتەوە، ئامانجەکەشیان سەربەرزی و بەختەوەری بۆ هەردوو دونیایە. بە پێی تێپەڕبوونی کات ئایینەکان فۆرمی جیاواز وەردەگرن، بۆیە لێرەدا بە پێی چەند پێناسەیەک لە چییەتی ئایین دەدوێین:

١-١. ئایین: ناساندن.

ئایین ڕەهەندێکی دەروونی هەیە، لایەنێکی مەعنەوی هەیە، کە بۆ خۆشگوزەرانی و ئاسوودەیی مرۆڤەکان دروست بووە، ئەمەش لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر دەگوازرێتەوە، هەندێکیان لە ناو کۆمەڵگە دروست نەبوون، بەڵکو بۆیان هاتۆتە خوارەوە، هەروەها کۆمەڵێک یاسایە کە پێویستە پەیڕەوانی لە سەری بڕۆن، بەڵام ئەمەش مانای ئەوە نییە کە بە دڵی هەمووان بێت و هەموویان وەکو یەک پەیڕەوی بنەما و پرۆگرامەکان بکەن (ئایین ئەو دەستوور و یاسایانەن کە بۆ گەیشتنە ژیانێکی باشتر و بەختەوەرتر و پێشکەوتووتر گەیشتنە دوندی مرۆڤایەتی لە گشت بوارەکانی ژیاندا) (پەهلەوان ٢٠١٣:١١٢).

کەواتە ئایینەکان بۆ گەیشتن بە لوتکەی بەختەوەری مرۆڤەکان هاتوونەتە ئاراوە. ئایین بریتییە لە پێکهێنەرەکانی کلتوور کاتێک سیفەتی بەردەوامی و پیرۆزی وەردەگرن و دەستیان بۆ نابرێت. هەر بۆیە ئایین ئاوێنەیەکی کلتوورە و هەموو بوارو پێکهێنەرەکانی کلتووری تێدا جێ دەبێتەوە...ئایین تەنیا بریتی نییە لە باوەڕ بە خودا و پەرستنی، بەڵکو بریتییە لە جیهانبینی و شێوازی تێڕوانین و تێگەیشتن لە بوونەوەرو سروشت و کۆمەڵگا و مرۆڤ، لە شێوازی ژیان، وشەی کلتوور هەڵبەتە مەبەست لە کلتووری ئەو گەلە یان ئەو کۆمەڵگایەیە کە ئایینەکەی بەرهەم هێناوە، یان ئەو کۆمەڵگایەی ئایینەکەی تێدا سەر هەڵدەدات (پێنجوینی ٢٠١٢،ماڵپەر).

کەواتە ئایین پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە کلتووری ئەو کۆمەڵگایە هەیە کە پەیڕەوی دەکات، لێکۆڵەران زۆربەیان لە سەر ئەوە کۆکن کە پێناسەی ئایین شتێکی ئاسان نییە، بتوانی بە چەند دێڕێک گوزارشتی لێ بکەی. فەیلەسوف و مێژوونووسی ئایینی ئەڵمان "ماکس مۆلەر" دەربارەی ئایین دەڵێت: (ئایین هەوڵێکە بۆ وێنا کردنی شتێ کە ناکرێت وێنا بکرێت. گوتنی شتێ کە ناتواندرێت گوزارشتی لێ بکرێت) (السواس٢٠٠٢: ٢٣). کەواتە بە بۆچوونی ئەم فەیلەسوفە، ئایین شتێک نییە بتوانین بە ئاسانی گوزارشتی لێ بکرێت، لە بەر ئەوەی ئایین بابەتێکی قوڵە و چەند لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێت شتی نوێتر بەدیار دەکەوێت، کەواتە پێناسەکردنی ئاسان نییە، ئایینەکان دوو جۆرن زەمینی و ئاسمانی، ئەو حیکایەتانەی کە ڕەهەندی ئایینیان تێدا زاڵە زیاتر ئاکار و ئەخلاقی ئەو ئایینە پێشکەش دەکەن، واتە حیکایەت و ئەفسانە هۆکارێکن بۆ ئەوەی ڕێگای ڕاست و هەڵە پیشانی تاکەکان بدەن، جگە لەمانەش ڕەفتاری مرۆڤەکان و هەموو پرسە وجوودییەکانی

وەکو (دروستبوونی گەردون، مردن و ژیانی دوای مردن، سروشت و ئازارەکان و حیکمەتی هەبوونی ئازار...هتد) پێشکەش دەکەن چونکە حیکایەت و ئەفسانەکان پەیوەستن بە ڕێوڕەسمە ئاینییەکانەوە.

ئایین و بیروباوەڕی ئەفسانەیی

ئەفسانە چیرۆکێکی خەیاڵیە، کە زیاتر لە گەڵ بیرو باوەڕی کۆن تێکەڵ بووە، زۆربەی کات ئەفسانەکان چیرۆکی پیرۆزن، ئەفسانە وەک کلتوورێکی نەتەوەیی بایەخ و گرنگی خۆی هەیەو زۆربەی نەتەوە جیاوازەکانی جیهان بە گرنگ لە ئەفسانە دەڕوانن، هەروەها پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆشی بە بابەتەکانی ئایینەوە هەیە. (ئەفسانە بریتییە لە گێڕانەوەیەکی پیرۆزی ڕووداوەکان کە سیمایەکی دیار بە خۆناسینی مرۆڤی ئیماندار دەبەخشێت) (خۆشناو٢٠١٣: ٩). کەواتە ئەفسانەکان بۆ تێگەیشتن لە ڕەهەندە ئاینییەکان پێویستن. ئەفسانە لە کۆندا وەک چیرۆکێکی خوڕافی باسی لێوە دەکرا، یاخود پێشبینی کردن و خەیاڵ کردن، کەواتە لەم بیروبۆچوونانە دەتوانین مێژوو دروست بکەین، لە کات و شوێنی خۆیدا. سەرچاوەکان باس لەوە دەکەن پەیوەندییەکی توندوتۆڵ لە نێوان ئەفسانە و کلتووردا هەیە، پێیان وایە جیاکردنەوەی ئەم دووانە وەک ئەوە وایە کە منداڵ لە وێڵاشەکەی جیا بکرێتەوە، هەروەها پچڕاندنی پەیوەندی لە نێوان منداڵ و باوانەکەی، کە کارەکە لە ڕەگەوە نەمێنێت، لە ئێستاشدا ئەفسانە وەکو تۆمارێکە لە تێگەیشتن یاخود لە تێنەگەیشتن، لە یەک کاتدا گۆڕانکاری لە ئەفسانەکان زۆر بە هێواشی دەست پێ دەکات، لەمەشەوە بۆمان بە دیار دەکەوێت، کە تاکو ئێستا ئەفسانە پێویستی بە وردەکاری و تێگەیشتنی زیاترە (القمنی١٩٩٩: ٢٧).

پەیوەندی نێوان ئەفسانە و ئایین، پەیوەندییەکی ئاڵۆز و دوور و قووڵ و فرە ڕەهەندە. ئەم پەیوەندییە دەکرێت لە ڕوانگە و پێگەی مێژوویی، کۆمەڵناسی، دەروونناسی و فەلسەفەوە شیبکرێتەوە. (ئەفسانەکان، کە چیرۆکی کۆنن سەرەتا بە شێوەی زارەکی و لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر، دەماودەم گواستراونەتەوە بۆ ئێمە، باس لە ڕووداو یان کەسایەتی خەیاڵی دەکەن، زۆر جار دیاردە و ڕووداوەکانی سروشتمان بۆ شیدەکەنەوە و بیروباوەڕ و تێڕوانینی سەردەمانی پێشوومان لە ڕێگای ئەفسانەکانەوە بۆ دەردەکەوێت، کە ئەمانەش زۆربەی جار پەیوەندییان بە باوەڕی ئایینی یان کولتووری کۆمەڵگایەکەوە هەیە) (علی ٢٠٢٥:٣٤٧). بێگومان هەم ئەفسانە و هەم ئایین ڕاستەوخۆ پەیوەندیان بە ژیان و ڕاددەی گەشە و پێشکەوتنی هزر و ئەندێشە و تێگەیشتنی مرۆڤ لە گەردوون و خودی مرۆڤ خۆیەوە هەیە. ئەفسانەکان زنجیرەیەک گێڕانەوەی پیرۆزن کە لە کۆمەڵگە دێرینەکانی مرۆڤایەتی بە مەبەستی وەڵامدانەوەی پرسیارە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ لەبابەت پەیدابوونی گەردوون، مرۆڤ و هێزە ئاسمانییەکان ئاراستە کراون. لەم ڕوانگەیە دەردەکەوێ ئەفسانە تێگەیشتنی مرۆڤە بۆ دیاردەکانی گەردوون وەکو جیهان، مرۆڤ، ئاسمان، زەوی، دیاردە سرووشتییەکان و بەشێوەیەکی گشتی هەموو ئەم دەرکەوتە پیرۆزانەن کە لە هزری مرۆڤدا بە جۆرێک نادیار داپۆشراون. (حەسەن٢٠٢٤: چاوپێکەوتن). ئەفسانە و ئایین پەیوەستن بە جڤاک و دیاردەی کلتوورین، بۆیە وەها لەناو کلتوور و دابونەریت و بیروباوەڕی مرۆڤدا ڕەگیان داکوتاوە کە جیاکردنەوەیان کارێکی تارادەیەک ئەستەمە. لە ڕوانگەی مێژووییەوە ئەگەر لەم دوو بابەتە ووردبینەوە دەردەکەوێ، ئەوەی

ئەمڕۆ پێی دەگوترێ ئایین ڕۆژگارێک ئەفسانە بووە. واتا گەشە و گۆڕانی هزری و کۆمەڵایەتی و تێگەیشتن لە دیاردەکان هۆکارن بۆ جیاکردنەوەی ئەم دوو بابەتە. ئەم هێڵە لێڵ و لاوازەی لە نێوان ئەفسانە و ئاییندا بەدی دەکرێن، بەهۆی ئەم گەشە هزری و فەلسەفییانەوە دەستەبەر دەبن کە لە ئەنجامی تێپەڕینی دەیان و سەدان ساڵ بەسەر کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا هاتوون. (تا ئێستا گەلێک ڕای جیاواز لەسەر مێژووی سەرهەڵدانی ئەفسانەکان و ئاینەکان پەیدا بووە کە پێویستە دانی پێدا بنێین کە زەحمەتە جوداوازی لە نێوان ئەفسانەو ئایین بکرێت شتێکی ئاسان نییە بزانرێ کامیان پێشتر پەیدابووە) (عیزەدین ٢٠١٠: ٢٧٦). بێگومان بوونی ئەو هەموو بۆچوونە جیاوازانە وای کردووە کە نەتوانین بە ئاسانی ئەو جیاوازییەی نێوان ئەفسانەکان و ئایین دەستنیشان بکەین، جگە لەمانەش بۆ پێشخستنی هەر یەکەیان پێویستمان بە بەڵگە هەیە بۆ ئەوەی بتوانین مێژووەکەیان دەست نیشان بکەین.

(ئەفسانەکان و کەسایەتییە ئاینییەکان، لە چنینی خەیاڵی ئینسانەکاندا، زۆر لە بارستایی و توانای خۆیان زیاتریان دراوەتێ و کراون بە کەساییەتی پیرۆز و کارێزماو نیوە خواوەند) (ئەسوەد٢٠١١: ١٨١). ئایین هەروەکو ئەفسانە هەوڵدەدا دیاردە شاراوە و نادیار و دوور لە هزری مرۆڤ شیبکاتەوە وەکو پەیدابوونی جیهان و مرۆڤ و ژیان. خاڵی هاوبەشی نێوان ئەفسانە و ئایین بابەتی پیرۆزبوونە، واتا پیرۆزیی بوون و پەیوەستبوونی بە خواستی خواوەندەکان کە خۆی لە ئافراندن و ڕێکخستنی سەرجەم دیاردە ئافرێنراوەکاندا دەبینێتەوە.

ئەفسانە گێڕانەوەی پیرۆزی هەموو ئەم دیاردانەن کە بۆ یەکەمینجار بەدیهاتوون و لە چوارچێوەیەکی لۆجیکی و شیاودا ڕێکخستراون، ڕێک ئایینیش هەمان ئەم ئەرکە لە ئەستۆ دەگرێ. دووبارەکردنەوەی دیمەنی یەکەمین ئافراندنەکان، لە چوارچێوەی ئەفسانە و ئاییندا لەڕێگەی کۆمەڵێک ڕێوڕەسمی پیرۆزەوە جێبەجێ دەکرێن کە تارادەیەک خاڵی جیاوازی نێوان ئەفسانە و ئایین ئاشکرا دەکەن. ئەم ڕێوڕەسمە پیرۆزانەی لە چوارچێوەی ئەفسانەدا لەلایەن شوێنکەوتووانەوە بەمەبەستی بەرز و پیرۆز ڕاگرتنی دیاردە بەراییەکانی گەردوون جێبەجێ دەکرێ، ناسنامەیەکی دێرینتریان هەیە و مرۆڤی پێگەیشتوو بە سەدەکانی سەردەمی ئایینە ئاسمانییەکان، ئەم ڕێوڕەسمانە بەجۆرێک لە خورافیات و دیاردەی ناپەسەند هەژمار دەکەن. وەکو قوربانی کردنی مرۆڤ بۆ خواوەندەکان، خواردنەوەی خوێنی قوربانی کراو، ئاوێتەبوونی بەکۆمەڵی شوێنکەوتوان لە پەرستگە پیرۆزەکان، بەیەکدانانی پاشا و خواوەندەکان و ...هتد. لە کاتێکدا ڕێوڕەسمە ئاینییەکان کۆمەڵێک ڕەفتار و هەڵسووکەوتی سەردەمیانەتر وەردەگرن و بەدوورن لەم توندوتیژییەی لە ڕێوڕەسمە ئەفسانەییەکاندا بەدی دەکرا. (خۆشناو٢٠٢٥: چاوپێکەوتن).

ئەفسانە لە سەرەتای پەیدابوونییەوە ڕۆڵێکی کاریگەری لە تێگەیشتن و ئاراستەکردنی هزری مرۆڤ بە ئاراستەی جیهان و دیاردە پیرۆزەکان هەبووە و هەروەها بەگوێرەی هەلومەرجی کلتووری جوگرافیایی و مێژوویی گەشەی کردووە و گۆڕانی بەسەردا هاتووە و دواتر لە چوارچێوەی ئاییندا جارێکی دیکە بنیاتنراوەتەوە. ئەفسانە لە ڕێڕەوی گەشەی مێژوویی خۆیدا بە ئاراستەی گۆڕان بۆ دەرکەوتەی ئایینی لە سووڕدابووە. لە ئەفسانە دێرینەکاندا ئەم بابەتانە لە چوارچێوەی گێڕانەوەیەکی پیرۆزدا خۆی دەنوێنێ و لە هەمان

کاتدا لە چوارچێوەی ئایینیش ئەم گێڕانەوانە هەمان دۆخە پیرۆزەکەیان هەڵگرتووە، بەڵام بەم جیاوازییە کە ناوەڕۆکی گێڕانەوەکان تیمایەکی ئایینی یەکجار سنووورداری وەرگرتووە تاکو لەگەڵ بنەما فیکری و فەلسەفی و باوەڕە بنچینەییەکانی خودی ئایینەکە هاوتەریب بێ (خۆشناو ٢.٢٥:چاوپێکەوتن).

ئەمەش واتا هاوتەریب بوونی ئەفسانە و ئایین لە بەرجەستەکردنی هزر و تێڕوانینی مرۆڤ بۆ گەردوون، بە جیاوازی زەمەنی گێڕانەوە و پەردە لادان لە نهێنییەکان و ڕادەی تێگەیشتنیان لە دیاردە نامۆ و شاراوەکان (ئەفسانە بە قەد ئەوەی وەک ناوەڕۆک دەوڵەمەندە و پڕ لە گەوهەری یەکدانەیە، ئاواش وەک "زمان" پڕاو پڕە لە وشەو ناو و ئیدیۆم و ڕستەو وێنەی بێ وێنە، هەر لەبەر گرنگی زمانەکەشە وا پێویست دەکات فۆلکلۆر بە گشتی و ئەفسانە و حیکایەت بە تایبەت بە زمانی کوردی و بە شێوەزارەکەی خۆی کۆبکرێتەوە و دەستکاری نەکرێت، نەزار و بنزارەکەی بگۆڕێ و نە بە وەرگێڕاویش بۆ یەکەمجار بڵاوبکرێتەوە، چونکە ئەگەر یەکەمجار بە زمانی کوردی و ئەو زار و بنزارەی پێی دەگێڕدرێتەوە، کۆبکرێتەوە ئەوا سەرمایە زمانییەکە دەپارێزێ و لە نێو ناچێ، بەڵام ئەگەر هەر لە سەرەتاوە جاری یەکەمی بڵاوکردنەوەی دەقەکە وەرگێڕدرایە سەر زمانێکی تر ئەوا بەشە گرینگەکەی زمان دەدۆڕێنی و ناوەڕۆکەکەی دەمێنێتەوە، کە هەندێجار ناوەڕۆکیش پەیوەستە بە زمانی دەربڕینەوە. تا ئێستا زۆر جار ڕوویداوە ئەفسانەو حیکایەتی کوردی کۆکراوەتەوە و وەرگێڕدراونەتە سەر زمانێکی تر و دەقە ڕەسەنەکەیان-ئێستا-لەبەر دەستدا نییە!) (حەسەن٢..٨: ٨). ئەو کۆمەڵە حیکایەت ئەفسانانەی (ساردۆن)یش هەمووی ناوەڕۆکێکی دەوڵەمەندو وێنەی زۆر نایاب و پڕ مانایان تێدایە و بە شێوەزاری خۆشناوەتی (دەڤەری شەقڵاوە) گێڕدراونەتەوەو سەرماییە زمانیەکەیان پارێزراوە، ڕەنگە زۆر لە حیکایەتەکانیش لێرە و لەوێ پێشتر هاتبنە بەر باس بەڵام بە هۆی گێڕانەوەی حیکایەتەکان بە شێوەزاری خۆشناوەتی لەم پەرتووکە شێوازی گێڕانەوەیان تام و چێژێکی تر دەبەخشنە خوێنەر.

ئەفسانەکان لە زۆر ڕووەوە پەیوەندیان بە حیکایەتەکانەوە هەیە، بەڵام لەوانەیە لە ڕووی بنەماو پشت بەستن بە کەرەسەکانەوە جیاوازی تێبکەوێ (ئەفسانەکان بابەتگەلێکی حیکایەتئامێزن، لە ڕێی هەندێک بنەماو تایبەتمەندی لە جۆرەکانی دیکەی حیکایەت جیادەکرێنەوە، لە گەڵ هەندێک جۆری حیکایەتدا لە یەکتر نزیک و لە گەڵ هەندێ جۆری دیکەدا لێک دوورن) (خۆشناو٢.٢٥: ٢١٥). کە ئەمەش زیاتر پەیوەندی بە لایەنی خەیاڵ و تێکەڵ کردنی لە گەڵ ئەو ڕووداوانەی کە لە سروشت ڕوودەدەن هەیە. ئەفسانە وەکو سیستەم و زادەی بیری مرۆڤی بەرایی، بەردەوام لە هەوڵی دۆزینەوە و شیکردنەوەی شتە شاراوەکانی دەوروبەردایە زیندوویان دەکاتەوە، هەروەها پەیوەندی بە چیرۆکی سەرزاریش هەیە، ئەم چیرۆکە سەر زاریانەش کە لە قۆناغەکانی پێشووتر هەبوون بە سیمای نوێوە دەرکەوتن، لە کۆمەڵە حیکایەتەکانی (ساردۆن) هەندێ ئەفسانەی تێدایە کە تێکەڵن لە مێژووی سەردەمەکان وبەمەش مێژووی کورد بە مێژوویەکی دەوڵەمەند دادەنرێت، لێرەشدا دەگوترێت مەرج نییە ئەم کۆمەڵە حیکایەتە هەمووی تایبەت بن بە ناو جەرگەی خۆشناوەتی، بەڵکو لەوانەیە تێکەڵیەک هەبێت لە ئەفسانەکانی میللەتی کورد بە شێوەیەکی گشتی. لەوانەیە کەمێک جیاوازی لە نێو ئەفسانەی گەلاندا هەبێت، بەڵام لە کۆتایی لە ڕووی تێگەیشتنەوە لێک نزیکن.

(هێما) لە نێو ئەفسانەكان پانتاییەكی فراوانی داگیركردووە. لە ڕووی سۆزدارییەوە هێماكان كاریگەریان لە سەر مرۆڤ هەیە، مرۆڤ بەرەو كردار دەبەن (هێماوەكو تەكنیك لە گێڕانەوەی حیكایەتەكان بەكاردێن، مێژووی بەكارهێنانیان بۆ سەدە كۆنەكان و شارستانیەتە كۆنەكان دەگەڕێتەوە، بەڵام وەكو ڕێباز لە سەدەی نۆزدەهەم سەری هەڵداوە، لە ئەدەبیاتدا بە وەسفی شتێك بۆ شتێكی تر بەكاردێت، زیاتر واتای "ئاماژە"دەگەیەنێت، بۆچەند مەبەستێك وەك مەبەستی ئیستاتیكی وچەند بابەتی دیكە، وەك ڕەمزی (كەسایەتی ئەفسانەیی گشتی، ئایینی، مێژووی، كەلەپووری) (خۆشناو٢٠١: ٢٨).

ئەفسانە بەشێكی هێمایە، هەندێك لەو هێمایانە لە ئایینەكان وەرگیراون. ئەفسانەكانی ساردۆن مێژوویەكی كۆنیان هەیە، ئەو كۆمەڵە حیكایەتە چەندین حیكایەتی تێدا كۆكراوەتەوە، بەڵام هەموویان هی یەك سەردەم نین و جیاوازن، هەروەها ناوەڕۆكی حیكایەتەكانیش جیاوازن و بەها كلتووریەكانی ناوچەی خۆشناوەتی تێدا باسكراون.

لە ناو كۆمەڵە حیكایەت و ئەفسانەكانی (ساردۆن) (ڕەمز)بەرچاو دەكەوێت، وەك ڕەمزی (ئایینی، كەلەپووری) ئەفسانەی كوردی هەر لە سەرەتاوە ڕەمزو هێمای خۆی هەبووە (ئەفسانە پەیوەندی دەكا بە هەندێ وێنەو كەسایەتی كە تێكەڵە لە هێماو مانا، هەندێكیان پەیوەندی بە ئاستی ئاگایی و هەندێكیشیان پەیوەندی بە ئاستی نائاگایی هەیە) (السواس،٢٠١٠، ٣٥). واتا نووسەر دەتوانێت ڕەمز بە ئارەزووی خۆی بەكاربهێنێ، لە ژێر كۆنترۆڵی خۆیدایە و بە ئارەزوومەندانە بەكاری دەهێنێ، هەندێ جاریش بێ ئەوەی مەزراندنی بۆ بكا خۆنەویستانە ئەم حاڵەتە دروست دەبێت. (ئەفسانە بە ڕەهەندە بەرفراوانەكەی لە ناو تراژیدیادا وەك بوونایەتی كاریگەری لەسەر سیستەمی سیاسی و كۆمەڵایەتی و كەلتووری هەیە) (ڕەسول ٢٠٢٥: ١٥٣) كەواتە ئەفسانە تەنیا خەیاڵێكی داهێنراو نییە و خاڵی بێت لە بابەتی كۆمەڵایەتی و كلتوور، بەڵكو پەیوەندی ڕاستەوخۆی بەو بابەتانەوە هەیە، گوزارشت لە پێكهاتەی كلتوور دەكات.

ئەگەر باس لە پێكهاتەكانی ئایین بكەین، ئاوڕدانەوەیەكی ووردتر لە مێژوو و جوگرافیای ئایین بدەینەوە، ئەوا پێكهاتەیەكی یەكگرتووی ئایینمان بۆ ئاشكرا دەكات لە هەر شوێنێك و سەردەمێكدا، كە پەیوەندی بە بیروباوەڕەكانی هەر چینە و تاقمێك هەیە لە سەردەمە جیاوازەكاندا. لەسەرەتادا ئایینەكان ئایینی مرۆڤكردبوون، وەك ئەفسانەكانیش هەر بەرهەمی خەیاڵی مرۆڤ بوون. بۆچوونەكان زۆرن سەبارەت بە ئایین هەر لێكۆڵەرێك بە شێوەیەك دەنووسێ و بیرو بۆچوونی خۆی دەردەبڕێ (كاتێ خۆی قورەیشیەكان-ئەوانەی تەسلیم نەبوون بەوەی قورئان هاتووە- وەك قورئان خۆی بۆمان دەگێڕێتەوە، بە قورئانیان دەگووت"ئەفسانەی پێشووەكان" ئەوان ئاوایان دەگووت، نەك پێغەمبەرایەتی، پێغەمبەری ئیسلامیان پێ ڕاست نەبێت، یان پێغەمبەریان پێ شتێكی سەیر بێ لە دەرەوەی سنووری ئاوەزی ئەوان بێت!! هەندێ لەوانە پێیان خۆش بوو پێغەمبەر لەبەنی هاشم نەبێت، ئەگەرنا كەسێكی وەك ئەبی حەكەم كە ئەبو جەهلی لای ئیسلامیەكانە دەیزانێ ئەوەی پێغەمبەر دەفەرموێ دروستە و لە خۆی نییە!! (ناوخۆش٢٠١٢: ٩٦). لەم بۆچوونەی نوسەریش دەگەینە ئەو ڕاستییەی كە پێشتر زیاتر لە ڕێگای ئەفسانەكانەوە دەیانویست لە ئایینەكان تێبگەن، ئاستی هۆشیاری خەڵكەكە بەم شێوەیە بوو.

سەبارەت بە پێناسەكردنی ئەفسانە گەلێك سەرچاوە باسیان لێوە كردووە، زۆربەشیان ئەفسانەیان بە مانا گشتییەكە وەرگرتووە،

بەڵام زانایەکی وەکو (فرۆید) خاوەنی تیۆری دەروونشیکاری دەڵێت: (ئەفسانە خەونێکە دەچێتە ژێر باری گۆڕانکاری سیحراوی و کاری نائاسایی لە ڕادەبەدەر ئەنجام دەدات کە هەموو ئەمانەش تەنیا ڕەنگدانەوەی ئارەزووە کپکراوەکانن، کە لە دووری چاودێریەکانی ئاستی ئاگایی دەربڕاون، بۆیە پڕە لەو هێمایانەی ئەگەر بمانتانیبوایە شرۆڤەیان بکەین، ئەوا تێگەیشتنێکی قووڵی بۆ ناخی مرۆڤایەتی و ئارەزووی پێ دەبەخشین) (اسماعیل ٢.٢٣: ٢٧). کەواتە بەلای فرۆیدەوە ئەفسانە دەربڕینی ئارەزووە کپکراوەکانە، هەتا ئەگەر بە شێوەیەکی ڕەمەکی و لە خۆڕاییش گوزارشتی کردبێت، چونکە ئەفسانەکان زۆربەیان نەوە دوای نەوە لە سەر زار گواستراونەتەوە. بە شێوەیەکی گشتی تەنیا گێڕانەوەی چیرۆکێک نەبووە، بەڵکو ئەو نەریتانەی لە خۆ گرتووە کە ڕەنگدانەوە و شێوازی ژیانی مرۆڤ و بارە کۆمەڵایەتیەکەی ئەو سەردەمی نواندووە. (هەندێ ڕووداو لە نێو دەقە ئەفسانەکان هەن، کەچی مێژوو کەمتر، یان هەر باسی نەکردوون، هەر بۆیە گەڕان بە نێو ئەفسانەی کوردیدا و بە دوای ڕاستییە مێژووییەکان، کارێکی پێویستە و هێشتا زۆر شت هەن لە گۆشەکانی ئەفسانەدا دەرنەهێنراون و نرخی ڕاستەقینەیان نەدۆزراوەتەوە) (حەسەن٢.٢:٤١). کەواتە لێرەدا نووسەر جەختی لەسەر ئەوە کردۆتەوە، کە ئەفسانەکان گرنگی و نرخی تایبەت بە خۆیان هەیە، کە میللەتان بۆ بەدەست هێنانی زانیاری پێشوەختەکان(مێژوو) دەتوانن سوود لە ئەفسانەکان وەربگرن، چونکە زۆر جار لە ناو ئەفسانەکان درکی پێکراوە و مێژوو هەستی پێنەکردووە، بێگومان کوردیش بەدەر نییە لەم بابەتە.

بەشی دووەم: ڕەنگدانەوەی بیروباوەڕی ئەفسانەیی لە کۆمەڵە حیکایەتەکانی ساردۆندا:

ئەفسانە یەکێکە لە ژانرە سەربەخۆکانی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، بەرهەمی قۆناغە سەرەتاییەکانی ژیانی مرۆڤە، کەتیایدا بە شێوەیەک بیری کردۆتەوە، بەڵام بە هۆی نەشارەزایی پەنایان بۆ هەندێک بابەت بردووە، لەوانە ئەفسانە، بۆ بابەتی ئایین و ناسینیشی زیاتر بیریان لە فرەخواوەندی کردۆتەوە، ئەمەش خاڵێکی بەهێزی ناو ئەفسانەکانە، بۆیە ئەفسانە پیرۆزە، کارەکتەرەکانی نەمرن، بۆ نموونە (خدری زیندە) لێرەدا سیفەتی پیرۆزی وەرگرتووە، ڕەهەندی ئایینی بریتییە لە هەموو ئەو پێکهێنەرانەی کە لە ناو کلتوور دا هەن، کاتێک سیفەتی پیرۆزی وەردەگرن، کە ئەمەش مەرج نییە تەنیا باوەڕ بوون بێت بە خودای تاک و تەنیا، بەڵکو هەموو جۆرە پەرستشێک دەگرێتەوە، هەر وەکو لە ناو کۆمەڵگە جیاوازەکان بە دی دەکرێت، کە ئەمەش ڕەنگدانەوەی دەبێت لە سەر ئایینەکان. ئەو کۆمەڵە حیکایەتەی کە ئێمە کارمان لەسەر کردووە دابەش دەکرێت بەسەر دوو بەرە، ئەوانیش:

١-ڕەنگدانەوەی ڕەهەندە ئایینییەکان بە پێی بەرەی خێر:

لە ناو ئەو کۆمەڵە حیکایەتەی کە سنووری توێژینەوەکەی ئێمەیە، یەکێک لە حیکایەتەکان دەکەوێتە ناو چوارچێوەی بەرەی خێر (لە حیکایەتە میللییەکاندا، چەندین کارەکتەر لە بەرەی خێرو چاکەدا هاوکاری و پشتیوانی لە پاڵەوانەکان دەکەن و لە سەرکەوتن بە سەر بەرەی ڕەش و خراپەدا بە هانایانەوە دێن و هاوکاریان دەکەن. لە ڕووی هێز و توانا و پیرۆزییەوە، لە مرۆڤەکان باڵاترن) (خۆشناو٢.٢٥ :٢٢). ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی بە

گشتی و حیکایەت بە تایبەت، گرنگی زۆری هەیە و زۆربەی حیکایەت لە ناو کوردەواری دەکەونە ناو چوارچێوەی بەرەی خێر، لە کاتێکدا مرۆڤ دەکەوێتە ناو تەنگەژەیەک هیچ چارەیەکی نامێنێت و نازانی چی بکات لەو کاتەدا پاڵەوانەکانی بەرەی خێر وەک فریاد ڕەسێک دێن و کەسەکە لەو بارە ناخۆش و ناهەموارە ڕزگار دەکەن.

بە شێوەیەکی گشتی کارەکتەرەکانی بەرەی خێر، کۆمەڵێک کارو کردار ئەنجام دەدەن، بۆ مەبەستی سەرکەوتن، لە هەمان کات گۆڕانکاری لەو بارودۆخەی کە تێی کەوتوون، لە یەکێکی لە حیکایەتەکان بە ناوی (ئاسینگر) باس لە بەسەرهاتی پیاوێک دەکات کە زۆر خراپ و نەفس پیس بووە، بەڵام بە هۆی ڕێکەوتێک لە گەڵ ئافرەتێک و گوێبیستبوونی بەسەرهاتی ئەو ئافرەتە وای لێدێت کە گۆڕانکاری ڕیشەیی بکات و کەسایەتییەکی تری لێدروست ببێت، هەروەها ئاراستەی ڕووداوەکانیش پێچەوانە دەبێتەوە، ئەو ئاسینگرە بە دەستەکانی ئاسنی سوورکراوەی دەگرت و دەستەکانیشی هیچ ئازارێکیان پێنەدەگەیشت، ئەمەش ببوە باس و خواسی خەڵکی ئەو ناوچەیە و هەموویان سەریان سوورمابوو ئاخۆ چۆن ئەمە ڕوودەدات. (ڕۆژەکی ژن بە خۆم هاتە بەردەرکێ گۆتی مێردم لە سە جێی کەتییە، کەس شک نابەم ئۆ هاتیمە بەر دەرکێ توو، گۆتم ئۆخخەی ئۆ ئاخیری بە مەرامی درێ خۆ گەیشتم، گۆتی ژنەم بردە ژۆرێ، دەرکەم لە سە خۆ گارە دا، گۆتم ئەوەی ئەمن دەمەوێ بمدێ، ئەجە ئەتووش چت دەوێ هەتا بتدەمێ. گۆتی ژنە گەلەک پاڕاوە، بەرا گۆتم ئۆ ئەو جارەی کەتییە بە دەستان، گۆتی ئاخیری گۆتی قەیدی نییە چت دەوێ بکە، بەس دەرکە و بانان بەباشی تەقەتکە، گۆتم خەمت نەبی، هەموو دەرکە و بانم گرتینە کەس نابینی. گۆتی ژنەی گۆ دەرکەک مێیا نەتگرتییە، گۆتی چاوم گێڕان هەموو دەرکەم قەپات کردبوون، گۆتی گۆتم کا کیهە دەرکە؟! گۆتی ژنێ سەری برند کرد، گۆتی دەرکێ ڕەبلعالەمینت قەپات نەکردییە..) (خۆشناو ٢.١٩: ١.١-١.٢).

هەر لەو کاتەی ئەو ئافرەتە ئەو قسەیەی کرد ئەوا کابرای ئاسینگر هەستی بە پەشیمانییەکی زۆرکرد و هەر لەوێ بەڵێنیدا کە چیتر دەست بۆ کاری خراپە نەبات و هەموو کاتێک و لە هەموو شوێنێک خودای گەورەی لەبیربێت ئافرەتەکە (دەستێ خۆی لە بە خوای پانکردنۆ گۆتی خوایە لە ئاگری دنیا و قیامەتانی بپارێزە)) ((خۆشناو٢.١٩:١.٢-١.٣).

لێرەدا ئەم ئافرەتە توانی ڕۆڵی کارەکتەرێکی باش بگێڕێت وهەم خۆی لەو نەهامەتییە ڕزگاربکات و هەم ئەو پیاوەش لە دونیای پیسی و هەوەسبازی ببات بۆ دونیایەکی پاک و بێگەرد.

ئەم حیکایەتە ڕەهەندی ئاینی ئیسلامی تێدا زاڵە، چونکە ئەو ئافرەتە لەبەر خوای گەورە دەپاڕێتەوە کە پیاوەکە لە ئاگری دونیا و قیامەت بپارێزێت جگە لەمەش لەگەڵ ئایەتێکی قورئانی پیرۆز یەکدەگریتەوە تەواو وەکو چیرۆکی حەزرەتی (ئیبراهیم، سەلامی خوای لە سەر بێت) دەگونجێت (قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ) ﴿الانبياء:٦٩﴾. هەموومان دەزانین کە ئاگر سوتێنەرە و زیان بە جەستەی مرۆڤ دەگەیەنێت. بەڵام لەم چیرۆکەدا ئاگر هیچ زیانێکی نییە و کابرای ئاسنگر دەستی لێدەدات، هیچ مەترسییەکی لە سەر ژیانی ئەو نابێت، کەواتە چیرۆکی (حەزرەتی ئیبراهیم) بە فەرمانی خوای گەورە بە سەلامەتی لە ناو ئاگرەکە دێتە دەرەوە و ڕزگاری دەبێت، بە هەمان شێوە ئاسنگریش بە نزای ئەو ئافرەتە لە ئاگر دەپارێزرێت.

٢- ڕەنگدانەوەی ڕەهەندە ئایینەییەکان بە

پێی بەرەی شەڕ

بەرەی شەڕ، لە ناو حیکایەتە فۆلکلۆرییەکان پانتاییەکی فراوانیان داگیرکردووە و هەموو کاتێک کارەکتەرەکان هەوڵی تێکدان و ئاژاوەگێڕی دەدەن، وا لە مرۆڤەکان دەکەن کە ڕێگای ڕاست نەگرنە بەرو بەلاڕێیاندا دەبەن، هەوڵ دەدەن مرۆڤەکان بە ئاقارێکی خراپ دا ببەن، بۆ ئەوەی بەرەی شەڕ سەر بکەوێ (لە ئاڤێستای نوێدا هاتووە، ئەنگرەمەینیوو کە سەرۆکایەتی بەرەی شەڕ دەکات، لە بەرامبەر هەر ئەمێشەسپێەنتێکی خێر، دێوێکی خولقاندووە (حەسەن٢٠١٣: ١١١) کەواتە لە ناو ئایینی زەردەشتی دا دێوەکان زۆربەی کات لە بەرەی شەڕن، ڕۆڵیان لە ڕۆڵی شەیتانەکان نزیکە (لە ڕوانگەی بیروباوەڕەوە، بوونی فرە دێوی لە ناو ئەفسانەدا و فرە شەیتانی لە ئایینەکاندا هەمان تێڕوانینیان هەیە، بەڵام دێوەکان وەک بوونەوەرێکی خوڕافی و شەیتان وەک ئەفرێنراوێکی نەفرەت لێکراوی خودا ناسراون) (خۆشناو٢٠٢٥: ٢١٦). مەرج نییە هەموو کات دێوەکان مەبەستیان خراپە کردن بێت، بە پێی پێویستی حیکایەتەکە گۆڕانکاری بە سەر ڕۆڵەکەیان دادێت، یان زۆر جار ئەو بارەی کە تێی کەوتوون وا دەکات پەنا بۆ تۆڵەکردنەوە ببەن، بۆ نموونە(ئازار دانیان، کوشتنی بێچووەکانیان، داگیرکردنی شوێنەکانیان، هتد...) جگە لە دێوەکان چەندین کەسایەتی تر هەن دەکەونە ناو بەرەی شەڕ لەوانە (شەیتان، کەسەخراپەکان، سۆری چاوشین هتد..).

لە ناوحیکایەتی (ساردۆن) دا چەندین حیکایەت هەن دەکەونە ناو بەرەی شەڕ، بەڵام ئەگەر بە پێی ئایینەکان دابەشیان بکەین، ئەستەمە، چونکە هیچ ئایینێک لە گەڵ خراپەکردن و شەڕ و تێکدان و ئاژاوەگێڕی دانییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە ناو ئەفسانەکان و ئایینەکانیش خراپەکاری هەبووە و بەردەوامیش دەبێت. شەیتان لە نێو ئاینەکان هەیە، شەیتانەکان کاریان خراپەکردن و دروستکردنی دڵەڕاوکێیە لە دڵی مرۆڤەکان، شەیتان لە نێو حیکایەتە کوردییەکان ڕەهەندێکی ئایینی وەرگرتووە، لە ناو ئەفسانەکانیش فرەدێوی هەیە کە هەمان ڕۆڵی شەیتانەکان دەبینن.

لە حیکایەتی (خەراتی شەیتانی) دا هاتووە، ((کابرێیاک هەبوو هەتا برێی لە خوا نەترس بوو، هەرچی خواو پێغەمبەران پێنەخۆش بوو، ئەوی ئەوەکرد.. ئەتەگۆ شەیتانە، شەوەکی شەیتانی هاتە خەونی، گۆتی ئەمن شەیتانم، هاتیمە خەراتت کەم. گۆتیێ خەراتی کووا!؟ گۆتیێ ئەمن هەتا هەنکوە کەسی لەتووم باشتر نەبووە، ئەتوو زۆرت خزمەتێ من کردییە... لۆیێ دەموێ خەراتەکی وەت بکەم هەتا حەفت پشتان پشتی خۆ لێ بکەیۆ.. کابرا ڕوو بووە دەستێ شەیتانی لە خەنی و خۆشیان دەستی ماچ کرد، شەیتانی گۆ: ئۆ ئەمنیش حەفت کووپە لیرەم کردییە خەرات. گۆتی: کانێ؟! گۆتی: هەستە وەگەرم کۆ. کابرا وەگە شەیتانی کەت.. هەڕۆیشتن.. هەڕۆیشتن.. هەتا گەیینە سەحرێیاکی.. شەیتانی پێ لە عاردی دا گۆتی: کوپە لیرەکان لێرەنە.. کابرای چاودا دەورو بەرێ خۆ، گۆتی بەقوربانت بم پێ خۆ لانەبەی هەتا هەندەک بەردان دینم.. شەیتانی گۆ: بەردت لۆچنە!؟ گۆتی: ئەدی نابی جێیەکەی بە نیشان کەم! شەیتانی گۆ: بەرد باش نییە... ئەگە ئێکەک پاشی توو لێرە تێبپەڕی شکەکە، کوپە زێڕەکان دەردینی. گۆتی: ئەدی چ بکەم؟!

گۆتی: وەرە گوەکی لە سە بکە، ئەگە کەسیش بێ.. وکی دیتی لێ وەدوورەکەویتۆ، وکی شەیتان بزربوو.. کابرا گوی خۆی کرد.. وکی واگا هات یێک تێلەگە گوی دەبنەخۆ کردییە.. ئەی گۆتی بە نەعلەت

بی شەیتان، نەخۆتکە نە خەراتت)) (خۆشناو٢.١٩: ٤٧-٤٨).

لێرەدا شەیتان یەکێکە لە کارەکتەرە خراپەکان، کە هیچ کاتێک ناتوانرێت مرۆڤەکان پشتی پێ ببەستن، ڕاستە کابرا کەسێکی زۆر خراپەکار بووە، بەڵام شەیتان کە دێتە خەونی و بە شێوەیەک وەسفی خراپەی ئەو دەکا کە دەیەوێ بە هەموو شێوەیەک سوپاسی بکات و لە هەمانکات خەڵاتی بکات لە سەر ئەوەی کە ڕێچکەی ئەوی گرتووە و بە هیچ شێوەیەک خۆی لە خراپە نەپاراستووە، بەڵام لە کۆتایی کابرا تێدەگات کە شەیتان کەسێکە بەردەوام هەوڵی هەڵخەڵەتاندن دەدات و خۆی دەڵێ: (بە نەعلەت بی شەیتان) و هەست بە خراپەی خۆی دەکات، دواتر لە کەساییەتی شەیتان تێدەگات. (شەیتان لە حیکایەتی میللی کوردیدا زیاتر ڕەهەندێکی ئایینی وەرگرتووە، لە گەڵ ئەوەشدا لە هەندێک حیکایەتدا ڕووداوەکان مۆرکی ئەفسانەی خۆیان پاراستووە) (خۆشناو٢٢٧:٢.٢٥). چونکە ئەفسانەکان، حەقیقەتێکیان لە پشتەو باس لەو ڕووداوانە دەکەن کە لە ژیان ڕوویانداوە، بەڵام تێکەڵ بە ڕەگەزی خەیاڵ کراون. ئەگەر لێکدانەوەی بە پێی هەر ئایینێک بکەین، بۆ نموونە (ئایینی ئێزەدی) شەیتان لە لایان ناوێکی تری هەیە، ئەویش(مەلیکە تاوس)ە ناتوانن بە ئاشکرا بڵێن کە بە قسەی ناکەین، چونکە پێیان وایە هێزی خراپەکاریان بۆ دێنێ و پێویستە لە ژێر فرمانەکانی ئەو بن.

دواتر لە حیکایەتی (فعلێ شەیتانی) دا هاتووە ((پیرەمێردەک هەبوو لە خوای زێتر کەسی دیی نەبوو، سبەینەکی زوو، ویستی هەندەک خۆری بینی، دەستەکی دەبانی بگێری هەتا بەسەری دا کاول نەبی، تا هێوارێ چەند گرەکی هینان، ئاخیر ڕێ بێری وە شتەکی ڕەق کەت، وکی دیتی ئۆ کوپە زێرە، خەنی بوو، لە ڕێی هەزار فکری لۆ دەهاتن.. وکی چووە مارێ، شەوێ کوپە زێری هەڕشت، لیرەکان سێ دەو و پێنج لیرە بوون، زۆرە ترسا کەسەک پێبزانێ، شەوێ پیاوەکی نورانی هاتە خەونی، ئەیگۆتێ هەر مارەک و دوو لیرانێ بدێ، بەرا بە قسێ پیاوە نورانییەکەی نەکرد، شەیتانی گۆ، ئاخر خوای ئاقر لۆ دایتە بەشەری ئەتوو ئەگە ژنەکی بێکەس و فەقیر لۆ خۆ بینی، ئەوەش خێر نییە؟)) (خۆشناو ٢.١٩:٥.-٥١-٥٢).

لەم حیکایەتە ئەوە بە دیار دەکەوێت کە پیاوەکە لە خودی خۆیدا کەسێکی زۆر باشەو هەرگیز هیچ کاتێک بیری لە کاری خراپە نەکردۆتەوە، بەڵام شەیتان وای لێدەکات کە بە قسەی خودای گەورە نەکات، هەوڵ دەدات کە کە کاری خراپی پێ ئەنجام بدات، تا وای لێدەکات کە بێگوێی لە فەرمانەکانی خودا بکات، ئەگینا پیاوە نوورانییەکە لە جارێک زیاتر دێتە خەونی و پێی ڕادەگەیەنێت کە ئەو لیرانە بە تەنیا موڵکی ئەو نییە و پێویستە هەر ماڵە هەژارێک دوو لیرەی پێبدرێت، بۆ خۆشی تەنیا دوو لیرە، بەڵام شەیتان پێی دەڵێ ئەوە هەلێکە بۆ تۆ ڕەخساوە و پێویست ناکات ئەو زێڕانە بە فیرۆ بدەی، جارێکی تر ئەو هەلە بۆ تۆ نارەخسێت، چەند جارێک پیاوەکە دەیەوێ لیرەکان ببەخشێت بەڵام شەیتان دوو دڵی دەکات و نایەڵێت کارەکە ئەنجام بدات، بۆیە لێرەشدا دەتوانین بیگونجێنین لە گەڵ ئایەتێکی قورئانی پیرۆز (مِن شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ،الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ) {الناس:٥،٤}. بۆیە پێویستە هەموو کاتێک مرۆڤ خۆی لە شەڕو خراپەی ئەوەی کە وەسوەسەی دەخاتە خەیاڵ و دڵیەوە بپارێزێت، کە بێگومان ئەوانە سیفەتی شەیتانەکانن. لە کاتێکدا پیرە پیاوەکە کە زێڕەکان دەدۆزێتەوە زۆر هەستێکی سەیری لەلا دروست

دەبێت، چونکە سروشتی مرۆڤایەتی وایە کە شتێکی دیتەوە یاخود بە ئاسان کەوتە دەستی هەر گومانی هەیە لەوەی کە کەسانی دەورو بەر پێی بزانن و دەستکەوتەکە بە فیرۆ بروات و نەمێنێت. لە کۆتاییدا پیرەمێرد بە قسەی شەیتان دەکات و ئەوەی کە پێشتریش هەیبووە، هەر هەمووی بە فیرۆ دەچێت، تووشی سەرگەردانی دەبێت، ماڵ و شوێنی خۆی بە جێ دەهێڵێ و دواتریش زۆر بە دەردەسەری سەر دەنێتەوە و دەمرێت. خەسارەیەکی زۆریش دادەنێت. پێویستە هەر کەسێک کە ماڵوموڵکی لە خۆی زیاتر هەبێت، کە بێگومان ئەو سەروەت و سامانە خودا پێی داوە، بۆیە بە تەنیا موڵکی ئەو نییە و هەژاران و کەم دەرامەتانیش پشکیان هەیە لەو سەروەتە، هەروەکو لە ئاینی پیرۆزی ئیسلامیش باس دەکرێت، بە هیچ شێوەیەک ماڵ بە بەخشین کەم ناکات، بەڵکو بەرەکەتی دەکەوێتێ و بەردەوام زیاد دەکات.

ئەنجام

لەم توێژینەوەیە بچەند ئەنجامێکمان بەدەست هێناوە، ئەمەش بەم شێوەیەی خوارەوەیە: لەم کۆمەڵە حیکایەتە، بە پلەی یەکەم ڕەهەندی ئایینی ئیسلام بەرچاو دەکەوێت، ئەمەش سەلمێنەری ئەوەیە کە ناوچەی خۆشناوەتی زیاتر پەیرەوی ئەم ئایینە بوونە. ئەو کۆمەڵە حیکایەتە، دابەش دەبێتە سەر دووبەرە، واتە سنووری حیکایەتەکان لەم دوو تەوەرەیە دەسوڕێتەوە، ئەوانیش (بەرەی خێر و بەرەی شەڕن). هەموو ئایینەکان داب و نەریتی تایبەت بەخۆیان هەیە، جگە لەمەش هەموویان پارێزگاری لە کاری چاکە دەکەن، دژی خراپەکارینە و پێیان وایە مرۆڤ بەئەنجامدانی کاری باش ڕێگەی ڕۆشنتر دەبێت.

سەرچاوەکان

به کوردی

–ئەسوەد، نەوزاد وەقاس. (٢٠١١) فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و رەخنەیی، چاپخانەی بینایی، سلێمانی.

–پەهلەوان، فەرهاد عبدولحەمید، (٢٠١٣) زەردەشت و ئاڤێستاو فەلسەفەی یەکتاپەرستی، چاپی یەکەم،چاپخانەی موکریانی، هەولێر.

–حەسەن، مەولود ابراهیم، ٢..٨. تێر نەخۆرە، بەرگی یەکەم، بەشی سێیەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر.

–حەسەن، مەولود ابراهیم،(د)، (٢٠٢٠) پێکهاتەی ئەفسانەی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی تاران، سلێمانی.

–خۆشناو، سەرباز مەجید، (٢٠١٩) ساردۆن (کۆمەڵە حیکایەت و ئەفسانەیەکی خۆشناوەتیی ناوچەی شەقلاوەیە)، چاپی یەکەم، نوسینگەی تەفسیر، هەولێر.

–خۆشناو، نەریمان عبدالله، (٢٠٢١) ڕەمزو مەغزا لە چیرۆکەکانی فەرهاد پیرباڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی ماردین، هەولێر. –ڕەسول، هەڵمەت بایز(٢٠٢٥) تراژیدیای ناشادیی بوونایەتیی لە نێوان مەم و زینی خانی و ئەفسانەی تراژیدیای یۆنانیدا، چاپی یەکەم، سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینا کوردی، زاخۆ (توێژینەوە).

–علی، صدیق اورحمان، (٢٠٢٥) تایبەتمەندییەکانی ئەفسانەی کوردیی خۆراسان، بەرگی یەکەم، سەنتەری زاخۆ. (توێژینەوە).

–عیزەدین، سامان، (٢٠٢١) بنیاتی هونەری لە شیعری لەتیف هەڵمەتدا، سلێمانی.

–ناوخۆش، سەلام، (٢٠١٢) ئایینی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر.

به عەرەبی

–القران الكريم.

–السواس، فراس، (٢٠٢٠) دين الأنسان, ط ٤, المطبعة دار علاء الدين, سورية–دمشق.

-السواس، فراس، (٢٠٠١) الأسطورة والمعنى، ط٢، الناشر: دار علاءالدين للنشر والتوزيع والترجمة، دمشق.

-القمنى، سيد، (١٩٩٩) الأسطورة والتراث، ط٣، طابعة (المركز المصرى لبحوث الحضارة تحت التأسيس)، القاهرة.

-اسماعیل، نعمە قرەنی، (٢٠٢٣)مەزراندنی ئەفسانە-ڕۆمانی كوردی لە هەرێمی كوردستان، نامەی دكتۆرا، زانكۆی سلاحەددین، كۆلێژی پەروەردە، هەولێر.

- پێنجوینی، سەروەر (٢٠١٢/٥/١٩) ڕێكەوتی سەردانی ماڵپەڕ (٢٠٢٤/١٢/٢٤).

https://sarwar-penjweni.blogspot.com

-بن باز، عبدالعزیز، (٢٠٢٣)، ڕێكەوتی سەردانی ماڵپەڕ (٢٠٢٥/٣/٣).

sa.binbaz//:https

-چاوپێكەوتن لە گەڵ(فەرهاد عزیز حسن)، شوێن، ماڵی ناوبراو، هەولێر، ڕێكەوتی(٢٠٢٤/١٢/١٥) كاتژمێر(٧)ی ئێوارە.

-چاوپێكەوتن لە گەڵ(سەرباز مەجید خۆشناو)، شوێن، ماڵی ناوبراو، شەقڵاوە، ڕێكەوتی(٢٠٢٥/١/٤) كاتژمێر(٩)ی شەو.

ملخص

عنوان هذا البحث هو البعد الديني في مجموعة قصص وأساطير (سردون) يهدف البحث إلى التعريف بالأبعاد الدينية لمنطقة خوشناوتي بشكل عام وشقلاوة بشكل خاص ويسعى جاهدا لجمع أعمال الفولكلور الكردي وخاصة في منطقة خوشناوتي. القصص والأساطير كنوعين من الأدب الشعبي، لها تاريخ قديم، حيث اتجهت الأفكار البشرية في البداية إلى الأساطير، لذا فإن الأساطير مبنية على حقيقة، ولكل أمة أساطير في بنيتها الثقافية وقيمها الاجتماعية. والقراءة المتأنية للأساطير الكردية تظهر أن الأساطير الكردية لها العديد من الخصائص الخاصة بها.

الكلمات المفتاحية: الأبعاد الدينية، القصص، الأساطير، خوشناوتی، الثقافة.

Abstract

The Religious Dimen-(This study is titled sion in the Collections of Stories and Myths (Sardon), their research aims to explore the re-.ligious dimensions of the Khoshnavati region It is important to understand the culture in general and to reflect on the culture and culture of The traditions of the heavenly and.the country We.earthly religions are explored for this study have taken the likes of Sarbaz Majid Khoshnaw as an example, which we are very excit-It is after the collection of Kurdish.ed about folk products and especially the Khoshnavati Fiction and fiction, as two genres of .region folk literature, have an ancient history. Human thinking at first moved more towards myths, It is based on facts. Every nation is .so myths They have different cultures.made up of myths although they differ in their origins ،and value but ،There are a lot of the.and characteristics they also share a lot of talent in terms of careful reading In the history of the Caucasus.we ، It has its own.know that there are many myths characteristics and characteristics that have Differ-.adapted to the conditions of the times ences, the results of this study, show that be-.liefs and traditions

Key words: religious dimension, story, .myth, love, culture

ئەکادیمیای کوردی
KURDISH ACADEMY

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥
گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار
حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر
پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین
د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:
پ. د. قەیس کاکل تۆفیق
پ. د. بەختیار سەجادی
پ. د. فەرهاد قادر کەریم
پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان
پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف
پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:
پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ
پ. د. مارتن ڤان برونسن
پ. د. جەلیلی جەلیل
پ. د. ساڵح ئاکین
پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی
پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک
پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd ISSN: 2520- 4106 هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لەساڵی ۲۰۰۲دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd

* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٢/١٠
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٧/١

مۆسیقای شیعریی لای میهری

سعد فاروق یوسف شێخ بزێنی
بەشی کوردی
کۆلیژی پەروەردەی مرۆڤایەتی
زانکۆی سەلاحەدین
Saad.yousif@su.edu.krd

پوختە

میهری لە شیعرەکانیدا مۆسیقایەکی شیعری ڕازاوەی بەرجەستە کردووە، بە تایبەتی لە رووی مۆسیقای دەرەوەی شیعرەکانیدا بەمەش شیعرەکانی لە رووی کێش و سەرواوە جۆراوجۆرن و ئاوازێکی جوانی بە شیعرەکانی بەخشیووە، هەروەها مۆسیقای ناوەوەی شیعرەکانی میهری ئاوازێکی جوان و هەمەڕەنگی بە شیعرەکانی بەخشیووە. ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکی و مۆسیقای دەرەوە و ناوەوە پێکهاتووە کەلە مۆسیقای دەرەوە باس لە کێش و سەروا کراوە، کە بەزۆری پەیرەوی کێشی عەرووز کراوە لە شیعرەکانیدا بە تایبەتی کێشی هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و ڕەجەز، هەروەها کێشی بڕگەشی بەکارهێناوە بەتایبەتی کێشی بڕگەی (٧و٨و ١٠و ١١و ١٢و ١٣و ١٤)، هەروەها سەروای یەکگرتوو و مەسنەوی و و چواری و پێنجی و سەروای کۆپلەی تاک و تەشتیری بەکارهێناوە لە شیعرەکانیدا، هەروەها لە مۆسیقای ناوەوەش پاتکردنەوەی بەکارهێناوە بەتایبەتی پاتکردنەوەی دەنگ و ووشە .

کلیلە وشە: مۆسیقای دەرەوە، مۆسیقای ناوەوە، شیعری کۆن، میهری ، کێش و سەروا.

پێشەکی

هەروەکو ئاشکرایە مۆسیقا پێکهاتە و بناغەیەکی سەرەکی شیعرە. یەکێکە لە پێکهاتەی ئیستاتیکی و ڕەگەزە بنەڕەتیەکانی شیعر. بە درێژایی مێژوو شیعر بە بێ مۆسیقا نەبووە، لەبەرئەوەی مۆسیقا دەبێتە مایەی هاوسەنگی شیعر. ئەوەی شیعر لە پەخشان جیا دەکاتەوە تەنها مۆسیقایە، لەبەر ئەو ڕۆڵە گرنگەی مۆسیقا لە شیعردا، لێکۆلینەوەکەمان بۆ ئەم مەبەستە تەرخان کردووە بە ناونیشانی (مۆسیقای شیعریی لای میهری). هۆکاری هەلبژاردنی ئەم بابەتە بۆ تیشک خستنە سەر مۆسیقای شیعرییە لای میهری، لەبەر ئەو داهێنانەی کە میهری لە رووی مۆسیقاوە لە شیعرەکانی ئەنجامی داوە. ئەمە لە لایێک، لە لایەکی تر بە شێوەیەکی ئەکادیمی لەم بوارەدا شتی لەسەر نەنوسراوە. و ئەگەر شتێکیش هەبێت، ئەوە لەژێر ناوی تر یان لە چوارچێوەی بابەتەکانی تردا لێی کۆڵدراوەتەوە.

لە لێکۆڵینەوەکە بە پێی میتۆدی (وەسفی شیکاری) ئەنجامدراوە . گرنگی لێکۆڵینەوەکەش لەوەدایە، کە بە شێوەیەکی زانستی و ئەکادیمی لە مۆسیقای شیعریی شیعرەکانی میهری دەکۆڵێتەوە بەو نیاز و مەبەستەی لە چوارچێوەی مۆسیقای شیعرەکانیدا کارێکی هونەری پوخت و جوان بەدەست بهێنین. بەشێوەیەکی گشتی لێکۆڵینەوەکە لە دوو بەش و ئەنجامەکان پێکهاتووە: لە بەشی یەکەم: باسی پێناسەی مۆسیقای شیعر و مۆسیقای دەرەوەی شیعرەکانی میهری کراوە. لەبەشێ دووەم: باسی مۆسیقای نـاوەوەی شیعرەکانی میهری کـراوە. گرنگترین ئەنجامەکانی لێکۆلینەوەکەش لە بە چەند خاڵێک خراونەتەڕوو.

پێشینەی توێژینەوە

دوای گـەران بە دوای لێکۆڵینەوەی زانستی لەم دە سالانەی دوایی دا تەنیا یەک نامەی ماستەر بە ناونیشانی (بنیاتی وێنە لە شیعرەکانی میهری دا). لەلایەن (یوسف علی محمد) پێشکەش کراوە. بـاس لە وێـنـەی شیعری لە شیعرەکانی میهری دەکات لە ڕووی تیوری و پراکتیکیەوە ، لە بەشی یەکەم باس لە پێناسەی وێنەی شیعری و گرنگی وێـنـەی شیعری و پێکهاتەکانی وێـنـەی شیعری دەکات، لە بەشی دووەمدا باس لە جۆرەکانی وێنەی شیعری لە رووی هەستی و ژیری و جۆرەکانی وێـنـەی شیعری لـە رووی پێکهاتەی شـێـواز و ڕوونبێژی و جۆرەکانی وێنەی شیعری لە ڕووی بزاوتن و بنیاتەوە دەکات، لە بەشی سێیەم باس لـە سـەرچـاوەکـانـی وێـنـەی شیعری لای میهری دەکات، بەتایبەتی سەرچاوەی خودی و بابەتی و سـەرچاوەی نەتەوەیی و سـەرچـاوەی جیهانی و سـەرچاوەی شیعری نەتەوەکانی تر. هەروەها عزیز گەردیش، لێکۆلینەوەیەکی بە ناونیشانی (میهری نشتیمان پـەروەر)، لە نووسەری نوێ ژمـارە (٢) سالی (١٩٧٤) بـلاوکـردۆتـەوە. باسی نـاوەرۆکی شیعرەکانی میهری دەکات بە تایبەتی ئەو شیعرانەی کە گوزارشت لە مەبەستی نشتیمان پەروەری دەکەن واتە هەستی نشتیمان پەروەری چەندە کاریگەری هەبووە لەسـەر میهری کە لە هۆنراوەکانیدا ڕەنگی داوەتـــەوە ، هـەروەهـا عزیز گـەردی لـە کتێبی: ڕابــەری کێشی شیعری کلاسیکی کـوردی کە لە سلێمانی لە سالی ٢٠٠٣ لە چاپخانەی (دێکان) بلاوکراوەتەوە باس لە کێشی شیعری کلاسیکی کوردی دەکات لەنێویاندا میهری. هەروەها محمدی مەلا مستەفای هیرانی، کۆکردنەوە و رێکخستنی بۆ دیوانی میهری کـردووە، لە سالی (٢٠١٣) دا

بڵاویکردۆتەوە. تەنها کۆکردنەوە و ڕێکخستنەوەی شیعرەکانی میهرییە لە چوارچێوەی دیوانێک دا، ئێمە هەڵسەنگاندنمان بۆ هەموو شیعرەکانی میهری کردووە لە دیوانەکەیدا لە ڕووی مۆسیقای دەرەوە و ناوەوە لە شیعرەکانیدا، بۆیە ئەو سەرچاوانەی میهری کە باسکراوە هیچ پەیوەندیەکی بە بابەتی توێژینەوەکەمان بە ناونیشانی (مۆسیقای شیعریی لای میهری) نییە و بۆ یەکەم جارە توێژینەوەیەک بەم ناونیشانە پێشکەش دەکریت. ئەم سەرچاوانەی سەرەوەی پێشینەی توێژینەوە کە لەسەر میهری شاعیر نووسراوە هیچ سوودێکی ئەوتۆی نەبووە بۆ توێژینەوەکەمان چونکە بابەتەکانیان جیاوازن و پەیوەندی بەو لایەنەی توێژینەوەکەمان نییە نە لە ڕووی تیورییەوە نە لە ڕووی پراکتیکیەوە.

بەشی یەکەم: مۆسیقای شیعریی لای میهری[1]

مۆسیقا یەکیکە لە پێکهاتە ئیستاتیکی و ڕەگەزە بنەرەتیەکانی شیعر، مۆسیقای شیعر کاریگەری زۆری لەسەر سەرنج ڕاکێشانی وەرگر هەیە، چونکە خودی مۆسیقا (هەستکردنی خوێنەر یان گوێگرە بەو ئاوازانەی کە دەنگەکانی وشەکان و جۆری هەست و سۆزی دەروون و مانای وشەکان لە ئەنجامی ترپەی برگەکان و پێکهاتنی پێیەکان بەکێشی هەڵبەستەکەی دەدەن)(بیمار ١٩٩٢، ل١١)، شاعیر بە کاریگەری مۆسیقای شیعرەکەیەوە دەتوانێت کاریگەری زیاتر لەسەر وەرگر دروست بکات، بۆیە ئەفلاتوون پێی وایە (شاعیر بەهۆی وشەو ڕستەکان گونجاوی دەبەخشێتە هەریەک لە پیشە جۆراو جۆرەکان.... ئەو کەسانەش سەرنج دەدەنە کارەکەی تەنیا لەسەر وشەکان بریاری خۆیان دەدەن و لەبەرئەوەی بە یارمەتی کێش و نەزمی شیعر و ئاواز قسەدەکات)(بیمار ١٩٩٢:١١) . مۆسیقا هەست و سۆزو ئاواز بە وشە و دەستەواژەکانی شیعرەکە دەدات و چێژ بە وەرگر دەبەخشێت .

مۆسیقا سازگاری و ڕەوانی بە شیعر دەبەخشێت و وا لە وەرگر دەکات کارتێکراو بێت بە وشە و دەربرینەکانی شیعرەکە، مۆسیقا لە شیعردا ئاویتەی ڕەگەزەکانی تری شیعر دەبێت و کار لەیەک دەکەن و پێکەوە جوانی شیعرەکە بەرجەستە دەکەن و بەلایەنیکی گرنگی ئیستاتیکی شیعر هەژمار دەکرێت . مۆسیقای شیعریی بەپێی جۆری دەرکەوتنی لە شیعردا بۆ دوو ئاست دابەش دەبێت: (١-مۆسیقای دەرەوە، ٢-مۆسیقای ناوەوە) .

بەشی یەکەم / مۆسیقای دەرەوە: یەکێکە لە دوو جۆرەکەی مۆسیقای شیعریی، بەهۆی کیش و سەروای شیعرەوە دروست دەبێت و ((دەبێتە ئاهەنگی چوارچێوەی گشتی هەڵبەستەکە و سەرجەمی بنیاتەکە دەگرێتەوە)) (عەلی ١٩٩١:٨٧)، ئەم جۆرە مۆسیقایە، ئاوازی دەرەکی شیعرەکە لە ڕووی هاوسەنگی و ڕێکەوتنی نێوان وشەکان دەگرێتەوە، بەوەی بە کەمکردن یان زیادکردنی برگە لە کێش ، یاخود بە نەگونجاندنی ئەو دەنگانەی سەروا دروست دەکەن، لەنگی و نارێکی دەکەوێتە مۆسیقای شیعرەکە و ئاوازی شیعرەکە تێکدەچێت بەمەش پەیام و بیرۆکەی شیعرەکە وەک پێویست ناگات و چێژ و خۆشییەکی ئەوتۆ بە وەرگر نادات .

مۆسیقای دەرەوە ڕاستەوخۆ کاریگەری لەسەر وەرگر دروست دەکات، چونکە وەرگر سەرەتا

---

١ – میهری ناوی تەواوی (مەلا محمد شەریف کوڕی مەلا ابراهیم کوڕی مەلا عبدالفتاح نەوەی مەلا (عبدالکریم) حەنەفیە،لە بنەماڵەیەکی ئایین پەروەر لە سالی (١٩.٩) لە دایک بووە، میهری بە خوێندنی ئاینی و مەدرەسە دەستی پێکردووە پاشان لەسەر دەستی (مەلا فەندی هەولێری بڕوانامەی خوێندنی ئاینی پێدراوە، دواتر لە دادگای شەرعی شاری هەولێر دامەزراوە، میهری ژنی نەهێناوە لە سالی (١٩٤٢ز) بەهۆی نەخۆشییەوە کۆچی دوایی کردووە.

بە مۆسیقای دەرەوەی شیعرەکە ئاشنا دەبێت و لەوێوە مۆسیقا کار دەکاتە سەر هەست و ناخی وەرگر، (د.کامل حەسەن عەزیز بەسیر) لە ڕوانگەی بایۆلۆجی دەروونییەوە باس لە کاریگەری مۆسیقای دەرەوە لەسەر وەرگر دەکات و دەڵێت: ((لێدانی دڵ و دەمارەکانی لەشی ئادەمیزاد بەگوێرەی چەشنی سۆز و هەڵچوون دەگۆڕێت، ئەگەر هات و سۆز ئاکامی ڕوداوێکی خۆشی و کامەرانی بەخشندە بوو، ئەو لێدانە خێرا و یەک بە دوای یەکدا دەبێت، بەلام ئەگەر سۆزەکە ماتەمین و خەفەتبار بوو لێدانەکە سست و خاو لەسەرخۆ دەبێت)) (البصیر: ١٩٣)، کەواتە مۆسیقای دەرەکی وەک بەشێکی سەرەکی مۆسیقای شیعری ڕاستەوخۆ کاردانەوەی بەسەر سۆز و دەروونی وەرگردا دەبێت، (عەلائەدین سەجادی) پێی وایە مۆسیقای دەرەوە پێویستە ((جۆشێکی نەفسی بدات بەدەستەوە)) (سجادی ١٩٨٦:١٣٤). بۆیەش هەر لەنگی و ناتەواوییەک لە مۆسیقادا کاردەکاتە سەر ئەو پەیام و مەبەستەی شاعیر دەیەوێت بیگەیەنێت و پێشکەشی بکات و دوا جار کاردانەوەی بەسەر جوانی شیعرەکەش دەبێت .

مۆسیقای دەرەوە لەسەر دووپایە دامەزراوە:

١-کێش: یەکێکە لە بنچینە سەرەکییەکانی دروست بوونی مۆسیقای دەرەوە، لە کۆنەوە بە گرنگترین خاڵی جیاکەرەوەی نێوان شیعر و پەخشان دانراوە و بەشیعرەوە پەیوەست کراوە، بۆیە لە یەکێک دیارترین پێناسەکانی شیعر لە ئەدەبی عەرەبیدا ئەوە بووە: ((شیعر گوتەیەکی کێشداری سەرواداره، کە مانایەک دەبەخشێت)) (جعفر:٦٤). ئەم پێناسەیە بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ بۆ ناساندنی شیعر بە گرنگیەوە لێی ڕوانراوە و پشتی پێ بەستراوە، ئەمەش بەهۆی ئەوەی جەختی لەسەر کێش کردووەتەوە و بەڕەگەزێکی بنچینەیی لە بنیاتی شیعری داناوە . کێش پەیوەستە بە زمانەوە و زمان هۆکاری سەرەکی دروست بوونی کێشە و هەر زمانێکیش جۆرە کێشێکی تایبەت بەخۆی هەیە، کە لە بنەڕەتدا شاعیرانی ئەو زمانە لە شیعرەکانیاندا بەکاریان هێناوە. میهری پەیڕەوی دوو جۆرە کێشی کردووە، وەکو ڕێژە بە پلەی یەکەم پەیڕەوی کێشی عەرووزی کردووە، بە پلەی دووەم پەیڕەوی کێشی برگەیی کردووە .

١-١-کێشی عەرووزی: جۆرێکە لەکێشی چەندی ((گوزارشت لەو سیستەمە دەکات، کە خەلیلی کوڕی ئەحمەدی فەراهیدی بەسرەیی دۆزیەوە و تایبەتی کرد بەکیشی شیعری عەرەبی))(زاهد، ٢٠١٠، ص٧٢). کێشی عەرووز ژمارەی برگەی کورت و درێژ و چۆنیەتی ڕیز بوونی برگەکان و دابەش بوونیان بۆپێی تایبەتی لە دێرە شیعردا دەکاتە بنەما ، ئەمەش ((بەگوێرەی بەدوای یەک هاتنی پیتی بزواو (متحرک) (ە) و پیتی وەستاو (ساکن) (ا)، پێ (تفعیلە) و کێش (بەحر)ەکان دیاری دەکرێن و لێک جیا دەکرێنەوە)) (گەردی،١٩٩٩،ل٨٨) . فەراهیدی دوای ئەوەی کێشەکانی دۆزیەوە ((شازدە کێشی بەکارهاتوو شەش کێشی پشت گوێخراوی لەناو پێنج بازنەدا دیاری کردووە و زاراوەی تایبەتی بۆ جۆری کێش و پایە و پێ و گۆڕانەکانی داناوە)) (گەردی١٩٩٩:١٤٤) .

ئەم کێشە لە بنچینەدا تایبەتە بە شیعری عەرەبی، بەلام دوای بڵاو بوونەوەی ئاینی ئیسلام بەناو میللەتانی نا عەرەب و گەلانی دراوسێی عەرەب بڵاوبووەوە. ئەم جۆرە کێشە یا ڕاستەوخۆ بە ڕێگەی زمان و ئەدەبی عەرەبییەوە، یا لە

ڕێگەی ئەدەبیاتی فارسیەوە هاتووەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە کاتێک شاعیری کورد ئەم جۆرە کێشەی بەکارهێناوە دەقاو دەق وەکو بەکارهێنانی کێشەکە لە ئەدەبی عەرەبیدا نییە، بەڵکو گۆرانکاریەکی زۆری بەسەردا هاتووە، تا لەگەل سروشتی زمانی کوردی دا بگونجێت و شاعیرانی کورد بتوانن شیعری پێ بهۆننەوە.

١-١- کێشی عەرووز:

میهری بەشی زۆری شیعرەکانی بەم کێشە هۆنیوەتەوە، ئەو دەریایانەی کە بەکاری هێناون بە نموونە دەخەینەروو:

١-١-١-کێشی هەزەج:

لە بازنەی سێیەمدایەو پێیەکانی ئەمانەن: (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن) (گەردی ١٩٩٩:٧٧)، میهری (٧) قالبی بەم کێشەی بەکارهێناوە، لەوانە:

١-١-١-١- هەزەجی هەشتی تەواو:

ئەسیری پەن/جەیی دەردم/منی بێچا/رە یا الله
بکە بۆ بەن/دەیی ناچا/ری خۆت یەک چا/رە یاالله
ب ـــ ـــ ـــ/ ب ـــ ـــ ـــ/ ب ـــ ـــ ـــ/ ب ـــ ـــ ـــ
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

میهری لەکۆی (١٦.) شیعر، (٦)شیعری بەم قالبە بەکارهێناوە، کە ڕێژەکەی دەکاتە(٣,٧٥٪).

١-١-١-٢- هەزەجی هەشتی ئەخرەب:

سەرما لە چل و یەکدا کارێکی بە من کرد
فیرقەت بە (رضا) جانا بەعوششاقی تۆ ناکا
ـــ ـــ ب / ب ـــ ـــ ـــ/ ـــ ـــ ب / ب ـــ ـــ ـــ
مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن

میهری (١) شیعری بەم قالبە بەکارهێناوە، کە ڕێژەکەی دەکاتە (٠,٦٢ ٪) .

١-١-١-٣- هەزەجی هەشتی مەحزووف:

وەتـەن دورڕی ، وەتـەن جانی، وەتـەن رووحی ڕەوانم
وەتەن بۆ من ئەتۆی سەروەر ، ئەتۆی ڕووتبەو نیشانم
ب ـــ ـــ ـــ/ ب ـــ ـــ ـــ / ب ـــ ـــ ـــ / ب ـــ ـــ
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفعولن

میهری لەکۆی (١٦٠) شیعر (١) شیعری بەم قالبە بەکارهێناوە، کە ڕێژەکەی دەکاتە(٠,٦٢ ٪) .

١-١-١-٤- هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف:

دل خەستەو و دەم بەستە، کەمن کەوتووم ئەمشەو
تریاقی ویصالت مەگەر ئەم دەردە دواکا
ـــ ـــ ب / ب ـــ ـــ ـــ / ب ـــ ـــ ب / ب ـــ ـــ .

مفعولمفاعیل مفاعیل مفعولان

میهری لەکۆی (١٦٠) شیعر (١٣) شیعری بەم قالبە بەکارهێناوە کە ڕێژەکەی دەکاتە(٨,١٢ ٪).

١-١-١-٥- هەزەجی شەشی مەحزووف:

لەبەر نالە و ئەنینم مردم ئەمرۆ
فیراقە هەر لەبۆ من هەمدەم ئەمرۆ
ب ـــ ـــ ـــ / ب ـــ ـــ ـــ / ب ـــ ـــ
مفاعیلن مفاعیلن فعولن

میهری لەکۆی (١٦٠) شیعر (٥٣) شیعری بەم قالبە بەکارهێناوە ،کە ڕێژەکەی دەکاتە(٣٣,١٢ ٪).

١-١-١-٦-هــــەزەجـــی شـەشـی مـەقصـوور (مەقسوور):

هەزار حەیف و (تأسف) دەربەدەر بووم

ب -- -- -- / ب -- -- -- / ب -- -- .

لە دونیادا عەجەب تووشی کەدەر بووم

ب -- -- -- / ب -- -- -- / ب -- -- .

مفاعیلنمفاعیلن فعولان

شاعیر لە کۆی گشتی (١٦.) شیعر تەنها (٢) شیعری بەم کێشە بەکارهێناوە، کە ڕێژەکەی دەکاتە (١,٢٥٪).

١-١-٢-کێشی ڕەمەل:

لە بازنەی سێیەمدایەو پێیەکانی ئەمانەن: (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن) (گەردی، ١٩٩٩، ل١.٩)، میهری (٥) پێنج قالبی ئەم کێشەی بەکارهێناوە لەوانە:

١١-١-٢-١- ڕەمەلی هەشتی مەحزووف:

بیری مزگەوت و سەراکەت مەکتەبیشت چاوەکەم

-- ب -- -- / -- ب -- -- / -- ب -- -- / -- ب --

بیری ئاو و دۆی شیرینت بیری بێستانت دەکەم

-- ب -- -- / -- ب -- -- / -- ب -- -- / -- ب --

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتنفاعلن

میهری لە کۆی گشتی (١٦.) شیعر تەنها (١٧) شیعری بەم قالبە بەکارهێناوە، کە ڕێژەکەی دەکاتە (٦٢,.١%).

١-١-٢-٢- ڕەمەلی هەشتی مەخبوونی ئەصڵەم:

میهری یا کونجی قەناعەت بکە جێگـا بـۆ خۆت

-- ب -- -- / ب ب -- -- / ب ب -- -- / ب ب -- / -- --

بژی بێ ترس و خەتەر هەروەکو پاشا بۆ خۆت

-- ب -- -- / ب ب -- -- / ب ب -- -- / ب ب -- / -- --

فاعلاتنفعلاتنفعلاتن فع لن

میهری لە کۆی گشتی (١٦.) شیعر تەنها (٤) شیعری بەم کێشە بەکارهێناوە، کە ڕێژەکەی دەکاتە (٢,٥٪).

١١-١-٢-٣- ڕەمەلی هەشتی مەخبوونی مەحزووف:

ساقیا تێکە لـە بـۆم کوشـتـەیی یـارم بــە خـودا

-- ب -- -- / ب ب -- -- / ب ب -- -- / ب ب -

کوشتەیی ئەو صەفحەیی مشک غەددارم بە خودا

-- ب -- -- / ب ب -- -- / ب ب -- -- / ب ب -

فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن

میهری لە کۆی گشتی (١٦.) شیعر تەنها (٢) دوو شیعری بەم قالبە بەکارهێناوە، کە ڕێژەکەی دەکاتە (١,٢٥٪).

١-١-٢-٤- ڕەمەلی شەشی مەحزووف:

شـەرت بێ ئیتر داخلی هەولێر نەبم

-- ب -- -- / -- ب -- -- / -- ب -

تاوەکو بۆ ئەهلەکەی سەروەر نەبم

-- ب -- -- / -- ب -- -- / -- ب -

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

میهری لە کۆی گشتی (١٦.) هۆنراوە تەنها (٢) هۆنراوەی بەم قالبە بەکارهێناوە، کە ڕێژەکەی دەکاتە (١,٢٥٪).

١-١-٢-٥- ڕەمەلی شەشی مەقصوور:

لە ئەمری یەزدان تۆ ئەبەد دەرمەچوو

-- ب -- -- / -- ب -- -- / -- ب – .

زلـــزلـــة الســـاعة شـــيء عظيم

-- ب -- -- / -- ب -- -- / -- ب – .

فاعلاتن فاعلاتنفاعلان

میهری لە كۆی گشتی (١٦.) هۆنراوە تەنها (١) هۆنراوەی بەم قالبە شیعرییە بەكارهێناوە، كە ڕێژەكەی دەكاتە (٦٢،.٪).

١-١-٣- كێشی موزاریع: لە بازنەی چوارەمدایەو پێیەكانی ئەمانەن: (مفاعيلن فاع لاتن مفاعيلن مفاعيلن فاع لاتن مفاعيلن) (گەردی، ١٩٩٩،ل١٣٧)، میهری (٢) قالبی ئەم كێشەی بەكارهێناوە لەوانە:

١-١-٣-١- موزاریعی هەشتی ئەخرەب:

نـەدیمی حەسرەتم من، بێ شان و شەوكەتم من

-- -- ب / -- ب -- -- / -- -- ب / -- ب -- --

چەند ساڵ و چەند عەیامە چاوەڕێی نەصرەتم من

-- -- ب / -- ب -- -- / -- -- ب / -- ب -- --

مفعول فاع لاتن مفعول فاع لاتن

میهری لە كۆی گشتی (١٦.) شیعر تەنها (٣) شیعری ئەم قالبە شیعرییە بەكارهێناوە، كە ڕێژەكەی دەكاتە (١،٨٧٪).

١-١-٣-٢- موزاریعی هەشتی ئەخرەبی موسەببەغ:

من خۆم كە موعتەبەر بووم پڕ قەدرو تاجی سەر بووم

-- -- ب / -- ب -- -- / -- -- ب / -- ب -- -- .

بـەد بـەختی زۆری هێنا وا من كە دەربەدەر بووم

-- -- ب / -- ب -- -- / -- -- ب / -- ب -- -- .

مفعول فاع لاتن مفعول فاع لاتان

میهری لە كۆی گشتی (١٦.) شیعر تەنها (٣) شیعری ئەم قالبە شیعرییەی بەكارهێناوە، كە ڕێژەكەی دەكاتە (١،٨٧٪).

١-١-٤- كێشی ڕەجەز:

لەبازنەی سێیەمدایەو پێیەكانی ئەمانەن: (مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن)،(گەردی ١٩٩٩:١٥٢)، میهری دوو قالبی ئەم كێشەی بەكارهێناوە لەوانە:

١-١-٤-١- ڕەجەزی هەشتی مەخبوون:

دڵ كە نەخۆشە عاجزە خەریكە وا فیرار ئەكا

ب – ب – / ب – ب – / ب – ب – / ب – ب –

مەرهەمی زام و عیللەتی دەمێكە (انتظار) ئەكا

ب – ب – / ب – ب – / ب – ب – / ب – ب –

مغاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن

میهری لە كۆی گشتی (١٦.) هۆنراوە تەنها (٢) هۆنراوەی بەم قالبە بەكارهێناوە، كە ڕێژەكەی دەكاتە (١،٢٥٪).

١-١-٤-٢- ڕەجەزی هەشتی تەواو:

ساقی بە لوتف و مەرحەمەت هەڵسە بگێڕە جامی مەی

– – ب – / – – ب – / – – ب – / – – ب –

قوربـانی یەک سەعاتی تۆ تەختی ڕەچاو تـاجی كەی

– – ب – / – – ب – / – – ب – / – – ب –

مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن

میهری لە کۆی گشتی (٦١.) هۆنراوە تەنها (١) هۆنراوەی بەم قالبە شیعرییە بەکارهێناوە، کە ڕێژەکەی دەکاتە (٦٢,.٪).

میهری (١١٢) هۆنراوەی بە کێشی عەرووزی هۆنیوەتەوە کە ڕێژەکەی دەگاتە (٧.٪) ، شاعیر زیاتر پەیرەوی هەردوو کێشی هەزەج و ڕەمەل ئینجا موزاریع و ڕەجەزی کردووە، کە کێشی هەزەج بە پلەی یەکەم و کێشی ڕەمەل بە پلەی دووەم و کێشی موزاریع بە پلەی سێیەم و کێشی ڕەجەز بە پلەی چوارەم دێت.

لەم خشتەیەی خوارەوە ڕێژەی بەکارهێنانی ئەو کێشانەی کە شاعیر بەکاری هێناون دەخەینەڕوو:

جۆری کێش	قالبی کێش	ژمارەی شیعرەکان	ڕێژەی سەدی
هەزەج		٧٧	١٢,٤٨ %
	١- هەزەجی شەشی مەحزووف	٥٣	١٢,٣٣ %
	٢- هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف	١٣	١٢,٨ %
	٣- هەزەجی هەشتی تەواو	٦	٧٥,٣ %
	٤-هەزەجی شەشی مەقصوور	٢	٢٥,١ %
	٥-هەزەجی هەشتی ئەخرەب	١	٦٢,. %
	٦-هەزەجی هەشتی مەحزووف	١	٦٢,. %
	٧- هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەقصوور	١	٦٢,. %
ڕەمەل		٢٦	٢٥,١٦ %
	١-ڕەمەلی هەشتی مەحزووف	١٧	٦٢,.١ %
	٢- ڕەمەلی هەشتی مەخبوونی ئەسلەم	٤	٥,٢ %

	٣-ڕەمەلی شەشی مەحزووف	٢	٢٥,١ %
	٤- ڕەمەلی هەشتی مەخبوونی مەحزووف	٢	٢٥,١ %
	٥- ڕەمەلی شەشی مەقصوور	١	٦٢,. %
موزاریع		٦	٧٥,٣ %
	١-موزاریعی هەشتی ئەخرەب	٣	٨٧,١ %
	٢-موزاریعی هەشتی ئەخرەبی موسەببەغ	٣	٨٧,١ %
ڕەجەز		٣	٨٧,١ %
	١- رەجەزی هەشتی مەخبوون	٢	٢٥,١ %
	٢-رەجەزی هەشتی تەواو	١	٦٢,. %
	کۆی گشتی کێشە عەرووزییەکان	١١٢	٧. %

١-٢- کێشی بڕگەیی:

ئەم کێشە پشت بە ژمارەی بڕگە دەبەستێت، واتە لە کێشانەکردنی شیعردا ژمارەی بڕگەی دێرە شیعرەکان لەبەرچاو دەگیرێت، وە هەر دێڕێکیش لە چەند پێیەک پێک دێت. میهری لە کۆی (١٦٠) شیعر، (٢٩) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، کە ڕێژەکەی دەگاتە (١٨,١٢ ٪)، لەو کیشانەش کە بەکاری هێناون:

١-٢-١- کێشی حەوت بڕگەیی (٤+٣) و (٣+٤):

میهری (٨) شیعری بەم کیشە هۆنیوەتەوە بۆ نموونە لەم شیعرەیدا دەڵێت:

لەم دونیایەی پڕ عـەزاب (٤+٣+٤+٣)
ئەم دیوە ڕێگەی صەواب (٤+٣+٤+٣)

ڕێژەی بەکارهێنانی ئەم جۆرە کێشە لەکۆی (١٦٠) شیعر، بریتی یە لە(٨) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، کەڕێژەکەی دەگاتە (٥ ٪) .

١-٢-٢- کێشی دەبڕگەیی: (٥+٥)

میهری (٢) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە بۆ نموونە لەم شیعرەیدا دەڵێت:

چەندە بەدحاڵم ، هەردەم دەناڵم (٥+٥)
چەنــدە بڵاوە فیکـر و خـەیاڵـم (٥+٥)

ڕێژەی بەکارهێنانی ئەم جۆرە کێشە لەکۆی (١٦٠) شیعر، بریتی یە لە (٢) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، کە ڕێژەکەی دەگاتە (١,٢٥ ٪).

١-٢-٣- کێشی یانزە برگەیی (٤+٤+٣) و (٣+٣+٥):

میهری (٢) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە بۆ نموونە لەم شیعرەیدا دەڵێت:

لە وەختی گوڵ شەرابی گوڵڕەنگ بخۆ
(٣+٤+٤)
بە دەنگی نەی بەزەمزەمەی جەنگ بخۆ
(٤+٤+٣)

ڕێژەی بەکارهێنانی ئەم جۆرە کێشە لەکۆی (١٦٠) شیعر، بریتی یە لە (٢) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، کە ڕێژەکەی دەگاتە (١,٢٥ ٪) .

١-٢-٤-کێشی دوانزە بڕگەیی: (٣+٣+٣+٣) و(٤+٤+٤)و(٤+٣+٥)

میهری (١) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە بۆ نموونە لەم شیعرەیدا دەڵێت:

دڵم بەقوربان داغە لە دووری یارم (٥+٣+٤)
بە ڕۆژ تاکو ئێوارە لە ئـاهو زارم (٤+٣+٥)

ڕێژەی بەکارهێنانی ئەم جۆرە کێشە لەکۆی (١٦٠) شیعر، تەنها (١) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، کە ڕێژەکەی دەگاتە (٠,٦٢ ٪).

١-٢-٥- کێشی سیانزە بڕگەیی:

میهری (٢) شیعری بەم کیشە هۆنیوەتەوە بۆ نموونە لەم شیعرەیدا دەڵێت:

کاکڵی قورئانمان غـەربی عـەمـەل پێ دەکا
لە سوورەی حەدیدە ئەنواعی فەن دەردەکا

ڕێژەی بەکارهێنانی ئەم جۆرە کیشە لەکۆی (١٦٠) شیعر، بریتی یە لە (٢) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، کە ڕێژەکەی دەگاتە (١,٢٥ ٪) .

١-٢-٦-کێشی چواردە بڕگەیی(٤+٣+٤+٣):

ئەم کیشە بریتی یە لە چواردە برگە بۆ هەر نیوەدێڕێک، سەبارەت بەباسکردن و کەرتکردنی ئەم جۆرە کێشە (د.پەرێز سابیر) دەڵێ: (لەناو ئەو باس و لێکۆڵینەوانەی لەسەر کێشەکانی شیعری کـوردی کـراون سـەبـارەت بـەم کێشە هەندێکیان هەر باسیان نەکردووە، هەندێکیشیان کە باسیان کردووە بەلای کەرتکردنی برگەکانی ئەم کێشەدا نەچووە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەم کێشە هیچ جۆرە کەرتکردنێکی بۆدیار نەکراوە)(سابیر، ل٣.٤)، میهری (١٣) شیعری بەم کیشە هۆنیوەتەوە بۆنموونە:

عێراقەکەی نەوجەوان لە پاشـــی دین و ایمان
عەزیزتر لەتۆم نییە قەسەم بە شاهی مەردان

ڕێژەی بەکارهێنامی ئەم جۆرە کیشە لەکۆی (١٦٠) شیعر ، (١٣) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، کە ڕێژەکەی دەگاتە (٨,١٢ ٪).

١-٢-٧- کێشی هەژدە برگەیی:

میهری (١) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە بۆ نموونە لەم شیعرەیدا دەڵێت:

مەهپارەکەم ئـەمڕۆ کـە بە عـینـوان و بەناز
بزنی دەدۆشی

(میهری)ش بە هەزاران دەردو کەدەرو خەفەت
ژەهری دەنۆشی

ڕێژەی بەکارهێنانی ئەم جۆرە کێشە لەکۆی (١٦٠) شیعر، تەنها لە (١) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، کەڕێژەکەی دەگاتە (٠,٦٢ ٪) .

١-٢-٨- کێشی نۆزدە بڕگەیی:

میهری (١) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە بۆ نموونە لەم شیعرەیدا دەڵێت:

زەمزەمـەی ئاوازی بولبول، بۆنی گـوڵ عەطری
هەناسـەی یاسـەمین
کاسی کردم ، مەستی کردم ، بێ شەڕاب و بێ
مەزەو ڕووخساری یار

ڕێژەی بەکارهێنانی ئەم جۆرە کێشە لەکۆی (١٦٠) شیعر، بریتی یە لە (١) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، کە ڕێژەکەی دەگاتە (٠,٦٢ ٪).

لەم خشتەیەی خـوارەوەدا ڕێژەی بەکارهێنانی کێشە بڕگەییەکان لای میهری دەخەینە ڕوو:

ژ	جۆری کێش	ژمارەی شیعرەکان	ڕێژەی سەدی
-١	کێشی چواردە بڕگەیی	١٣	٪٨,١٢
-٢	کێشی حەوت بڕگەیی	٨	٪٥
-٣	کێشی دە بڕگەیی	٢	٪١,٢٥
-٤	کێشی یانزە بڕگەیی	٢	٪١,٢٥
-٥	کێشی دوانزە بڕگەیی	١	٪٠,٦٢
-٦	کێشی سیانزە بڕگەیی	١	٪٠,٦٢
-٧	کێشی هەژدە بڕگەیی	١	٪٠,٦٢
-٨	کێشی نۆزدە بڕگەیی	١	٪٠,٦٢

سەرنج و تێبینی: میهری (١٧) شیعری هەیە کە بە هیچ یەکێک لە کێشەکانی عەرووز و بڕگەیی ناکێشرێن و ڕێژەکەی دەگاتە (١٠,٦٢٪) لەکۆی گشتی شیعرەکانی، هەروەها یەکێک لە شیعرەکانی لە دیوانەکەیدا لە (٦) نیوە دێر پێکهاتووە لە دێری یەکەمدا بیست بڕگەیە، بەڵام (٥)دێرەکەی تر (١٠) بڕگەیی یە بۆ نموونە:

بـەری بەیـانی لـە مـاڵ هـاتـەدەر
بەربـادی کـردم عیشـوەو دەلالی
بێ ڕەحمـە یـارم ناپرسـێ حـاڵم
دەڕوا بە لەنجە بـۆ مـاڵی خـاڵی

لە دێری دووەمی دا:

پابەندی عیشـقم ڕوو زەردو ڕیسـوام
تووشـــی داوی بووم بە دانەی خـاڵی
(دیوانی میهری ٢٠١٣:١٨٦)

١٢-سەروا:بریتییە لەو پیتانە -بەدەنگ یان بێ دەنگ- کە ئاوازەکانیان وەکو یەکەو کەوتوونەتە دوایی هەر دوو نیوە هۆنراوەکە (سەجادی، ١٩٦٩، ل١٠٣)، میهری لـە شیعرەکانی دا چەندین جۆر سـەروای بەکارهێناوە لە خـوارەوە ئاماژەی پێ دەکەین:

٢-١- سەروای یەکگرتوو:

ئەو چەشنە سیستەمە بەکارهێنانەی قافیەیە، کە لە شیعری کلاسیکی بەشێک لە ئاوازی قەسیدەو غـەزەل و پارچەی پێ بنیات نـراوە لە سەرەتای قەسیدە تا کۆتایی یەک جۆر قافیەی تێدا بەکارهێناوە (عەلی ٢..٧:٢١٨)، میهری سەروای یەکگرتووی لە بەشێکی شیعرەکانیدا بەکارهێناوە، کە مەبەست پەیڕەوکردنی یەک سەروایە لە سەرەتا تا کۆتایی هۆنراوەکە، بەشی هەرە زۆری شیعری کلاسیکی کـوردی بـەم سـەروایە نووسـراوە، کە میهری لە شیعرەکانی‌دا بەزۆری دەنگەکانی (أ ، ب، ت، د، ر

،م ، ن ، و، ە ، ی) کردووە بە ڕەوی بەزۆریش دەنگەکانی (ە ، م ، ی، و) بۆ نموونە میهری لە شیعری (شکایەت لە ئەحواڵی زەمانە)دا دەڵێت:

تەواو سەر گەردانم بێ حەد
پەریشانم A
لە دەست کەرو لەبەر مەڕ تەواو
هەراسانم A
لەباتی حورو غیلمان لەناو
حەیوانانم A
لەناو طابووری غەمدا ڕەئیسی
ئەرکانم A
(دیوانی میهری ٢٠١٣، ل٨٦)

ئەم شیعرەی میهری لە (٤٢) دێرە شیعر پێکهاتووە، هەموو نیوە دێرەکان هاوسەروان، سەروای (انم) لە هەموو نیوە دێرەکان دووبارە بۆتەوە وشەکانی سەروا بریتی یە لە (پەریشانم، هەراسانم ، ....).

٢-٢- جووت سەروا (سەروای مەسنەوی):
بریتی یە لەو شیعرەی کە هەر دێرێک سەروایەکی سەربەخۆ و تایبەتی هەیە، ئەم جۆرە سەروایە زیاتر بۆ نووسینی هۆنراوەی دوور و درێژ بەکار دەهێنریت، بۆ نموونە میهری لە شیعری (بایەکەی صەبا)دا دەڵێت:

بایەکەی صەبا جەرگ و هەناوم A
بێدارەوە بە ئەی نووری چاوم A
ئیشێکی یەکجار (مهم)م پێتە B
دەمێکە هەردوو چاوم لە ڕێتە B
دەتنێرم بۆ لای دلدارەکەی خۆم C
دڵداری شیرین گوفتارەکەی خۆم C

میهری (٤) غەزەلی نووسیوە لەسەر سەروای مەسنەوی، کە سێ غەزەلیان هەریەکەیان لە (١٤) دێرە شیعر پێکهاتووە غەزەلەکەی تر لە (١٩)دێرە شیعر پێکهاتووە، لێرەدا شاعیر شێوازی دواندنی ڕاستەوخۆی بەکارهێناوە، کە ڕووی دەمی لە (بای صەبا) کردووە بۆ ئەوەی پەیامی شاعیر بە دولبەر بگەیەنێت، پاش ئەوەی کە هیچ کەسێک نەیتوانی چارەسەری دەردە دڵ و نەخۆشیەکەی بکات هانای بۆ (بای صەبا) بردووە .

٢-٣- میهری گرنگی بە شێوازی تری سەروا داوەو ئیستاتیکایەکی بەرزیان خولقاندووە گرنگترینی ئەمانەن:

٢-٣-١- سەروای چواری: چوارین پارچەیەکی چوار لەتیەو کێشی سەروای تایبەتی خۆی هەیە، پارچەیەکی تەنیایە و بۆ مەبەستیکی تایبەتی دەردەبردرێت وەکو (سۆفیزم و دڵداری و فەلسەفە و مەی و مەیخانە و پەندو قسەی نەستەق و دانایی و شتی تر......)(گەردی، ١٩٩٩، ل٢٠٤)، میهری لەو شیعرانەی کە بە چوارین نووسیویەتی ئەم قالبانەی سەروای بەکارهێناوە:

AABA: (دیوانی میهری ل٢٠٤ – ٢٢٤) (٥٢ جار)
AABC: (دیوانی میهری ل٣١٨ – ٢٢٠) (٣ جار)
AAAA: (دیوانی میهری ل٢١٧ ، ٢١٠) (٢ جار)
ABCB: (دیوانی میهری ل٢٢١ ، ٢٢٢) (٢ جار)
ABCA: (دیوانی میهری ل ٢١٩) (١جار)
AAAA: (دیوانی میهری ل١٧) (١ جار)
BBBA: (دیوانی میهری ل١٧ –١٩) (٩ جار)

بۆ نموونە میهری لەم شیعرەیدا دەڵێت:

بێچارەمە دائیم لە فیراقی تۆ دەناڵێنم
A
وەک زەهرە لەزارم شەکرو ئاوی زوڵاڵم
A

واللە نەما سەبرو قەرارم سەرو مالم
A
وەک بولبولی شەیدایە هەراسانە دڵی من
B
(دیوانی میهری ٢٠١٣:١١٧)

بەڵام لەناو ئەم (٥) قالبانە زیاتر قالبی (AABA) بەکارهێناوە، هەروەها میهری لە شیعری (من مەستی حەبیبم) دەڵێت:

ئەبەد مەستی بادەنیم
مەستی روحی سادەنیم
مەستی عەشقی حەبیبم
بە هیچ کەس دالدەنیم
(دیوانی میهری ٢٠١٣:٢٢٣)

٢-٣-٢- سەروای کۆپلەی پێنجی

پارچە هۆنراوەیەکی پێنج لەتییە بە پێی سیستەمی تایبەتی سەرواوە دادەرێژرێ، جا ئەو پێنج لەتە چ بە تەنیا پارچەیەکی سەربەخۆ پێک بێنن و چ پارچەیەک بن لە هۆنراوەیەکی دوور و درێژ، (گەردی، ١٩٩٩،ل٢١٥)، میهری لەو شیعرانەی دا کە بەکۆپلەی پێنجی نووسیویەتی ئەم قالبانەی سەروای بەکارهێناوە:

AAAAB: (دیوانی میهری ل٢٢٩ - ٢٣٦) (١٨ جار)
AAAAA: (دیوانی میهری ل٢٢٩ ، ٢٣٢) (٢ جار)
AABBC: (دیوانی میهری ل٢٣٦) (١ جار)
AAABC: (دیوانی میهری ل٢٣٣) (١ جار)

هەروەها میهری لەم شیعرەیدا دڵێت:

ڕەفیقی چاک لەدونیا قەت نەمایە A
لە زومرەی شاە بێ یاخۆ گەدایە A
چ دەورێکە خودایە ئەی خودایە A
هەچی ئەیبینی پڕ جەورو جەفایە A
وەکو دووپشکە عەینەن بۆ ڕەفیقی B
(دیوانی میهری ٢٠١٣:٢٣٤)

٢-٣-٣- سەروای کۆپلەی پێنج خشتەکی

میهری لەو شیعرانەی دا کە بەکۆپلەی پێنج خشتەکی نووسیویەتی ئەم قالبانەی سەروای بەکارهێناوە:

AAAAB: (دیوانی میهری ل٢٣٧ - ٢٤٣) (١٤) جار)
AAAAA: (دیوانی میهری ل٢٣٧، ٢٣٩، ٢٤١) (٣جار)
AABAC: (دیوانی میهری ل٢٤٠) (١ جار)

بۆ نموونە لە پێنج خشتەکییەکی میهری کە لەسەر شیعرێکی نالیدا دایناوەو دەڵێت:

بە دائیم دڵم وەک بەردە بێتۆ A
وەکو وەحشی لەشاخ و هەردە بێتۆ A
گوڵ و گوڵزارو قەصرم گەردە بێتۆ A
دەرووم پڕ کەباب و دەردە بێتۆ A
دڵم گەرم و هەناسەم سەردە بێتۆ A
(دیوانی شاعیر ٢٠١٣:٢٣٧)

٢-٣-٤- سەروای کۆپلەی تاک

میهری لەو شیعرانەی کە بە کۆپلەی تاک نووسیویەتی ئەم قالبانەی سەروای بەکارهیناوە:

AA: (دیوانی میهری ل٢٤٨ - ٢٥١) (١٠ جار)
AB: (دیوانی میهری ل٢٤٨ - ٢٥١) (٦ جار)

هەروەها میهری شاعیر لەم دێرە شیعرەیدا دەڵێت:

دڵ خەستە و دەم بەستە، کەمن کەوتووم ئەمشەو
A
تریاقی و ویصاڵت مەگەر ئەم دەردە دەواکا B
(دیوانی میهری ٢٠١٣: ٢٤٨)

٢-٣-٥- تەشتیر

جۆرێکە لە سەروای ناوەوە، کە ئاوازی شیعرەکە بەرزتر دەکات (لەم جۆرە شیعرە سەیری نیوە دێر دەکرێت نەک دێرەکان، هەر یەکێک لە نیوە دێرەکان وەکو یەکەیەکی سەربەخۆ وەردەگیرێت) (أنيس:٣.٢))، جگە لە سەروای گشتی هۆنراوەکە، لە ڕووی کەرتکردنی لەتە دێرەوە شاعیر هۆنراوەکە دابەش دەکات بەسەر چەند سەروایەک، کەواتە تەشتیر (بریتی یە لەو سەروایەی کە بێجگە لە سەروای گشتی هۆنراوەکە، شاعیر بۆ تەفعیلە و دەستەواژەکانی نێو دێر و نیوە دێرەکانی هۆنراوەکە دادەنێت)(عبدالله ٢..٢٠١٣:٥). ئەمەش بە چەند شێوەیەک دەبێت

٢-٣-٥-١- شاعیر دێرە هۆنراوەکەی بکاتە چوار کەرتی یەکسان تەنها نیوە دێری یەکەم تەشتیر بکات بۆ دوو کەرتی هاوسەروا ، نیوە دێری دووەمیان تەشتیر نەکات بۆ نموونە میهری دەڵێت:

من خۆم کە موعتەبەر بووم پڕ قەدرو تاجی سەربووم
بەد بەختی زۆری هێنا وا من کە دەر بەدەر بووم
(دیوانی میهری ٢٠٠٣:٩٥)

٢-٣-٥-٢- یان شاعیر دێرە هۆنراوەکەی خۆی بکاتە چوار لەتی یەکسان، سێ کەرتی یەکەم یەک سەروایان دەبێت و کەرتی چوارەم سەروای گشتی هۆنراوەکە پێک دێنێت، بۆ نموونە میهری لەم شیعرەدا دەڵێت:

ئەگەر ڕووخسارت ببینم بۆ چیمە من گوڵ چنینم ؟
ئەتۆی گوڵ و هەم نەسرینم ئەی خودا لەم ئاگر بارانە
(دیوانی میهری ٢٠١٣: ١٦٦)

وشەکانی سەروا لە هەر سێ کەرتی یەکەمدا بریتین لە (ببینم، چنینم، نەسرینم) کە لە دەنگی (ببینم) هاوبەشن و (م) دەنگی ڕەوییە .

٢-٣-٦- پاش سەروا:

بریتی یە لەو وشە یان دەستەواژە یان ڕستەیەی کە بە هەمان واتا لە دوای وشەی سەروا لەکۆتای لەت یان دێرە شیعرەوە دووبارە دەبێتەوە، کە ڕۆڵێکی کاریگەری هەیە لە زیادکردنی ئاوازی هۆنراوەکە، میهری بە ڕێژەیەکی زۆر لە شیعرەکانیدا پاش سەروای بەکارهێناوە لە (ناو ، کار، جیناو، مۆرفیمی ڕێزمانی .....) بۆ نموونە میهری لە شیعرێکی دا بەشە ئاخاوتنی (کار)ی وەک پاش سەروا بەکارهێناوە و دەڵێت:

دڵ کە نەخۆشە حاجزە
خەریکە وا فیرار ئەکا
مەرهەمی زام و عیللەتی
دەمێکە (انتضار) ئەکا
ئەو چەرخی کە چ مەدارە ، کەی مەتلەبی
کەس دروست ئەکا
زۆر کەس لە حەیف و داخی ئەو
خەریکە (انتحار) ئەکا
(دیوانی میهری ٢٠١٣:٦٦)

وشەکان سەروا بریتین لە (فیرار، انتظار، انتحار) و (ر) دەنگی ڕەوییە، (ئەکا) پاش سەروایە کە لەکۆتای وشەکانی سەروا بە هەمان مانا بە درێژایی شیعرەکە دووبارە بۆتەوە، میهری لە هۆنراوەکانیدا لە (١٦) هۆنراوە پاش سەروای بەکارهێناوە.

بەشی دووەم/ مۆسیقای ناوەوەی شیعر

شیعر جگە لە مۆسیقای دەرەوە کە خۆی لەکێش و سەروا دەبینێتەوە، مۆسیقای ناوەوەش بە هاوبەشی لەگەڵیدا مۆسیقای شیعرەکە بەرزترو ڕەوانتر دەکەن، ئەم جۆرە مۆسیقایە پەیوەندی بە ڕێکخستن و هاوئاهەنگی وشەکان لە لایەنی دەنگ و فۆنیم و بڕگەکانەوە هەیە ، مۆسیقای ناوەوەی

شیعر خۆی لە ڕێکخستنێکی ورد و جوانی وشەکانی ناو دێرە شیعر و پاش و پێش کردنیان و دووبارە کردنەوەیاندا دەردەخات و بەمەش ئاوازێکی ڕەوان بە شیعرەکە دەبەخشێ، کە هەندێ جار لە مۆسیقای دەرەوەی شیعر کاریگەرترە، مۆسیقای ناوەوەی شیعر (بریتیە لە ئاوازی ناوەوەی دەنگەکان و لێکدان و پێکەوە گونجاندنیان و پاش و پێش خستنی وشە و بەکارهێنانی هەندێک لە ئامرازە زمانیەکان بە جۆرێک کە زۆر جار لەکێشەکان کاریگەرتر دەبن)، (عید، ١٩٧٥، ل٢١) هەروەها زۆرجار مۆسیقای ناوەوەی شیعر ئاستی داهێنانی شاعیر و پلەی بەراوردی نێوان شاعیران دیاری دەکات .

شاعیری داهێنەر ڕەچاوی هەڵبژاردن و ڕێزبوونی وشەکان و دەستەواژەکانی نێو دەقەکەی دەکات، تا ئاواز و ڕیتمێکی بەجۆش بە چنینی ناوەوەی دەقەکە بدات و جۆری بەدوایەکداهاتن و هەڵبژاردنی پەیف لە مۆسیقای ناوەوەدا بایەخی زۆری هەیە ، چونکە مۆسیقای ناوەوە لە ((پەیوەندی نێوان وشەو دەربڕین و ڕستەکانی هەڵبەستەکەوە هەڵدەقوڵێ)) (البصیر١٩٣:١٩٨٣).

گرنگترین ئەو ڕەگەزانەی میهری بۆ پێکهێنانی مۆسیقای ناوەوە سوودی لێ بینیوە ئەمانەیە:

١- پاتکردنەوە:

پاتکردنەوە لە بچوکترین کەرەستەی زمانەوە، کە دەنگە دەگرێتەوە، تا گەورەترین وانەی زمان ، کە ڕستەیە کاتێک پاتکردنەوە لەناو دەقەدا دێتە کایەوە شاعیر کەرەستەیەکی زمانی یا زیاتر ((چەند جارێک پاتی بکاتەوە بۆ چەند مەبەستێکی تایبەتی ، بەو مەرجەی هەموو واتایان یەک بێت و لە جارێکەوە بۆ جارێکی تر واتایان نەگۆڕێت)) (عەبدوللا ٢٠١٢:١٢٤). شاعیر بە شارەزاییەوە لێهاتووییەوە سوود لە پاتکردنەوە وەردەگرێت بۆ جوانکردنی مۆسیقای ناوەوەی شیعرەکەی تاوەکو بتوانێت کاریگەریەکی زیاتر لەسەر وەرگر دروست بکات دڵ و دەروون و هەست و سۆزی بە ڕێگەی ئەم ڕەگەزەی مۆسیقای ناوەوە بۆ شیعرەکەی کەمەندیش بکات . ئەمەش لەسەر شاعیر پێویست دەکات بە لێزانی و وردەکارییەوە مامەڵە لەگەڵ پاتکردنەوەی دەنگ و وشەو گرێ و ڕستەکاندا بکات و بەشێوەیەکی سەرکەوتوو لێهاتوانە بەکاریان بهێنێت . کەواتە پاتکردنەوە سەرنجی وەرگر بەلای خۆیدا ڕادەکێشێت و وای لێدەکات جەخت لەسەر ئەو کەرەستانە بکاتەوە کە زیاتر لە جارێک لە بنیاتی دەقەکەدا هاتوون.

١-١ پاتکردنەوەی دەنگ:

بریتی یە لە پاتکردنەوەی دەنگێک بۆ زیاتر لە جارێک لە دێرێک یا کۆپلەیەک یاخود سەرتاپای شیعرەکە، پاتکردنەوەی دەنگ(لەسنووری بەیت و دەقی شیعری دا جۆرە هاوتەریبییەکی ئاوازەیی پێکدەهێنن بەو هاوتەریبییەش دیارترین بنەمای جوانی شیعریەت دەرەخسێنێت کە ئەرکەکەی پێش هەر ئەرکێکی تر جوانییە واتا ئەگەر هەڵگری هیچ دەلالەتێکیش نەبێت ئەوا ئەرکی جوانکاریانەی ئاوازەیی خۆی لە ئاستی ئاوازەیی دا هەر دەبینێت، ئەو ئەرکەشی ئەرکێکی دیاری شیعر خۆیەتی) (تۆفیق، ٢٠١٢، ل١١٩). بۆ نموونە میهری لە هۆنراوەیەکی دا دەڵێت:

ساقی تێکە پیالە، زەمانم بوو بە لالە
لە عیشقی ئەو غەزالە، ئەو صاحێب خەت و خاڵە
ئەو کوڵمی وەک گوڵالە، ئەو قودوومی بەفاڵە
ئەو شۆخی ئەو نیهالە، ئەو ئەبرۆیی هیلالە
(دیوانی میهری ٢٠١٣:١٥٨)

میهری شاعیر لەسەر شێوازی هونەری کەرتکردن وێنەیەکی لێکدراوی لە ئاکامی کەلەکەبوون و چوونە

ناویەکی چەندین وێنەی تاکەوە دروستکردووە، وێنەکە لەسەر بنەمای وەسفکردنی یارو دولبەرەوە دروست بووە، کە هەر لەت و کەرتێک لە کەرتەکانی نیوە دێرەکان جوانییەک و جۆرە ئاوازێک بە تێکرای وێنەکە دەبەخشن و زیاتر دەولەمەندی دەکەن (هەموو ئەمانەش خزمەت بە بنیاتی گشتی وێنە لێکدراوەکە دەکەن. دووبارە کردنەوەی دەنگەکانی (ا، ل، ە) لە هەر نیوە دێرێک دا دوو جار بەشێوەیەکی گونجاو مۆسیقایەکی جوانیان بە شیعرەکە بەخشیووە، هەروەها هەریەک لە وشەکانی (پیالە، لالە، غەزالە، خالە، گولالە، بەخالە، نیهالە، هیلالە) جگە لە هاوبەشبوونیان لە کۆمەلە دەنگێکدا مۆسیقایەکی جوانی ناوەوەیان دروست کردووە، ئاوازێکی ڕازاوەی ناوازەیان بە شیعرەکە بەخشیووە، هەروەها جێناوی (ئەو) لە هەر نیوە دێرێک دووجار دووبارە بۆتەوە، تێکرا ئاوازێکی شیعری بەرزیان دروست کردووەو بنیادێکی ئیستاتیکیان بە شیعرەکە بەخشیووە ، هەروەها میهری شاعیر سوودی لە هەست و بیری شاعیرانی پێش خۆی لەلایەک و سەردەم و ڕۆژگاری خۆی لەلایەکی ترەوە وەرگرتووە، شەیداو هۆگری بیرو مانا قوول و فراوانەکانی شیعرەکانیان بووەو لاسایی بەشێکیانی کردۆتەوە، هەروەها میهری لە شیعرێکی تردا دەڵێت:

وەتەن دوڕڕی، وەتەن جانی، وەتەن ڕوحی ڕەوانم
وەتەن بۆمن ئەتۆی سەروەر، ئەتۆی ڕوتبەو نیشانم
(دیوانی میهری ٢.١٣: ٢٤٩)

دووبارەکردنەوەی دەنگەکانی (ن، ت، ڕ، و، ۆ، ە) چەند جارێک بەشێوەیەکی گونجاو مۆسیقایەکی جوانی بە شیعرەکە بەخشیووە، هەروەها وشەی (وەتەن) چوار جار دووبارە بۆتەوە ، جێناوی (ئەتۆ) دووجار دووبارە بۆتەوە ، جگە لە هاوبەشبوونیان لە کۆمەلە دەنگێک ، زەنگ و ئاوازێکی ناوەکییان بەرپا کردووە لە شیعرەکەدا، هەروەها لە ڕێگەی کەرتکردنەوە ئاوازێکی جوانی بە شیعرەکە بەخشیووە.

١-٢- پاتکردنەوەی وشە:

بریتیە لە پاتکردنەوەی وشەیەک یان زیاتر لە دێرە شیعریک یاخود بەند و کۆپلەو سەرجەمی شیعرێکدا، شاعیر بە زیرەکانە دەتوانێت سوود لەم چەشنە پاتکردنەوەی وشەیە ببینێت و هەوڵدەدات (مۆسیقای ناوەوەی شیعرەکانی پێ بەهێز بکات شاعیر کە وشەیەک دووبارە دەکاتەوە مەبەستی جەخت کردنەوەی زیاترە لەسەر ماناو مەبەستی ئەو وشەیە بەمەش مۆسیقای شیعرەکە پتەوتر دەکات و خوێنەریش زیاتر سەرنجی دەداتێ) (ئەحمەد،٢.١٤، ل١١٩). پاتکردنەوەی وشە لە شاعیرێکەوە بۆ شاعیرێکی تر دەگۆڕێت ئەم بنەمایەی مۆسیقای ناوەوە پەیوەستە بە مەبەستی شاعیر و ناوەڕۆکی ئەو شیعرەی شاعیر دەینوسێت. میهری ئەم جۆرە مۆسیقایەی لەشیعرەکانیدا بەکارهێناوە، بەمەش جوانی ڕازاوەیی زیاتری داوەتە شیعرەکانی و شیعرەکانی بەرەو ئاستێکی باڵا بردووە، بۆیە ئەگەر بە وردی سەیری شیعرەکانی میهری بکەین ئەوا دەبینین لە هەندێ شیعرەکانیدا ئەم تەکنیکانەی بەکارهێناوە، بۆ نموونە میهری لە ڕێگەی نوبەتی کردنی وشەکان و دووبارەکردنەوەیان ئاوازێکی مۆسیقی ناوەکی دروست کردووەو دەڵێت:

خودایە زۆر پەرێشـانم خـودایە
بە دەردی دڵ هەراسـانم خـودایە
دەروونم ئاگری گرت بێ قەرارم
ڕزی جەرگـم، دڵ و جانم خودایە
(دیوانی میهری ٢.١٣:٢٢٢)

جگە لە دووبارەکردنەوەی دەنگ، شاعیر لە ڕێگەی دووبارەکردنەوەی ووشە ئاوازی ناوەوەی شیعرەکانی بەرزتر کردووە، بۆ نموونە میهری لەم شیعرەی خوارەوە (٩) جار ووشەی (ئەتۆی) ی دووبارە کردۆتەوە و (٢) جار وشەی (بەتۆ) ی دووبارە کردۆتەوە، بەهۆیەوە ئاوازێکی جوانی بە شیعرەکە بەخشیووە وەک شاعیر لە وەسفی نیشتماندا وێنەیەکی جولاومان بۆ دەکێشێت و دەڵێت:

ئەتۆی هێزم ئەتۆی قووتی وجوودم
ئەتۆی چاوم ئەتۆی باڵی فرینم
ئەتۆی ڕووحم ئەتۆی ڕەمزی نەجاتم
ئەتۆی مەرهەم لە بۆ زام و برینم
بە تۆ بەرزم بە تۆ من سەر بڵندم
ئەتۆی ماڵم ئەتۆی تاج و نگینم
(دیوانی میهری ٢.١٣:٩٣)

شاعیر لەڕێگەی (باڵی فرین)ەوە ئاراستەی جولەکەی بەرەو سەرەوە بردووە، بە هەریەک لە ئاخاوتنەکانی (بەرز، سەربڵند، تاج) خۆشحالی خۆی بەرامبەر بە خۆشەویستی نیشتمان دەربڕیووە، هەروەها میهری لە شیعرێکی تردا دەڵێت:

شاری هەولێر مەنبەعی عیرفانمە
شاری هەولێر باغ و هەم بێستانمە
سەرچلی سەر ئەرضە قووتی ڕووحمە
شاری هەولێر عەنبەری شارانمە
(ذرە)یێ خاکی ئەمن نادەم بە زێر
گەوهەرە و دووڕە و هەم مەرجانمە
(دیوانی میهری ٢.١٣:١٦٣)

میهری لەم شیعرەیدا لەسەر شێوازی وەصفی ڕاستەوخۆوە وێنەی شاری هەولێری بۆ دەرخستووین، شاعیر لەم هۆنراوەیەدا بەهۆی وشەی لێکدراوی (شاری هەولێر) کە چوار جار دووبارە بۆتەوە، مۆسیقایەکی ناوەوەی ڕێک و جوانی بۆ کۆپلە شیعرەکە ڕێک خستووەو جوانیەکی تایبەتی بە شیعرەکە بەخشیووە.

ئەنجام

میهری وەکو فۆتۆگرافەرێک بەها وێنەی چاوی فۆتۆ ئاسا هەرچی دیمەن و لەقتەیەکی پێ جوان و کاریگەر بووبێ وەریگرتووەو دواتر وێنای کردوون لەناو دەقی شیعریدا وەکو وێنەی شیعری جێگەی بۆ کردۆتەوە، لە ئەلبوومی شیعرەکانیدا چ بە خەیاڵێکی فراوان و چ بەخەیاڵێکی سادەو ساکار بنیات و بەرجەستەی کردوون. شاعیر ئەو بەسەرهات و ڕووداوە واقیعەی کە لە ڕۆژگارو سەردەمیدا تووشی ناوچەکە بووە، وەک شاعیرێکی لێ هاتوو مامەڵەی لەگەڵدا کردوون و ئاوێتەو تێکەلاوی هەست و نەست و سۆزی خۆی کردوون و بەرگێکی ئەدەبی و هونەری بەبەردا کردوون، لە قالبی شیعریدا بە ئاوازو ڕیتم و ئەداو مۆسیقاوە زیندوو و بەرجەستەی کردوون.

لە ڕووی مۆسیقای شیعرییەوە، میهری مۆسیقایەکی شیعری ڕازاوەی لە شیعرەکانیدا بەرجەستە کردووە، بەتایبەتی لە ڕووی مۆسیقای دەرەوەی شیعرییەوە کە کێشی عەرووزی بە ڕێژەی یەکەم هەزەج کە دەکاتە ڕێژەی (١٢و٤٨٪) کە (٧٧) قالبە شیعری بە کێشە هۆنیوەتەوە، دواتر ڕەمەل کە دەکاتە ڕێژەی (٢٥و١٦٪) کە (٢٦) قالبە شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، پاشان موزاریع کە دەکاتە ڕێژەی (٧٥و٣٪) کە (٦) قالبە شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، دواتر ڕەجەز کە دەکاتە ڕێژەی (٨٧و١٪) کە (٣)قالبە شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە، بەمەش شیعرەکانی لە ڕووی کێشەوە هەمە جۆرن و ئاوازو مۆشیقایەکی خۆشی بە هەموو شیعرەکانی بەخشیووە. بەکارهێنانی کێشی برگە لەپاڵ کێشی عەرووز کە لەدوای کێشی عەرووز بە ڕێژەیەکی گشتی پەیرەوی کردووە لە کێشانەکردنی هۆنراوەکانیدا کە لە کۆی (١٦.) شیعر

(٢٩) شیعری بەم کێشە هۆنیوەتەوە کە ڕێژەکەی دەگاتە (١٨و١٢٪).

بەکارهێنانی چەندین جۆر سەروا لە هۆنینەوەی شیعرەکانی کە بریتین لە سەروای یەکگرتوو و سەروای مەسنەوی (جووت سەروا) (٤) غەزەلی بەم جۆرە سەروایە نووسیوە، سەروای چواری کە (.٧) قالبی بەم جۆرە سەروایە نوسیووە، سەروای کۆپلەی پێنجی (.٤) قالبی بەم سەروایە نووسیوە، سەروای کۆپلەی تاک (١٦) قالبی بەم سەروایە نووسیوە، تەشتیر (٢) قالبی بەم سەروایە نوسیووە، کە سەروای یەکگرتوو بە ڕێژەیەکی بەرچاو ڕۆلی لە پێکهاتنی شیعرەکانیدا بینیووەو دواتر جووت سەروا و ئەوانی تر، بەمەش شیعرەکانی میهری جوانی زیاتری وەرگرتووەو مۆسیقای دەرەوەی شیعرەکانی هەمە ڕەنگتر کردووە. لە ڕووی مۆسیقای ناوەوە میهری بایەخی زۆری بە پاتکردنەوە داوە بەتایبەتی پاتکردنەوەی دەنگ و ووشە، کە بە هۆیانەوە ئاوازەکی جوان و دانسقەیان بە شیعرەکانی بەخشیووە.

سەرچاوەکان

به کوردی

– البصير ، كامل)١٩٨٣)، رەخنەسازی (مێژوو و پەیرەو کردن) ، بەغداد، کۆری زانیاری کورد.

– بێدار ، جمال (٢٠١٣)، دەروازەی شیعرناسین، چاپ یەکەم، دەزگای تارین، هەولێر.

– بیمار ، عبدالرزاق (١٩٩٢)، کیش و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی، چ١ ، چاپخانەی (دارالحريه)، بغداد.

– حداد ،عبدالله (١٩٩٧) ، ژیاننامە و شیعرەکانی میهری، چاپخانەی سەلاحەدین هەولێر.

– خەزنەدار ، مەعروف (١٩٦٢)، کێش و قافیە لە شیعری کوردی دا ، چاپخانەی (الوفاء) ، بەغداد.

– سەجادی ،علاءالدين (١٩٨٦)، ئەدەبی کوردی و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی، چاپخانەی مەعارف، بەغدا.

– سەجادی ،عەلائەدین (١٩٧٤) ، نرخ شوناسی ، چاپخانەی (مەعارف)، بەغداد، .

– شارەزا،کەریم (٢٠٠٨)، وشەی شیعری و وشەی ناشیعری، گ: ڕامان: ژ: ١٢٨ .

– علی ، دلشاد (١٩٩٨)، بنیاتی هەڵبەست لە هۆنراوەی کوردیدا، لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی بەراورد کارە، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی .

– عەبدوللا ، ادریس (٢٠١٣)، کۆ وانەکانی ڕەوانبێژی، چ١، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر.

– عەبدوللا ،ادریس (٢٠١٢)، شێواز ، چ١، چاپخانەی منارە، هەولێر.

– عەبدوڵلا ، عەبدولموتەلیب (٢٠٠٤) ، خەیالی زمان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

– عەلی ، عەزیز(٢٠٠٧) ، فەرهەنگی کێشناسی ، چاپی یەکەم .

– فواد ، احسان (١٩٧٢) ، دووکیشی عەروزی لە شیعری کوردی تازەدا ، گ: کۆلیژی ئەدەبیات ،

زانستگای بەغداد ژ: ١٥ .

– قادر ، خانزاد (٢٠١٢)، زمانی شیعری حاجی قادری کۆیی و مەحوی و شێخ ڕەزای تاڵەبانی، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

– گەردی ، سەردار(٢٠٠٤) ، بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری کوردی(١٩٧.-١٩٩١)، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی .

– گەردی ،عەزیز (٢٠٠٢) ، ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، چاپخانەی دێکان، سلێمانی.

– گەردی ،عەزیز (١٩٩٩)، سەروا، لیکۆڵینەوەیەکی شیکاری بەراوردە لە شیعری کوردیدا، چ١، چاپخانەی وەزارەتی رۆشەنبیری، هەولێر .

– گەردی ، عەزیز(١٩٩٩) ، کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، چ١، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر.

– هیرانی ، محەمەد (٢٠١٣)، دیوانی میهری، چ١، هەولێر.

– ئەحمەد ، سافیە (٢٠١٤)، شێوازە شیعرە کوردیەکانی پیربال مەحمود، چ١، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر.

– گـەردی،عـزیـز(١٩٩٤)، کێشی شیعری کلاسیکی کوردی و بەراوردکردنی لەگەل عـەروزی عەرەبی و کیشی شیعری فارسی ، نامەی ماستەر، کۆلیژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

محمد، عبدالقادر (٢٠٠٨)، بنیاتی کارامەیی لە دەقی نوێی کوردیدا، چ١، چاپخانەی تیشک، سلیمانی.

بە عەرەبی

– انیس ، ابراهیم (١٩٧٣)، موسیقی الشعر، مکتبه الانجلو المصریه، الطبعه الخامسه.

– زاهد ، زهیر (٢٠٠١)، بحوث فی اللغه الشعر و عروضه، ط١ ، عالم الکتب، بیروت.

– سعید، شـاهـۆ(١٩٩٩) ، دلالات البناء الاقاعي في الشعر ، رسالة الماجستیر ، جامعة السلیمانیة.

– عید ، رجاء (١٩٧٥) ، الشعر والنغم ، مطبعه دار النشر والثقافه، قاهره .

بە فارسی:

– شمیسا ، سیروس (١٣٧٤)، اشنائی باعروض و قافیه، چاپخانه رامین، تهران.

– کدکنی ، محمد (١٣٨٤)، موسیقی شعر، چاپ هشتم، نشراگه، تهران.

الملخص البحث

هذا البحث الموسوم ب(موسيقى الشعر عند ميهرى) هو محاولة لتوضيح الموسيقى في شعر الشاعر ميهرى. ومن الواضح ان الموسيقى هو أساس الشعر، وهي بحاجة الى الايقاع ولاتقوم الا عملية، ويقصد بالايقاع ترتيب اجزاء البيت الشعرى وتردد اجزائها في نسب محدودة وثابتة. وهذه الاجزاء هي وحدات صوتية أو مقاطع صوتية تعرف بالتفاعيل، من هنا يتبين ان الاوزان الشعرية هي الاساس الذي يميز الشعر عن الاجناس الأدبية الاخرى. النهج المتبع في هذا البحث هو المنهج الوصفي التحليلي. وقد درست الموسيقى الخارجية والداخلية وتهتم الموسيقى الخارجية بالوزن والقافية، اذ نظم الشاعر أغلب قصائده اعتمادا على العروض العربي ولاسيما وزن الهزج والرمل والمضارع والرجز, بيد انه استخدم الوزن المقطعي ايضا ولاسيما (٧-٨-١٠-١١-١٢-١٣-١٤) كما أنه استخدم المثنوي والرباعيات والخماسي والقافية ذات المقطع الواحد والتشطيرفي القصائده. وعند دراسة الموسيقى الداخلية نجد ان الشاعر استخدم التكرار، تكرار الاصوات والكلمات ..الخ. واختتم البحث بمجموعة من النتائج, ثم ثبت المصادر والمراجع وملخص باللغتين العربية والانجليزية.

كلمات المفاتيح: الموسيقى الداخلية – الموسيقى الخارجية – شعر القديم – البلاغة – الوزن والقافية

Abstract

This research, entitled (Poetic Music in Mehri,) aims to identify and present poetic music in Mehri's poems. Music constitutes the main structure and foundation of poetry. It is a source of balance, as poetic rhythm, inherited from music, is an important factor that distinguishes poetry from other literary forms. In this research, the descriptive method (analysis) encompasses both external and internal musical elements. The study focuses on the weight and authority of external music. It also considers the weight of the verses, particularly verses as well as the unified verses, Masnavi, ,١٤ to ٧ fourth and fifth-order verses, isolated verses, and taster verses present in his poems, and the internal music. The research concludes with the presentation of several relevant findings, a scholarly and academically compiled bibliography, and a summary of the research in Arabic .and English

Keywords: Internal music – External music – Ancient poetry – Rhetoric – Weight – Rhyme

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥

گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار

حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر

پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین

د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:

پ. د. قەیس کاکل تۆفیق

پ. د. بەختیار سەجادی

پ. د. فەرهاد قادر کەریم

پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان

پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف

پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:

پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ

پ. د. مارتن ڤان برونسن

پ. د. جەلیلی جەلیل

پ. د. ساڵح ئاکین

پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی

پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک

پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd

ISSN: 2520- 4106

هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ۲۰۰۲دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd
* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٥/٨
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٧/١

هێزا تێپەڕاندنا کاری د زمانێ کوردیدا

ئەحمەد قەسیم ئەحمەد
پشکا زمانێ کوردی، کۆلیژا زمانان
زانکۆیا دهوک
qassimahmad900@gmail.com

پ.هـ .د. سلێمان ئیسماعیل رەجەب
پشکا زمانێ کوردی، کۆلیژا زمانان
زانکۆیا دهوک
Sulaiman.rajab@uod.ac

پوختە

ئەڤ ڤەکولینە ب ناڤونیشانێ (هێزا تێپەڕاندنا کاری د زمانێ کوردیدا) هاتییەئەنجامدان، دێ هەولدەین ل دیڤ ناڤونیشانێ ڤەکولینێ دیاربکەین، کا تێپەڕاندن و جۆرێن وێ چنە و هێزا تێپەڕاندنێ د چ دایە. ئارمانج ژ ئەنجامدانا ئەڤێ ڤەکولینێ ئەوە، کا هێزا تێپەڕاندن تنێ ب رێکا هندەک مۆرفیمان گوهۆرینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەرە، ئانکو تنێ زێدەکرنا هندەک کەرستەیێن رستەیێ دهێتەئەنجامدان، یان بەفرەهترە. ل دیماهیکا ڤەکولینێ ئەم گەهشتینە وێ چەندێ، کو تیپەڕاندن تنێ گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ نینە، هەروەسا هێزا تێپەڕاندنا کارێ تنێ ب زێدەکرنا هندەک کەرستێن رستەیێ نینە، بەلکو رستە هەیە هێزا تێپەڕاندنێ پترە ژ رستەیەکا دیتر ب هەمان کەرستە و جۆرێ کارێ. ڤەکولین ژ بلی پێشەکی و ئەنجامان هاتییەدابەشکرن ل سەر دوو پشکان، د پشکا ئێکێدا بەحسێ چەمک و زاراڤ و پێناسەیا تێپەڕاندنێ، هەروەسا کاریگەریا تێپەڕاندنێ ل سەر پێکهاتەیا رستەیێ د زمانێ کوردیدا هاتییەکرن. د پشکا دوویێدا بەحسێ جۆرێن تێپەڕاندنێ و هێزا تێپەڕاندنێ هاتییەکرن، دێ هەول هێنەدان ل دیڤ پیڤەرێن (هاپر و تامپسن)ی ئەڤ چەندە بهێتەروونکرن.

پەیڤێن کلیلی: تێپەڕاندن، مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ، هێزا تێپەڕاندنێ، کارێ تێپەڕ و کارێ تێنەپەڕ.

پێشەکی

ئەڤ ڤەکولینە بناڤێ (هێزا تێپەڕاندنا کاری د زمانێ کوردیدا)یە کو بەحسێ جۆر و هێزا تێپەڕاندنێ هاتییەکرن ل دیالێکتا کرمانجییا سەری گوڤەرا بەهدینی. گرنگییا ڤەکولینێ ل ئەوێ چەندێ دایە، چەند مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ د کرمانجیا سەریدا هەنە، هەروەسا تێپەڕاندن ب رێکا مۆرفیمان تنێ دهێتەدروستکرن و کیژ کار پتر هێزێ ددەتە رستەیێ، ئانکو هێزا تێپەڕاندنێ پتر د چ دایە. ئارمانج ژ ئەنجامدانا ئەڤێ ڤەکولینێ، بەرسڤدانا پرسیارێن گریمانەیێن ڤەکولینێنە، ئەوژی ئەڤێن خوارێنە: ئایا ژبلی مۆرفیما /ان/ کو ژ کومەڵا مۆرفیمێن پاشگرێ (-اندن)ـە، نیڤگر ژی دشێت ئەرکێ تێپەڕاندنێ ببینیت د کرمانجییا سەریدا؟ ئایا تێپەڕاندن تنێ ب یاسایێن مۆرفۆلۆجی، یان ب رێکا یاسایێن سینتاکسی و سیمانتیکی ژی دهێتەئەنجامدان؟ ئەرێ هندەک رێکێن دیتر بۆ هێزا تێپەڕاندنێ هەنە، یان تنێ گوهۆڕینا کارێ تێنەپەرە بۆ تێپەڕ؟ ڤەکولین ل دیڤ رێبازا (وەسفی شیکاری) هاتییەئەنجامدان، ل دیڤ مودێلا (هاپر و تامپسن) ێ. ژبلی پێشەکی و ئەنجامان ڤەکولین ل سەر دوو پشکان هاتییەدابەشکرن، د پشکا ئێکێدا: بەحسێ چەمک و زاراڤ و پێناسەیا تێپەڕاندنێ، هەروەسا کاریگەریا تێپەڕاندنێ ل سەر پێکهاتەیا رستەیێ د زمانێ کوردیدا هاتییەکرن. د پشکا دوویێدا: بەحسێ جۆرێن تێپەڕاندنێ و هێزا تێپەڕاندنێ هاتییەکرن، هەول هاتییەدان ل دیڤ پیڤەرێن هاپر و تامپسنێ هێزا تێپەڕاندنێ د زمانێ کوردیدا بهێتەشرۆڤەکرن.

١.١.تێگەهـ و زاراڤێ تێپەڕاندنێ

زمانێ مروڤان وەکو سیستەمەکێ رێکخستی کاردکەت، ئەڤێ سیستەمێ ژی د ناڤخۆدا ژ چەند پەیرەو و یاسایان پێکدهێت، ئێک ژوان پەیرەوان ژی رێزمانە (خالد ٢٠٠٩: ١٢). رێزمان ژی پێکدهێت ژ کومەڵەکا یاسا و دەستوران دەربارەی گوهۆڕینا پەیڤان و چاوانیا رێزکرنا ئەڤان پەیڤان د رستەییدا، ئەڤ یاسا و دەستورە بالێ ل سەر هەمی رودانێن پەیڤێ دکێشیت نەکو تنێ هندەک فۆرمان، واتا گوهۆڕینا رودانێن رێزمانێ پەیڤە، یاساییێن گشتیێن ریزمانی د ئێکگرتنا پەیڤاندایە، چونکو پەیڤ خودان خاسیەتێن دیارکرییێن رێزمانییە (مارف ٢٠٠٠: ٤٣). ئێک ژ ئەوان پەیڤێن سەرەکی کو یاسایێن رێزمانی پێکدهینن کارە. کار بەشەکێ بەفرەهێ ئاخفتنییە د هەر زمانەکیدا و ب شێوەیەکێ گشتی دابەشی چەند جۆر و پشکان دبیت و هەر ئێک ژوان ژی دابەشی چەند لقێن دیتر دبیت، هەر ئێک ژوان پشک و جۆران ژی خودان خاسیەت و تایبەتمەندی و خالێن جوداکەرییێن تایبەت بخۆڤە هەنە، ب ئەڤێ رێکێ دشێن ژ پشکێن دیتر جودابکەین (قادر ٢٠٢١: ١٠). راستە هەر زمانەکی یاسا و دەستورێن خۆ یێن تایبەت هەنە، بەلێ خالێن هەڤپشک ژی د ناڤبەرا زمانان‌دا هەنە؛ ئێک ژوان خالێن هەڤپشک ئەوە د هەر زمانەکیدا کاری کریارەک تێدا هەیە، ئەڤ کریارە د دەمەکیدا دهێتەروودان پێدڤییە هێزەک هەبیت ئەڤێ کریارێ ئەنجامبدەت، ئەڤ هێزە ژی ژلایێ کاریڤە دهێتەدیارکرن، ئەو کەس یان ئەو تشتێ ب ئەڤێ هێزێ رادبیت ئەرکێ رێزمانی بکەرە، ئەگەر ئەڤێ بکەری شیانێن هندێ هەبوون تنێ کارەکی ئەنجامبدەت ئەو کارەکێ تێنەپەرە، گەلەک جاران کار هەنە پێدڤی ب هێزەکێ پترە، واتا پێدڤی کەرستەیەکێ دیترە بۆ گەهاندنا واتایەکا تەمام ئەو کەرستەژی بەرکارە، ئەڤ جۆرێ کاری تێپەرە. دیاردەیا تێپەری و تێنەپەری ئەوێ راستیێ دسەلمینیت کو زمانێ مروڤان ژ گەلەک لایانڤە ب

ناڤێکدادچن؛ بۆ نموونە کارێ (خوارد) د هەمی زماناندا تێپەڕە، ئەڤژی بۆ هندێ ڤەدگەڕیت کو د ڕوودانا هەر کارەکێ ئاساییدا کریارەکا فیزیکی هەیە، ئەڤ کریارا فیزیکی د هەمی زماناندا وەکو ئێکە، واتا د ڕوودانا کارێ (خوارد)دا ئەڤ هوکارێن فیزیکی و سیماییێن واتای هەنە:

أ. هەبوونا تشتەکێ بەرجەستە کو بهێتەخوارن، وەکو: (نان، فێقی...) و کارێ بکەری دکەڤیتە سەر و د ڕێزمانێدا دبیتە بەرکار.

ب. هەبوونا بکەرەکێ گیاندار و وزەدار کو شیانێن خوارنێ هەبن (کەریم ٢٠٠٤: ٢٨).

ژلایێ واتایڤە کار دابەشدبیتە سەر دوو کومەلێن مەزن ئەوژی: (تێپەڕ و تێنەپەڕ)، پەیوەندیا ب بەرکاریڤە ژ ئێکودوو دهێنەجوداکرن، کارێ تێپەڕ واتایا چالاکییا بکەری بەرەڤ بەرکار دچیت، وەکو: زەوی دەکێلیت...، کارێ تێنەپەڕ پەیوەندیا ڕودانێ ب بکەریڤە هەیە، وەکو: مندالەکە نوست...، واتا بهێزبوون یان بێهێزبوون پەیوەندی ب بەرکاریڤە دبیتە ئەگەرێ بوونا کارێ تێپەڕ بۆ تێنەپەڕ و بەروڤاژی تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ (مارف: ٤٥-٤٦). کەواتا ئەم دشێن بێژین تێپەڕاندن گوهۆڕینا هێزا کارییە ژ پلەیەکێ بۆ پلەیەکا دیتر، ئەڤ گوهۆڕینە ژی ڕەنگە د هەمی زماناندا هەیە، بەلێ ل هەر زمانەکێ بۆ زمانەکێ دیتر ڕێکێن خۆیێن تایبەت هەنە، چ ژ لایێ مۆرفۆلوجی وەکو گوهۆڕینا فورمێ کاری ب ڕێکا مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ، یان ژلایێ سینتاکسیڤە کو ب ڕێکا هندەک کەرستەیێن دیتر د ناڤ ڕستەیێدا هێز ب کاری بهێتەدان، یانژی ب ڕێکا گوهۆڕینا واتایا کاری ب ئێک فۆرم ل دوو ڕستەیێن جوددادا. وەکو هاتیەدیارکرن کریارا گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ د زۆربەیا زمانێن سروشتیدا دهێتەئەنجامدان، ئەڤ کوهۆڕینە ژی دبیتە ئەگەرێ زێدەبوونا کەرستەکێ د ناڤ ڕستەییدا ب ئەگەرێ هێزا کاری، ئانکو چەند کار چالاک و بهێزتربیت کاریگەریا وی ل سەر کەرستەیان پترە، واتا تێپەڕاندنا وی کاری بهێزترە، ئەڤ کریارە د زمانێ ئینگلیزیدا ب (Transitivity) دهێتەناڤکرن کو ژ پەیڤا (Transi-tive) هاتییە. پەیڤا (Transitive)ژی ژ پەیڤا لاتینی (Transitivys) کو ب واتایا تێپەڕبوون (انتقالیە) هاتیەوەرگرتن و ئەڤ پەیڤەژی ژ پەیڤا (Tran-sit) هاتییە. د زمانێ فەرنسیدا (Transitvite d,un verbe) (https://g.co/kgs/bwikBZa: ٢٠٢٥).

د زمانێ عەرەبیدا پەیڤا (التعدية) یان (التعدي)، وەکو زاراڤ د زمانیدا ئەوە تشتەک بەرەڤ تشتەکێ دیتر ب لڤیت یانژێ دویر بکەڤیت، (القاضی، ١٩٩٦: ٤٧٦)، د فەرهەنگا (لسان العرب)دا زاراڤێ (عدا، الاعتداء، والتعدی، والعدوان)، واتا ستەمکردن، بەلێ زاراڤێ (عدا الشیء) یان (المتعدي) ب واتایا تێپەڕاندنا تشتەکی بۆ تشتەکێ دیتر هاتییە (ئیبن مەنزور، ١٩٩٣ :٢٧٩). هەر وەکو د قورئانا پیروزدا هاتی ((تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا ۚ وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ)) (سورة البقره، الاية ٢٢٩: ٣٦)، بەلێ د زانستێن مۆرفۆلۆجی و سینتاکسیدا، ئەوە کو کاری ب تنێ پەیوەندی ب بکەریڤە نەبیت، بەلکو پەیوەندی ب بەرکاریژی بکەت (القاضی، ١٩٩٦: ٤٧٦)، ب واتایەکا دیتر کارێ تێپەڕاندی ئەوە کو ب تنێ کاریگەری ل سەر بکەری نەبیت، بەلکو ب کێمی تێپەڕیتە بەرکارەکی (الساهل، ٢٠١٩: ٨٣). بەرامبەری (Transitivity) د زمانێ کوردیدا پەیڤا (تێپەڕبوون) یان (تێپەڕاندن) هاتییەبکارهینان.

٢.١.پێناسەیا (تێپەڕاندن)ێ (Transitivity)

تێپەڕاندن ئێکە ژ ئەوان بابەتێن گرنگ یێن زمانڤانی، ئەڤ کریارە د زۆربەیا زمانێن زیندیێن

جیهانیدا دهێتەئەنجامدان و هەر زمانەک ل گۆرەی یاسا و دەستورێن خۆیێن تایبەت، ژ بەر هندێ سەرەنجا زۆربەیا زمانڤانێن کورد و بیانی بۆ خۆ ڕاکێشایە، زۆربەیا زمانڤان و ڕێزماننڤیسێن کورد تا ڕادەیەکێ کێم یان زۆر ل دیڤ مەبەست و پێدڤیاتیێن ڤەکولینێن خۆ ئاور ل ئەڤێ بابەتی دایە. دەربارەی پێناسەیا تێپەڕاندن ڕێزماننڤیسێن کورد یێن کەڤن پێناسەیەکا تایبەت و ئێککرتی بۆ ئەڤێ کریارێ نەکرییە، چونکو تنێ پێناسە بۆ کارێ تێپەڕ و تێنەپەڕ کرینە و بەحسێ ڕێکێن گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ کرییە، ئەڤ گوهۆڕینە ب کریارا تێپەڕاندنێ یان دهێتەنیاسین، بەلێ هندەک ڕێزماننڤیسێن نوی کریارا تێپەڕاندنێ پێناسە کرییە و مفا ژ پێناسەیێن ڕێزمانڤیسێن بیانی وەرگرتینە، دێ هەولدەین هندەک ژ ئـەوان پێناسەیان چ یێن زمانڤانێن بیانی یانژی یێن کورد بن ب ئەڤێ شێوەی دەینە دیارکرن:

هاپر و تامپسن د ڤەکولینێن خۆدا تێپەڕاندنێ وەکو دیاردە یان پروسەیەکا زنجیرەکریا ڕێکخستی دبینن کو ژ لایێ چەندین پیڤەران (بارامەتریان) وەکو (بەشداربوویان، ڤەلڤین، ڕێژەیا کاری، دەمکیبوون، مەبەستداربوون، ئەرێنیبوون، شێواز، کارتێکرنا ل بـەرکـاری، سـەربەخۆیا بـەرکـاری) کاریگەری تێدهێتەکرن. واتا دڤێت کار ل گۆرەیی چەندین پیڤەران بهێتەدیارکرن، حەتا ڕستەیەکێ زێدەتر ئەڤ پیڤەرە هەبن هێزا تێپەڕاندنێ زێدەتردبیت، ژ بەر هندێ زێدەکرنا هێزا تێپەڕاندنێ تنێ ب هەبوونا بەرکارێ دیارنابیت، (Hopper & Thompson 1980: 252).

دێڤد کریستال، دبێژیت: تێپەڕاندن (Transitivity) پۆلەکە د شرۆڤەکرنا ڕێزمانێدا دەربارەی دروستکرنا ڕستەیێ دهێتەبکارهینان، دگەل ئاماژەکا دیار یا پەیوەندیا کارێ ب کەرستەیێن دیتر ئەوێن پێڤەگرێدای، کەرستەیێن سەرەکی یێن ئەڤێ پولێژی کارێ تێپەڕ و تێنەپەڕە. کارێ تێپەڕ (Transitive): ئەو کارەیە کو بشێت بەرکارێ ڕاستەوخۆ وەربگریت، وەکو: (من یاری دیت). (دیت) کارێ تێپەڕە پەیوندی ب کەرستەیێن دیتر یێن ڕستەیێڤە هەیە، وەکو (من) کو بکەرە، چونکو (دیت) کارەکێ تێپەڕە هێزا وی ژ بکەری دەربازی کەرستەیەکێ دیتر دبیت ئـەوژی پەیڤا (یاری)یە کو بەرکارێ ڕاستەوخۆیە. کارێ تێنەپەڕ (Intransitive): ئەو کارەیە نەشێت بەرکارێ ڕاستەوخۆ وەربگریت، وەکو: (ئازاد گەهشت). کارێ (گەهشت) کاریگەریا هێزا وی ل سەر بکەری ب تنێیە، ئەوژی (ئازاد) ە، دەربـازی بەرکارێ ڕاستەوخۆ نابیت (Crystal1992: 494). هـەژی ئاماژەپێدانێیە دەمێ ڤەکۆلەر و زمانڤان لیونس (Leyons) پێناسە و دانەنیاسینا تێپەڕاندنێ دکەت، ل جهێ کارێ تێنەپەڕ (Intransitive) ئەو پەیڤا ئێکجهی (One-place) بکاردهینیت، چونکو کار پێدڤی ب ئێک کەرەستەیێ جهی پێدڤی پڕبکەت، وەکو کارێ (مر) تنێ بکەر دڤێت بۆ نموونە: کاوە مر. هەروەسا ل جهێ کارێ تاکتێپەڕی (Monotransitive) ئەو پەیڤا (Two-place) ئانکۆ دووجهی بکاردهینیت، چونکو کارێ تێپەڕ پێدڤی ب دوو کەرەستێن سەرەکییە و دوو جهان پڕدکەن داکۆ ڕامان دورست بگەهیت، وەکو کـارێ (کـوشـت) کۆ دوو کـەرەسـتـە دڤێن بکەر و بەرکار بۆ نموونە: کـاوەی نـەوزاد کوشت. ل دووماهییێژی، ل جهێ زاراڤێ دووتێپەڕی (Ditransitive) پەیڤا سێجهی هەلدبژێریت، چونکو کارێ تێپەڕ هەیە سێ کەرەستێن سەرەکی دڤێن سێ جها پڕبکەن داکۆ ڕامانێ بگەهینن، وەکو کارێ (دا) بۆ نموونە: کاوەی پەرتوک دا نەوزادی. کاوە بکەرە و

پەڕتۆک بەرکارێ ڕاستەوخۆیە و نەوزاد بەرکارێ نەڕاوستەوخۆیە، چونکو ڕامان ڕستەیێ ئەو نینە (کاوەی نەوزاد دا). (Leyons1995:350)

مالچیکوڤ دبێژیت: تێپەڕاندن گرێدایە ب کاریگەرییێن کاری ل سەر ئەوی کەسێ کار ل سەر دهێتەکرن، ئانکو تیورا مالچیکوڤ بەحسێ هندێ دکەت چەوا کار ل سەر ئێک ڕێزبەندی (Con-tinuum) هاتینەڕێکخستن کو ژ کارێن زۆرترین تێپەڕاندن هەیی دەستپێدکەن تا کارێن زۆرترین تێنەپەڕاندن هەیی، ئەڤ ڕێزبەندییەژی هاتییەگرێدان ب دوو تایبەتمەندیانڤە (Malchukov2005: 80).

١.کاریگەریا بەرکاری (affectedness of the object):

مەبەست پێ ئەوە چەند ژ لایێ کاریڤە کاریگەری ل سەر بەرکاری هەیە، ب شێوەیەکی ئەگەر بەرکاری ب تەمامەتی کاریگەریا کاری ل سەر هەبیت، ئەو کارەکێ زۆر تێپەڕاندییە، بەلێ ئەگەر کاریگەریا کاری کێمتر ل سەر هەبیت هێزا تێپەڕاندنێژی کێمترە، وەکو د ئەڤان نموونێن خوارێدا:

ئازادی دار شکاند. (د ئەڤێ ڕستەییدا دار هاتییە شکاندن، واتا ب تەمامەتی هاتییەگوهۆڕین)

ئازادی دار دیت. (د ئەڤێ ڕستەییدا تنێ دار هاتییەدیتن، چ گوهۆڕین ب سەردا نەهاتییە).

٢.ئاستێ کاراییبوون (degree of agency):

مەبەست ژ ئاستێ کاراییبوونێ، ئەوە کا بکەر چەندێ چالاکە و چەند کاریگەری ل سەر ئەنجامدانا کاری هەیە، د کارێن زۆر چالاکدا، بکەر ب تەمامی چالاکە و کاریگەری ل سەر هەیە، واتا هێزا تێپەڕاندنێژی بهێزترە، بەلێ د کارێن کێم چالاکدا، بکەرژی کێمتر یێ چالاکە، بۆ نموونە:

-ئازادی پەڕتووک خواند. (لڤێرەدا ئازاد کو بکەرە ب تەمامی چالاکە).

-پەڕتووک ل سەر مێزێبوو. (لڤێرە بکەر چالاک نینە).

هندەک ژ ڤەکولەرێن کورد (تێپەڕاندن) ب ئەڤێ شێوەیێ خوارێ پێناسە دکەن:

(عومەر مەحمود کەریم) دەربارەی پێناسەیا تێپەڕاندنی دبێژیت: ((تێپەڕاندن: پۆلێکی گراماتیکییە لە بواری شیکردنەوەی ڕێزمانیدا بەکاردێ، لەگەڵ ئاماژەکرن بۆ پەیوەندی نێوان کار و ئەو کەرستانەی کە لە ڕۆنانی ڕێزمانیدا، لە چوارچێوەی پێکهاتەی ڕستەدا وەری‌دەگرێ، کەرستەی سەرەکی ئەم پۆلە گراماتیکە، کاری تێپەڕ و تێنەپەڕە (کەریم ٢٠٠٤: ٢٩).

(شیروان حوسێن خۆشناو)، دبێژیت: ((مەبەست لە تێپەڕاندن، گۆرینی کردارە. ئەمەش بەگشتی بە دوو شێوە دەبێت، یەکەمیان، بەهێزکردنی توانای کار (تێپەڕاندن)، دووەمیان لاوازکردنی توانای کار (نادیاری)یە، کە لە هەر یەکەشیان مۆرفیمی بەند ڕۆڵێکی سەرەکی دەبینێت))، هەروەسا دبێژیت: ((مەبەست لە تێپەڕاندن، گۆرینی توانای کارە، لە لاواز (بێهێز)ەوە، بۆ بەهێز، واتە لە تێنەپەڕەوە بۆ تێپەڕ خۆشناو، ٢٠١٦: ٢٩٠ و ٣٣٠).

سەربەست قادر، دبێژیت: ((تێپەڕاندن وەک کردەیەک لە زماندا بە دۆخێکی ڕێزمانی دادەنرێت و هەر لەشیکردنەوەی ڕێزمانیشدا بەکاردێت، بۆ دیارکردنی پێوەندی نێوان پێکهاتەی کار و ئەو جێکەوتانەی، کە لە ڕۆنانی ڕستەدا کارەکە وەریاندەگرێت)). هەروەسا ب شێوەیەکێ دیتر دبێژیت: ((ئەم کردەیە بریتییە: پێدانی هێزی دوانی بەو کردارە تێنەپەڕانەی، کە دەتوانن زیاتر لە هێزێک

وەربگرن و جگە لە جێکەوتەی بکەر، کە بەرانبەر بەکردار جەمسەرێکی سەرەکی ڕستەیە، جێکەوتەی دووەمیش کە بەرکارە داوا بکەن، بەم پێیە لە ڕێگەی کردەی تێپەڕاندنەوە و بەهۆی مۆرفیمی تێپەڕاندنی (اند)، کە لەچالاکترینی هۆکارەکانی هێز پەیداکردنە لە زمانی کوردیدا، کردارە تێنەپەرە یەک هێزییەکان دەکرێنە کرداری تێپەڕی دوو هێزی)) (قادر ٢٠٢٠: ١٤٢).

زۆربەیا ئەوان پێناسەیێن بۆ تێپەڕاندنێ هاتینەکرن ب تایبەتی یێن زمانڤانێن کورد جەختێ ل سەر پەیوەندیا د ناڤبەرا کاری و ئەو کەرستێن د ڕۆنانی ڕێزمانیدا ل چوارچوڤێ پێکهاتا ڕستەییدا دکەن، هەروەسا چەوانیا گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ و وەرگرتنا بەرکارێ ڕاستەوخۆ، بەلێ ب بوچوونا مە تێپەڕاندن ژ هندێ بەفرەهترە کو کار ژبلی بکەری بەرکارێ ڕاستەوخۆ وەربگریت. ڕاستە دیاردەیا تێپەڕ و تێنەپەڕ دیاردەیەکا زمانڤانی گشتییە و ئەڤ دیاردەژی ژ تێگەهێ هێزێ یان کاریگەریا کاری ل سەر کەرستەیێن دیتر یێن ڕستەیێ دهێت کو مەبەست کەرستەیێن ب خورتینە، ئانکو ئەو کەرستەنە ئەگەر د ناڤ ڕستەییدا دەربهێنین واتا و مەبەستا گشتی یا ڕستەیێ تێکدچیت، چەمکێ کاری د هەر زمانەکیدا هەمان تشت دگەهینیت، واتا ئەگەر کارەک تێپەڕبیت د زمانێ کوردیدا، ئەڤ کارە د هەمی زمانێن جیهانیدا تێپەرە، (ڕەئوف ٢٠٢١: ٢٠٢) بۆ نموونە:

- من سێڤ خوار.
- اكلت تفاحه.
- I eat an apple

بەلێ هێزا تێپەڕاندنێ تنێ زێدەکرنا کەرستەیان نینە د ناڤ ڕستەییدا، چونکو هندەک جاران چێدبیت د دوو ڕستەیاندا هەمان کەرستە هەبن، بەلێ تێپەڕاندنا ڕستەیەکێ ژ یا دیتر ب هێزتربیت، وەکو:

-من ناڤێ تە نڤیسی.
-من ناڤێ تە ژبیرکر.

ئەگەر سەحکەینە ڕستەیا ئێکێ نڤیسینا ناڤی ئامانجەک پێ هەیە، ئانکو یا مەبەستدارە (voli-tional)، دبیت نڤیسینا ناڤی بۆ دامەزراندنێ یان بۆ خەلاتکرنێ یان بۆ هەر مەبەستەکا دیتربیت، ژ بەر هندێ پلەیا تێپەڕاندنێ دێ بهێزتربیت، بەلێ ژبیرکرنا ناڤی د ڕستەیا دوویێدا بێ ئیرادا مروڤییە، ئانکو نەمەبەستدار (non-volition-al) ژبەر هندێ هێزا تێپەڕاندنێ نزمترە.

٣.١.کاریگەریا تێپەڕاندنێ ل سەر پێکهاتا ڕستەیێ د زمانێ کوردیدا

زمان ئێک ژ گرنگترین ئامرازێن مرۆڤایەتییە کو ب ڕێکا ئەوی ئەم دشێین بیر و بوچوون و زانیاری و هەستێن خۆ دەرببڕین، د ناڤ زمانیدا ئاڤاکرنا ڕستەییژی هەردەم پرسا سەرەکی بوویە، ئەو پرسا چەوا زمان ئاڤادبیت و چەوا کەرستێن ڕستەیێ (بکەر، بەرکار، کار) دگەل ئێک ب هەڤدوو کاردکەن. جوداکرنا د ناڤبەرا کاران یان ڕستەیێن تێپەڕ و تێنەپەڕ د ڕێزمانا زمانیدا جوداکرنەکا بنەڕەتییە، زۆربەیا جاران دەمێ هزر د تێگەهێ تێپەڕاندنێ دکەین، هێلەکا جوداکرنێ د ناڤبەرا کارێ تێپەڕ و تێنەپەڕ دکێشین و تێگەهەکێ وێنە دکەین هەر وەکو ڕەش و سپیان (راسخ مهند، ١٣٩١: ١٧٠). تێپەڕاندن ئێکە ژ گرنگترین و کاریگەرترین فاکتەرێن زمانییە کو ڕاستەوخۆ کاریگەریێ دکەتە سەر ئاڤاکرنا ڕستەیێ و واتا و ئەرکێن وێ، ژ بەر هندێ زانینا جۆرێن کاران (تێپەڕ و تێنەپەڕ) و چەوانیا تێپەڕاندنێ ڕێزکرنا کەرستێن ڕستەیێ دگوهۆڕیت، بۆ تێگەهشتن و بکارهینانا

زمانێ کوردی ب باشی گەلەک گرنگە. ل ڤێرێ دێ هەولدەین ب رێکا نموونێن روون و ئاشکرا، رۆلێ تێپەڕاندنێ د زمانێ کوردیدا د چەند خالەکاندا شرۆڤە کەین:

١.٣.١.جۆرێن کاران و کاریگەرییێن وان

جوداهیێ دناڤبەرا جۆرێن کاراندا رۆلەکێ گرنگ هەیە د ئاڤاکرنا رستەیێ و واتایا وێدا. ل دیدگەها فەرمیدا، تێپەڕبوون وەکو تێگەهەکێ رەها دهێتەدیتن و ل سەر ئەڤێ بنەمایێ، کار دهێتەدابەشکرن بۆ کارێن تێپەڕ (Transitive Verbs) و کارێن تێنەپەڕ (Intransitive Verbs). ب شێوەیەکێ نەرێتی رستەیێن تێپەڕ ئەو رستەنە کو بەرکار هەبیت و کارێ رستەیا تێپەڕ ژ بکەری دەربازدبیت بۆ بەرکاری، دگەل هندێدا بەرکار کاریگەرییێ ل سەر کاری دبینیت، واتا کارێ تێپەڕ دوو شیان هەنە، شیانا دوویێ ب بەرکاری دهێتەپرکرن (راسخ مهند١٣٩١: ١٧٠)، وەکو (نەسرین پەرتووکێ دخوینیت)، کارێ (دخوینیت) دوو شیان هەنە بۆ پرکرنا واتایا تەماما رستەیێ ئەوژی بکەر و بەرکارن، بەلێ کارێ تێنەپەڕ ئێک شیان هەیە بۆ پرکرنا واتایا رستەیێ، ئانکو پێدڤی ب بەرکاری نینە (راسخ مهند، ١٣٩١: ١٧٠)، وەکو (نەسرین هات)، کارێ (هات) بۆ پرکرنا واتایا رستەیێ تنێ پێدڤی ب شیانا بکەری هەیە. (دیکسۆن) ئەڤ جوداکرنا د ناڤبەرا کارێ تێپەڕ و تێنەپەڕ ب تێگەهەکێ گشتی یان نێزیک ژ گشتی دادنیت (Dixon1994: 6).

٢.٣.١. گوهۆڕینا واتایا رستەیێ

تێپەڕاندن راستەوخۆ کاریگەرییێ ل سەر واتا رستەیێ دکەت، ب شێوەیەکی ئەگەر کارێ رستەیێ تێپەڕبیت، بەرکار د رستەییدا هەبیت، رستە واتایەکا تەمام ددەت و ئەنجامێ کاری دیاردبیت، وەکو: (زارۆکی دار شکاند)، بەلێ ئەگەر ئاماژە ب بەرکار نەهێتەکرن، شێوازێ رستەیێ و واتایا وێ دهێتەگوهۆڕین، ئانکو رستە ب گشتیتر دبیت و گوهۆڕینەک د ئاڤاکرنا وێدا پەیدادبیت، وەکو بێژین: (زارۆکی شکاند) یا روون نینە کا زارۆکی چ شکاندییە. ئەگەر ب دیدگەها رۆلگەری بەحسێ تێپەڕبوونێ بکەین، ل سەر بنەمایێ پیڤەرێ رۆلی و واتایی دهێتەدیارکرن و کار ل سەر زنجیرەکا تێپەڕبوونێ دهێتەدابەشکرن. ب ئەڤێ دیدگەهێ تێپەڕبوون بابەتەکێ واتایی و زانستی و هندەک جارانژی پشت ب هندەک پیڤەرێن دیترڤە دهێتەگرێدان (حقبین، ١٣٨٢: ١٩٨- ٢٠٤). ل دیڤ پێناسەیا رۆلگەری، تێپەڕاندن پروسەیەکا رێکخستییە و چەند پلە هەنە، حەتا رستەیەک بشێت نێزیک یان دووربیت ژ پلەیەکا بلند یا تێپەڕاندنێ، ئەڤە گرێداییە ب چەند فاکتەرانڤە، وەکو (کردار، کاریگەری، هەستیاری...) (راسخ مهند، ١٣٩١: ١٧٣)، بۆ نموونە:

-ئازادی دار شکاند.

-ئازادی دار دیت.

بێگومان د رستەیا ئێکێدا کارێ شکاند هێزا تێپەڕاندنا وێ بهێزترە ژ کارێ دیت د رستەیا دوویێدا، چونکو کارێن کاریگەری کارتێکرنا وان پترە ل سەر بەرکاری ژ کارێن هەستان.

٣.٣.١. کاریگەری ل سەر ئاڤاکرنا رستەیێ

تێپەڕاندن رۆلەکێ مەزن د ئاڤاکرنا رستەییدا دبینیت ب ئەڤی شێوەیی: ئەو رستەیێن کارێن وان تێپەڕبن پێدڤی ب بەرکاری هەیە، پێکهاتا رستەیێ دێ ب ئەڤی شێوەیی بیت: (بکەر+

بەرکار+ کار)، بەلێ بۆ کارێ تێنەپەڕ پێکهاتا ڕستەیێ ب شێوەیێ: (بکەر+ کار)، چونکو بەرکاری وەرناگریت، ئەڤە ئەگەر ڕستەیا سادەبیت، بەلێ بۆ ڕستەیا ئاوێتە ئەڤ ڕێزکرنە ب ئەڤی ڕەنگی نامینیت، چونکو ڕستەیەکا تێکەلکرییە ژ دوو ڕستەیان، چێدبیت بەرکارێ ڕستەیا سەرەکی ڕستەیا لاوەکی بیت، وەکو: د ڕستەیا (من نەزانییە کو ئاریز دێ ڕۆمانێ نڤیسیت)، (من نەزانییە) شارستەیە، ئانکو ڕستەیا سەرەکییە و ڕامانەکا سەربەخۆ هەیە و ڕستەیا (کو ئاریز دێ ڕۆمانێ نڤیسیت) ڕستەیەکا بەندە ب شارستێڤە و ئەرکێ بەرکارێ وێ دبینیت، چونکو کارێ شارستێ کارەکێ تێپەڕە (لیژنەیەک ژ وەزارەتا پەروەردێ، ٢٠٢١: ٨-٩).

٤.٣.١. کاریگەری ل سەر ئەرکێن زمانی

تێپەڕاندن ڕۆلەکێ بنەرەت دئێخیتە ئەرکێن زمانیدا:

أ- ڕاگەهاندن: تێپەڕاندن ڕۆلەکێ گرنگ د دەربڕینا زانیاریاندا دگوهۆڕیت و کاردکەت کو زانیاری ب دروستی بهێنەگەهاندن.

ب- دروستکرنا ئێکەتیا تێگەهشتنێ: ب زانینا جۆرێ کاری، گوهدار یان خواندەڤان دزانن د ڕستەییدا چ ڕوودەدەت و چەوا کار دگەل کەرستێن دیتر یێن ڕستەییدا هەڤکرێدانێ دکەت.

ج- دەربڕینا پەیوەندیان: دیتنا کارێ تێپەڕ و تێنەپەڕ د ڕستەییدا دشێت پەیوەندییان د ناڤبەرا کەس و تشتاندا نیشانبدەت؛ بۆ نموونە: ئەگەر بزانین کارێ تێپەڕ بەرکار هەیە، ئەم دزانین کو کەسەک یان تشتەک کارەک ل سەر کەسەکی یان تشتەکێ دیتر کرییە.

١.٢.جۆرێن تێپەڕاندنێ

هەروەکی هاتییەدیارکرن کریارا تێپەڕاندنێ کریارەکا گشتییە، ڕەنگە گەلەک زمانێن زیندیێن جیهانێ خودان ئەڤ دیاردەبن و هەر زمانەک ل دیڤ یاساییێن تایبەتێن خۆ هندەک سیما و تایبەتمەندییێن تایبەت بخۆڤە هەبن، زمانێ کوردیژی چەند تایبەتمەندی و یاساییێن تایبەت بخۆڤە هەنە، ل گۆرەیی ئەڤان یاسایان دێ ئەڤ جۆرێن خواری یێن تێپەڕاندنێ دیارکەین:

١.١.٢.تێپەڕاندنا مۆرفۆلۆجی

مۆرفیمەکا سەربەخۆ یان یا ڕەگی ل پال مۆرفیمەکێ یان چەند مۆرفیمەکێن بەند پەیڤەکێ د زمانیدا پێکدهینن، ئەگەر مۆرفیما بەند یا دارشتنێ بیت دێ پەیڤەکا نوی ژلایی فۆرم و واتایڤە پێکدهینیت، بەلێ ئەگەر مۆرفیما بەند یا ڕێزمانی بیت دێ فۆرمێ پەیڤی و حالەتێ ڕێزمانی گۆهۆڕیت، لەوما مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ دەمێ دچنە سەر مۆرفیما ڕەگێ نەبووری حالەتێ ڕێزمانییێ کارێ ژ تێنەپەڕی دگوهۆڕیت بۆ تێپەڕی، بەلێ ئەڤە وێ چەندێ ناگەهینیت کو تێپەڕاندن ب ڕێکا مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ دروستدبیت، بەلکو هندەک ڕێکێن دیترژی هەنە، ئەڤەژی ڕێکێن تێپەڕاندنێنە:

١. مۆرفیما /ان/[1] ژ کومەلا مۆرفیمێن پاشگرێ (-اندن) بۆ دەمێ بۆری و /ین/ بۆ دەمێ نەبوری ژ مۆرفیمێن هەرە چالاکێن تێپەڕاندنییە د زمانێ کوردیدا کو دگەل مۆرفیما دەمێ دچیتە سەر ڕەگێ کارێ نەبوریێ تێنەپەڕ و دگوهۆڕیت بۆ تێپەڕ، وەکو:

چاوگێ تێنەپەڕ ڕەگ + اند = بوریێ تێپەڕاندی نەبوریێ تێپەڕاندی

-نڤستن نڤ + اند = نڤاند دێ نڤینم

-گەهشتن گەهـ + اند = گەهاند دێ گەهینم

-هەرفتن هەرف + اند = هەرفاند دێ هەرفینم

زمانڤان و رێزمانئڤیسێن کورد چەند فۆرمێن جودا جودا بۆ مۆرفیما تێپەڕاندنێ ئەوا ژ کومەڵا مۆرفیمێن پاشگرێ (-انـدن) دەستنیشانکرینە، هندەکان تنێ /ن/ وەکو مۆرفیما تێپەڕاندن ددەنە نیاسین، /ا/ و /د/ ب مۆرفیمێن دەمی و /ن/ ل دووماهیکا (-اندن) ب مۆرفیما (چاوگێ- ناڤێ کاری) دیاردکەن (ڕەسول ١٩٩٥: ١٣٦) و (کەریم، ٢٠٠٤: ٥٤- ٥٥). هندەکێن دیتر /ان/ ب مۆرفیما تێپەڕاندنێ، /د/ ب مۆرفیما دەمێ بوری و /ن/ ژێ ب مۆرفیما چاوگێ ددەنەنیاسین (زەنگەنە ١٩٩٧: ٧٣) و (قادر، ئەبوبکر عومەر، ٢٠٠٣: ٨٠) و (ڕەجەب ٢٠٠٦: ٩٧).

ئـەم دگـەل بـوچـوونا (زەنـگـەنـە) و (قــادر) و (ڕەجەب)ینە، چونکو بۆ گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ، پێدڤییە ڕەگێ نەبوریێ تێنەپەڕ وەربگرین، واتا (مۆرفیما دەمی – نیشانا چاوگی) و (مۆرفیما چاوگی – نونا چاوگی) نامینیت، تنێ ڕەگێ نەبوری دمینیت، پشتی زێدەکرنا (-انـدن) چاوگێ تیپەر دهێتەدروستکرن، پێدڤییە مۆرفیما دەمی و مۆرفیما چـاوگی هەبیت، ژ بـەر هندێ نونا ل دیماهیکا (-اندن) ب مۆرفیما چاوگی دهێتەدەستنیشانکرن، ئاشکرایە کو پیتا بـەری نونا چاوگی ب نیشانا چاوگی دهێتەنیاسین، مۆرفیمێن دەمی ژی د زمانێ کوردیدا ئەڤەنە (ا، وو، ی، ت، د) ژ (اندن)، /ان/ دمینیت ئەوژی مۆرفیما تێپەڕاندنییە، د ئەڤێ نموونا خوارێدا دێ بابەت پتر ڕوونبیت:

کەڤتن (چاوگێ تێنەپەڕە)

لادانا مۆرفیما

چاوگی و دەمێکەڤتن – ن = کەڤت (کارێ تێنەپەڕ)

کارێ ژ کارێ

تێنەپەڕکەڤت – ت = کەڤ (ڕەگێ نەبورێ تێنەپەڕ)

زێدەکرنا مۆرفیماکەڤ + ان = کەڤان (بنجێ تێپەڕاندی)

تێپەڕاندنێ و کەڤ + ین = کەڤین (ڕەگێ تێپەڕاندی بۆ نەبوری)

چاوگی و دەمی

بۆ کارێ تێپەڕکەڤان + د = کەڤاند (کارێ بوریێ تێپەڕاندی)

کەڤاند + ن = کەڤاندن (چاوگێ تێپەڕاندی)

٢ـ نیڤگر: د زمانێ کوردیدا بیروبوچوونێن جودا ل سەر نیڤگرێ هەنە، هندەک زمانڤان و ڕێزمانئڤیس د ئەوێ باوەرێدا کو نیڤگر نینە و هندەکێن دیتر دیاردکەن، چونکو زمانێ کوردی سەر ب خێزانا زمانێن هندوئەورپییە، ژبەر هەبوونا نیڤگرێ د ئەوان زماناندا، ئەو چەندە دیاردبیت کو نیڤگر د زمانێ کـوردی ژیـدا هەیە، هژمارەکا نموونێن هـەردوو دیالێکتێن سەرەکیێن زمانێ کوردی (دیالێکتا سەری و دیالێکتا ناڤەراست) دهێنەدیتن (طاهر ٢٠١٣: ٢٨). نیڤگر ((ئەو ئەفێکسەیە کە لە ناو ڕەگدا دەردەکەوێ)) (ئەمین، ٢٠٠٤: ١١٩)، ئانکو ((دەنگەکە، تیپەکە یان پتر د گـەودە و کەلواشێ پەیڤێ ڕا دچکلە، یان زێدە بونەکە ل کەلواشێ بنکارێ و گوهۆڕینەکێ دقەومینە...)) (عومەر ٢٠٠٤: ١٢٧)، واتا ئەو مۆرفیما بەندە د نـاڤ ڕەگێ کاریدا دەردکەڤیت و کارێ تێنەپەڕ دکەتە تیپەر، وەکو نیڤگرێ (ێ، ا) (خورشید و عەبدوللا ٢٠١٤: ٢٥)، وەکو:

– برشت براشت

– مەزخی مەزاخت

– ئەنگوتن ئەنگاوتن

مۆرفیما /ا/ بۆ دەمێ بوری، کو دبیتە /ێ/ بۆ دەمێ نەبوری وەکو نیڤگر ئەرکێ تێپەڕاندنا کاری دبینیت د کرمانجیا سەریدا و دچیتە د ناڤ رەگێ کارێ تێنەپەڕدا، وەکو:

کارێ تێنەپەڕ بوریێ تێپەڕاندی نەبوریێ تێپەراندی

–دار کەلشت. وی دار کەلاشت. ئەو دێ دارێ کەلێشیت.

–دیوار هەرفت ئازادی دیوار هەرافت. ئازاد دێ دیواری هەرێفیت.

٣. کارێ تێنەپەڕ دبیتە تێپەڕ ب دانانا پیتا (ێ) پشتی پیتا ئێکێ د کاریدا ئەگەر بزوێنەک هەبیت پشتی پیتا ئێکێ نامینیت (گوهەرزی،١٩٩٩: ١٤٤)، واتا مۆرفیما /ێ/ وەکو نیڤگر ئەرکێ تێپەڕاندنێ دبینیت. ئەڤ نیڤگرە جودایە ژ نیڤگرێ (ا)، چونکو د هەمی دارشتناندا (ێ) دمینیت (عومەر١٩٨٦: ٢٧١)، وەکو:

کارێ تێنەپەڕ بوریێ تێپەراندی نەبوریێ تێپەراندی

–ئاڤ رژیا. ئازادی ئاڤ رێژا. ئازاد دێ ئاڤێ رێژیت.

–نەسرین گەرا. نەسرینێ زاروک گێرا. نەسرین دێ زاروکی گێریت.

ژ بۆ پتر پشتراستکرنا هەبوونا نیڤگرێ دکرمانجیا سەریدا، د ئەدەبیاتێن کوردیدا دێ هندەک پەیڤێن نیڤگر تێدا بینین، بۆ ئەڤێ مەبەستێ دێ چەند نموونەکا ژ تیکستێن ئەدەبی وەرگرین، وەکو:

–ب تێزەکا ئاڤا و
هێڤینەکێ خورێ
کێلا برسێ ب هنگێڤن
دا کو ئاستەنگا ستەور
ب هەرفیت... (بەرواری، ٢٠٢٤: ٩٦).

–گاڤا کو تو هاتی بوویە رۆناهی ل هەر جا
ئێدی مە نە دی ظولم و خرابی ڤەشرینە (جزیری ٢٠٠٥: ٢٨٥).

٤. راستە زۆربەیا کارێن تێنەپەڕ ب رێکا مۆرفیمان و بتایبەتی مۆرفیما /ان/ دبنە تێپەڕ، بەلێ هندەک کارێن دیتر یێن تێنەپەڕ هەنە تێپەڕێ رەسەن بەرانبەری هەیە، واتا ب یاساییێن مۆرفۆلۆجی نابنە تێپەڕ (ئەمین ٢٠١١: ٥٣)، وەکو:

کارێ تێنەپەڕ تێپەڕێ بەرانبەر

–زاروک هاتن. وان زاروک ئینان.

–ئەو چوون. وی ئەو برن.

–کاروانی ڤەمان. وان کاروانی ڤەهێلان.

زۆربەیا کارێن دارێژتی و لێکدای ئەوێن ب رێکا کارێ (بوو) دهینەدروستکرن، ب رێکا کارێ بەرانبەر (کر) دبنە تێپەڕ (ئامێدی ١٩٨٧: ٣٠٣)، وەکو:

–کارێ تێنەپەڕێ (بوو) تێپەڕێ بەرانبەر (کر)

–نەفەر سیاربوون. وی نەفەر سیارکرن.

–بەرخ مراربوو. تە بەرخ مرارکر.

–زاروک هشیاربوو. دایکێ زاروک هشیارکر.

٥. هندەک کارێن تێنەپەڕ هەنە ب گوهۆرینا مۆرفیما دەمێ /ا/ بۆ /ی/ دبنە تێپەڕ (مارف٢٠٠٠: ٥٥) وەکو:

–کارێ تێنەپەڕ کارێ تیپەر

–گۆران گۆرین

–سوان سوین

–پچران پچرین

دیسان هندەک کارێن تێنەپەڕ هەنە ب رێکا مۆرفیما /ان/ دهێتەتێپەڕاندن و تێپەڕێ بەرانبەر ژی هەیە (عومەر، ٢٠١٤: ٣٦)، وەکو:

-ئازاد مر. (روح ژ لەشێ وی دەرچوویە)
-ئازادی خۆ مراند. (لڤێرە ئازاد خۆ وەکو کەسەکێ مری بێدەنگ کریە)
-وی ئازاد کوشت. (کوشت تێپەڕێ بەرانبەرییە بۆ کارێ (مر) هەمان واتایا ڕستەیا (ئازاد مر) ددەت.
هەروەسا پێدڤییە ئاماژە ب وێ چەندێ ژی بدەین کو هندەک کار هەنە ب ڕێکا هەردوو مۆرفیمێن تێپەڕاندنێ /ا/ و /ان/ دشێن بهێنەتێپەڕاندن، وەکو:

کارێ تێنەپەڕ تێپەڕاندن ب مۆرفیما /ا/ تێپەڕاندن ب مۆرفیما /ان/
-دیوار هەرفت. وی دیوار هەرافت. وی دیوار هەرفاند.
-دار قەوری. دارکوکەی دار قەوارت. دارکوکەی دار قەوراند.
-هەسپ گەڤزی. هەسپی خۆ گەڤاست. هەسپی خۆ گەڤزاند.

ئەو کارێن ب مۆرفیما /ان/ دهێنەتێپەڕاندن ب تێپەڕێن گشتی و ئەوێن ب مۆرفیما /ا/ ئانکو ب نیڤگری دهێنەتێپەڕاندن ب تێپەڕێن خوسەر دهێنەناڤکرن (عومەر١٩٨٦: ٢٦٩). هندەک کارێن تێنەپەڕ هەنە ب چ ڕێکا نابنە تێپەڕ، وەکو: (گەنین، زان، پشکوتن، وەرین، سەرەوتن...)،[٣] چونکو هۆیەک هەیە دبیتە ڕوودانا ئەڤان جۆرە کاران و ئەڤ هۆیە ل بن دەستهەلاتا مرۆڤیدا نینە، بەلکو دڤێت د سروشتیدا ڕووبدەن و قۆناغ بۆ قۆناغێ بهێتەئەنجامدان (عومەر ٢٠١٤: ٣٧)، بۆ نموونە: (زان) زانا گیانەوەری ل بن دەستهەلاتا مرۆڤیدا نینە، بەلکو دڤێت چەند قۆناغاندا دەربازببیت حەتا گیانەوەرەک بشێت بزێت.

٢.١.٢.تێپەڕاندنا سینتاکسی

ژبلی ئەو ڕێکێن تێپەڕاندنا مۆرفۆلۆجی ئەوێن هاتییەبەحسکرن، ڕێکێن لێکسیکی ژی هەنە (مارف ٢٠٠٠: ٥٩)، ئەو ژی ب هاریکاریا هندەک کارێن هاریکار (هێنان، خستن...)، هندەک کارێن تێنەپەڕ دکەنە تێپەڕ (فەخری ١٩٩٦: ١٤- ١٥)، وەکو:
-منداڵەکەی هێنایەپێکەنین.
-منداڵەکەی خستەگریان.
ئەو چاوگێن تێنەپەڕ ئەوێن ژ دەنگێن سروشتی دهێنەدروستکرن ب زێدەکرنا پاشگرێ (-اندن) دبنە دارێژتی و ب هاریکاریا کارێ هاریکار (هێنان) دبنە تێپەڕ (کەریم ٢٠٠٤: ٥٩)، وەکو:
-بەرخەکەی هێنایەباراندن.
-منداڵەکەی هێنایەزیراندن. (عومەر ٢٠١٤: ٣٨)
د کرمانجیا سەریدا ئەڤ جۆرە (اندن)ە نینە، کارێن دەنگێن سروشتی یێن دەستنیشانکری ب ئەڤێ شێوەیی نینە، ئەڤ کارێن سروشتی د کرمانجیا سەریدا پتریا وان ب (ئین) دیماهیک دهێن ب زێدەکرنا (-اندن) بۆ سەر ڕەگێ کاری ژ تێنەپەڕ دهێنەگوهۆڕین بۆ تێپەڕ (ئامێدی ١٩٨٧: ٣٠٨)، ئانکو ب ڕێکا یاسایێن مۆرفۆلۆجی تێپەڕاندن پەیدادبیت، واتا ب ڕێکا مۆرفیما /ان/ و مۆرفیما دەمی و دگەل مۆرفیما چاوگی، وەکو:

چاوگێ تێنەپەڕ چاوگێ تێپەڕ کارێ تێنەپەڕ کارێ تێپەڕ
-زرین زراندن کەر زری. وان کەر زراند.
-نالین نالاندن زارۆک نالی. وان زارۆک نالاند.
-شهین شهاندن ماهین شهی. وان ماهین شهاند.
د زمانێ کوردیدا بۆ ئەڤێ ئاستێ چەند یاسا و فۆرمێن سینتاکسی هەنە، وەکو: (دا+ ناڤێ چاوگی)، (ئەمین، ٢٠١١: ٥٦)، هەر چەندە د چیتە چارچوڤەیێ کۆزەتیڤیدا، بەلێ تێپەڕاندنێ ژی دروست دکەت و

پلەیەکا دیتر ژی ددەتە هێزا تێپەڕاندنێ، بۆ نموونە:
-نەوزادێ ئازاد کوشت.
نەوزاد: بکەرە.
ئازاد: بەرکارێ پلە ئێکە.
کوشت: کارێ تێپەرە.
-نەوزاد ئازاد دا کوشتن.
ئازاد: بەرکارێ پلە دوویە.
کوشت: کارێ تێپەرە.
هەر وەسا فورمێن (وە کر، رازی کر، ...) دشێن د ڕستەییدا هژمارەکا بێ سنور پلەیان بدنە کارێ، (ئەمین ٢٠١١: ٥٧)، وەکو:
-ڕزگار دەرچوو. (بکەرە)
-ئازاد وەل ڕزگار کر دەربچیت. (بەرکارێ پلە ئێکە)
-ئازاد وەل ئەڤراز کر وەل ڕزگار بکەت دەربچیت. (بەرکارێ پلە دوویە)
-ئازاد وەل ئەڤراز کر وەل نەوزاد بکەت وەل ڕزگار بکەت دەربچیت. (بەرکارێ سێیێیە).

٣.١.٢. تێپەڕاندنا سیمانتیکی

هندەک جاران واتا دبیتە ئەگەرێ تێپەڕاندنا کارێ، ئانکو هەمان فۆرمێ کارێ ل دوو ڕستەیێن جودادا ب دوو واتایێن جودا دەربکەڤیت، ئێک ژ ئەوان واتایا گرێدای کارێ تێنەپەرە و واتایا دیتر وەدکەت کار ببیتە تێپەر، وەکو کارێ (بوونا بوونایەتێ) کو کارەکێ تێنەپەرە، بەلێ ئەگەر بۆ پرکرنا واتایا زارۆکبوونێ بکارهات دبیتە تێپەر، وەکو د ئەڤان نموونێن خوارێدا:
-زارۆک بوو. (بوونایەتیا تێنەپەڕ)
-شیلانێ زارۆک بوو. (بوونایەتیا تێپەر)
هەروەسا ئەگەر (بوونا هەبوونێ) بۆ پرکرنا واتایا خاوەنداریەتێ بکارهات دێ بیتە کارەکێ تێپەر، (بابان ٢٠١٧: ٦٥- ٦٦)، وەکو:

-پارە هەنە. (هەبوونا تێنەپەڕ)
-شیلانێ پارە هەنە. (هەبوونا تێنەپەڕ)

٢.٢. هێزا تێپەڕاندنێ

هـەروەکـو ل بـەرێ نوکە مە دیـارکـرێ سێ جۆرێن تێپەڕاندنێ د زمانێ کوردیدا هەنە، ئەو ژی تێپەڕاندنا (مۆرفۆلۆجی، سینتاکسی و سیمانتیکی)، لڤێرە مەبەستا مە ئەوە وێ چەندێ ژی ڕوونبکەیێن کو تێپەڕاندن تنێ گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ نینە، بەلکو بەفرەهترە ژ ئەڤێ چەندێ، چونکو تێپەڕاندنێ هێزێن خۆ هەنە؛ بۆ نموونە یا ڕەوانیێە ڕستەیەکا وەکو (ئازادی دار شکاند) هەمان هێزا تێپەڕاندنا ڕستەیا (ئازادی دار دیت) هەبیت، ڕاستە کارێ هەردوو ڕستەیان تێپەرە و بەرکار وەرگرتییە، بەلێ هێزا تێپەڕاندنا ڕستەیا ئێکێ پترە ژ ڕستەیا دوویـێ، چونکو د ڕستەیا ئێکێدا کـارێ وێ پتر کارتێکرن ل سەر بەرکارێ کرییە، ئانکو گوهۆڕین ل سەر بەرکارێدا هاتییە، بەلێ د ڕستەیا دوویێدا هیچ گوهۆڕینەک ل سەر بەرکارێدا نەهاتییە، واتا بهێزبوون و بێهێزبوونا تێپەڕاندنێ یا گرێدایە ب هندەک پیڤەرانڤە، هاپر و تامپسن د ڤەکولینێن خـۆدا بۆ تێگەهـێ تێپەڕاندنێ، ب شروڤەکرنا داتایێن بەفرەهـ د زمانێن جیهانیدا تێگەهەکێ نوی پێشکێشکرییە، ب بوچوونا ئەوان تێپەڕاندن تنێ ل سەر بنەمایێ کارێ و بەرکارێ ناچیت، بەلکو پێدڤییە ل ناڤەڕۆکا تێکستی و پەیامێ بگەهین، ئانکو پێشنیارا هندێ کرییە تێپەڕاندن تنێ ل سەر بنەمایێ شێوازێ ڕێزمانی ناچیت ، بەلکو پێدڤی ب هندەک پیڤەرێن دیتر هەیە و ئەڤ پیڤەرە دبنە ئەگەرێ هندێ تێپەڕاندن د زمانیدا ب شێوەیەکێ جیاوازتر بهێتەدەربرین، واتـا ب بوچوونا ئـەوان چەند ژمـارا پیڤەران

د ڕستەییدا زێدەتربن تێپەڕاندن بهێزتردبیت و کاری دێ کاریگەریەکا کویرتر هەبیت، بۆ ئەڤێ مەرەمێژی (هاپر و تامپسن) دەهـ پیڤەرێن سـەرەکی دیـارکرینـە،(Hopper, Thompson 1980: 252,253)، " ئەو ژی ئەڤەنە:

١. بـەشـداربـوویـان Participants: ژمـارا بەشداربوویان د کاریدا کاریگەریەکا ڕاستەوخۆ ل سەر بهێزی و بێهێزیا تێپەڕاندنێ هەیە، ئەگەر ژمـارا بەشـداربـوویان دوو کـەس یان پتربن هێزا تێپەڕاندنێ بلندتردبیت، واتا هندی ژمارا بەشداربوویان زێدەتربیت کارتێکرنا تێپەڕاندنێ بهێزتر دبیت، وەکو د ئەڤان نموونێن خواریدا:

– ئـازادی پـارە بـۆ نـەوزادی ژ ڕێبـەری وەرگرتن.

– ئازادی پارە ژ ڕێبەری وەرگرتن.

– ئازادی پارە وەرگرتن.

د ڕستەیا ئێکێدا چوار بەشداربووی هەنە، ئەو ژی (ئازاد، پارە، نەوزاد و ڕیبەر)ن کو ژمارا بەشداربوویان زێدەترن ژ ژمارا بەشداربووێن ڕستەیا دوویێ، ژ بەر هندێ تێپەڕاندنا وێ ب هێزترە و تێپەڕاندنا ڕستەیا دوویێ ژ یا سییێ بهێزترە، چونکو ژمارا بەشداربووێن وێ پترن و هێزا تێپەڕاندنێ د ڕستەیا سییێدا نزمترە ژ هـەردوو ڕستەیێن دیتر، چونکو تنێ دوو بەشداربووی هەنە، ئەوژی (ئازاد و پارە)نە.

٢. ڤـەلڤین Kinesis: د شـیـانـدایـە کارێن ڤەلڤین دگەل هەی ژ بەشداربوویەکی بۆ ئێکی دیتر بهێنەڤەگوهاستن، بەلێ کارێن نەلڤ ئەڤێ چەندێ ناکەن، بۆ نموونە:

–وی زارۆک ل باوەشا خۆ گرت.

–وی زارۆک خۆش دڤێت.

د ڕستەیا ئێکێدا هێزا تێپەڕاندنێ بلندترە ژ ڕستەیا دوویێ، چونکو کارێ ڕستەیا ئێکێ لڤین تێدایە و تشتەک ب سـەرێ زارۆکیدا هاتییە، بەلێ کارێ ڕستەیا دوویێ هیچ لڤینەک تێدا نینە.

٣. ڕێژەیا کاری Aspect: ئەڤ تایبەتمەندیە ئاماژێ ب ڕادێ بەردەوامییا ڕوودانا کاری د چارچوڤێ دەمیدا دکەت، ئەگەر بۆ ڕوودانا کاری خالا دوماهیێ بهێتەتەخمینکرن، ئەڤێ ڕوودانێ دیاریکرنا تەمام (telic) هەبیت، تێپەڕاندنا وێ دێ بهێزتربیت ژ ڕوودانـا کـارەکی کو خالا دوماهیێ نەهێتەتەخمینکرن و دیاریکرنەکا ناتەمام (atelic) و کارێ پرۆسەیەکا بەردەوام و بێ سنور هەبیت، بۆ نموونە:

–من پەرتووک <u>خواند</u>. (خالا دویماهیکێ هەیە کار تەمامبوویە).

–من پەرتووک <u>دخاند</u>. (خالا دیماهیکێ نینە د بەردەوامبوونێدایە).

–ئەز دێ پەرتووکێ <u>خوینم</u>. (خالا دیماهیکی نینە کار تەمامنەبوویە).

٤. دەمکیبوون Punctuality: مەبەست ژ ئەڤێ تایبەتمەندیێ ئەوە، ئەو کارێن بلەز ڕوددەن کاریگەریەکا زێدەتر و دیارتر یا بەشداربوویەکێ ل سەر بەشداربوویێ دیتر نیشانددەن، واتا کارێ چرکەی پلەیا تێپەڕاندنێ بهێزترە وەکو کارێ (لێدان) کو کاریگەرییا وێ زێدەترە، بەلێ کارێ (هەلگرتن) کارەکێ درێژە و کاریگەرییا وێ کێمتردبیت. بۆ نموونە ئەگەر کارێن ل سەر گاڤێ بیت Punctual پتر کاریگەری هەیە ژ ئەوان کاران یێن ل سەر گاڤێ non-punctual نەبن، وەکو:

–یاریزانی پێهنەک ل تەپێ دا. (کارێ لێدا کارەکێ دەمکییە بلەز ڕوودەت)

–یاریزانی تەپە هەلگرت. (کارێ هەلگرت دەمەکێ

دریژتر دڤێت)

٥. مەبەستداربوون Volitionality: کارتێکرن ل سـەر وەرگـری پتر دیاردبیت دەمێ کریار یا مەبەستداربیت Volitional د ئەنجامدا پلەیا تیپەڕاندنێ بهێزتر دبیت، بۆ نموونە:

-من ناڤێ تە نڤیسی.

-من ناڤێ تە ژبیرکر.

ئەگەر سەحکەینە ڕستەیا ئێکێ نڤیسینا ناڤی ئامانجەک پێ هەیە، ئانکو یا مەبەستدارە (voli-tional)، دبیت نڤیسینا ناڤی بۆ دامەزراندنێ یان بۆ خەلاتکرنێ یان بۆ هەر مەبەستەکا دیتربیت، ژ بەر هندێ پلەیا تێپەڕاندنێ دێ بهێزتربیت، بەلێ ژبیرکرنا ناڤی د ڕستەیا دوویێدا بێ ئیرادا مرۆڤییە، ئانکو نەمەبەستدارە non-volitional ژ بەر هندێ هێزا تێپەڕاندنێ نزمترە.

٦. ئەرێبوون Affirmation: ئەڤە بەحسێ هۆکارێ گوهۆڕینا ئەرێ affirmative و نەرێیە negtaive. کاریگەرییا هێزا تێپەڕاندنێ د ڕستەیا ئەرێدا پتر ژ ڕستەیا نەرێ، وەکو:

– من پەڕتووک خاند. (ڕستەیا ئەرێ)

– من پەڕتووک نەخاند. (ڕستەیا نەرێ)

٧. شێواز Mode: ئەڤە ئاماژەکە بۆ جوداهییا د ناڤبەرا ڕاستیبوون realis و ڕاستینەبوونێدا irrealis. کـارەک نەڕوودابیت یـان گومان د ڕوودانـا ویـدا هەبیت یان هەبوونا د جیهانا خەیالی و نەڕاستەقینەدا هەبیت کاریگەرییا وان ب شێوەکێ بەرچاڤ کێمترە ژ ئەوان کارێن ب شێوەکێ ڕاستەقینە ڕوودەدەن.

-ئەز وانێ دخوینم. (ڕاستەقینە)

-دڤێت ئەز وانێ بخوینم. (گومان)

-ئـەگـەر من وانـە بـاش خـواندبا، دا دەرچـم. (خەیال)

٨. کـارایـیـبـوون Agency: ب شـێـوەکێ دیار بەشداربوویان د کاراییبوونا بهێزدا پتر کاریگەرییێ ل تێپەڕاندنا کارێ دکەن ب ڕێکەکێ کۆ ئەڤێن د کاریببوونا بێهێزدا نەشێن. ئەو کارێن ڕوودان و دەرئەنجامێن وان یێن بەرهەست پتر کاریگەرییێ دکـەن ژ وان یێن کو ب تەمامی پرسەکا ناخەکی هەی، بۆ نموونە:

-کاوەی ئەز ترساندم.

-وێنەی ئەز ترساندم.

د ڕستەیا ئێکێدا کاوە یێ بوویە ئەگەر کو (ئەز) بترسم، ئانکو کارەک ئەنجامدایە بوویە ئەگەرێ ترساندنێ، بەلێ د ڕستەیا دوویێدا وێنە هیچ کـارەک ئەنجام نەدایە کو ببیتە ئەگەرێ ترساندنێ، بەلکو ئەڤ ترسە د ناخێ مرۆڤیدا پەیدابوویە، چێدبیت هەمان وێنە هەبیت بەلێ کەسەکێ دیتر نەترسیت.

٩. کارتێکرنا ل بەرکارێ Affectedness of Object: مەبەست پێ ئەوە کا چەند کاریگەریا کارێ ل سەر بەرکارێ هەیە، ئەڤ کاریگەریە یا تەمامە یان نەتەمامە. ئەگەر کارتێکرن یا هەمەگر – گشتێ (total) بیت، کاریگەرییا وێ پتر ژ یا بەشگر بیت یان هەر کارتێکرن نەبیت، نموونە

-من شیر ڤەخار. (هەمەگر)

-من هندەک شیر ڤەخار. (بەشگر)

ئەگەر کـارێ ب تەمامەتی کاریگەریا خۆ ل سـەر بـەرکـارێ هەبیت، تێپەڕاندنا وێ دێ بهێزتربیت ژ کارەکێ ب تەمامەتی کاریگەریا خۆ ل سەر بەرکارێ نەبیت، وەکو (من شیشە شکاند)، شیشە ب تەمامەتی هاتییەشکاندن، بەلێ د ڕستەیا (من شیشە دەرزاند) شیشە ب تەمامەتی نەهاتییە ژ ناڤبرن ژ بەر هندێ هێزا تێپەڕاندنێ کێمترە.

١٠. سەربەخۆییا بەركاری Individuation of Object: ئاماژەیە بۆ هەردوو جوداهییان، جوداهییا بەركاری ژ بكەری و جوداهییا بەركاری ژ پاشخانا خۆ ب خۆ، ئانكۆ هندی بەركار (تایبەت، مرۆڤ، گیاندار، بەرجەستە، تاک، بهێتەهژمارتن، و ناسیار)بیت؛ كاریگەرییا تێپەڕبوونا كاری دێ یا بهێزتربیت، ژ بەركاری یێ (گشتی، نەبەرجەستە، نەهێتەهژمارتن، نەناسیار) بیت، هەروەسا گیاندار و مرۆڤ نەبیت، نموونە:

–وی زارۆک ئێخست.
–وی پەڕتووک ئێخست.

چەند ئەڤ پیڤەرێن (هاپر و تامپسن)ی پتر د ڕستەیەكێدا هەبن هێزا تێپەڕاندنێ پترە، بۆ نموونە دێ هەولدەین ژمارا پیڤەران د ئەڤان هەردوو ڕستەیاندا بەراوردكەین د ئەڤی خشتێ خواریدا:

1.من زارۆک ژ دایكا وی وەرگرت.
2.چێدبیت ئەز پەڕتووكێ نەخوینم.

پیڤەر	ڕستەیا ١	ڕستەیا ٢
١. ژمارا بەشداربوویان.	پترن	كێمترن
٢. ڤەلڤین	تێدا هەیە	تێدا نینە.
٣. ڕێژا كاری.	تەمامبوویە	تەمامنەبوویە.
٤. دەمكیبوون.	چێدبیت هەبیت.	نینە.
٥. مەبەستداربوون.	چێدبیت هەبیت.	چێدبیت هەبیت.
٦. ئەرێبوون.	هەیە. ئەرێیە.	نینە. نەرێیە.
٧. شێواز.	ئەنجامدایە.	گومان هەیە.
٨. كاراییبوون.	چێدبیت هەبیت.	چێدبیت هەبیت.
٩. كارتێكرنا ل بەركاری	هەیە.	كێمتر هەیە.
١٠. سەربەخۆیا بەركاری	گیاندارە.	بێ گیانە.

دیار د ڕستەیا ئێكێدا پتر پیڤەر هاتنەبكارهێنان، ژ بەر هندێ تێپەڕاندن بهێزترە ژ ڕستەیا دوویێ. (تسونودا) د وێ باوەریدایە كو زۆربەیا پیڤەرێن هاپر و تامپسن دشێن ل پیڤەرێ كاریگەریا بەركاریدا بهێنەكورتكرن. بۆ نموونە ئەگەر كارەكێ ڤەلڤین تێدا هەبیت كاریگەری ل سەر بەركاری پترە ژ كارەكێ ڤەلڤین تێدا نەبیت، هەروەسا د ڕستەیەكا ئەرێنیدا بەركاری كاریگەری ل سەرە، وەكو (ئازاد پەڕتووک پارچەپارچەكر)، بەلێ د ڕستەیەكا نەرێنیدا كارەک نەهاتییەئەنجامدان ژ بەر هندێ كاریگەری ل سەر بەكاری كێمترە، وەكو (ئازاد پەڕتووک

پارچەپارچەنەکر)، دیسان د ڕستەیێن شێوەیێن ڕاستەقینەدا کار هاتییەئەنجامدان، وەکو (ئازاد پشیک گرت) ژ بەر هندێ کاریگەری هەیە، بەلێ د ڕستەیێن شێوەیێن نەراستەقینەدا کو کار نەهاتییەئەنجامدا، کاریگەری ل سەر بەرکاری کێمترە، وەکو (ئازاد دڤیا پشیکێ بگریت) (Tsu-noda 1999: 1-9). بەروڤاژی هزرا تسونودا کو دبێژیت کیم یان زۆربوونا ئاستی ئیرادەیا بکەری کاریگەری ل سەر شیانا ڕستەیێ ناکەت و تنێ کاریگەریا بەرکاری د ئەڤی باریدا گرنگە، (محمد راسخ مهند) د ئەوێ باوەرێدایە هەر دەمەکێ ئاستی ئیرادەیا بکەری بلندبیت، ئەگەری هەبوونا بەرکارێ ڕاستەوخۆ (direct object) زێدەتر دبیت و ڕستە نێزیکتر دبیت ل نموونەیا ڕستەیا تێپەڕ (transitiv)، وەکو (ئازاد زارۆک ل عەردی دا)، بەلێ هەر دەمەکێ ئاستی ئیرادەیا بکەری نزمدبیت، ڕستە ل نموونەیا ڕستەیا تێپەڕ دووردکەڤیت و ب ئەڤێ ئەگەرێ ئامرازێ پەیوەندی (preposition) ب شێوەیەکێ ئاسایی دهێتەبکارهێنان، وەکو (ئازاد ل زارۆکی دا) (راسخ مهند ١٣٩١: ١٧٥- ١٧٦).

ئەنجام:

ل دووماهیکا ڤەکولینێ ئەم گەهشتینە ئەڤان ئەنجامێن خوارێ: هێزا تێپەڕاندنێ تنێ گوهۆڕینا کارێ تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ نینە، بەلکو هندەک پیڤەرێن دیتر ژی هەنە کاریگەریێ دکەنە سەر هێزا تێپەڕاندنێ وەکو (بەشداربوویان، ڤەلڤین، ڕێژەیا کاری، دەمکیبوون، مەبەستداربوون، ئەرێنیبوون، شێواز، کارتێکرنا ل بەرکاری، سەربەخۆیا بەرکاری). هێزا تێپەڕاندنا مۆرفیما /ان/ کاریگەریا وێ بۆ تێپەڕاندنا کاری ژ مورفیمێن /ا/ و /ێ/ پترە، و ب مۆرفیما سەرەکی یا تێپەڕاندنێ دهێتەدانان. ژ کومەلا مۆرفیمێن پاشگرێ (-اندن) تنێ /ان/ مۆرفیما تێپەڕاندنییە و /د/ مۆرفیما دەمی و /ن/ ل دیماهیکێ مۆرفیما چاوگییە. ژبلی تێپەڕاندنا مۆرفۆلۆجی و سینتاکسی، تێپەڕاندنا سیمانتیکی ژی هەیە، بەلێ تێپەڕاندنا مۆرفۆلۆجی ژ جورێن دیتر بهێزترە.

پەراویز:

١ ژبلی دارشتنا مۆرفیما تێپەڕاندنێ، (-اندن) هندەک ئەرکێن دیتر دبینیت، وەکو:

ب رێکا (-اندن) هندەک چاوگ ژ پەیڤێن بیانی دهێنەدروستکرن، کۆ د زمانێ کوردیدا دهێنەبکارهینان، وەکو:

-شبە + اندن = شوبهاندن

-خلق + اندن = خولقاندن.

بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (نەسرین فەخری(١٩٧٥). پاشگری (اندن) لە زمانی کوردیدا. گۆڤاری کۆری زانیاری کورد. بەرگی سییەم. بەشی یەکەم: بەغداد.

٢ بۆ پتر وەرگرتنا پێزانینا ل سەر ئەڤان جۆرە کاران بنێرە ئەڤان ژێدەران:

أ وریا عومەر ئەمین دپەرتووکا پیتوەکانی زمانەوانی ل ٥٤ و ڕێزمانی کاری زمانی کوردی، ل٣٥ چوار کار دیارکرینە، ئەو ژی ئەڤەنە: (گەنین، زان، پشکوتن، زەرین)

ب ئەورەحمانی حاجی مارف د پەرتووکا ڕێزمانی کوردیدا، ل ٥٨ ئەڤ کارە دیارکرینە (گەنین، زان، نیشتن، سرەوتن).

ژێدەر

ب کوردی

- ئامێدی، صادق بهاءالدین (١٩٨٧). ریزمانا کوردی کرمانجی یا ژۆری و ژێری یا هەڤبەرکری. زانکوی سەلاحەددین: هەولێر.

- ئەمین، وریا عومەر(٢٠٠٤). ئاسویەکی تری زمانەوانی. بەرگی یەکەم: هەولێر.

- ئەمێن، وریا عومەر (٢٠١١). پیتۆەکەکانی زمانەوانی. چاپی یەکەم:: هەولێر.

- بابان شێرکۆ (٢٠١٧). چەند بابەتێکی دەگمەن و کاریگەر لە ڕێزمانی کوردیدا. کۆلێژی ئەندازیاری زانکۆی سەلاحەدین: هەولێر.

- بەرواری، ناجی تەها (٢٠٢٤). گۆڤارا پەیڤ. ژمارە ٩٨: دهوک.

- جزیری، مەلا ئەحمەد (٢٠٠٥). دیوانا مەلایێ جزیری. چاپا دوویێ. دەزگەها سپیریز یا چاپ و وەشانێ: دهوک.

- خالد، عبدالوهاب (٢٠٠٩). دەستپێکەک بۆ زمانڤانییا پراکتیکی: دهوک.

- خۆشناو، شێروان حوسێن (٢٠١٦)، توانای مۆرفیما بەند لە دەولەمەنکردنی فەرهەنگ و ڕاپەڕاندنی ئەرکی سینتاکسیدا. چاپی یەکەم: هەولێر.

- رەئوف، بەهزاد موحسین (٢٠٢٢). دیدێکی نوی بۆ دۆخی تێپەڕی و تێنەپەڕیی کار لە زمانی کوردیدا. گۆڤاری زانکۆی ڕاپەرین. ژمارە (٤). بەرگی (٩).

- رەجب، سلیمان اسماعیل (٢٠٠٦). مۆرفیمێن ڕێزمانێن کوردییا سەری(گوڤەرا بادینان). ناما ماستەرێ. کولیژا پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤاییەکان. زانکویا سەلاحەددین، هەولێر.

- ڕەسوڵ، عەبدوڵڵا حوسێن (١٩٩٥)، مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتورا. کولیژا پەروەردا ئیبن روشد. زانکویا بەغدا.

- زەنگەنە، مصطفی مەحمەد کەریم (١٩٩٧). پێکهێنەرەکانی(اندن) و ئەرکەکانی. کاروانی ئەکادیمی. ژمارە١. بەرگی یەکەم. وەزارەتی ڕەۆشەنبیری: هەولێر.

- سەلیم، زێرین خورشید و محەمەدتاهر، نەسرین عەبدوللا (٢٠١٤).مۆرفیما دوولایەنی د دیالێکتا سەرییا زمانێ کوردیدا. کۆڤارا زانکۆیا دهوک. پەربەندا ١٨. ژمارە ١.

- طاهر، دلمان قطاس (٢٠١٣). مۆرفۆفۆنیم د زمانێ کوردیدا. ناما ماستەرێ. زانکۆیا دهوک. کولیژا ئادابێ: دهوک.

- عومەر، فاضل(١٩٨٦). نێڤگر د زمانی کوردیدا. گوڤارا ڕۆشنبیری نوێ ژمارە١٠٩: بەغدا.

- عومەر، فاضل (٢٠٠٤). چەند ئاورەک ل زمانێ کوردی. چاپا ئێکێ. دەزگەها سپیریز یا چاپ و وەشانێ: دهوک.

- عومەر، نەوزاد ئەنوەر (٢٠١٤). کۆزەتیف لە زمانی کوردیدا: هەولێر.

- فەخری، نەسرین (١٩٩٦). یارمەتیدەری فرمانی خاڵیکی پرشنگداری کەسێتی زمانی کوردیدا چۆن و بۆ. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ١٣٨: بەغداد.

- قادر، ئەبوبکر عومەر (٢٠٠٣).بەراوردێکی مۆرفۆسینتاکسی لە زمانی کوردی و فارسیدا. نامەی دکتورا. کۆلیژی زمان. زانکوی سلێمانی.
- قادر، سەربەست (٢٠٢١). تێپەڕ و تێنەپەڕ لە کوردیی (ناوەڕاست)دا جیاکردنەوە و گرفت. ناوەندی تیشک بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە: سلیمانی.
- کەریم، عومەر مەحمود (٢٠٠٤). کاری تێپەڕ و تێنەپەڕ لە زمانی کوردی (کرمانجی خواروو).
- گوهەرزی، محەمەد طاهر (١٩٩٩). ڕێزمانا کوردهی/زارێ کرمانجی. چاپا ئێکێ: دهوک.
- لیژنەیەک ژ وەزارەتا پەروەردێ یا حکومەتا هەرێما کوردستانێ (٢٠٢١). زمان و ئەدەبێ کوردی. چاپا هەشتێ. قوناغا ئامادەیی. پولا یازدێ.
- مارف، ئەورەحمانی حاجی (٢٠٠٠). ڕێزمانی کوردی بەرگی یەکەم. وشە سازی. چاپی یەکەم: سلێمانی.

ب عەرەبی و فارسی
- ابن منظور (١٤١٤هـ). لسان العرب. دار صادر- بيروت ط٣.
- حقبين، فريده (١٣٨٢). بررسی صوری. نقش و شناختی تعدی در زبان فارسی. پایاننامه دکترا زبانشناسی. به راهنمایی دکتر محمد دبیر مقدم. دانیشگاه علامه طباطبایی.
- راسخ مهند، محمد (١٣٩١). لازم و متعدی در زبان فارس. مجله دستور. ويژەنامه نامه فرهنگستان.شماره ٨. ص ١٦٩- ١٨٧.
- القاضي، محمد بن علي (١٩٩٦). موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم. الطبعة الاولى. الجزء الاول: بيروت.
- القرئان الكريم. سورة البقرة. الايه (٢٢٩).
- محمد، الساهل (٢٠١٩). ظاهرة التعدية فى الغة العربية مراجعات في مقولة الفعل المتعدي والمفعول به. مجلة جيل الدراسات الادبية والفكرية. العدد ٥٣.

ب ئینگلیزی
- Crystal, D .1992. A Dictionary of Linguistics and Phonology. Sixth Edition.
- Dixon, R.M.W., 1994. Ergativity. Cambridge University Press, Cambridge
- Hopper, Paul J. and Thompson, SandraA(1980). Transitivity in Grammar and Discourse Language. p. 256
- Leyons, John . 1995. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press.
- Malchukov, A., 2005. Case pattern splits, verb types, and construction competition. In: Amberber, M., de Hoop H. (Eds.), Competition and Variation in Natural Languages: The Case for Case. Amsterdam, Elsevier, pp. 73–.
- Tsunoda, T., 1999. Transitivity and intransitivity. Journal of Asian and African Studies, 57.

الملخص

أنجز هذا البحث بعنوان (قوة تعدية الفعل في اللغة الكوردية). سنحاول من خلال عنوان البحث ما هي التعدية وما أنواعها؟ وأين تكمن قوة التعدية؟ يهدف هذا البحث إلى معرفة ما إذا كانت قوة التعدية هي فقط تحويل الفعل اللازم إلى المتعدي من خلال بعض المورفيمات، أي هل هي فقط بإضافة مكونات الجملة أم أوسع من هذا. في نهاية البحث توصلنا إلى أن التعدية ليست مجرد تحويل الفعل اللازم إلى المتعدي، وأن قوة تعدية الفعل ليست فقط بإضافة بعض الأدوات للجملة، بل هناك جمل لها قوة التعدية أكثر من جملة أخرى بالأداة نفسها ونوع الفعل نفسه. ينقسم البحث - ماعدا المقدمة والخاتمة - إلى فصلين. يتناول الفصل الأول مفهوم التعدية ومصطلحها وتعريفها، بالإضافة إلى تأثير التعدية في بنية الجملة في اللغة الكوردية. وأما الفصل الثاني، فيتناول أنواع التعدية وقوتها. سنحاول أن يتم توضيح هذه المسألة وفق معايير هاپر و تامپسن.

الكلمات المفتاحية: التعدية، مورفيمات التعدية، قوة التعدية، الفعل اللازم و الفعل المتعدي.

Abstract

This study, entitled (The Transitivity Strength in Kurdish) has been meticulously conducted. As the title suggests, this study aims to elucidate the concept of transitivity, its disctinct types, and notion of the transitivity strength in Kurdish. The objective of this research is to demonstrate that the transitivity strength in Kurdish is not only determined by some morphemes that convert the intransitive verbs into transitive ones. It means that whether it is only done by adding the sentence elements, but it is broader. Finally, the consequences confirm that transitivity is not only to convert an intransitive verb into a transitive one. Furthermore, the verb transitivity strength is not merely an addition of some sentence elements, but there is a sentence which its transitivity strength is greater than that of another sentence with the same verb element and type. Apart from the introduction and conclusion, the research has been devided into two parts. The first part provides the terms and the definitions central to the analysis of the transitivity. Moreover, the impact of the transitivity on the sentence contents in Kurdish has been discussed. In the second part, the discussion is about the types of the transitivity and their corresponding strength. The study will attempt to clarify this issue according to Hopper and Thompson›s criteria.

The key words of the research: transitivity, transitivity morphemes, the transitivity strenght, the transitive verb and intransitive verb.

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥
گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار
حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر
پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین
د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:
پ. د. قەیس کاکل تۆفیق
پ. د. بەختیار سەجادی
پ. د. فەرهاد قادر کەریم
پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان
پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف
پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:
پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ
پ. د. مارتن ڤان برونسن
پ. د. جەلیلی جەلیل
پ. د. سالح ئاکین
پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی
پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک
پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

Web: journal.ka.gov.krd
ISSN: 2520- 4106
هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd

* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٦/٣
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٨/٤

وێنەی شەهید لە شیعرەکانی (شێرکۆ بێکەس)دا

عومەر حمد محمود
فاکەڵتیی پەروەردە- بەشی زمانی کوردی
زانکۆی کۆیە
omerhamad41@gmail.com

پ. ی. د.عبدولواحید ئیدریس شەریف
فاکەڵتیی پەروەردە- بەشی زمانی کوردی
زانکۆی کۆیە

پوختە

ئەم توێژینەوەیە وردبوونەوەیەکە لە وێنەی شەهید لە شیعری شێرکۆ بێکەسدا. شەهید وەک هێمایەکی کولتووری و نەتەوەیی لە کۆمەڵگای کوردیدا جێگەی تایبەتی هەیە، بەتایبەتیش لەلای شێرکۆ بێکەس کە ئەزموونی پێشمەرگایەتی و هاوڕێیەتی لەگەڵ شەهیدانی هەبووە. لە شیعری ئەودا شەهید نەک تەنها وەک نیشانەی قوربانیدان، بەڵکو وەک هێزێکی زیندوو و بەردەوام دیاری دەکرێت کە لە مردنیشەوە ژیان دەبەخشێتە خەباتی نەتەوەیی. گرنگی ئەم توێژینەوەیە لە نەبوونی لێکۆڵینەوەی پێشووتر و کەمی سەرچاوە بە زمانی کوردی لەسەر ئەم بابەتەوە سەرچاوە دەگرێت. لەئەنجامدا توێژینەوەکە دەریخست کە شێرکۆ بێکەس سەرکەوتووبووە لە کێشانی وێنەیەکی هونەریانە بۆ شەهیدانی کوردستان بە بەکارهێنانی وشە کوردییە پەتییەکان و لە شیعرەکانیدا خوێنی شەهید دەبێتە ئاوێک کە نیشتمان پێی گەشە دەکات و بەرەو ئازادی هەنگاو دەنێت. ڕێبازی پەیڕەوکراوی ئەم توێژینەوەیە (ڕێبازی وەسفی و شیکاری)یە. ئەم توێژینەوەیە لە دوو بەش پێکدێت: لە بەشی یەکەمیان: لە تەوەری یەکەمدا کار لە سەر وێنەی شیعری و چەمک و زاراوە و دیدوبۆچوونی ڕەخنەگران دەکەین تەوەری دووەم لە چەمک و زاراوەی شەهید دەدوێین و بەشێوەی تیۆری دەیانخەینەڕوو.

لە بەشی دووەمیان: کە بەشێکی پراکتیکییە باسی ڕەنگدانەوەی وێنەی شەهید و جۆرەکانی وێنە دەکەین لە شیعرەکانی شێرکۆ بێکەسدا.

کلیلە وشە: شێرکۆ بێکەس، شەهید، وێنە، قوربانیدان، کورد.

پێشەکی

شەهید لای شاعیرانی کورد وەک هێمای قوربانیدان و خەبات دەردەکەوێت، بەڵام لای شێرکۆ بێکەس تایبەتمەندی لەوەدایە کە وەک هێزێکی بەردەوام و زیندوو وێنای دەکات. لە شیعرەکانیدا، خوێنی شەهید دەبێتە ئاوێک کە نیشتمان پێی گەشە دەکات و بەرەو ئازادی هەنگاو دەنێت. ئەم توێژینەوەیە جەختی کراوەتەسەر بەیانکردن و دەرخستنی وێنەی شەهیدە، کە شاعیر بە وشەکان چ وێنەیەکی هونەری کێشاوە لە خزمەت قوربانیدان و پەیامەکانی شەهیدان. گیروگرفتی لێکۆڵینەوەکە، هیچ توێژینەوەیەکی ئەکادیمی زانکۆیی وەکو ناونیشانێکی تایبەت لەسەر (شەهید) لە شیعری شاعیران نەکراوە، بەتایبەتیش لە شیعرەکانی شێرکۆ بێکەسدا. کەمی سەرچاوە بە زمانی کوردی لەسەر ئەم بابەتە وای لێکردووین ئەم توێژینەوەیە ئەنجام بدەین بۆ نیشاندانی وێنەگەلێکی زۆر جوانی شەهیدانی کوردستان لە دوو دیوانی شیعریی (کەشکۆڵی پێشمەرگە) و (شایی شەهید)دا. سنوری توێژینەوە، هەردوو دیوانی (کەشکۆڵی پێشمەرگە و شایی شەهید) بە نمونە وەرگیراون، بە تایبەت ئەو شیعر و کۆپلە شیعرانەی کە باسی شەهید دەکەن. گرنگی توێژینەوە، خستنەڕوو و نیشاندانی شەهیدە لە شیعرەکانی شێرکۆ بێکەسدا، چونکە جۆرە وێنەیەکی جوان و وشەگەلێکی کوردی پەتی تێدا بەکارهێناوە کە شایانی دەرخستن و لێکۆڵینەوەبوون. توێژینەوەکە هەوڵدەدات وەڵامی ئەو پرسیارە بداتەوە کە ئەم شاعیرە تا چەند سەرکەوتوو بووە لە کێشانی وێنەی هونەرمەندانەی شەهیدانی کوردستان بە بەکارهێنانی وشە کوردییە پەتییەکان، و تا چەند ئەم وێنانە نەمری بە دەقە شیعرییەکانی دەبەخشن.

– پێشینەی توێژینەوە

هیچ توێژینەوەیەک بەرچاونەکەوت کە بەشی تیۆری و پراکتیکیەکەی هاوشێوەی ئەم توێژینەوەیە بێت. زۆرێک لە توێژینەوەکان تەنها بەشی یەکەمیان لە باسی تیۆری (وێنەی شیعری) دا وەک ئەم توێژینەوەن، کە لەڕووی چەمک و زاراوە و چۆنییەتی سەرهەڵدانی ئەم زانستە، تا ڕاددەیەک لێکچوون لەڕووی تیۆرییەوە لەنێوان توێژینەوەکاندا هەیە. بەڵام ئێمە هەوڵمان داوە زیاتر سوود لەو سەرچاوانە وەربگرین کە بەجیاوازتر باسی ئەم بابەتەیان کردووە، هەر بۆیە بەشێکی زۆری سەرچاوەکان بیانین و دید و بۆ چوونمان لە ڕوانگەی خۆمانەوە بۆ بابەتەکە خستووەتەڕوو. هەرچی کە پەیوەندی بەلایەنی پراکتیکییەوە هەیە، بابەتێکی تەواو جیاواز و سەربەخۆیە و گرنگترین ئامانجیش لەم توێژینەوەیە، پەیوەستە بەلایەنی پراکتیکییەوە. بۆیە بە پێویستمان زانی بۆ زیاتر بەرچاو ڕونی ئەم زانیارییانە بخەینەڕوو. بەهۆی سنورداری توێژینەوەکە بەکورتی ئاماژە بەهەندێک لەو توێژینەوانە دەکەین، کە بەجۆرێک لە جۆرەکان تەنها پەیوەندیان بەبەشی یەکەمی توێژینەوەکەمان هەیە لە باسی وێنەی شیعریدا. ئەم توێژینەوانە زۆر بەڕوونی و بەتەواوەتی باسی وێنەی شیعری و جۆرەکانیان کرووە، کە شایەنی دەستخۆشین، بەڵام سەبارەت بە بەشی دووەم دەربارەی شەهید هیچ سەرچاوەیەکم نەبینی باسی بکات، تا لێرە بیخەمەڕوو. ئەمەش چەند سەرچاوەیەکە پەیوەندی بە بەشی یەکەمی توێژینەوەکەمانەوە هەیە: یەکەم: مەریوان حمەکریم احمد (٢٠٢٢) بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری)سالم(دا، نامەی دکتۆرا، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی. دووەم: هاوژین سلێوە عیسا (٢٠٠٩) بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری شێرکۆ

بێکەسدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی. سێیەم: دەریا جەمال حەویزی (٢٠٠٩) وێنەی ڕونبێژی لە کۆمەڵە شیعری (شەهید بە تەنیا پیاسە دەکات)ی قوبادی جەلیزادە دا، نامەی ماستەر، زانکۆی کۆیە.

١- بەشی یەکەم:

١-١ تەوەرەی یەکەم: چەمک و زاراوەی وێنەی شیعری .

مێژوی ئەدەبدا (وێنە) ئەو زاراوەیە کە لەمێژە بابەتێک بووە گەنگەشەی لەسەر کراوەو لە ڕەخنەی نوێشدا ناوبانگێکی زۆری لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاوادا بە دەست هێناوە، ئەم زاراوەیە چەمکە ڕەخنەیەکەی لە ئەوروپاوە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم سەری هەڵدا، (زاراوەی (Image) لە (Imagination) وەرگیراوە و بە واتای (ئەندێشە و خەیاڵ) دێت. (شارەزا١٩٩٧: ١٥) لە ئەدەبی عەرەبیدا کۆمەڵێک زاراوەی جۆراوجۆر بۆ وێنەی شیعری بەکار هێنراون. دکتۆر جابر عصفور لە ساڵی (١٩٧٣) لە کتێبی (الصورة الفنية عند شعراء الإحياء في مصر) کە پێ دەچێت بۆ یەکەم جار زارەوەی وێنەی هونەری (الصورة الادبية) بەکارهێنابێت، لە پێشەکی کتێبەکەیدا دەڵێت: (وێنەی هونەری زاراوەیەکی مۆدێرنە، کە لەژێر کاریگەری زاراوەی ڕۆژئاوایی ڕەنگاوڕەنگ بووە).(الرباعي ١٩٩٤: ٤٨) جگە لەم زاراوەیە زاراوەکانی تری وەک (الصورة الفنية، الصورة البلاغية، الصورة البيانية، الصوره المجازيه، الصوره الشعريه) بەکارهاتوون. لە زمانی فارسیشدا هەردوو زاراوەی (تصوير شعری و صورة خيال) خواستی لەسەرە، بەڵام دەستەواژەی (تصوير شعری) بە گشتی قبووڵ کراوە. لە ئەدەبی کوردیشدا زاراوەی (وێنەی ئەدەبی و وێنەی شیعری و وێنەی هونەری...) بەرچاو دەکەون و بەکاردێن.

لە فەرهەنگی (المحيط)دا (وێنە لە پیتەکانی (ص، و، ر)دا پێکهاتووە، کە بە مانای (وێنە، فۆرم، ڕاستی، وێنە بۆ خەیاڵی شتێک، واتای وەهم، واتای پەیکەر دێت.) (بلمقنعي٢٠١٦: ٤٠) لە فەرهەنگی نۆبەرەی گێوی موکریانیدا کە فەرهەنگێکی (عەرەبی و کوردی)یە، ((صورة) بۆ واتای (نیگار، پێکەر، نەخش، شکڵ، شێوە، دیمەن) وەرگێڕدراوە.) (رضا ، ٢٠٢١: ٧)

چەمکی (وێنە) پێناسەی زۆری بۆ کراوە هەر لە کۆنەوە هەتاکو سەردەمی ئێستا و جیهانی تازەگەری، بەڵام (هەر هەوڵێک بۆ دۆزینەوەی پێناسەیەکی کۆتایی و جێگیر بۆ وێنە نالۆژیکیە، ئەوەش بە هۆی گۆڕانی بەردەوامی سروشت و بیری مرۆڤەکانەوە.) (صالح١٩٩٤: ١٩) ئەم پێناسەیە باس لە پرسێکی بنەڕەتی زانستی زمان و فەلسەفە دەکات. ئەو جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی پێناسەیەکی تەواو و نەگۆڕ بۆ دیاردەی (وێنە) کارێکی ئەستەمە، چونکە هەم سروشت و هەم بیری مرۆڤ بەردەوام لە گۆڕاندان. واتە تێگەیشتنمان لە وێنە و واتاکەی بەردەوام پەرەسەندوو دەبێت و ناتوانین پێناسەیەکی ساکار و هەمیشەیی بۆ دابنێین. یاخود وێنە بەم شێوەیە ناسێندراوە (دروستکردنی وێنەیە بە وشە، وێنە بنەمای تێگەیشتنی مرۆڤەکانە، بۆچوونێکی هەستییە، لە بونیادی فیکری شاعیر یان ئەدیب، لە ڕێگەی واتا زمانی و بارە دەروونی و توانا هونەرییەکان ئاشکرا دەبێت.)(مستەفا ٢٠١٧: ٨) لێرەدا تیشک دەخاتە سەر ڕۆڵی وێنە لە ئەدەبیات و هونەردا. بەپێی ئەم بۆچوونە، وێنە تەنها وەسفکردنێک نییە، بەڵکو بنچینەی تێگەیشتنی مرۆڤانەیە. وێنە لە ئەساسدا شتێکی هەستیی و سۆزداری یە، کە

لە دەروونی شاعیر یان نووسەرەوە سەرچاوە دەگرێت. (ڕۆبرت ارزروز)ش دەڵێت: (ڕاست نییە، کە وێنە یەکێکە لە پایەکانی شیعر، بەڵکو ڕاستییەکە ئەوەیە کە بڵێین وێنە جەوهەری شیعرە، ڕوح و جەستەیەتی.) (باباعربی٢٠١٨: ٢٠) دکتۆر جابر احمد عصفوریش هاوڕای ڕۆبرت دەڵێ: (وێنەی ئەدەبی کرۆکی هەمیشەیی شیعرە.) (ئەمین ، ٢٠٠٩: ١٢) کەواتە وێنە بەڕوح و گیانی شیعر دادەنێن بەتایبەت لە سەردەمی شیعری هاوچەرخدا، بەڵام دەبێت ئاگاداری ئەوەش بین ، کە ناکرێت پێکهاتەکانی تری شیعر لەبیر بکەین و تەنها وێنە بە پێکهێنەری شیعر بزانین، هەروەکو (جاکۆبسن) دەڵێت: (ناکرێت_تایبەتمەندییەکانی شیعر تەنها لەوێنەدا کۆ بکەینەوە.) (Лотман1972 :77) هەموو ئەو پێناسانەی کەپێشوتر باسکران گرینگی خۆیان هەیە چونکە هەر یەکەو جەختیان لەسەر چەند لایەنێکی وێنە کردووەتەوە، وە گرنگترین ڕەهەندی وێنەی شیعری بە پێی ئەو پێناسانە، ئەوەیە کە وێنە بەرهەمی چنینی زمانە و سەرچاوەکەشی زەینی مرۆڤە.

وێنەی شیعری لە دیدی ڕەخنە گرانی کۆن و نوێدا، سەرەتا بیر و بۆچونی ڕەخنەگرانی خۆرئاوا دەخەینە ڕوو، لە دواتریشدا ڕەخنەگرانی عەرەب و لەکۆتایشدا ڕەخنە گرانی کورد دەخەینە ڕوو.

سەرەتا باسی وێنەی شیعری دەکەین لە لای خۆرئاواییەکان یاخود لە ڕەخنەی خۆرئاواییدا، ئەگەر بمانەوێت باس لە وێنەی شیعری بکەین، بێگومان دەبێت ئاوڕێک لە ئەدەبیاتی فەیلەسوفانی یۆنانی بدەینەوە، کە بەرهەمەکانیان پارێزراون و ماونەتەوە، بۆ ئەمە سەرەتا دەچینە لای گەورە فەیلەسوفی یۆنانی (ئەفلاتون) دەربارەی وێنە دەڵێت: (هەموو شتێک لە بووندا لە هەر لایەکەوە سەیری بکەین پێویستە وێنەیەکی هەبێت، هەر ئەو وێنەیەش بەها جێگیرەکەی ئەو شتەیە.)(گەردی ، ٢٠٠٤: ٣٣) لێرەدا شاعیر وێنای کارەکانی خەڵک یان سروشت دەکاتەوە، وێنەی ئەوشتەیە، کە لە شتێکی تر دەچێت، واتا لاسایکردنەوەکە یان وێنەگرتنەکە دەقاودەقە. ئەرستۆش لەگەڵ مامۆستاکەی (ئەفلاتوون) هاوڕایەو دەڵێت: (شیعر هونەرە، هونەریش لاساییکردنەوەیە، شاعیریش وەکو وێنەگر و هەر لاسایکەرەوەیەکی تر لاسایدەکاتەوە. (احمد ٢٠١٢: ٣٠) هەروەها لەگۆشەیەکی دیکەوە دەڵێت: (وێنەکان جوان دەبن، ئەگەر گۆڕینێک لە خۆ بگرن، ئەمەش واتا وێنە ڕەنگە گۆڕینێک لە خۆ بگرێت، کە ئەوەش دەبێتە خواستن یان چواندن.) (عەلی٢٠٠٧: ٣٠) بەم شێوەیە ئەرستو بیرۆکەی لاسایکردنەوەکەی پێش خست و وێنەی پەیوەست کرد بە ڕەوانبێژی، بە تایبەتی هونەرەکانی (چواندن و خواستن) لە ڕەخنەی نوێی خۆرئاواییشدا دەبینین کۆمەڵێک پێناسەوە چەمکی جۆراوجۆر بۆ (وێنە) دانراوە، سەرەتای وێنەی هونەریش لە جوانناسیەکەی فەیلەسۆفی ئەڵمانی (هیگڵ) وە(١٧٧٠-١٨٣١) دەست پێدەکات دەڵێت: (هونەر، وێنەی ڕۆحی دەکات بە وێنەی بینراوی دەرەوە، کە توانای بینین و بیستنی هەبێت.)(احمد ، ٢٠٢٢: ٣١) کە ئەمە بەسەرەتای برەوپێدانی وێنە دادەنرێت لە ڕەخنەی نوێدا.

لە ئەدەبی عەرەبیدا کۆمەڵێک بیر و بۆچوونی جیاواز دەربارەی وێنەی شیعری خراوەتەڕوو، سەبارەت بە کۆنترین دەربڕین دەربارەی وێنەی شیعری دوو بۆچوونی جیاواز هەیە، کەدەیانخەینە ڕوو: هەندێک لە توێژەران پێیان وایە کۆنترین بۆچوون دەگەڕێتەوە بۆ پێناسەکەی (خەلیلی کوڕی ئەحمەدی فەراهید)کە لەساڵی (١٧٥ی کۆچی)

کۆچی دوایی کردووە، کە دەڵێت: (شاعیران ناحەق لە وێنەی حەقداو حەقیش لە وێنەی ناحەقدا پیشان دەدەن) واتە شاعیران شـازادەی قسەکردنن، بە ئارەزووی خۆیان شتە نزیکەکان دوور دەخەنەوە و دورەکانیش نزیک دەخـەنـەوە، درۆ بە بەرگی ڕاستییەوە وێنا دەکەن و ڕاستیش بە بەرگی درۆوە وێنا دەکەن.(اکتراب ٢٠٢٤: ٧٦)

هەندێکی تر لە نوسەران پێیان وایە کۆنترین لـێـدوان دەربـــارەی وێـنـەی شـیـعـری لـە کتێبی (ئاژەڵاندایە) کە لەلایەن (جاحظ بصری)یەوە لە ساڵی (٢٥٥ ی کۆچی)یەوە نوسراوە، کە دەڵێت : (شیعر جۆرێکە لە بونیادنان و جۆرێکە لە وێنە.) (بوردیم ٢٠١٦: ٥٤) ئەم بۆ چونەش لای توێژەران بەو مانایە دێت (توانای وژاندنی وێنەی بینراوە لە مێشکی وەرگـردا، کە بیرۆکەکە یەکەمین چوونە ژووورەوەیـــە، یـان نـاسـانـدنـی پـەیـوەنـدی نـێوان وێنەسازی و پێشکەشکردنی مانایە).(احمد ٢٠١٢: ٥٠) بەلەبەرچاوگرتنی هـەردوو بـۆ چوونەکە، دەتوانین بڵێین خەلیلی کوڕی ئەحمەدی فەڕاهیدی یەکەمین نوسـەر بـووە، کە باسی وێنەی شیعری کردووە،چونکە لە پێش جاحظی بصرییەوە ژیاوەو کۆچی دوایی کردووە.

لە ئەدەبی کوردیشدا هەر لە کۆنەوە بایەخی بە مەسەلەی شیعر داوە، هەر وەکو گەلانی جیهان کەم تا زۆر ئاوڕیان لە پێشکەوتنەکان و گۆڕانکارییەکان داوەتـەوە، ئەگەرچی وێنەی شیعری بەو چەمکە تازەی ئێستا زۆرکەم لە شیعری شاعیرانی کۆن دەبینرێت، بـەڵام ئاوڕیشیان لە وێنەی شیعری داوەتەوە، (کاکەی فەلاح) دەڵێت: (وێنەی شیعری لە سەردەمی ئەمرۆماندا بۆ تێگەیشتن و شیکردنەوەی شیعر و پـەروەردەکـردنـی بەهرەوچێژی ئەدەبی بایەخی زۆری پێدراوە و پێدەدرێت، یەکێکە لە بوارە تازانەی کە بەنسبەت شعری کوردییەوە ئاوڕی لێ نەدراوەتەوە و ئەو بایەخ وگرنگیەی پێ نەدراوە کە هەڵی دەگرێت.)(کاکەی فەلاح١٩٨٦: ٢٣) (دکتۆر ئیدریس عبدوڵلا)ش دەڵێت:(زۆربەی هونەرەکانی ڕەوانبێژی لەوانەی وێنە دروست دەکەن، خزمەت بـەو مەبەستەی واتـا لە دەرەوەی دەق دەکـەن) (عەبدوڵلا ٢٠٢٣: ١٠٥) واتا وێنەکانی ناو بابەتەکانی ڕەوانبێژی زیاتر لە مانایەک هەڵدەگرن دەکرێت بە بیر و هۆش هەستیان پێ بکەین و زیاتر وێنەکان وێنەی ڕووتی ڕەوانبێژی نین.

١-٢ تەوەرەی دووەم: چەمک و زاراوەی شەهید و شەهیدبوون

لە ئایینی مەسیحیدا کـردەی شەهیدبوون (لە خاچدانی عیسای مەسیحە بە فەرمانی پۆنتیۆس پیلاتۆس. لەکۆی گشتی ئینجیلەکانی مەسیحییەکان هاتووە بۆ ئـەوەی مردنی عیسا لەسەرخاچ وەک کردەیەکی شەهیدبوون لێکبدەنەوە، چونکە بۆ دابینکردنی لێخۆشبوون بۆ گوناهباران مـردووە. Belanger & Sharvit & Caouette & Dugas, :495) (2014 ، کەواتە ڕیشەی چەمکی شەهیدبوون لە ئاینی ی مەسیحی بۆ خودی ڕووداوی لە خاچدانی عیسا مەسیح دەگەڕێنێتەوە.

لە ئاینی هیندۆسی شەهیدەکان بە شێوەیەکی سەرەکی ئەوانەن، کە ئازاریان چەشت و ژیانی خـۆیـان بـەخـشـی لـە پـێـنـاو (نیشتیمانی دایـک)، شـەهـیـدەکـان هـەریـەک لـە خـۆسـوتـێـنـەران و خەباتکاران دەگرێتەوە. هەروەکو ئەنتۆنیۆ تیرۆن دەڵـێـت: (لـە کۆمەڵگای تبتییەکانی دەوروبـەری هیندستان، ئەوانەی خۆیان سوتاندووە وەک شەهید و پاڵەوانی نەتەوەیی ئاهەنگیان بۆ دەگێڕن و نەمر دەکرێن، ئەمەش بەڵگەی ناونانی ئەوانە بە (ڕاشۆ)

وشەکە لە زمانی تبتی کە هەم بە مانای (پاڵەوان) و هەم واتای (شەهید) دێت. (РЫЖАКОВА & :154 РЕНКОВСКАЯ, 2022)

لە ئایینی جوولەکەدا، جوولەکەکان لە کۆندا دەیان وت: (شەهیدبوون ئەزموون و نیعمەت و خۆشەویستی خودایە، کە تەنها دەیهێنێت بۆ جوولەکە.)(611: Boyarin 1998) لەناو کولتووری جوولەکەی کۆندا، شەهیدبوون وەک (ئەزموون و نیعمەت و خۆشەویستی خودا) دەبینرێت.

چەمکی شەهیدبوون لە ئیسلامدا گرنگییەکی تایبەتی هەیە، کە لە سەرەتادا بە شێوەی بەرخودان لە پێناو باوەڕ دەستی پێکرد کاتێک موسڵمانە سەرەتاییەکان لە مەککە دەچەوسێندرانەوە، دواتر پەرەی سەند و کەسانی بەشداربوو لە شەڕ لە پێناو ئیسلام و هەروەها ئەوانەش کە بە هۆی نەخۆشی پەتا یان بە سەرکۆرپەوە دەمردن، بە شەهید دانران.

شەهید)لە بنەڕەتدا لە وشەی یۆنانی (ماردیس) (μάρτυς) وەرگیراوە، کە دەبێتە (ماردیرۆس)، (ماردیریس)(μάρτυρος, μάρτυρες) ئەم وشەیە بە سادەیی بە واتای (شایەت، شاهید) دەگەیەنێت. ئەم وشەیە مێژوویەکی کۆنی دوورودرێژیی هەیە، کە لە زمانی یۆنانیدا لە سەرەتا بە شێوەیەکی سروشتی بەشێک بووە لە زمانی یاسایی دادگاکانی یۆنان، کە بۆ هەموو جۆرە چاودێری و ئیسپاتکردنێک بەکاریدەهێنا، بەڵام لە دوای ئەدەبیاتی مەسیحی لە ناوەڕاستی سەدەی دووەمی زاینی وشەکە خلیسکاو واتای (مردنی بەبێ هۆکار)ی گەیاند، کە لە زمانی لاتینیش هەمان مانای دەگەیاند.)(5: Bow-ersock 2002)

لە زمانی عەرەبیدا وشەی شەهید سیفەتێکە لەسەر وەزنی (فعیل) وەرگیراوە لە فیعلی (شهید، یشهد) کە بە واتای (شەهیدبوون) دێت، واتە ئەو کەسەی کە ئامادەیە. (السرحان وجاسم ٢٠٠١: ١١) ابن فارس دەڵێت: (شەهید لە ڕووی زمانەوە لە پیتەکانی (الشين، الهاء، الدال) ڕەنگێکن ئاماژەن بۆ ئامادەبوون و زانین وئاگادارکردنەوە ئەوەش (شایەتحاڵ)ییە، کە شەهید ئەو کەسەیە کە لە ڕێگای خودا دا کوژراوە. (ریان، ١٩٩٠: ١) الراغب الاسفهانيش دەڵێت: شایەتحاڵ و شایەتیدان لەگەڵ ئامادەبوون و چاودێری بە بینینە یان بیستن. (المسبحي ، ٢٠٠٨: ٢٢) بەو مانایەی وشەی (شەهید) لە ڕەگی (شهد) وەرگیراوە کە بە مانای (شایەتیدان) و (شایەتحاڵبوون) دێت. ئەم وشەیە واتای ئامادەبوون و چاودێریکردنی ڕاستەوخۆ دەگەیەنێت، چ لە ڕێگەی بینین یان بیستنەوە بێت یان شایەتی ڕاستییەک دەدات، یان ئامادەی ڕووداوێک بووە،

لە سادەترین چەمکەکانی شەهیدبوون) وابەستەیی مرۆڤە بە ئیرادەیەوە بۆ گەیشتن بە ئامانجێک. (496: Belanger & Sharvit & Caouette & Dugas, 2014) بەومانایەی پەیوەندی مرۆڤ بە ئیرادەیەکی بەهێزەوە بۆ گەیشتن بە ئامانجێک دەخاتە ڕوو کەجەخت لەسەر پەیوەندی نێوان بڕیاری کەسی و ئامانجی کۆتایی دەکاتەوە. لێرەدا، شەهیدبوون لە چوارچێوەی کردەیەکی خۆویست دایە، کە تاک بە وشیارییەوە هەڵیدەبژێرێت، نەک ڕووداوێکی چاوەڕواننەکراو. ئیرادەی مرۆڤ و ئامانجی باڵا دوو ڕەگەزی سەرەکی ئەم پێناسەیەن. لاس بالدوین سمس لە پەرتووکی (گەمژەکان ، شەهیدان ، خیانەتکاران)دا دەڵێت: (شەهید سەر بەو کۆمەڵە هەڵبژێردراوەی ژن و پیاوە کە ئەوەندە کۆنترۆڵی ڕەهاییوونی خۆیان دەکەن و بەهای وردی دەزانن، ئامادەن وازی لێبێنن، کە ژیان وەک ئەوەی لە مانگی ڕابردوو گرنگی نەبێت و فڕەی

دەدەن. (Smith 1997 :3)

ڕیوڤن فایرستۆن لە پەرتووکی (شەهیدبوون) دا باسی سەرەتایترین مانای شەهیدبوون دەکات و دەڵێت: (ئـازاردان و مردنێکی توندوتیژانەیە لە پێناو پابەندبوون بە یاسای (ئایینی، باوەڕ، یان هەر هۆکارێک) سەرەڕای هەڕەشە و فشار بۆ ئەوەی بە پێچەوانەوە ئەنجام بدرێت).(Firestone 2004 :18) ڕیوڤن کەمێک بۆ سەرەتاییترین مانای شەهیدبوون دەگەڕێتەوە و دوو لایەنی سەرەکی دەخاتە ڕوو: یەکەم، ئازاردان و مردنی توندوتیژ، کە ڕەهەندی فیزیکی شەهیدبوونە. دووەم، پابەندبوون بە یاسا یان بیروباوەڕێک سەرەڕای هەڕەشە و فشار، کە ڕەهەندی مەعنەوی و ئەخلاقییە.

ئاینی ئیسلامیش سـەرچاوەیەکی بەهێزە بۆ هەردوو چەمکی شەهید و شەهیدبوون، کەچەندین پێناسەو ڕای دەربارەی خراوەتە ڕوو، قوتابخانەی مالیکییەکان دەربـارەی شەهید دەڵـێن:)شەهید کەسێکە کە لە لایەن کافرێکی جەنگاوەرەوە بکوژرێت لە شەڕی نێوان موسڵمان و کافراندا، جا شەڕەکە لە وڵاتی موسڵمانان بێت یان کافران، ئەو موسوڵمانە بە چەقۆ یان بەرد یان هەر شتێکی تر بکوژرێت شەهیدە.)(المغربي ، ٢٠٠٩: ٧) لە فەرموودەکانی پێغەمبەردا (سەلامی خودای لەسەر) چەند جۆرێکی شەهید دەستنیشان کراون، کە لە فەرموودەیەکدا (٥) جۆر و لە فەرموودەیەکی تردا (٧) جۆر شەهید دەستنیشان دەکات کە ئەمانەن:

١. ئەوەی لە ڕێگەی خودادا بکوژرێت.
٢. ئەوەی بە نەخۆشی گەدە بمرێت.
٣. ئەوەی لە ئاودا بخنکێت.
٤. ئەو کەسەی بە هۆی هەوکردنی سییەکان دەمرێت.
٥. ئەوەی چەقۆی لێ بدرێت.
٦. ئەوەی دەسوتێت.
٧. ئەو ژنەی بە سەر منداڵ بوونەوە دەمرێت.
٨. ئەوەی لە ژێر ڕووخاندا دەمرێت.
٩. هەر کەسێک لە پێناو پاراستنی سەروەت و سامان و ماڵ و منداڵیدا بکوژرێت.

زانـایـان جۆرێکی تریش لـەنـاو فەرمودەکاندا دەستنیشان دەکـەن کە ئەویش (گـەڕانـە بـەدوای زانستدا واتـە لە پێناو زانیندا بمرێت).(السرحان وجاسم ٢٠٠١: ١٣-١٩)

٢- بەشی دووەم: ڕەنگدانـەوەی وێنەی شەهید لە شیعرەکانی شێرکۆبێکەسدا

لـەم بەشەدا کار لەسەر ڕەنگدانەوەی شەهید و جۆری ئەو وێنە شیعریانە دەکەین کە شاعیر بنیاتی ناون لەناو دەقەشیعرییەکانیدا، کە ئەمانەن:

٢-١ شێوازی هەست گۆڕکێ

بریتییە لە بەکارهێنانی هەستێک لە جێگای هەستێکی دیکە یاخود پێدانی ئەرک و ڕۆڵی هەستێک بە هەستێکی تر بە ئامانجی دروستکردنی وێنەیەکی کاریگەر بەواتایەکی تر (هەڵسانی هەستەوەرەکانە هەریەکە بە ئـەرکی هەستەوەرێکی تر جگە لە ئەرکە بنچینییەکەی خۆی، ئەو ئەرکەش لە زەینی شاعیر دروست دەبێت و دەیخاتە سەر یەکێک لە هەستەوەرەکان.)(گەردی ٢٠٠٤: ٢٣)بەو مانایەی شاعیران دەتوانن هەستەکان ئاڵوگۆڕ بکەن. لە کۆپلەیەکدا شاعیر لەوەسفی شەهید"شەماڵ"دا دەڵێت:

من "شەماڵ"م نەبینیوە
قەت دوو بەدوو
چاوی و چاوم
بەیەکەوە دانەنیشتوون.
دەستم قسەی

لەگەڵ دەستیا نەکردووە.
وەکوو تەرزەو وەکوو گڕە
قەت پێکەوە نەبینراوین
ئەو کەڵی ناو شاخان بووەو
منیش شیعرێکی شارنشین.
ئەو سەرچاوەی زەڵم بووەو
منیش شەقامێکی غەمگین. (بێکەس ٢٠٠٢: ٢٧٧)

لەم شیعرەدا، هونەری هەستگۆڕکێ وەک تەکنیکێک دەردەکەوێت کە شاعیر بەهرەمەندانە بەکاری هێناوە. کاتێک دەڵێت (دەستم قسەی لەگەڵ دەستیا نەکردووە)، هەستی قسەکردن کە بەشێوەیەکی سروشتی تایبەتە بە دەم و زمان، گوازراوەتەوە بۆ دەست. ئەم هەستگۆڕکێیە زۆر مەبەستدارە، چونکە شاعیر هێمای دەست بەکار دەهێنێت بۆ دەربڕینی پەیوەندییەکی نەکراوی فیزیکی و دۆستایەتی لەگەڵ شەهید شەماڵ، کە هەرگیز ڕووی نەداوە نە بە قسە و نە بە کردار. ئەو بەراوردییەکی پڕ لە واتا دەکات لە نێوان خۆی و شەماڵدا؛ شەماڵ وەک (کەڵی ناو شاخان) و (سەرچاوەی زەڵم) وێنا دەکات (هێمای سەربەستی و ئازایەتی) لە کاتێکدا خۆی وەک (شیعرێکی شارنشین) و (شەقامێکی غەمگین) دەبینێت (نیشانەی ژیانی شارستانی و خەم) ئەم بەراوردکردنە جیاوازی دوو ژیان دەردەخات: پێشمەرگە کە ژیانی بەختکردووە و شاعیریش بە وشە خەبات دەکات..

٢-٢ شێوازی ئاڵوگۆڕکردنی درکپێکراو

أ/ بەکەس کردن: ئاڵوگۆڕکردن و بەخشینی ئەندام و سیفەتی زیندووە بە مردووەکان، بەومانایەی (پێدانی سیفەتەکانی مرۆڤە بەو شتانەی کە مرۆڤ نین، یاخود زیادکردنی خاسیەتی ئادەمیزادە بۆ سەر ئەو شتانە یان بۆ گیانلەبەرانەی کە ئادەمیزاد نین جا ئەو شتە زیندوو بن یاخود بێگیان بن.)(عباس و حسین ٢٠٢٣: ٤٢٢) لە کۆپلەیەکدا لەوەسفی پێشمەرگەیەکی شەهیدا دەڵێت:

هۆ لوتکەی بەرز!
ئەوا ئێستە دەگەنە لات
مل هەڵبڕەو بەو هەورە تەنیایە بڵێ
کە گەیشتنە سێبەرەکەی
نمە..نمە.. با بباری
مل هەڵبڕەو سووک پێی بڵێ
شەهیدێکیان لەگەڵ دایە
ئەڕواتەوە بۆ دێکەی خۆی
لەوێ ئەنوێ
سوک پێی بڵێ
شەهیدێکە زۆر تینویەتی و ئاوی ئەوێ
(بێکەس ٢٠٠٢: ٢٢٠)

شاعیر لوتکەی بەرزی وەک مرۆڤێک وێنا کردووە، چەندین سیفات و ئەندامی مرۆیی بە لوتکە بەخشیوە کە دەکرێت بەم شێوەیە ڕوونی بکەینەوە: ئەو ئەندامە مرۆییانەی کە شاعیر بە لوتکەی بەخشیوە بریتین لە: مل و گوێ و زمان. کاتێک شاعیر دەڵێت (مل هەڵبڕە) لوتکەی وەک کەسێک وێنا کردووە کە دەتوانێت ملی بەرز بکاتەوە بۆ سەیرکردنی هەور. هەروەها توانای قسەکردن و پەیوەندیکردنیشی پێ بەخشیوە کاتێک دەڵێت (پێی بڵێ)، واتە لوتکە دەتوانێت قسە بکات و پەیامێک بگەیەنێت. ئەمەش واتە لوتکە خاوەنی زمان و دەنگیشە. لەگەڵ ئەوەشدا، لوتکە دەتوانێت بیستەر بێت چونکە بانگی دەکات (هۆ لوتکەی بەرز) و دەتوانێت گوێ لە فەرمان و داواکاری شاعیر بگرێت.

لەم کەس بەخشینەدا، لوتکە وەک نێوەندێک دەردەکەوێت لە نێوان زەوی و ئاسمان، لە نێوان

ژیان و مەرگ. دەبێتە پەیامبەرێک بۆ گەیاندنی ئاواتی شەهیدێک کە دەیەوێت بگەڕێتەوە بۆ دیکەی. شاعیر بەم کەسبەخشینە مانایەکی قووڵی سۆزداری و نیشتمانپەروەری بە شیعرەکە بەخشیوە و وێنەیەکی جوانی بەکەسکردنی دروستکردووە بۆ پێشوازی کردن لە شەهید. بە زمانێکی شیعری و سیمبولی مەرگ، گەڕانەوە، پشوودان و تینوێتی بۆ ئازادی بەیەکەوە گرێداوە و مانایەکی قووڵتر و بەرزتر بە شەهادەت بەخشیوە.

ب/ بەرجەستەکردن: بەخشینی هەستپێکراوێکی جەستەدارە بەو شتە ژیری و ناهەستیانەی کە خاوەنی جەستە نین واتا (بەرجەستەبوونی وشە ناهەستییەکانە، کە دەگوێزرێتەوە بۆ وشەیەکی هەستی و سیفاتی تازەی دەدرێتێ.)(کەریم و ئەمین٢٠٠١: ٣٧) واتە بەرجەستەکردن و گۆڕینی بیرۆکەو چەمکە زەینییەکانە بۆ شتی ماددی و هەستپێکراو. لە کۆپلەیەکدا دەڵێت:

هۆ!هۆ!هۆ!ئەی نیشتیمان
خۆ گوێت لێمە!
بە وچاوانەت،بە ئەوینت بە ئازارت
لەئیستەدا
بەتەنافی تەماشای تەڕێ منەوە،هەموو شەوێ
تک،تک،تک،تک
بەسەر قەڵەمی بێدارما
خوێنی شەهیدێکی تازەت ئەتکێتەوە!
(بێکەس ٢٠٠٢: ٦٥٨)

ئەم شیعرە لە ڕێگای تەکنیکی بەرجەستەکردنەوە نیشتمانی کردووە بە کەسێکی زیندوو کە دەبیستێت، دەبینێت، خۆشەویستی دەکات و ئازار دەچێژێت. شاعیر بەشێوەیەکی هەستیار و کاریگەر و لە ڕێگەی وێنەی بەرجەستەکردنەوە نیشتمانی کردووە بە بوونەوەرێکی زیندوو کە چەندین سیفاتی مرۆیی پێ بەخشیوە. کاتێک دەستپێکی شیعرەکە بە بانگکردنی (هۆ! هۆ! هۆ! ئەی نیشتیمان) دەست پێدەکات، ڕاستەوخۆ پەیوەندییەکی زیندوو دروست دەکات لەگەڵ نیشتماندا، وەک بڵێی کەسێکی نزیک و خۆشەویستە. شاعیر پێمان دەڵێت کە نیشتمان توانای بیستنی هەیە بە گوتنی (خۆ گوێت لێمە)، وەک کەسێک کە گوێی هەبێت و بتوانێت قسەکانی ببیستێت. هەروەها، نیشتمان وەک بوونەوەرێک وێنا دەکات کە خاوەنی (چاوان)ە، واتە توانای بینینی هەیە و دەتوانێت شاعیر و جیهانی دەوروبەری ببینێت. لەگەڵ ئەوەشدا، نیشتمان توانای ئەوینداری و خۆشەویستی هەیە کاتێک شاعیر باسی (ئەوینت) دەکات، هەستێک کە تەنها بوونەوەرە زیندووەکان هەیانە. دیارترین سیفاتی مرۆیی کە بە نیشتمان بەخشراوە توانای هەستکردن بە ئازارە کاتێک شاعیر دەڵێت (بە ئازارت)، کە دەری دەخات نیشتمان وەک مرۆڤ ئازار دەچێژێت لە ئەنجامی ستەم و کارەساتەکان. کاتێک دەڵێت (بەتەنافی تەماشای تەڕێ منەوە، هەموو شەوێ تک، تک، تک، تک بەسەر قەڵەمی بێدارما خوێنی شەهیدێکی تازەت ئەتکێتەوە!) لەم دێڕەدا شاعیر پەیوەندییەکی قووڵ لەگەڵ نیشتمان دروست دەکات. چاوی پڕ لە فرمێسک بووە بە (تەنافی تەماشای تەڕ)، کە پەیوەندییەکی نەپچڕاوی لەگەڵ نیشتمان نیشان دەدات. وێنەی (خوێنی شەهیدێکی تازە) کە هەموو شەوێک لەسەر قەڵەمی بێداری شاعیر دەتکێنێتەوە، دەریدەخات کە قوربانیدانی شەهیدان بووە بە سەرچاوەی ئیلهامی نووسین. دەنگی (تک، تک، تک، تک) ڕیتمی بەردەوامی زەمەن دەردەبڕێت، لەکاتێکدا ئاماژە بە (شەهیدێکی تازە) نیشانەی بەردەوامی خەباتە لە پێناو ئازادی نیشتمان.

٢-٣ شێوازی وەسفی ڕاستەوخۆ

زۆربەی شاعیران پەنا بۆ ئەم شێوازە دەبەن، کاتێک شاعیر دیمەنێک یان وێنەیەک یان دیاردەیەکی لا گەلاڵە دەبێت وەکو خۆی نایگوازێتەوە، بەڵکو لە هەمبانەی خەیاڵیدا هەڵتەک هەڵتەکی پێدەکات و لە وێنایەکی وەسفی کاریگەرتر لەوەی پێشتر دەیخاتە ڕوو، چونکە بێگومان شاعیران دیدگاو خەیاڵ وهەستێکی ناسکتریان هەیە لە وەرگر، هەربۆیە دەبینین وێنەکان جیاوازتر و کاریگەرترن لەوێنە و دیاردە ڕەسەنەکان، چونکە (شاعیر وێنەکان وەک خۆی ناگوازێتەوە، بەڵکو خەیاڵی خۆی دەخاتە سەر وێنەیەکی جوان و قەشەنگ و دڵرفێنیان لێ دروستدەکات.)(عیسا ٢٠٠٩: ٩٧) ڕوونتر بڵێین بەشێکی زۆری وێنەکانی ناو هونەرەکانی ڕەوانبێژی لەم جۆرەن. لە کۆپلەیەکەدا لەوەسفی شەهید فوئاد مەجید سوڵتانیدا دەڵێت:

وەکو نێرگز ساڵی جارێ
بەسەردانێ
ئەو دێتەوە
بەزریباردا دێتەوە
خەونەو لەپڕ پەیدا ئەبێ
ئەگاتە جێ و ورد چاوێکمان پیا ئەگێڕێ.
لەو وەختەدا
ئێمە ئەڵێی دارستانی بنارین و
ئـەویـش لـە لـوتـکـەی سـەر ئـەچـێ.
(بێکەس ٢٠٠٢: ٦٨٨)

شاعیر لە مرۆڤێکی ئاسایی زیاتر دەکەوێتە ژێر دیاردە و ڕووداو و سروشت و باشتریش دەتوانێت تەعبیر لەو شتانە بکات و لەڕێگەی وێنەو وەسفی بەرز و قوڵ و فەلسەفی بەیانیان بکات و سەرنجی خوێنەر ڕابکێشێت. شاعیر وێنەیەکی هەستیاری شەهیدێک دەخاتە ڕوو کە ساڵی جارێک وەک نێرگز دەگەڕێتەوە بۆ سەردانی خۆشەویستانی. شاعیر بە شێوەیەکی ناسک و پڕ لە خەیاڵ، گەڕانەوەی شەهید وێنا دەکات؛ وەک خەونێک کە لەناکاو دەردەکەوێت. ئەم دیمەنە هەست و سۆزێکی قووڵ دەوروژێنێت، چونکە شەهید لە ڕێگەی زریبارەوە دەگەڕێتەوە – کە ئاماژەیە بۆ ناوچەیەکی سروشتی کوردستان و مەڵبەندی یادەوەرییەکان. کاتێک شەهید دەگەڕێتەوە، وردبینانە چاو بە خۆشەویستانیدا دەگێڕێت، وەک ئەوەی دڵنیا بێت لە باری ژیانیان. وێنەی بەراوردکردنی خەڵک بە (دارستانی بنار) و شەهید بە کەسێک کە لە (لوتکەی سەر ئەچێ) ئاماژەیە بۆ بەرزی و پیرۆزی پێگەی شەهید. لێرەدا شاعیر مەزنایەتی و بەرزی شەهید دەخاتە ڕوو، کە سەرەڕای نەمانی جەستەیی، هێشتا لە بیر و یادەوەری خەڵکدا بە پایەیەکی بەرز دەمێنێتەوە.

٢-٤ کەڵەکە بوونی وێنە (هێشوە وێنە)

بریتییە لە بەدوای یەکدا هاتنی چەند وێنەیەکی تاک، بە ئومێدی دروستکردنی وێنەیەکی گشتی کە زۆر جار لە شیعروقەسیدەی درێژدا ڕەنگ دەداتەوە و بەدیدەکرێت، کە ئەم کۆمەڵە وێنەیە لە ژێر سەقفێکی پەیوەندیدار بەیەکەوە ڕیزدەکرێن وێنەیەکی قەشەنگ بەیەکەوە بنیات دەنێین. لە کۆپلەیەکدا دەڵێت:

وەکوو هەتاو"زین" لەکوێ بێ
سێبەری "مەم" لەوێ بوو.
زەردەخەنەی گوڵ لە کوێ بێ
ماچی هەنگی خۆشەویستی لەوێ بوو.
مانگی ئازادیی کوردستان لەکوێ بووبێ.
خـەرمـانـەی خـوێـنی شـەهـیـدان لـەوێ بـووە.
(بێکەس ٢٠٠٢: ٢٩٦)

شاعیر دەیەوێت بە چەند وێنەیەکی تاک وێنەیەکی گشتیمان بۆ بکێشێت ، کە هەریەک لەو وێنە تاکانە بەشدارن و بەگوێرەی کاریگەرییەکەیان ڕۆڵیان هەیە لە بنیاتنانی. شاعیر لە ڕێگەی سێ دوانەی جوان وێنەی ئازادی کوردستان دەکێشێت کە سەرچاوەکەی خوێنی شەهیدانە. لە دوانەی یەکەمدا (زین و مەم) وەک هەتاو و سێبەر وێنا دەکات، کە تەواوکەری یەکترن و بوونی یەکێکیان بەبێ ئەوی تر بێمانایە. دوانەی دووەم (گوڵ و هەنگ) پەیوەندییەکی سروشتی و هاوسەنگ نیشان دەدات لە نێوان بوونەوەراندا. دوانەی سێیەم (ئازادی و شەهیدان) ئەو ڕاستییە دەربڕێت کە ئازادی بەبێ خوێنی شەهیدان مەحاڵە. لە (خەرمانەی خوێنی شەهیدان)دا شاعیر گەورەیی قوربانیدان دەردەخات و پەیامی سەرەکی ئەوەیە کە ئازادی هەمیشە پێویستی بە بەهایەک هەیە، هەروەک چۆن زین بەبێ مەم و گوڵ بەبێ هەنگ ماناکەیان لەدەست دەدەن.

٢-٥ لێکچواندنی لێکدراو

بریتییە لە چواندنی چەند شتێک بەیەک شت یان (وێنەی لێکدراو لەسەر بنچینەی وێنەکێشانی سیفەتی جۆراو جۆری یەک وەسفکراو بنیات دەنرێت.)(عباس و حسین ٢٠٢٣: ٤٢٧) بەو مانایەی چەند سیفەتێک بۆ یەک وەسفکراو بە کاردێت، واتا لێرەدا چەند (لەوچوویەک) ئامادەبن بۆ خزمەتی (لێچوویەک). لە کۆپلەیەکدا دەربارەی مامە ڕیشە دەڵێت:

مامە ڕیشە
ئەی پڵنگی چنگ بەگڕی گەرمیانم !
بەیتی تازەی توحفەی ئەمڕۆی کوردستانم
لە ماڵانی گوند بەگوندی هەڵقرچاوا
تۆ قوتیلکەی بەر هەیوانی.
داسی دروێنەو، هەتاوی
سەربانیژەی زستانانی .
مانگە شەوی هێشوی ڕەزی.
هاژەی چەم و وژە وژەی دارستانی.
ئاگری شوانی
وەکو باران
وەکو کانیی
وەک دەغڵ و دان
خۆشەویستی.
تو کوری بابەگورگوڕی
داستانێکی سەدەی بیستی! (بێکەس ٢٠٠٢: ٣١٤)

شاعیر لە ڕێگەی لێکچواندنی لێکدراوەوە کەسایەتی شەهید (مامە ڕیشە) بە زنجیرەیەک لەوچوو دەردەبڕێت، شاعیر (مامە ڕیشە) بە چەندین وێنەی هێمایی وەسف دەکات کە پێگە و گرنگی ئەم کەسایەتییە نیشان دەدات. وەک پڵنگی چنگ بەگڕی گەرمیان دەیبینێت (هێمای ئازایەتی) وەک بەیتی تازەی کوردستان (نرخ و تازەگەری) و وەک قوتیلکەی بەر هەیوان لە گوندەکاندا (ناوەندی کۆبوونەوە) هەروەها وەک داسی دروێنە (ڕەنج و بەرهەم) هەتاوی سەربانیژەی زستان (ڕووناکی لە سەختیدا) مانگەشەوی هێشو (جوانی و بەرەکەت) و ئاگری شوان (ڕووناکی لە تاریکیدا) وەسفی دەکات. شاعیر ئەویش بە دیاردە سروشتییەکانی وەک باران، کانی و دەغڵ دەچوێنێت کە هێمای خێر و ژیانن. لە کۆتاییدا وەک کوری بابەگورگوڕ و داستانی سەدەی بیست ناوی دەبات، کە ئاماژەیە بە ڕەچەڵەکی نەتەوەیی. بەم شێوەیە (مامە ڕیشە) نەک تەنها کەسێک، بەڵکو هێمایەکی نەتەوەییە کە بەهاکانی کۆمەڵگای کوردی لە خۆی کۆکردووەتەوە.

٣-٦ وێنەی شیعری لە ڕووی هەستی و ژیرییەوە(واتایی)

یەکەم/ وێنەی هەستی: هەموو ئەو دیاردانەی کە شاعیر لە جیهانی واقیع و خەیاڵدا هەستیان پێدەکات، دەیانگوازێتەوە بۆ جیهانی ناوەوەی، چونکە وێنەی هەستی (وێناکردنی جیهانی ناوەوەی شاعیرە بە هەموو هەست و بیرکردنەوە و وەسوەسەو و بیرۆکەکانییەوە.)(بومالی، ٢٠١٨: ١٢٧) شاعیر هەستی بینین و بیستن و بەرکەوتن و بۆنکردن و تامکردن لە ڕێگەی وشەوە بەیان دەکات و وەرگریش لەڕێگەی هەستەکانەوە درکی پێدەکات.

دووەم/ وێنەی واتایی: زۆرێک وێنە دەبینین لە ژیانی ڕۆژانەدا، کە بەر هەستەکانی مرۆڤ ناکەون چونکە هیچ قەبارە و بارستاییەکیان نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەست بە بوون و گرنگیان دەکەین، ئەم جۆرە وێنانە لە ڕێگەی عەقڵ و ئاوەز و ژیریەوە هەست بەبونیان دەکەین، هەروەکو (جۆن دینس) دەڵێت: (دیاردەیەکە لە دیاردەکانی ژیری، زۆر دوورە لە ڕەوانبێژی هەستەکانەوە، زیاتر بابەتی خۆشەویستی بە خۆیەوە دەگرێ، هەروەها دوورە لە وەسفی باو.)(عەلی ٢٠٠٧: ١٢٣) شاعیر لە کۆپلەیەکدا دەربارەی شەهیدکردنی سێ گەنجی شاری سلیمانی بەدەستی ڕژێمی بەعس دەڵێت:

مانگی پژان و هەلوەرین، حەقدەی کانون،
لەڕۆژێکی خۆرەتاودا
لە بەردەم مەکتەبێکی حەپەساودا
لەپاڵ دیوارێکی نزما، ڕایانگرتن
ئەرخەوانبوون
ڕوویانکردە (پیرەمەگروون)
سێ ئاسکبوون
سێ ئاسکی (سلێمانی)
سێ جوانوی وەرزی قوربانیی.
سێ گۆرانیی.
سێ دارنەمام.
(سەردار) لقی دار چوالەبوو
یەکەم بەهاربوو گوڵ بگرێ
(هیوا).. ئەتوت کانیەکەوپێ ئەکەنێ
(ئارام)..بێچوە هەڵۆی چاوتیژ
ئەیویست بەر لەوەی پەڕ دەرکا
بەرەو حەساروست هەڵفرێ!
لەپاڵ دیوارێکی نزما ڕایانگرتن
شریخەیەک و دووان و سیان و چوار و دە
تفەنگ.. خۆرەتاو ئەکوژێ!
تفەنگ خوێنی گوڵەگەنم
بەسەر شەقامدا ئەڕێژێ! (بێکەس ٢٠٠٢: ٦٠٨)

لە ڕووی وێنەسازییەوە، شاعیر وێنەی شەهیدەکانی لە ڕێگەی چەندین لێکچواندنی هونەرییەوە بەرجەستە کردووە، کە ڕاستەوخۆ کار دەکەنە سەر هەستی بینین و بەرکەوتنی خوێنەر. لێکچواندنی شەهیدەکان بە (سێ ئاسک)، (سێ جوانوی وەرزی قوربانی)، (سێ دارنەمام) هەروەها لێکچواندنی تایبەت بۆ هەر شەهیدێک ((سەردار) وەک لقی داری چوالە و(ئارام) وەک بێچوە هەڵۆی چاوتیژ) پێکهاتەیەکی دیداری دەوڵەمەندی خوڵقاندووە. وشەکانی (ئەرخەوان)، (پیرەمەگروون)، (دیوار)، (خۆرەتاو)، (تفەنگ) و (خوێن) هەموویان بەشدارن لە دروستکردنی ئەو وێنە دیدارییەی کە خوێنەر بەر هەستی بینین و بەرکەوتنی دەکەوێت. شاعیر لە ڕووی هەستی بیستنەوە، توانیویەتی لە ڕێگەی وشەکانی (گۆرانی) و (شریخە)ی تفەنگەکان، بارگاوی دەنگی بۆ وێنەکە زیاد بکات. ئەم وشانە وێنەیەکی بیستن دروست دەکەن.

لە لایەکی ترەوە، شاعیر توانیویەتی سنووری

هەستەکان تێپەڕێنێت و لە ڕێگەی چەمکە واتاییەکانەوە هەندێک وێنەی واتایی بخولقێنێت، کە بەر هەستە فیزیکییەکان ناکەون، بەڵکو لە ڕێگەی بیر و ئاوەزەوە درک دەکرێن. نموونەی ”پێکەنینی کانی“، ”خوێنی گوڵەگەنم“ و ”خۆرەتاو ئەکوژێ“ وێنەگەلێکی واتایین کە تەنها لە ڕێگەی تێگەیشتنی هزری و هێماییەوە دەشێت درکیان پێ بکرێت. تێکەڵکردنی هەستە فیزیکییەکان (بینین، بیستن، بەرکەوتن) و وێنە زەینییەکان کە دەسەڵاتی هزر و ئاوەز تێیاندا زاڵە، شیعرەکەی لە وێنەی سادەوە بەرز کردووەتەوە بۆ وێنەی هونەری. شاعیر توانیویەتی تابلۆیەکی تەواو و هەمەلایەنە لە تراژیدیای مەرگی سێ شەهیدەکە بکێشێت.

٢-٧ وێنەی دەروونی

بریتییە لەو وێنانەی کە دەروونی شاعیر یان تاکەکان بەیان دەکات، لەم بارەوە (پاوەند) دەڵێت: (وێنە پیشاندانی لێکدراوێکی دەروونی و سۆزدارییە، لە ساتێکی کاتدا.)(الجنابي٢٠١٩: ٢٠٣) هەر لە کۆنەوە وێنە دەروونییەکان پەیوەندییەکی توندوتۆڵیان لەگەڵ ناخ و دەروونی شاعیردا هەبوو هەمیشە لە خزمەت شاعیراندا بوون بۆ گەیاندنی هەست و نەستەکانیان بە تایبەت ئەو هەستانەی کە ناتوانرێن ڕاستەوخۆ بەرجەستە بکرێن، وێنەی دەروونی ئەو ئەرکەی گرتۆتە ئەستۆ. لە کۆپلەیەکدا لەوەسفی شەهید ”جەمیل ڕەنجبەر“دا دەڵێت:

سەعاتێ زیاترە لە چاویام
تەماشای خۆر ئەکەم
سەعاتێ زیاترە لە دڵیام
گوێ ئەگرم لە خوێن و سەر ئەنێم
بەسنگی خاکەوە. (بێکەس ٢٠٠٢: ٢٨٧)

شاعیر بە وێنەیەکی هەستیار و کاریگەر دەربڕینی هەست و تێڕامانی دەروونی خۆی دەکات بۆ هاوڕێ شەهیدەکەی. کاتێک دەڵێت (سەعاتێ زیاترە لە چاویام تەماشای خۆر ئەکەم)، دەشێت خۆر وەک هێمایەک بێت بۆ یادەوەری و ڕووناکی گیانی جەمیل ڕەنجبەر. خۆر هێمای بەردەوامی و نەمری و درەوشانەوەیە، هەروەک چۆن یادی شەهید لە بیروباوەڕی نەتەوەییدا بەردەوام درەوشاوەیە. کاتی دەڵێ (سەعاتێ زیاترە لە دڵیام گوێ ئەگرم لە خوێن) دەربڕینی ئازار و خەمی قووڵی شاعیرە بۆ لەدەستدانی هاوڕێکەی. گوێگرتن لە لێدانی دڵ نیشانەی ئەو خەمەیە کە هێشتا لە سینگی شاعیردا دەژیت. هەروەها دەشێت ئاماژە بێت بۆ ئەو بەڵێن و پەیمانەی کە لەگەڵ خوێنی شەهیدان بەستوویەتی. یان (سەر ئەنێم بەسنگی خاکەوە) وێنەیەکی کاریگەرە بۆ پەیوەندی شاعیر بە گۆڕی هاوڕێکەی و ئەو خاکەی کە جەستەی شەهیدی لە ئامێز گرتووە. لێرەدا خاک دەبێتە شوێنی پەیوەندی نێوان دوو هاوڕێ، یەکیان زیندوو و ئەویتریان شەهید. لە دواتر کاتێک دەڵێت (سەعاتێ زیاترە من ئەوم، ئەو منە)، دەیەوێت بڵێت کە ڕۆحی ئەو و جەمیل تێکەڵبوونە، یادەوەری و ئامانجەکانی جەمیل ڕەنجبەر بەشێک بووە لە ناسنامەی شاعیر. شاعیر خۆی بە بەردەوامی ڕێگای هاوڕێ شەهیدەکەی دەزانێت، و هەست دەکات ئەرکی سەرشانیەتی بەردەوام بێت لەو ڕێگایەدا.

٢-٨ وێنەی هێمایی (ڕەمزی)

ڕەمز یەکێکە لە سەرچاوە گرنگەکان بۆ شیعر، کە (شاعیران هەمیشە مەبەستەکانیان لە پشت ڕەمزەکانەوە حەشار داوە، بەمەش جۆرە وێنەیەک بەرپا دەبێت کە پڕیەتی لە نیشانە وە بۆ تێگەیشتن لەم وێنە هێماییانە پێویستە خوێنەر لێکدانەوەیەکی

وردی بۆ بکات.)(حەسەن و حسێن٢٠٢١: ٢٨)
شاعیر لە شیعرێکدا دەڵێ:

لەدوای (مەسیح)
خاچ بوو بەنیشانەی دییان
- ئەی بۆ شەهیدی کوردستان؟!
-من نیشانەو
مەدالییای
سێدارەیەک دروست دەکەم
هەتا یەک یەک
بیدەن لەیەخەو بەرۆکتان.

(بێکەس ٢٠٠٢: ٢٤٨)

لەم دەقە شیعرییەدا، شاعیر چەند ڕەمز و هێمای گرنگی بەکارهێناوە کە پەیوەندییان بە ئایین، مێژوو و نیشتمانپەروەرییەوە هەیە. (مەسیح) ئاماژەیە بۆ پێغەمبەر عیسا. (خاچ) ڕەمزی سەرەکی ئایینی مەسیحییە و ئاماژەیە بۆ قوربانیدان و خۆبەختکردن. شاعیر بەراوردی دەکات لەگەڵ نیشانەی شەهیدانی کوردستان کە پێشنیاز دەکات (سێدارە) بێت وەک هێمایەک بۆ قوربانیدان و ستەملێکراوی گەلی کورد. سێدارە لێرەدا بووەتە مەدالیا و نیشانەیەک کە دەبێتە شانازی و بەڵگەی خەباتی نەتەوەیی. شاعیر بە شێوەیەکی هونەری ڕەمزەکانی ڕێکخستووە تا پەیوەندییەک لەنێوان چەمکی قوربانیدان لە ئایینی مەسیحی و قوربانیدانی نیشتمانپەروەرانی کورد دروست بکات، هەروەها شانازییەک لە ڕەمزی ئازار (سێدارە) دروست دەکات کە گۆڕاوە بۆ نیشانەی سەربەرزی و شەرەف. ئەم ڕێکخستنە هونەرییە بەهێزە، ڕەمزی ئایینی و نەتەوەیی تێکەڵ دەکات بۆ دروستکردنی وێنەیەکی کاریگەر لە پیرۆزی قوربانیدان بۆ نیشتمان. وێنەی هێمایی سەرەکی لەم شیعرەدا (سێدارە)یە کە شاعیر دەیکاتە هێمایەک بۆ شەهیدانی کوردستان. سێدارە لێرەدا ڕەمزی ئازار، قوربانیدان و ستەمی مێژوویی دژی گەلی کوردە. شاعیر بە تورەیی و خەمەوە دەڵێت کە ئەو نیشانە و مەدالیایەک لە شێوەی سێدارە درووست دەکات تا خەڵک بیدەنە یەخەی خۆیان، وەک بیرهێنانەوەیەک بۆ ئەو قوربانییانەی کە شەهیدانی کورد پێشکەشیان کردووە.

٢-٩ وێنەی لێکچواندن

یەکێکە لەهەرە وێنەبەربڵاوەکانی دونیای شیعر، کە زۆربەی شاعیران لەبەرهەمەکانیان ڕەنگیان پێداوەتەوە، چونکە (ئاسانترین جۆری ئەو پێکهێنە ڕەوانبێژیانەیە کە وێنە بونیاد دەنێت، شاعیر زیاتر سەربەست دەبێت و مەودایەکی فراوانیشی لە بەردەمدا دەکرێتەوە.))عبدوڵلا و میرە و حمەفەرەج، ٢٠٢١: ٦) هەروەکو شاعیر لە کۆپلەیەکدا دەڵێت:

ئەوان هێشویەک ئەستێرەی شین بوون
بۆ دوارۆژی کورد ئەجریوانەوە
ئەوانیش کێردی نامەردی و قین بوون
بۆ سەربڕین ئەبریسکانەوە.

(بێکەس ٢٠٠٢: ٢٩٣)

شاعیر لێکچواندنێکی جوان دەکات بۆ قوربانییەکان و بکوژەکان: (ئەوان هێشویەک ئەستێرەی شین بوون) - لێرەدا لێکچواندنی تەواوە. قوربانییەکان بە (ئەستێرەی شین) لێکچوێنراون، کە وێنەیەکی زۆر جوانی هیوا و ڕووناکییە. (هێشویەک) واتە کۆمەڵێک پێکەوە، کە ئاماژەیە بە یەکگرتوویی و کۆمەڵیبوونی قوربانییەکان. لێچوو (ئەوان)ە (قوربانییەکان) لەوچووە (ئەستێرەی شین)ە. (بۆ دوارۆژی کورد ئەجریوانەوە) - واتە ئەو ئەستێرانە بۆ داهاتووی گەلەکەیان ڕووناکیان دەبەخشی. (ئەوانیش کێردی نامەردی و قین بوون) - لێرەدا لێکچواندنێکی

تر هەیە. بکوژەکان بە (کێردی نامەردی و قین) لێکچوێنراون، واتە چەکی پڕ لە ڕق و کینە و نامەردی. لێچوو (ئەوانیش)ە (بکوژەکان) لە وەچوو (کێردی نامەردی و قین)ە. (بۆ سەربڕین ئەبریسکانەوە) – ئەمە دژایەتی تەواوی دێڕی دووەمە. لە کاتێکدا قوربانییەکان بۆ ڕووناکی و ئایندە دەدرەوشانەوە، بکوژەکان بۆ سەربڕین و کوشتن دەبریسکێنەوە. ئەم دوو لێکچواندنە بۆ دروستکردنی دژایەتی بەکارهێنراون – یەکەمیان وێنەیەکی جوان و پڕ لە هیوا و ڕووناکییە، دووەمیان وێنەیەکی ترسناک و پڕ لە توندوتیژی و ڕقە.

٢-١٠ وێنەی خواستن

خواستن یەکێکە لەهونەرە دیار و چڕەکانی ڕەوانبێژی ڕۆڵێکی بەرچاو دەگێڕن لە بنیاتنانی وێنەی شیعریدا. عبدلقاهر الجرجانی هونەری خواستن بە پایە بڵندتر دادەنێت لە هونەری لێکچواندن و دەڵێت: (خواستن پێگەیەکی بەرزتری هەیە لە لێکچوواندن، چونکە خواستن پوختتر و کورترە، توانای سەلماندنی مەبەستدارتری هەیە.) (الجنابي ٢٠١٤: ١٣٤) دەبین کە باسی لە گرنگترین تایبەتمەندی کردووە کە ئەویش کورتبڕییە، واتە بەکەمترین وشە زۆرترین مانابدات بەدەستەوە، ئەو پێی وایە تەیبەتمەندی کورتبڕی لەخواستندا باشتر بەرجەستە دەبێت. هەروەکو شاعیر لە کۆپلەیەکدا دەربارەی شەهید جەمیل ڕەنجبەر دەڵێت:

بۆ ئەڕۆی ئەی ئاسکە سورەکە
بۆ ئەڕۆی !
بۆ ئەڕۆی ئەی مانگی
کاکۆڵ ئاڵ بۆ ئەڕۆی ؟!
بەم شەوە بۆ ئەڕۆی!
باران و ڕەهێڵە
دەتوخوا هەر ئەشڕۆی
گوڵاڵەی زامێکی سەرسینگت
لەلای من جێ بهێڵە. (بێکەس ٢٠٠٢: ٢٨٩)

ئەم شیعرە وێنەیەکی خەمناک و پڕ سۆزە بۆ شەهید جەمیل ڕەنجبەر. شاعیر وێنەیەکی شیعری جوان دروست دەکات، لە ڕێگەی چەند وێنەی خواستنەوە باس لە کۆچی شەهید جەمیل ڕەنجبەر دەکات. شیعرەکە سەرتاپا پرسیار و داواکارییە بۆ ئەوەی ئەو کەسە خۆشەویستە نەڕوات و بمێنێتەوە. وشە خواستراوەکان ئاسکە سورەکە: خواستنێکە بۆ شەهید جەمیل. ئاسک نیشانەی جوانی، ناسکی و بێتاوانییە. سوور بوونیش ئاماژەیە بۆ خوێن و شەهادەت. شاعیر جەمیل بە ئاسکێکی سوور وێنا دەکات کە هاوکات جوان و ناسکە و خوێنی لێ دەچۆڕێت، مانگی کاکۆڵ ئاڵ: خواستنێکی دیکەیە بۆ جەمیل ڕەنجبەر. مانگ نیشانەی ڕووناکی و ڕێنیشاندەرە، کاکۆڵ ئاڵیش (کاکۆڵی سوور) دیسان ئاماژەیە بۆ خوێن و قوربانیدان. واتە شەهید جەمیل وەک مانگێک بووە ڕووناکی بەخشیوە بە گەلەکەی. گوڵاڵەی زامێکی سەرسینگ: ئەمەش خواستنێکی زۆر بەهێزە. گوڵاڵە گوڵێکی سوورە و لێرەدا وێنەیەکی شیعرییە بۆ برینی سەر سنگی شەهید. شاعیر داوا دەکات هیچ نەبێت ئەم برینە (یادەوەرییە، قوربانیدانە) لای ئێمە بەجێ بهێڵێت، واتە یادی لە دڵماندا بمێنێتەوە.

٢-١١ وێنەی درکەیی

درکە یەکێکە لەو توخمانەی کە شاعیر لە پێکهێنانی وێنەکانیدا پەنای بۆ دەبات، کە شانبەشانی لێکچواندن و خواستن گرینگیەکی زۆری هەیە، چونکە (بەشدارە لە پێکهێنانی وێنە لە خۆیدا بەبێ ئەوەی تێکەڵ بە توخمەکانی دیکە بێت،

بۆیە بە یەکێک لە تایبەتمەندییە ڕوونەکانی وێنە دادەنرێت لەناو شیعر و قسە خۆشی و نووسیندا، لە تایبەتمەندییەکانی ئەوەیە کە لە شوێنێکدا دێت شیاوی ئەویی نییە و ڕوون و ئاشکرانییەو لە هەمان کاتدا پشت بە کورتییەکەشی دەبەستێت.) (سلمان، ٢٠١١: ١٠٤) بەو مانایەی درکە بنەمایەکی گرنگی وێنەی شیعرییە، کە بەتەنها دەتوانێت وێنە دروست بکات بێ ئەوەی پێویستی بە هونەرەکانی تر هەبێت. شاعیر لە کۆپلەیەکدا دەربارەی شەهید مامەڕیشە دەڵێت:

کۆببنەوەو هەستنە سەرپێ
سەرهەڵبڕن!
بازێک شەلاڵی خوێناوەو
تۆزێکی تر
بەم ناوەدا تێئەپەڕێ!
ڕوەوقەندیل
بەسەر هەورازی شەختەدا
نزم ئەفڕێ (بێکەس ٢٠٠٢: ٣١٣)

لەم دەقە شیعرییەدا، شاعیر وێنەیەکی درکەی زۆر بەهێزی بەکارهێناوە. شاعیر وشەی (باز) ی درکاندووە بۆ وەسفکردنی مامە ڕیشە. ئەمە درکەیەکی ڕوونە کە تێیدا مامە ڕیشە بە بازێک وێنا دەکرێت کە (شەلاڵی خوێناوە). باز نیشانەی ئازایەتی، بەرزی، پاکی و ڕاوکردنە، هەروەها سیمبولی ئازادییە لە کولتووری کوردیدا. شاعیر لە ڕێگەی ئەم درکەوە وێنەیەکی بزۆکی کێشاوە بۆ شەهیدەکە، کە وەک بازێکی بریندار (شەلاڵی خوێناو) نزم دەفڕێت بەرەو قەندیل و بەسەر هەورازی شەختەدا تا دەگاتە لوتکە. ئەمەش ئاماژەیە بۆ ڕێگای خەبات و شەهیدبوونی مامە ڕیشە و گەیشتنی بە ئامانجی بەرز و پیرۆز. ئەم درکەیە هێزێکی گەورەی بەخشیوە بە وێنەی شیعرییەکە و توانیویەتی مانای قوربانیدان، فیداکاری، بەرزی و گەورەیی ڕێگای خەبات و شەهیدبوون لە کەسایەتی مامە ڕیشەدا دەربخات.

ئەنجام

شێرکۆ بێکەس زۆر بە وریایی و شارەزاییەکی تەواوەوە وێنەی شەهیدانی هەرچوارپارچەی کوردستانی کێشاوە. ئەمەش بە شێکی ئەو ئەزموونەیە کە لە ناو واقیعەکەدا ژیاوە. لە شیعرەکانیدا بە شێوەیەکی هونەریانە وێنەی هەستی و واتاییەکانی بەکارهێناوە بۆ وەسفکردنی شەهیدان. شاعیر لە جیاتی زمانی ڕاستەوخۆ، بە ڕەمز و هێما شیعریەکان شەهادەتی وەک ئەزموونێکی قووڵی مرۆیی نیشانداوە. هونەرەکانی ڕەوانبێژی بەکارهێناوە، چونکە دەیویست شەهیدان لە چوارچێوەی مردنی ئاساییدا نەبینرێن، بەڵکو وەک خۆشەویستانی زیندوو و کاریگەر پێشکەش بکرێن. شاعیر زۆرجار سروشتی بۆ وێناکردنی شەهیدان و دەربڕینی هەستە قووڵەکانی بەکارهێناوە، چونکە سروشت توانای وێناکردنی ئەو هەستانەی هەیە، کە زۆرجار قسە ناتوانێت لێی دەربڕێت.

سەرچاوەکان

به کوردی

– ئەمین، عەبدولقادر محەمەد (٢٠٠٩) وێنەی شیعری لەڕێبازی ڕۆمانسی کوردی دا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

– بێکەس،شێرکۆ (٢٠٠٢) دیوانی شێرکۆ بێکەس، بەرگی دووەم، چاپی دووەم، سەنتەری چاپ و پەخشی تەما، سلێمانی.

– رضا، ئیدریس عبدالله (٢٠٢١) وێنەی شیعری لە دیوانی (تەمەن)ی (ئەحمەد محەمەد)دا، چاپی یەکەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی.

– عیسا، هاوژین سڵێوە (٢٠٠٩) بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری شێرکۆ بێکەسدا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

– عەبدوڵڵا، ئیدریس (٢٠٢٣) واتا لەدەرەوەی دەق، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، هەولێر.

– گەردی، سەردار ئەحمەد حسن (٢٠٠٤) بنیاتی وێنەی هونەری لەشیعری کوردی دا (١٩٧٠-١٩٩١) دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

– مستەفا، د.ئیدریس عبدالله (٢٠١٧) دەقناسی ئەدەبی کوردی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

– احمد، مەریوان حمەکریم (٢٠٢٢) بنیاتی وێنەی هونەری لە شیعری(سالم)دا، نامەی دکتۆرا، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی.

– شارەزا ،کەریم (١٩٩٧) وێنەی شیعری کوردی لە هەردوو باری جولاو و چەسپاودا، گۆڤاری (ڕامان) ژمارە (١٥)

– عەلی، د.طاهر محەمەد (٢٠٠٧) وێنەی کاریکاتێری لەچەند شیعرێکی داشۆرینی(شێخ ڕەزای تاڵەبانی)دا، گۆڤاری (زانکۆی سلێمانی) ژمارە(٢٢) کانونی یەکەم.

– عباس و حسین، لانە رضوان و پ.ی.د.جبار احمد (٢٠٢٣) بنیاتی وێنەی شیعری لە شیعری (مستەفا بەگی کوردی)دا، گۆڤاری(قەڵای زانست) ژمارە(١) بەرگی (١)

– عبدوڵڵا و میرە و حمەفەرەج، کانیاو بەکر و ئەحمەد محەمەد ڕەشید و دیلان سەلام (٢٠٢١) وێنەی شیعری لە شیعرەکانی"سالم"دا، گۆڤاری(زانکۆی گەرمیان) ژمارە (١) بەرگی (٨) نیسان.

– .کاکەی فەلاح (١٩٨٦) وێنەی شیعری چییە؟، گۆڤاری(کاروان) ژمارە(٤٩) تشرینی یەکەم، ساڵی پێنجەم.

– کەریم و ئەمین ، د.زایەر لەتیف و عبدولقادر محەمەد (٢٠٠١) بنیاتی وێنە لە شیعری ڕۆمانتیکی کوردیدا، گۆڤاری(زانکۆی سلێمانی) ژمارە(٥)

به عەرەبی

– الرباعي ، عبدالقادر (١٩٩٤) دراسات حديثة في الصورة الشعرية تاريخا و منهجا، مجلة (دار المنظومة العدد(١٣) المجلد(٤) سبتمبر.

– البصير، د.كامل حسن (١٩٨٧) بناء الصورة الفنية في البيان العربي، الجمع العلمي العراقي، عراق.

– السرحان وجاسم، محي هلال و احمد حسوني (٢٠٠١) الشهيد فی الاسلام، منشورات منظمة المؤتمر الإسلامي شعبي، بغداد.

– المسبحي، الدكتور عادل جاسم صالح (٢٠٠٨) الشهيد في السنة النبوية من واقع الكتب الستة ، ط١، شركة ومكتبة الإمام الذهبي ، الكويت.

– المغربي، أبو أسامة (٢٠٠٩) رسالة الفريد في تبيان فضل الشهيد (جواب السؤال حول إرسال الثواب للشهيد) مكتبة النور.

– الجنابي، جمال خضير (٢٠١٩) الصورة الشعرية في جنار نامق، ط١، دار غيداء للنشر و التوزيع، الاردن.

– الجنابي، جمال خضير (٢٠١٤) وسائل تشكيل الصورة الشعرية عند فوزي الاتروشي، ط١، دارومكتبة عدنان، بغداد.

– بلمقنعي ، د.عمر (٢٠١٦) مفهوم الصورة و حضورها

في النقد الادبي عند العرب والغربيين، مجلة (التواصل في اللغات و الآداب) العدد(٤٦) حزيران.

– صالح، بشرى موسى (١٩٩٤) الصورة الشعرية في النقد العربي الحديث، ط١، المركز الثقافي العربي، بيروت.

– باباعربى، فطيمة الزهرة (٢٠١٨) حجاجية الصورة الشعرية في شعر احمد عبد الكريم، رسالة الماجستير،كلية الاداب واللغات، جامعة قاصدي مرباح-ورقلة.

– ريان، نزار عبد القادر محمد (١٩٩٠) أحاديث الشهادة والشهيد جمع وتصنيف وتخريج ودراسة لما يتعلق بالشهيد، رسالة الماجستير،كلية الدراسات العليا ، الجامعة الأردنية.

– سلمان، حسام تحسين ياسين (٢٠١١) الصورة الفنية في شعر ابن القيسراني عناصر التشكيل والابداع، رسالة الماجستير،كلية الدراسات العليا، جامعة النجاح الوطنية.

– اكتراب ، د.المصطفى (٢٠٢٤) الصورة الشعرية في الدراسات العربية والغربية، مجلة (ابن خلدون للدراسات و الابحاث) العدد(٨)المجلد(٤) سبتمبر.

– بومالى ، د.حنان (٢٠١٨) تشكيل الصورة الشعرية في النص الشعري العربي المعاصر، مجلة (كلية الآداب و اللغات) العدد(٢٣) حزيران.

– بورديم ، أ.د.عبدالحفيظ (٢٠١٦) جمالية الصورة الشعرية- قراءة في الاصول والدلالات، مجلة (دراسات) حزيران.

به ئینگلیزی

-Bowersock, G. W (2002), MARTYRDOM AND ROME, Cambridge University Press, First impresslon, Cambridge.

- Smith, Lacey Baldwin (1997), Fools, martyrs, traitors: the story of martyrdom in the Western /world, Second impresslon, Northwestern University Press Evanston, Illinois.

-Belanger, J. J., Sharvit, K., Caouette, J., & Dugas, M. (2014), The psychology of martyrdom: Making the ultimate sacrifice in the name of a cause. Journal of Personality and Social Psychology, 107(3), American Psychological Association.

-Boyarin, D. (1998), Martyrdom and the making of Christianity and Judaism. Journal of Early Christian Studies, (64.)

-Firestone, R. (2004). Martyrdom. Journal of Early Christian Studies, January.

به ڕووسی

- Лотман, Ю. М. (1969), Как читать стихи: Анализ поэтического текста, Издательство (ПРОСВЕЩЕНИЕ), Ленинград

- РЫЖАКОВА & РЕНКОВСКАЯ, СВЕТЛАНА & ЕВГЕНИЯ (2022), Смерть за идеалы и почитание за смерть: к вопросу о мученичестве и его возможных моделях в культуре Индии, № 40(1), Государство, религия, перковь в России и за рубежом.

الملخص

هذا البحث دراسة تحليلية لصورة (الشهيد في شعر شيركو بيكەس). يحتل الشهيد مكانة خاصة كرمز ثقافي وقومي في المجتمع الكردي، وخاصة عند الشاعر الراحل شيركو بيكەس الذي كان له تجربة شخصية كمقاتل بيشمركة ورفقة مع الشهداء في شعره، لا يصور الشهيد فقط كرمز للتضحية، بل كقوة حية ومستمرة تمنح الحياة للنضال القومي حتى من خلال الموت. تنبع أهمية هذا البحث من عدم وجود دراسات سابقة وندرة المصادر باللغة الكردية حول هذا الموضوع. خلص البحث إلى أن شيركو بيكەس قد نجح في رسم صورة فنية لشهداء كردستان باستخدام المفردات الكردية الأصيلة، وفي قصائده يصبح دم الشهيد ماء يغذي الوطن ويقوده نحو الحرية. المنهج المتبع في هذا البحث هو المنهج)الوصفي والتحليلي). و لذا فان دراستي هذه تكمن في قسمين: ففي القسم الاول نذكر صورة الشهيد و مفهومه، والاصطلاح والتعابير النقدية لدى النقاد مرة، و مفهوم الشهيد والتعرف عليه في مرة أخرى. ويحتوي القسم الثاني انعكاسات صورة الشهيد وأنواع الصور في قصائد الشاعر بشكل عملي.

الكلمات المفتاحية: شيركو بيكەس،الصورة، الشهيد، تضحية، الكورد.

Abstract

This research is an analytical examination of the image of the martyr in Sherko Bekas's poetry. The martyr holds a special place as a cultural and national symbol in Kurdish society, particularly for Sherko Bekas who had personal experience as a Peshmerga fighter and companionship with martyrs. In his poetry, the martyr is depicted not merely as a symbol of sacrifice, but as a living and continuous force that gives life to the national struggle even through death. The significance of this research stems from the absence of previous studies and the scarcity of Kurdish-language sources on this subject. The research concluded that Sherko Bekas successfully created an artistic portrayal of Kurdistan's martyrs by using authentic Kurdish vocabulary, and in his poems, the martyr's blood becomes water that nourishes the homeland and leads it toward freedom. The methodology followed in this research is descriptive and analytical. This study consisted of two parts: First: discuss poetry images and term and share the ideas of the critics, on the other hand martyrs will be discussed as term theoretically .Second: discussing the importance of martyr's image and its type in the sherko bekas's poem empirically.

Keyword: sherko bekas's, image, martyr, sacrifice, Kurd.